(१)(२)

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

काव्यप्रकाशकुञ्जिका। 1
(विद्यासागरी)

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघातार्थं स्वसमुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृन्नमस्करोति।

प्रणिपत्य गणाधीशं [illegible] तां चित्तरंतया।
उद्भटं काव्यसाहित्ये मम्मटं च बुधोत्तमम् ॥१॥
कुरुक्षेत्राह्वजनिना - इन्द्रप्रस्थनिवासिना।
महामहोपाध्यायेन - चन्द्रशेखरशास्त्रिणा ॥२॥
वामनाचार्य टीकातः सारमाकृष्य यत्नतः
काव्यप्रकाशस्यनिधेः कुञ्जिकेयं विधीयते ॥३॥

स्वनिर्मितकारिकाः [illegible] व्याख्यातुमिच्छुः महामहोपाध्यायो मम्मटः तत्र स्वाचरणकृतस्य प्रथमश्लोकस्य प्रवतरणिकामाह - ग्रन्थेति। पद्याङ्कैकवाक्यं ग्रन्थः। पद्यलक्षणम् - 'विषयो विधयश्चैव दर्पणः तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति पद्याङ्गैः वाक्यं ग्रन्थं प्रचक्षते॥

तस्य प्रारम्भे = प्राक्काले, विघ्नविघातायेति तात्पर्यं चतुर्थ्यन्तपदे हरिं भजतीतिवत्। विघ्नः ग्रन्थप्रतिबन्धकमदृष्टम्, तस्यविघातो विशिष्टोध्वंसः, सर्वत्रोक्तेः तस्मै इतिभावः।

स्वसमुचितेष्टदेवताम् = स्वाराध्यदेवतानित्यर्थः। ग्रन्थकृत् = मम्मटः, परामृशति = स्मरतीत्यर्थः। निमीतकृतेति। निमीतः = प्रसाधारणोचितः, [illegible] तत्कृतो नियमः = [illegible] यत् पद्यावतंतन्नैरन्तर्यविशेषः। तद्विनाम् = तद्विनात्वस्यापन्नदर्शनात्। द्वादैकमयोः = द्वादशानाम् एकस्य च संख्यावाचकः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथा चैकं वस्तु वस्तुनं प्रस्थं सा रत्नमयी, हादन रत्नमयी इति

सुप्सुपेति समासः । ७८४६, तृतीया । एवंच हादमात्रउचुरामित्यर्थः

[illegible]

ग्रत्नवत्परतंत्रेति । ग्रत्नस्य वाग्मिलस्य परतन्त्रा ग्रधीना [illegible]

भवति तां । नवरसरुचिरामिति । नवसंख्याकाः रसाः

शृंगाराद्यो यस्यां सा नवरसा, सा चासौ नवरसाश्चतारुच

रुचिरा = मनोहरा, तां । नवानां रसानां समाहारः इति समाहार-

समासस्तु नात्र भवति । [illegible] इति

[illegible] त्रिलोकी [illegible] नत्र 'नवरसी' इत्यादयः

ग्रतएव

[illegible] नवरसरुचिरामिति कर्मधारयः । [illegible]

[illegible] व्रलणे

[illegible] । [illegible] निर्मितं निर्णिं [illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~सर्वे वर्णा ए वर्तते । सि इति धातु: जपे प्रति जप: उत्तमर्ष~~

~~उत्तमे~~ ।

~~विपति शम्भेति~~ ।

विपते: ग्रहदशाया: शान्त्या: । स्वभावेन निर्धनं रूपं यस्या:

तादृशी । सुखदुःखस्वभावा पुत्रदुःखे सोहं स्वभाव: यस्या:

तादृशी । ~~यस्या: यस्या: यस्या:~~ । रक्तस्या: एव स्त्रिय:

पुत्रं ~~कान्त~~ इति सुखात्मकत्वं स्वपतौ प्रति दुःखात्मकत्वं

इत्येवं रूपा । परमाण्वादि यत् समवायिकारणं । उपादानकारणं

~~निमित्तकारणं च । स्वगत तत्रूपं इति कर्तव्यं कार्यं समवायि~~

~~कारणं पटत्वं प्रति तन्तुगतं रूपसमवायिकारणं तं प्रति~~

~~पटे वेमादिं निमित्तकारणेति~~ कर्म क्रिया चर्मचर्मादिकं वा

सहकारिकारणं तत्तत्तन्त्रा । बहुरसा । ~~बहु~~ - सुश्यामल-

लवणयुक्त कषाय तिक्ताम्ल रसा, यस्यां तादृशी च तेन

~~तेन~~ कदम्बादीना ग्रहत्वात् । तादृशी ग्रहणी निमित्ते:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निर्माणं, एतत् विलक्षणा = एतस्मात् विलक्षणा उद्भूत्य कवि-

वाङ्निर्मितिः = कवेः वाचः यथा निर्मितिः सुनाद्यात्मक चन्द्रादि यथा

अतोऽयं उक्तिः । सर्वोत्कर्षेण वर्तते । जयत्यसौ उत्कर्षेण वक्तृणां

उक्तिष्वयं तेनायं/स्वनिष्ठापकृष्टत्व बोधनं नञ् शब्दार्थः/

इति हेतोः ममटः
तां प्रति उक्तं = ज्ञातो शास्त्र इति लोकेऽपि ।

इङ्गितमेतदिति ।

इदं उक्तात् ग्रन्थे उक्तिमात्रं काव्यं सप्रयोजनं यशः इत्यादि प्रयोजन-

सीतं, उक्तं ग्रन्थकृत् रत्नवृष्टयते/

काव्यमेतदिति ।

काव्यं कविकर्म यशसे कीर्तये, उक्तकृते इदमादिपदं, व्यवहारविदे

उक्तात्, शिवेतरक्षतये उक्तं अमङ्गल नाशाय, सद्यः श्रवणसमनन्तरमेव

परनिर्वृतये परमानन्दाय कान्तासम्मिततया कान्तायाः स्त्रियः

सदृशं तुल्यं/ तदेतदर्थः । उपदेशयुजे उपदेशयोगात् अतीतपुनर्जन्मनः/

काव्यात् रघुवंश कुमार शंभवादिनिर्मितीनां कालिदासादीनामिव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यशः श्रीहर्षदेः राज्ञः बाणभट्टादीनामिव धनं धनम् ।

कश्चित् कविः इति बहूनां मतं, यावत्तो वर्णः इत्यनेनाभिप्रायः।

राजादिगतः अनुचितानुचारः पृच्छोपालम्भादिर्वर्णो

व्यवहारः तत्परिज्ञानं राजादित्याद्यैः भगवतः मथुरादिस्थानां

अनर्थनिवारणं स्खलितेषु प्रशस्तिषु प्रयोजनेषु स्खलितेषु

मौलिभूतं प्रधानभूतक्रियापदं। समनन्तरेण वाक्यस्य अनन्तरेण

रसात्मकेन समुद्भूतं विगलितं उत्स्मितं वेद्यान्तरं स्वाति-

रिक्तविषयान्तरं एकोत्पत्तिः। ब्रह्मानन्दं ब्रह्मज्ञानजं ब्रह्मानन्दं

इत्यर्थः। प्रभुसम्मितानि शब्दप्रधानानि पदानि वेदादिशास्त्राणि

तेभ्यः सर्वेभ्यः विलक्षणं सुहृदो मित्राणि तत्सम्मितं

उपदेशतुल्यं, पुराणादीति हासेभ्यश्च विलक्षणं शब्दार्थयोः

औचित्यमात्रेण रसांगभूतो यो व्यापारः तत्प्रधानतया विलक्षणं

यत् काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणो यः कविः तत्कर्म

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कान्तेव स्वीव सरसतायाः उपादानेन निर्माणेन उपभुक्तीकृत्य

संभृतं कृत्वा रामादिवत् वर्तितव्यं न रावणादिवत् इत्यादिकं

उपदेशं च प्रयोजनं यशोलाभं कवेः काव्यकर्तुः सहृदयस्य तत्-

द्वारेण करोति निर्माति इति हेतोः सर्वथा तत्र काव्ये

यत्नोयं विधेयः अभ्यासोपि च परः कर्तव्यः एव्यः। एवं

एवंविधः त्रिभिः हेतुभिः युक्तः काव्यस्य प्रयोजनं निर्माणे समुत्पत्तौ च

उक्त्वा कारणं हेतुभूतं उक्तं सम्प्रति एव्यः।

शक्तिरिति।

शक्तिः कवित्व बीज रूपः संस्कारविशेषः कवित्वं काव्यं सहृदयत्वं च

संस्कारविशेषः केनाराधनादि जन्यं प्रतिभारूपं वासना वा यां

प्रतिं विना, काव्यं न उत्पद्येत न उत्पद्यात्। ~~काव्यं न~~

न सम्पूर्णं वा उपहसनीयं ~~काव्यं~~ दोषवैशिष्ट्यात् उपोद्बलकत्वात्

समोगं,
वोपहा, लोकस्य लोकवृत्तस्य स्थान(अंगभूतस्य शास्त्राणां

छन्दोव्याकरणादिषु शास्त्रेषु काव्यानां कालिदासादि महाकवि-

~~प्रणीतानां~~ काव्यग्रन्थानां, ~~उपजीव्यत्वात्~~ उपजीव्यत्वात् ~~प्रसिद्धानां~~ प्रसि-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

भारताद्दीनां विमर्शनात् निचारात् व्युत्पत्तिः दृढतरसंस्कारः

काव्यं कर्तुं निर्मातुं निचारयितुं विवेचयितुं ये

~~जानन्ति~~ जानन्ति तदुपदेशेन करणे निष्पादने भोजने विन्यासे

च यौनः पुनः पुनः पुनर्वर्तनं इति नपः समुदिताः

संमेलिता उत्पत्ति दुष्करकारकत्व व्यापेन कर्तृ व्यता हेतृणारणिकर्मणि व्यापेन

पुलेकं कार्यजनकाः तस्य काव्यस्य निर्माणे रचनायां समुत्लासे

उत्कर्षे हेतुः कर्तृ हेतवः। एकेकं साक्षात्कारिणो।

'तस्य काव्यस्य निर्माणे समुल्लासे उत्कर्षे।

व्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यासः त्रयं हेतुर्न हेतवः॥

अत्र हेतुपदं काव्येकदा दुपेजनकतानच्छेदकं समुदायत्वावच्छिन्नकं

~~हेतुजनकता व्युत्पत्तेः स्वतन्त्रयासस्यैव समुदाये काव्योत्पत्तौ~~

~~स्वतन्त्रव्यक्तिरूपत्वाभावात् उत्पत्तेरुत्कर्षस्य~~। उत्पत्ति रुतत्रित्वं मिलितस्यैव

काव्यनिष्ठ कार्यता निरूपित कारणतावच्छेदकम्।

>अस्येति काव्यस्य कारणं निर्माणहेतुमुक्त्वा स्वरूपं लक्षणमाह

~~तदेवाह~~। तदेवाहेति।

अत्र तत्पदं काव्यं परामृशतीति। ~~अत्रैव~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

काव्यशब्देन प्रकृतत्वात् । तेन शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थो लभ्यते: ।

शब्दार्थयुगलं काव्यमिति यावत् । ग्राम्यत्वादु व्यंजकत्वस्य अपत्राप

यत्वात् । लक्षणावच्छेदक काव्यत्वस्य अपकृष्टत्वाच्च काव्यं

वर्जितं काव्यं रचितं इत्युभयत्रापि व्यवहार दर्शनाच्च ।

एवंविधौ शब्दार्थौ काव्यं । काव्यत्वनिश्चया ये श्रुतसंस्कारा-

दुष्टा दोषा: तद्रहितानिर्गुणभाव: । ये सगुणा इति । माधुर्यौज:

प्रसादाख्या ये गुणा: तत्सहितावित्यर्थ: । गुणानां रसोत्कर्षनिष्ठत्वे-

-पि परंपरासम्बन्धेन तदभिव्यंजकशब्दार्थनिष्ठत्वमिति

भाव: । अलंकृतीनामि । ववापि पुन: अलंकृतीति उक्तिर्यत्

सर्वत्र सालंकारौ क्वचित् अलंकृत्यभावेऽपि न दोष: ।

अलंकृतिकृत्त्वं तूत्पत्त्र रेव दर्शने नास्ति । अनुप्रासोन्मेषि

वत् । ईषत्वं चात्र सद्य: सहृदयसंवेद्यत्वं विवक्षितत्वं स्फुटत्व-

मेव अलंकस्य निरवकृष्टशब्दत्वात् । दोषगुणालंकारा: वक्ष्यंते

दृष्टा । तत्रापि दोषा: अपकृष्टे गुणा: अनपकृष्टे अलंकारा: निरूपिते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्ते इत्यर्थः । क्वापि इति स्थलगत पाठस्य व्याख्यानं

अत्र सर्वत्र शालंकारौ = शब्दालंकारनिरपेक्षौ व्यञ्जित

क्वचिदेवं तत्र: स्फुटालंकारभावे ऽपि न काव्यत्वहानिः ।

काव्यत्वं न व्याहतं भवति । यथोदाहरणं । यः कौमार

हरः इति । यः कौमारं बाल्यं हरति रूपमेव हि नरे भर्तरि भवति ।

द्वीपते प्रियत्वेन स्वं स्वीक्रियते इति नदः । रशनेन जघनानुरागो

द्योत्यते । चैत्र क्षपाः चैत्ररात्रयः अपि ता एव वाच्याः ।

उन्मीलिता विकसिता या मालती वासन्तिकलता तया

सुरभयः शोभनगन्धाः जैढाः रत्नदीपकाः कटम्बस्य

वृक्षविशेषस्य पुष्पस्य सम्बन्धिनः वापवो ऽपि त एव

सप्तपर्णिकाप्रसिद्धाः सेव न तु दैवन्तं जाया तथापि

तत्र रेवारोधसि केतकि रेवायाः नद्याः रोधसि तीरे

केतक्याः केतकलतायाः तले सुरतव्यापार लीला खेदो

जघन सुरतोत्थ मैथुनस्य या व्यापारः तस्य लीलाखेदश्चे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चेतो मनः समुत्कण्ठते उत्कण्ठितं भवति । यत्र -

ग्राम्यत्व पक्षे न कश्चित् अलंकारः स्फुटः इत्यर्थः ।

स्फुटत्वं न भवति पुनरुपमानत्वम् । रसस्य अप्रधान

प्राधान्यात् अलंकारत्वम् । अप्रधान्ये एव तस्यालंकारत्वं

परमार्थतीत्याचार्यः । तद्भेदादिति । यतः साभावे श्रोतृ

विशेषजिज्ञासा उदेति । तत्तद् यत्र काव्यं परामृशति ।

क्रमेण यद्वा इदमुत्तममित्यादृतेति मानः । शेषगुणाभावो

उत्तम काव्ये एव जिज्ञासा भवति यतः तस्य उत्तम -

काव्य लक्षणत्वेन प्रथमं नोक्तम । इदमुत्तमोक्ति । इदं काव्यं

उत्तमं भवते । व्यंग्य व्यंग्यार्थे यदि वाच्यात् अतिशयिनि

वाच्यार्थापेक्षया अतिशयिनि अतिशयोत्कर्ष शालिनि भवति,

इदमेव काव्यं ध्वनेः वैयाकरणैः ध्वनीति कथितः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रधानभूतो यः स्फोटः तद्रूपं मत् व्यंग्यं तद् व्यंजकस्य

शब्दस्य महाभाष्यकार पतंजलि प्रभृतिभिः ध्वनीति

व्यवहारः कृतः। ततः तदनन्तरं तथा साहित्यिकैः महाभाष्यानुसारिभिः ध्वनेरपि

मर्मज्ञैर्वाग्भिः व्यवहारितो वाच्यार्थो मुख्यार्थो येन तादृशस्य

व्यंग्यस्य अंजने ध्वनने ध्वनिरूप समर्थस्य शब्दात्मकस्य पुद्गलस्य

ध्वनि मात्रा व्यवहारः व्यपदेशः कृतः इति॥ उदाहरति- यथेति।

निःशेषेति — ग्रहणे मिथ्यावादिनि, क्रियायां शीले, बन्धु

बान्धवजनस्य मद्रूपस्य मित्रजनस्य उद्गतः पीडायाः उत्खात

उद्गमः यया तथाविधे॥ हृदि इति संदेशहरे, न नु सीत

~~मत्सम्पर्कनिरूपणात् इतीत्यनेन मिथ्या प्रलापशीलत्व मेवर्थतोपि~~

~~ध्वनेः~~ त्वयितः सत्सम्भाषात् वार्ता० इति स्मर्तुं गतासीः सि

गमुनः तस्य बहुधाकृतापराधस्य अतएवानाथस्य अनन्य०

समीपं गतासीत्यर्थः। गतास्पेनेति मध्यार्थः।

~~गतासीत्व गतासीत्यर्थः॥ वामीत्यनेनोत्सवमात्र~~

~~प्रवादिकाव्यात् निःशेषेत्यादि। यतस्तव स्तनयोः~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुन्तकः तदं [redacted] निःशेषं यथास्थानया च्युतं चन्द्रं°

प्रस्तात् तथाभूतं, [redacted] नतु आवितं क्षालितं वा ।

रागं अधरोष्ठः निःशेषं यथा स्यात्तथा मृष्टो रागः यस्य तथाभूतः

ननूत्तरोष्ठः, कामशास्त्रे अधरोष्ठ एव पुम्बनिर्देश [redacted] इतिनात्।

[redacted] किंच नेत्रे चक्षुषी दूरं गात्तभोगे सति

अनञ्जने कज्जलरहिते स्वाभाविके नयनयोः मुद्रणात्

जालसम्बन्धाभावात्। तथा दृष्टं दृश्यमाणं तत् तनुः शरीरं

पुलकिता संजातपुलकाङ्कितं [redacted] यस्मात्तत्

अतः तदनन्तरमेव स्वं गतार्थं इति, अप्रधानपदत्वात्प्राधान्येन व्यज्यते ॥

यथातादृशीति. प्रथमस्य काव्यस्य लक्षणमाह। व्यंग्यं व्यंग्यार्थं

अतिशयिनि वाच्याद्वातिशायिनि, अथवा वाच्यापेक्षया अतिशयितां

चमत्कारालक्षायके सति, प्रधानं काव्यं भवति। तदेव दर्शयति:

गुणीभूतव्यंग्यं काव्यं कथितम्। व्यंग्यस्य वाच्याद्वातिशयत्व

न्यूनत्वेन तुल्यत्वेन चेति त्रिविधः। तत्राद्यमुदाहरति ..

[redacted] उदाहरणमुदाहृतं यथोचितम्।

[redacted] यदनेनेति। [redacted] [redacted] [redacted] [redacted]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University. Digitized by Sarvagya Shastra Peetham

उदाहरणे मञ्जरी, तया सनाथो मुखः करोत्यस्यतत्प्रभवं ग्राम्यत्वं

ग्राम्ये एक एव लक्षणः तम्, मुहुः पश्यन्त्याः लक्षणाः मुखरयति

मुखरयतीति
नितरां मलिना भवति । ग्राम्यत्वलक्षणेन सकलयुवतिजनपार्श्वस्थितत्वं

दुर्लभत्वं व्यज्यते । अत्र ग्राम्ये दृढसंकेतेति । स्वयमेव

संकेतं दृष्ट्वा नागतो स्वयमुपतापातिशयो मुखरयतीत्यहेतुः ।

गुणीभूतत्वे हेतुमाह । तादृशेऽपि व्यंग्यापेक्षयेत्यर्थः । वाच्यस्य

मुखरयतीत्यतिशयत्व, चमत्कारः उद्भावकः उक्तः ।

ध्वनिं उदाहरणं वाच्यस्य लक्षणमाह- शब्दचित्रमिति ।

उद्व्यंग्यं व्यंग्यसहितं वाच्यं यत्र उच्चं उदाहरणं स्मृतं, तदेव उदाहरणं

चित्रमिति कथितं चित्रं च द्विविधं शब्दचित्रं वाच्यचित्रं

चेत्यर्थः । चित्रपदार्थमाह- गुणालंकारयुक्तमिति । यत्र

गुणालंकारयोरेव प्राधान्येन चमत्कारित्वेन उद्व्यंग्यमिति ।

यत्र उत्कृष्टतरातिशयि व्यंग्यराहितं, उक्तं- उत्कृष्टतरव्यंग्य-

सद्भावे व्यंग्यमात्राभावे वा चित्रकाव्यं भवति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उदाहरति स्वच्छंदेति। मन्दाकिनी गंगा वः युष्माकं
मलना मङ्गलं पापं वा उज्झतु त्यजतु इत्यतः उज्झतपतु।
कीदृशी मन्दाकिनी इत्यत्राह। स्वच्छन्दं स्वाधीनं न तु बालाद्रि
परतंत्रं। यथास्यात्तथा उच्चलत् उद्गच्छत् उच्चं निर्मलं कुर्वत्
जलप्रदेशस्य कुहरे बिले यातं दुर्बलं तदन्तं बलवत्
पदम्बुजं तस्य यया परंपरा तया सूर्यान् विनश्यन् मोहो
उद्भवो येषां ते ~~अहर्निशं~~ महर्षिभिः हर्षेण निर्दिष्टे कथिते
सूतांत जाहेमं ~ यस्यां तादृशी। उच्चन्द्रु प्रकाशमाना:
उदाराः महान्तो दुर्दुराः मेकाः यासु एवंविधा दृश्यः मन्दराः
पर्वता यत्राश्रिता। तथा दीप्ताः ज्वलिताः उच्चरीका: शालवाड-
बाहुल्येनोद्भटाः ये द्रुमाः वृक्षाः, तेषां द्रोहः पातनं तेन
उद्रेकः ऊर्ध्वप्रसरो येषां एवंविधाः ये महोर्वयः महातरंगाः
ते: ~~मेदुरो~~ निबिडः सघो गर्भः पुनाइ चापल्यं, यत्राः
तत्राश्रेतत्पर्यः। उच्च दकारस्य, महार्ष हर्षेत्यस्य,
उजाहेमाद्रादेत्यस्य, दकारस्य, मन्दमेदेतस्य, चानुप्रासः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शब्दालंकारः इत्यवांगमिदं काव्यम् । उर्वशि त्रमुपहासति

विनिर्गतमिति । इयग्रीवो दैत्यो विष्णुना हतः स्तिपुराण)

कथाश्रिते हयग्रीव नथ नाम्ने पद्यमिदम् । यं हयग्रीवं

शत्रूणामिनंक्ति यति खण्डयति मित्राणां मानं दृढ़ातीति

मानदः तथाभूतं परमात्मनो मन्दिरात् गृहात् न नु

नगरात्, यदृच्छया स्वेच्छया न नु योद्धुमिच्छया,

विनिर्गतं निःसृतं न नु उभयानत्वां पक्षिणं उपश्रुत्य

कर्णपरंपरया श्रुत्वा, ~~इन्द्रेण~~ ससंभ्रमेण त्वायुक्तेन

इन्द्रेण द्रुतं शीघ्रं पातिता निक्षिप्ता न नु विस्रब्धं

निहता ~~अर्गला~~ न नु कपाटफलकरूपं यस्याः सा तथा

विधा, उभयानली इन्द्रनगरी किल पीता निमीलिते

मुंचुलिते उभिनी नेत्रे यया सा तथाभूतेन अनतीत्यर्थः ।

संजाते अत्र नेत्रनिमीलनं स्त्रीणां स्वभावः । अर्गला न

स्यूतकाष्ठ विशेषो भवति । उत्र निमीलित्यत्र वीप्सेत्युक्तेऽपि

-लंकार ४ । उत्प्रेक्षायां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वीररसादयो व्यंग्याः तिरोहिता भवन्ति इत्यर्थः ॥

काव्ये [illegible] महामहोपाध्याय [illegible] विद्यासागरे [illegible]

[illegible] रोहतगी [illegible]

कृतौ काव्यप्रकाशदीपिकायां [illegible] व्याख्यायां काव्यस्वरूपनिर्णयो नाम

प्रथम उल्लासः ॥

अथ द्वितीय उल्लासः

शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तं तत्र कतिविधः शब्दः

कतिविधश्चार्थः, इति प्रतिपादयति- [illegible] । शब्दार्थयोः

स्वरूपं विभागश्च । शब्दत्व जातिमत्वं शब्दस्य तद्भिन्नत्वं

चार्थस्य उपरिष्टादेव लक्षणम्।

स्याद्वाचकः [illegible]

अत्र काव्ये वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकश्च इति त्रिधा शब्दः

स्यादित्यर्थः। [illegible] काव्ये; एषां वाचक लाक्षणिक व्यंजकानां,

स्वरूपं लक्षणं वक्ष्यते = उपपादयिष्यते। उदाहरणं निदर्शनं [illegible]

[illegible] । वाच्य लक्ष्य व्यंग्या, इत्यर्थः। तेषां वाचक लाक्षणिक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यंजकानां शब्दानां सर्वाः स्फुटित्वर्थः । । तात्पर्यवृत्तिरपि इति ।

केषुचिदिति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । ज्ञानिनेतान्यपदवाच्यैक्यं मीमांसकानां मतं

तात्पर्यऽवृत्तिरपि तात्पर्याख्यवृत्तिरिति वाक्यार्थो ज्ञानं इत्यर्थः

समुत्तम्भतीति इत्यध्याहारः । ज्ञानं जीव इति । इतीत्यपदविशेषणमाकांक्षा ।

वा आकांक्षाविरहे योग्यता । ज्ञानसत्तिः सन्निधिः । यद्वा ज्ञानं जीव इति-

पदजिज्ञासा । योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे

बाधाज्ञानः । के आकांक्षितानां पदार्थानां ज्ञानजन्यधीप्रकारत्वं

सन्निधिः । पदार्थानां पदवृत्तिविषयजातीयानां सम्बन्धे

परस्परसम्बन्धे तात्पर्याऽर्थः । तात्पर्याख्यवृत्ति-

र्जातिपदः, विशेषवपुः वाक्यार्थविलक्षणा शक्तिः । ज्ञानं ।

ज्ञपदार्थः ज्ञपदेनऽवृत्तपदविषयः । वाक्यार्थः पदजन्यज्ञानगम्यः । समुत्तम्भतीति इ

त्यनुभवविषयो भवति । इति ज्ञानिनेतान्यपदवाच्यैक्यं भाट्टमीमांसकानां

मतम् । पदार्थानां वाक्यार्थमाह । वाक्यं त्वेव वाक्यार्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvaeva Sharada Peetham

अत्र वाच्यान्तर्गत पदार्थ एवे वस्तुनः। इति व्यतिरेकाभिधान -

वादिनः एते मतमेतन्नबुध्यते। एवकारेणादनादेयत्वं सूचितम्।
सर्वेषामिति। व्यंजकत्वं नकेवलं

शब्दस्य किन्तु तदर्थस्यापि इति सर्वेषां वाच्यलक्ष्य व्यंग्यानां

उक्तानामपि व्यंजकत्वमिष्यते। मन्यते।
क्वचित् उक्तादित्व व्यंजना

मनसंभवति इति आशय इत्युक्तम्। यद्वा प्रधानस्य रसादेः -

व्यंजकत्वमिति आशयः इत्युक्तं उक्तानामपि रत्यादि शब्देन

शब्दानां समुच्चयः इति। तत्र वाच्य लक्ष्य व्यंग्येषु मध्ये

वस्तुनैशिष्ट्यात् वाच्यस्य वाच्यार्थस्य व्यंजकत्व मुद्रा -

हरतीत्यर्थः सर्वेति। मातर्गृहोपकरणमद्य यत्ते
मातर्गृहीति।

नास्तीति साधितं त्वया। तद्भवत्या गृहीपमेवमेव न

वासनस्थायी // इति संस्कृतम्। कस्याश्चित् उपनायक -

संगमार्थिन्या: अन्यथानुपपन्न व्यंजन वहिर्गन्तुं मातः

प्रवृत्तिरियम्। अत्र मातः इत्र मातरीत्यनेनाहेर्ष योग्यत्वं

उल्लंघनीयात्वं च व्यज्यते। गृहे गृहसम्बन्धि उपकरणं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत्यनेन ज्ञानश्रमकता व्यज्यते / अर्थेत्यनेन अर्थेव

सम्यार्थत्वं व्यज्यते / ॥ इति त्वया साधितं उक्तिप्रकारेण

तत्, तस्मात् मम बहिर्गमनमाज्ञापयेति भावत् / कीदृशं

कर्णं वासो (इन्द्रजालानन्दं रम्यं) स्त्रियो नेत्यर्थः / अन्य

स्वैरविहारिणी इयं इति सामाजिकैः व्यंग्यमत्र बुध्यते /

उपपत्ति [illegible] समागमो ऽत्र स्वैरविहारपदार्थः / [illegible]

[illegible] इति यतः स्वैरविहारेच्छायां ही प्रतीयमानायां

शब्दस्य न व्यापारो विरतत्वात् नायकस्य व्यापारान्तरसंभवात्

इति व्यंजकात्व सिद्धिः / [illegible] / [illegible]

[illegible] व्यंजकत्वमुदाहरणीयम् / [illegible] साहेतीति /

साधयन्ती सीव सुभगं, कर्णे कर्णे [illegible] ते /

सदृशान्येव करणीय सदृशं तावत् विरचितं त्वया ॥

इति संस्कृतम् / हे सखि, मत्कृते सदृशं सुभगं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिकर्मं दुना निलाजीति / त्वया तावत् सद्भावः 11

साधुत्वं स्नेहे वात्सल्यं, तयोः करणीयं कार्यं सदृश-

मुचितं विरचितं, इतरत् सद्भावस्य स्नेहस्य च प्रतिकूलं

कार्यं तद् विरचितमित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षानीकृत

प्रकाशताकुलिहादुक्तं निजार्थिकप्रयोगत्वात्, मित्रत्वप्रत्यक्ष

मुख्यार्थस्य बाधात्, सदृशपदेन विसदृशं लक्ष्यते । तत्र

मित्रिपरत्वेन शत्रुत्वात्तस्यैव प्रत्यक्षे इत्यस्य लक्षणया

प्रत्यक्षेत्र कृतानि इत्यस्य हृष्टासि इत्यर्थः । अत्र मुख्यार्थ-

लक्ष्यार्थयोः मित्रत्व शत्रुत्वयोः वैपरीत्यं सम्बन्धः । तेन

च कामुकविषय सापराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यम् ।

व्यंग्यस्य प्रभेदाः । व्यंग्यार्थात् व्यंजनमुपकरोतीत्यर्थः ।

गाथासप्तशत्यां प्रकाशते.

उच्छेदः । / उपनायकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् ।

पश्य निश्चलकविपंक्ति विसिनीपत्रे राजते बलाका ।

निर्मलमरकतभाजन परिस्थिता शंख शुक्तिरिव ॥

दूतिं प्रति नायिकया ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२१.

बिसिनी कमलिनी खतस्या: पत्रे पर्णे वलाका पक्षिविशेष:

राजते शोभते इति त्वं पश्य। कीदृशी बलाका? नेदृश्यला आस्ते

निष्पन्द अति-मन्दचरण: [illegible] केव राजते?

पिर्गलं स्वच्छं यत् मरकतस्य नीलमणे: भाजनं पात्रं तत्र

पतिता निपतमाना शैवलश्रेणिरिव। शैवलपंक्तिं चलनाद्विनिवर्त्य

पात्रेण। न तु मुखाभ्यां। यत्र यस्मिन्नेवमपि लेशतोऽपि

क्षोभाभाव: तेन निर्जनत्वं गम्यते। यत्र यस्मिन् काले

[illegible] निष्पन्दत्वेन वायुना यदशब्दत्वं=निश्शब्दत्वं,

व्यंग्यमिति शेष:। तेन व्यंग्येन जनराहित्यत्वं निर्जनत्व°

व्यंग्यमिति शेष:। स्खलितमाह यत्र इति। कंचित्पुनि संकेतस्थानं

निलीयं पति इत्यर्थ:। स्खलित् नाधिक्येन उच्यते=व्यंजनया

प्रतिपाद्यते इत्यर्थ:। यत्र [illegible] ?यत्रेत्यर्थ:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रागतं इतवान् इति व्याकुर्वन्ति गम्यते । वाचकादीनां

वाचक लाक्षणिक व्यंजकानां शब्दानां [illegible] उद्देश्यत्वेन

स्वरूप लक्षणं उक्ते सा जातीति । यः शब्दः साक्षात् संकेतितं

गृहीत संकेतं अर्थं जात्यादिरूपं अभिधत्ते अभिधत्ते स

शब्दः वाचक इत्युच्यते । [illegible] व्याख्याति व्याकरोति इहेति ।

लोक व्यवहारे, [illegible] अगृहीत संकेतस्य शब्दस्य

अर्थप्रतीतेः = अर्थज्ञानस्य अभावात्, संकेत सहायः एव शब्दो

अर्थविशेषं प्रतिपादयति इति यस्य शब्दस्य अत्र पाठात्

संकेतः
अर्थे । संकेतग्रहः इष्यते = उपयुज्यते । स शब्दः तस्य अर्थस्य

वाचक इत्युच्यते । संकेतित इति । संकेतग्रह विषयेऽर्थः

चतुर्भेदः चतुर्विधो भवति । जात्यादीति । जात्यादिना गुणक्रिया -

[illegible] संबन्धतो व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जातिरेव संकेतितोऽर्थः । एवमादेश गुणक्रियायदृच्छानां

व्यवच्छेदः । प्रत्ययार्थे । प्रत्ययो द्रव्यगुणक्रियाप्रयोजनं तस्मै का

क्रिया गोरानयनाकृतया तत्प्राप्तिक्रया तन्निर्वर्तकत्वेन

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषया प्रवृत्तिनिवृत्तेविषयीभूता व्यक्तेरेव जात्या

न तु जात्याकृतिरिति । तत्रैव संकेतो युक्तः तथापि सर्वासु गोव्यक्तिषु

संकेतग्रहो न कर्तुं शक्यते गोव्यक्तीनामानन्त्यात् शक्तेरो-

पाधिकत्वसंभवात् व्यभिचाराच्च स च व्यभिचारः एवं

यस्यां गोव्यक्तौ संकेतग्रहः कृतः तदतीतेषु गोव्यक्तेः

गोशब्दात् ज्ञानं न स्यादिति रूपः । महा व्यभिचारात्

~~अश्वादिषु प्रसंगात् संकेतग्रहविषयत्वनिर्देशे~~ गवादेरपि

ज्ञानप्रसंगात्, संकेतितस्यैव शाब्दबोध्य इति नियमाभावप्रसंगाच्च ।

तत्र व्यक्तौ संकेतः संकेतग्रहः क्रियते न शक्यते इति

हेतोः [illegible] तत्र दोषाऽक्रम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नैः शक्ता ~~गौ/गो शब्दः~~ 1 चलो डित्थः इति प्रयोगे गवादिभिः चतुर्भिरपि

शब्दैरेकैव गोव्योऽभिधीयते इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य भेदाभावान्

विषयविभागो न प्राप्नोति / विषयविभागाऽभावे गवादिशब्दानां

पर्यायताः इत्यादौ गोत्वेन सम्बन्धित्वेन पर्याप्तया सह

प्रयोगो न स्यात् । उपाधिवादे तु गवादिशब्दानां प्रवृत्ति-

निमित्तानां भेदेन पर्याप्तत्वाभावात् भवति प्रयोगः । उपाधिः

जातिः डित्थः वस्तुधर्मः वक्तृप्रेच्छा संनिवेशितश्च ।

वस्तुनि व्यक्तौ समवेतो धर्मः जातिर्गुणक्रियारूपः वक्त्रा

स्वेच्छया संनिवेशितः संकेतसम्बन्धेन स्थापितः डित्थादिशब्दः

वस्तुधर्मोऽपि डित्थः क्रियाकालः सिद्ध्यं साध्यत्वं । साध्यः

साध्यत्वेन विवक्षितः । संकेतोऽपि डित्थः पदार्थस्य गवादेः

प्राणभृतः सर्वगो व्यक्तिवृत्तिः जातिरीतिभावत् । ~~इदं~~

~~गोत्वं जातिरिति सम्बन्धित्वेन~~ विशेषणत्वहेतुश्च ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गुणाकृतीदर्थः। तत्राद्यो जातिः। उक्तं हि गव्यपदीपे- भवृहरिणा

"गौः स्वरूपेण जातिरहित व्यक्तिमात्रेण न गौः। गोत्वनिबन्धनो भवति गौरिति व्यवहारविषयः। तथा सति गौरश्वगौः स्यादिति भ्रमः"।

गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गोत्वज्ञानाद्गौरित्यर्थः। गौरिति व्यवहार-

विषयः। द्वितीयो गुणः शुक्लादिना हि गुणेन लक्ष्यमाणं प्राणिव्यवहारयोग्यतां वस्तुव्यक्तिः विशिष्यते। सजातीयेभ्यो व्यावर्तते। अतो जातिगुणाभ्यां महान् भेदः। ~~अतो गुणमात्रात्~~

~~इति हेतुनैवाश्वादयो जातिगुणाभ्यां वर्जिताः~~ साध्यं लक्ष्यमिति-साध्य इति।

साध्यत्वं चोत्पद्यमानत्व मिति शब्दरत्नकारः।

~~साध्यत्वेन इतीयमानत्वं, साधनं वेदवाक्यानीति~~

वर्षीयोऽतानपवः केशपाश इति। पूर्वपदीभूता उपधिकुथणाद्यो

उपवताणान्ताः उपवपवाः पस्य तथाभूतः इत्यर्थः।

~~उपमितप्रतियोगिनः विवक्षितस्य वि विक्षितस्य इत्यनेनोपमानस्य~~

~~तः जातार्थत्वेन [illegible] व्यतुत्पन्नस्य इत्यर्थः~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ वैपाक(ण)भूषणेप्युक्तम् ।

"साध्यत्वेन क्रिया तत्र चानुप्रेर्तिबन्धना ।

सिद्धभावस्तु पस्तस्याः स धात्वादिनिबन्धनः ॥

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

उपाधिं विशदमति-

~~[illegible]~~ । इत्यादि शब्दानां व्यञ्जनबुद्धिनिर्ग्राह्यं ग्रन्थो

यो वर्णः तद् बुद्ध्या निर्ग्राह्यं निःशेषतो ग्राह्योत्पर्मः ।

संहृत क्रमेति । संहृतः क्रमो वर्णक्रमो यस्य तत् वर्णक्रम-

शून्योत्पर्मः । स्वरूपं शब्दस्वरूपं, वक्त्रा पदच्छेदा

स्वेच्छया इत्यादिपदं उपयित्वेन नामत्वेन संगिवेश्यते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कल्प्यत कल्प्यते, इति सोऽयं संज्ञाकर्मो यदृच्छात्मकः

व्यवह्रियते। ~~यद्य~~ गौः शुक्लः चलो डित्थः इत्यादौ

चतुष्टयी चतुर्विधा शब्दानां डित्थादीनां प्रवृत्तिः प्रवृत्तिनिमित्त-

मित्यर्थः। ~~प्रवृत्तिनिमित्तं च~~ यज्ज्ञानात् शब्दे प्रवृत्तिः तत्तथोक्तम्।

तथाच शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं चतुर्विधमाह ऋक्सूत्रे-

महाभाष्यकारः पतंजलिरित्यर्थः। परमाण्वादीनां त्विति।

~~परमाण्वादि~~ परमाण्वादि शब्दानां जातिशब्दतया कथं व्यपदेशैकशास्त्रे

गुणशब्दत्वेन व्यवहारः? अत उक्तं रूढ्या ~~इति~~ च

परमाण्वादीनां गुणसमुदायत्वात् जातिसादृश्यं भास्वं गुणत्वमित्यर्थः।

जातिशब्दाएवतेवस्तुतइतिभावः।

गुणक्रिया यदृच्छाशब्दानां वस्तुतः स्वरूपतः स्वरूपाज्ञानादेव

व्याप्त्यपेक्षात् भेद इन लक्ष्यते ज्ञायते।। एकस्यानेकप्रतीतौ ~~दृष्टान्तमाह~~।

यथैकस्येति। यथैकस्य गुडस्य रक्तश्वेतादिः गुणो दृष्टः

तैलं तिलजन्यं, ~~दृष्टादृ~~ दृष्टात् व्याप्त्यनपेक्षात् भेद इन

लक्ष्यते ~~न तु~~ प्रथमं। ~~अथवा~~ यथा गुडस्य गुणो दृष्टे दृष्टं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvasva Sharada Peetham

मुकुरे गुणसदृशं तैले स्नेहश्चेति नानाकारत्वेन भासते

तथैव शुक्लादिगुणेऽपि एक एव शौक्लाद्याश्रयवान् नानात्वेन

स्फुरतीत्यर्थः । महाभाष्यकारसंमतं व्याख्यानं विधत्ते जात्यादीति

जातिरेव वा इति स्वीयं पक्षं मीमांसकसंमतं पक्षमाह

हेमेति । हेमपयःशरादयः येषां ते तथोक्ताः पदार्थाः

वस्तुतोऽभिन्नेष्वपि शुक्लादिषु गुणेषु मद्वशेन शुक्लः शुक्लः

इत्यादि अभिलापानं जायते शुक्लादि सामान्यभूतं जातिरित्यर्थः ।

तथैव संकेतः कर्तुं युज्यते । एवमेव क्रियाशब्देष्वपि ।

गुडतण्डुलादिद्रव्याश्रिताः ये पाकाद्यः स्थिताः तद्वशेन पाकः

पाकः इति अभिलापानुगतयोः एवं बालवृद्धशुकादि-

स्थितेषु, डित्वादिशब्देषु च जनिजन्यमानेष्वपि भिन्नत्वेन

स्फुरतेष्वपि, डित्वत्वादि सामान्यमस्त्येवेति ह्रस्वः सर्वत्र

शब्दानां गौः शुक्लः चलो डित्व इत्यादीनां पक्षान्तरनिरस्तं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संकेतविषयः इत्यन्ये पूर्वमीमांसकाः। आप्तवाक्यमेव ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

अनुमानान्तराण्यपि सन्ति तानि कथं नोक्तानि इत्यत्र। ग्रन्थे

तद्वान् इत्यादि। तद्वान् जातिमान् शब्दार्थः इति नैयायिकाः।

गोशब्दश्रवणात् सर्वासां गोव्यक्तीनामुपस्थितेरनन्तत्वात्

मतम्। उपपदे वा इति वैयाकरणमतम्। ~~[illegible]~~ अश्वादीनां

शब्दार्थ

गवादीनां व्यावृत्तिदर्शनात् अयं तद्व्यावृत्तिरूपः। इत्यर्थः।

~~[illegible]~~ केश्चित् ~~[illegible]~~ उक्तः। परन्तु गोत्वगोत्वेभ्यात् इत्यत्र

अननुपयोगाच्च साधकबाधकदर्शनेन मूले नोदर्शितस्वीकारिरीतिभावः।

स गुरुर्वाच्य इति। स शब्दात् संकेतित उच्चार्यो गुरुत्वः

गुरुत्वेन विशिष्टः। तत्रादौ शब्दव्यापारादनन्तरं योऽर्थो

योऽस्य शब्दस्य

अन्वयधातेन बुध्यते सोऽर्थो गुरुः। तत्र गुरुत्वो व्यापारो वृत्तिः सोऽ

इत्यर्थः। उपपदात्

अभिधीयते। इत्य संकेतितार्थ बोधजनको व्यापारश्चाभिधा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बोद्धव्येति। वाचक शब्दनिरूपणानन्तरं लाक्षणिकशब्दो

निरूपणीयो भवति। तत्रापि लक्षणानिरूपणाधीन

मिति लक्षणं लक्षयति- मुख्यार्थेति। मुख्यार्थस्य

(प्रवाहादिस्वरूपशक्यार्थस्य) तयोर्यो

वाच्यार्थस्य, बाधे सति। मुख्यार्थस्य योगे, ~~[illegible]~~ रूढ्यादिना

लक्षणीयेन तात्पर्यानुपपत्त्यादिना सह सम्बन्धे सति

स्वार्थः।

साक्षात्सम्बन्धः सतीति, ~~[illegible]~~ तात्पर्यानुपपत्तिः प्रयोजनाच्च शैत्य-

~~[illegible]~~ पावनत्वादिप्रतीतिरूपफलात् योगोऽर्थः।

लक्ष्यते प्रतिपाद्यते, सा लक्षणेत्यर्थः। सा च लक्षणा

क्रियाव्यापाररूपार्थेतिस्वार्थः।

रूढ्यादिरूपता शब्दे कल्पिता। साक्षात्सम्बन्धेन सा मुख्या

निष्ठा परम्परासम्बन्धेन तु शब्दनिष्ठेत्यर्थः। कर्मणि कृत

दर्भग्रहणादेरौपचारिकत्वादित्यर्थः।

इत्यत्र दर्भग्रहणाद्यौपचारिकत्वात्, 'गंगायां घोषः' इत्यादौ च

गंगादौ तु शब्दावं घोषादि रूढ्याधारत्वस्य रूढ्यसंभवात्

मुख्यार्थस्य दर्भग्राहकत्वादि रूपस्य रूढ्यादि रूपस्य च

[illegible] दर्भग्रहणात् [illegible]।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बाध्ये सति, विवेचकत्वाऽऽ साम्ये च सम्बन्धे सति। गुणग्राहिणि दृष्टेश्च सामीप्यसम्पेक्षे च संबन्धेसति

प्रसिद्धेरित्यर्थः। गंगातटे घोष इत्यादेः प्रयोगात् प्रयोजनमाह- तथा

पावनत्वादीनां तथा तीरगतत्वेन प्रतिपत्तिः प्रतीतिः

तेषां पावनत्वादीनां दार्ढ्यं तथाप्रतिपादनात्मनः तथा

प्रतिपादनरूपादित्यर्थः। प्रयोजनाच्च मुख्येन असम्बोऽर्थः

लक्ष्यते प्रतिपाद्यते स असंबोधितः शब्दे स्खलितेव व्यापारः

सान्तरार्थविषः असन्तं व्यवधानं तेन सह वर्तते

इति सान्तः लक्षणरूपः, तत्रिष्ठः तद्विषयकः शब्दव्यापारो

लक्षणा। स्वसिद्धये इति। स्वस्य शब्यार्थस्य कुन्तादेः

सिद्धये असम्बन्धसिद्धये, पदार्थेपः परस्य असंबन्धार्थस्य

कुन्तादेः आक्षेपः, उपादानं उपादानलक्षणा

मुच्यते। गंगायां घोष इत्यादौ परस्य असंबन्धस्य

तीरादेः असम्बन्धबोधार्थं स्वस्य शब्दार्थस्य पुनादेः

समर्पणं त्यागः लक्षणं= लक्षणा लक्षणेत्युच्यते। तथाहि

स्वार्थं परित्यज्य गंगात्वादिना तीरादिबोधनादिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंच स्वार्थपरित्यागेन परार्थोपस्थापनं उपादान लक्षणम्।

स्वार्थपरित्यागेन परार्थोपस्थापनं लक्षणलक्षणेति यावत्।

एते एव शास्त्रान्तरे अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थेति उच्येते। इत्थं

सा लक्षणा शुद्धैव त्रिविधा उक्ता न तु गौणी। तस्या असम्भवात्।

उपादानलक्षणामुदाहरति कुन्ता इति। कुन्ताः प्रविशन्ति

यष्टयः प्रविशन्ति इत्यादौ तृतीयार्थ शब्देन कुन्तान् प्रवेशय

यष्टीः प्रवेशय इति प्रकृतार्थोपस्थापकस्य तत्तद्विशेषस्य उपादेयस्य

परित्यागस्य। अत्र कुन्तादिभिः आत्मनः प्रवेशोऽर्थः

स्वसंयोगिनः कुन्तादयः आक्षिप्यन्ते लक्ष्यन्ते। ततः

उपादानेन परार्थग्रहणेन इयं उपादानलक्षणेत्यर्थः। अत्र

कुन्तनिष्ठ तैक्ष्ण्यस्य कुन्तनिष्ठ बाहुल्यस्य च प्रकृतेषु

प्रत्ययः प्रयोजनम्। काकेभ्यो दधि रक्ष्यतां इत्यादौ उपादान-

लक्षणायाः उदाहरणं भवितुमर्हति। अत्र काकपदेन दध्युप-

घातकं लक्ष्यते। अन्यथा अत्र उपादान लक्षणया गौरनु-

बन्ध्यः इत्युदाहरणमपि दुष्टमेव स्यात्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गौरनुबन्ध्य इत्यादि । अत्र श्रुतिविहितानुबन्ध्यत्व क्रिया

मे अस गो पदार्थस्य जातेः कर्मत्वं स्यात् इति मुख्यार्थबाधः

अतः जात्या गोत्व रूपया व्याप्तेः शक्तिर्लक्ष्यते न तु शब्देन

अभिधीयते । यदाहुः

अभेदयया उच्यते । विशेषणं व्यक्तिरूपं धर्मिणं, अभिधाशक्तिः

क्षीणशक्तिः विरत व्यापारा सती न गच्छेत् इति व्यापारलक्षणा

अण्डनीमिष्टा अमता, अत्र त्रोदाहर्तव्या । तत्र हेतुमाह नहीति ।

अत्र गौरनुबन्ध्य इत्यादौ गवादिशब्दस्य व्यक्तौ लक्षणायां

किमपि प्रयोजनं नास्ति न वा रूढिः सास्नादिषु तदभावात् ।

व्यक्तयविना भावित्वात् = व्यक्तिं विना जातेरभावात्, जात्या व्यक्ति-

राक्षिप्यते अनुमीयते । जाति व्यक्त्याश्रिता; जातित्वादित्यनुमानम् ।

अथवा क्रियतामित्यत्र कर्ता आक्षिप्यते कुरु इत्यत्र कर्मादिकमिति

अविशेषात्र किं गृह्यते । पिण्डो भिद्यत इत्यत्र भङ्ग इति क्रियापदं

आक्षिप्यते । केचित्तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति

यो रात्रिभोजनवानिति लक्ष्यते इति मन्यते । तन्मतं दूषयति

श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेश्चेति । तस्याः विषयत्वात् । श्रुताच्चब्दात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अर्थस्यापत्तिः श्रुतार्थापत्तिः। अर्थादर्थस्यापत्तिः प्राप्तिः अर्थापत्तिरिति

परमार्थः। [illegible] उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा

उदाहरति। गंगायामिति। अत्र तटस्थ घोषाधिकरणत्व-

सिद्धये गंगाशब्दः स्वार्थं प्रवाहरूपमर्थं अंशेन त्यजति

त्यजति, इत्येवमादौ लक्षणेन स्वार्थसमर्पणेन या लक्षणा

लक्षणलक्षणेत्यर्थः। उपचरूपा चेयं शुद्धैव न गौणीत्यर्थः।

उपचारेणामेदप्रतीतत्वात्=अत्र सम्बन्धात्। अत्यन्तं विलक्षणयो-

स्तयोः पृथग्भूतयोः साहश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्त्यक्त-

मुपचारपदार्थः। अत्र योः भेदयोः उपादानलक्षणालक्षणयोः

लक्ष्यस्य तीराद्देः लक्षकस्य गंगादेश्च भेदरूपं भेदप्रतीतिरूपं

तादृश्ये भेदसौन्यं नास्ति। किन्तु अभेदप्रतीतिरेवेत्यर्थः।

अत्र भेदबुद्धिं विना प्रयोजनप्रतिपत्तेरभावात्। एतदेव स्पष्टीकरो-

तादात्म्येनेति। लक्ष्यार्थानामित्यर्थः। गंगादिशब्दैः

गंगादिवाचकशब्दैः प्रतिपादने बोध्यमाने सति, तत्प्रतिपत्तौ

तत्वं गंगादित्वं [illegible] प्रतिपादकधिषितस्य प्रतिपादितु-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अभिधेयस्य प्रयोजनस्य गंगातिरस्थ शैत्य पावनत्वादेः संप्रत्ययः

च तीरादौ प्रतीतिः न तुभेदप्रतीतौ / अभेदप्रतीतिं विना प्रयोजनस्य प्रतीतेः / गंगासम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु

'गंगातटे घोषः' इति मुख्यशब्दाभिधानात् - 'मुख्यशब्दप्रयोगा-

योगेऽपि को भेदः को निरोधः नकोऽपीत्यर्थः / सारोपेति /

विषयी ज्ञानोप्यमाणः (गवादिः) विषयः ज्ञारोपस्य ज्ञाश्रयः

वाहीकादिः यत्र यादृश्यां लक्षणायां उक्ते शब्दप्रतिपाद्ये

तथा तेनैव रूपेण / गोत्वजातिकादावपि तत्प्रेणेतिभावः / उक्ते शब्दप्रतिपाद्ये सति इति शेषः /

सा ज्ञन्या शुद्धा गौणी च सारोपा लक्षणोच्यते /

ज्ञारोप्यमाणः ज्ञारोपितुं योग्यः गवादित्वेन

ज्ञारोपविषयः ज्ञारोपाधिकरणं वाहीकादिरित्यर्थः / यत्र

स्पष्टे ज्ञनपह्नुतभेदे निश्चित वैधर्म्ये भवतः तथा

सामानाधिकरण्येन समानविभक्तिकपदाभ्यां निर्दिश्येते

सारोपा

उपस्थाप्येते / सा लक्षणा, सारोपपदवाच्या इत्यर्थः /

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भेदानाह-

~~विषयविषयीभेदो~~ ~~आरोप्यस्य~~ ~~आरोपस्य~~ ~~तु~~ ~~च~~ ~~च~~: / विषयीति

19

ग्रन्थारोप विषये बाह्लीकादौ, निगीर्णेन आरोप्यमाणेन (गवादिना) ग्रन्थ: कृते निगीर्णे सति साध्यवसानिका साध्यवसान लक्षणा भवतीत्यर्थ: | विषयनिगीर्णेन विषयिणो ग्रभेदे बुद्धिरध्यवसान मित्यर्थ: | तेन सह वर्तते इति साध्यवसाने - त्यर्थ: | उदाहृतं गौरयमिति वक्ष्यते | तत्र विषयिणा गवा विषये बाह्लीके निगीर्णे इति बोध्यम् | भेदाविमाविति | इमौ साध्यवसान रूपौ भेदौ सादृश्यात् सादृश्याख्य - सम्बन्धात्, गौणौ गौणशब्द वाच्यौ तथा सम्बन्धान्तरात: कार्यकारणभावादि रूपात् सम्बन्धात्, शुद्धौ निश्चयौ इत्यर्थ: | सारोपसाध्यवसानौ गौणीभेदावुदाहरति इमाविति आदिना | ग्रारोपाध्यवसान रूपाविति | सारोपसाध्यवसान रूपावित्यर्थ: | सादृश्यमेव हेतु सादृश्याख्य सम्बन्धहेतुको, 'गौर्वाहीक' इति गौणीसारोपामा | उदाहृतं, बाह्लीको नाम देशविशेष, 'वाह्लीकानामते देशा ननत्र दिवसं वसेत्' इत्युक्ते: | पप्रच्छ इति प्रश्निक्त: | ~~बाह्लीकेषु गौर्वाहीक इति~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~हलवद्विकल्पपुरुषोवाहीकः~~

गवाभिलो बाह्लीक इति बोधात्। गौणीसाध्यवसानामा: उदाहृतं

गौरयमिति। अत्रेदं शब्देन बाह्लीकादे रुपस्थिति: न

तु बाह्लीकत्वरूपेण। शुद्धसारोपाया उदाहृतं अग्नाविन्द्रः

इति। शुद्धसाध्यवसानायास्तु अग्निरेवेदमिति न

अत्र इति। गौर्वाहीक इत्यादावित्यर्थः। स्वार्थसहचारिणो

गोत्वसहचारिणो गुणा: जाड्यमान्द्यादय: लक्ष्यमाणा

लक्षणया बोध्यमाना उपपादयन्ति। परार्थोऽभिधत्ते बाह्लीकाभिधत्ते

उपमिधया बोधेनेत्यर्थः। शक्यतावच्छेदकत्वं

उपयन्ति पर्याप्नुवन्ति इति केचित्। गोशब्दात्

लक्षणया जाड्याद्युपस्थितिः उपमिधया बाह्लीकस्य बोधः

इति परमार्थः। स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता

बाह्लीकगता: गुणा: जाड्यमान्द्यादय: एव लक्ष्यन्ते

न परार्थो गोशब्देन बाह्लीकार्थो उपमिधीयते इति

मतान्तरम्। गोगत जाड्य सजातीय जाड्यवान् बाह्लीक:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति शाब्दबोध्यः । साध्यत्वे गुणाश्रयत्वेन इति । साध्यत्वे-
गोनिष्ठ
गुणाः । जाड्यमान्द्याद्याः तदाश्रयत्वेन परार्थं एव वाहीक
एव लक्ष्यते गो शब्देन लक्षणया बोध्यते
इत्यर्थः । स्वोक्तं उपपादयति पूर्वमीमांसक सम्मतिमाह
उक्तं यति । एतन्यत्रेति । कुमारिलभट्ट वार्तिके कृत
मीमांसा सूत्रस्य वार्तिके इत्यर्थः । एतिभिध्येयानिनेति
२.
१ एतिभिध्येयेन पदार्थादिरूपार्थेन एतिना-
भूतं सम्बद्धं (तदादि) तस्य प्रतीतिः प्रतीतिकरणभूतो
व्यापारः लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणा ये गुणाः जाड्यादयः
तैर्योगात् सम्बन्धात् या वृत्तिः गो शब्दस्य वाहीकार्थे-
पदस्यापकता तस्याः गौणता इष्टेत्यर्थः । एतिति लक्षणाया
लक्ष्यतानवच्छेदकाः ये गुणाः जाड्यादयः तैर्न यदि योगः
शब्दस्य सम्बन्धः तदा गौणी वृत्तिरिति परमार्थः । एतिना-
भावोऽत्रेति दीक्षितभट्ट वार्तिके, नान्तरीयकत्वमिति येन
[illegible] यथा जात्यन्तयोः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~अन्तरीयकत्वं~~ तथात्र वाच्यार्थे लक्ष्यार्थयो० नान्तरीयकत्वं

किन्तु सम्बन्धमात्रं ~~भविष्येतामिति~~ भाव: । तत्वे हि

नान्तरीयकत्व स्वीकारे पर्यवसन्ना: । मञ्चा: क्रोशन्ति, मञ्चा

हसन्ति इत्यादौ लक्षणा न स्यात् इष्यते तु लक्षणा

मंचत्वं विना क्रोशनादेरसम्भवात् अविनाभावे च ~~अन्यतरेणैव~~

अनुमाप्यौ ~~वक्तृ~~ सिद्धे: लक्षणाया: गंगायां घोष इत्यादौ

तटादौ ~~नोपयोग~~: इत्युक्तं गौरनुबन्ध्य: इत्यादावित्यर्थ: ।

लक्षणास्व सम्बन्धान्तरेण इति व्याख्याति- ~~आयुर्घृतमित्यादेना~~ ।

आयुर्वै घृतमिति वेदेऽपि इष्यते । अत्र घृतं जनकं आयु:

जन्यं जन्यजनकभावस्य सम्बन्ध: तथोश्च लक्षणाया भेद: ।

आयुर्जनकत्वात् घृतमायुःशब्देन लक्ष्यते । ~~आयुर्घृ~~

आयुरस्मिन् ~~अस्ति~~ घृतमिति शाब्दबोध: । आयुर्वेऽडमिति ।

आयुरेङ शब्देन घृतेपत्तिति: न तु घृतत्वाद्धेतोति । ~~अ~~

~~विषयवाक्यस्य सत्यत्वेन~~ अत्र साहश्यात् अन्यत्

कार्यकारणभावाद् सम्बन्धान्तरं ~~इतीति~~ इति शेष: ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्रार्थात्- अग्नेऽसम्बन्धावच्छिन्ना घृतत्वावच्छिन्ना या घृत-

निष्ठा ज्ञाप्यता। तादृशज्ञाप्यतानिरूपिता कार्यता अग्नावनिष्टेत्यर्थः।

एवमग्नावेवेदमित्यत्रापि। अत्र त्वारोपाध्यवसाने कार्यसा(ा)-

मानाधि लक्षणापूर्वं एव भवतः तथा चात्र न सादृश्यादि-

सम्बन्धस्य सत्ता मात्रमपि। अत्र गौर्वाहीकः इत्यादि चतुर्थ्य

उदाहरणेषु मध्ये गौणभेदयोः गौर्वाहीकः गौरयमित्यनयोः

भेदेऽपि वैधर्म्ये आसमानेऽपि तादात्म्यस्य। गौर्वाहीक इत्यत्र तादात्म्यस्य प्रतीति

र्भवति। सर्वत्रैव गौरयमित्यत्र तु सर्वत्रैव गोत्व वाहीकत्वयोः

भेदप्रतीतिं विनैवेत्यर्थः। अग्नेरवगमः अग्नेऽप्रतीति प्रयोजनं

फलं व्यङ्ग्योमिति शेषः। अग्नेऽग्नेरेवेत्यत्र तु सारोपसाध्यवसानयो

रित्यर्थः। अग्नावग्नेर्घृतमित्यत्र अग्नेः वैलक्षण्येन कार्यत्वादि

अग्नेरेवेदमित्यत्र घृतं जीरणादिवत् अग्नेरयं भवति न त्वग्निरिति

इति निश्चयेन कार्यत्वादि प्रयोजनं क्वचित् तादर्थ्यात्

तादर्थ्यरूप सम्बन्धात् उपपदे लक्षणा भवति। अथवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~इन्द्रशब्दप्रयोजनविचारप्रकारः।~~

इन्द्रशब्दस्य ^ इन्द्रः अग्रेसृ प्रदानत्वं प्रयोजनं व्यंग्यम्।

क्वचित् स्वस्वामिभावात् सम्बन्धात्, यथा राजकीयपुरुषेषु

अग्रमाप्नुयुः। राजेति। अग्रशब्दलक्षणीयाग्रत्वं प्रयोजनं व्यंग्यं,

इदमेव पुंयोगलक्षण्यामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम्।

क्वचित् अवयवावयविभावात् सम्बन्धात्, यथा अग्रग्रामो

अग्रवटे अग्रग्रस्त इति। ~~अत्र अग्रशब्दस्य इत्यलक्षणं~~

~~अग्रेति हर्ष इति बलाधिक्यं प्रयोजनं व्यंग्यं इत्यंशीला~~

~~वर्षणि अंगा सम्भोगिनि अंगा इत्युदाहरणेषु अत्र~~

~~संगवटे संगवटं लक्षणीयं~~ क्वचित् तात्कर्म्यात्

तत्कर्मकीर्तनरूपात् सम्बन्धात्, यथा- अग्रतक्षा गोपालादिः

तथा ~~वर्षकिः~~ वर्षकिः। इदं च जातिविशेषावच्छिन्ने रूढं

अत्र तत्कर्मनिपुणत्वादिकं प्रयोजनं व्यंग्यम्। इदमेव

मंजूषायां नागोजिभट्टैरुक्तम्—

"तात्स्थ्यात्तत्रैव तार्कम्यात् तत्साम्मुख्यात् तथैव च।

तत्साद्गुण्यात् तादर्थ्यात् क्षेत्रादौ लक्षणा त्रयी॥"

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तात्पर्यात् यथा ग्रामः चलतीति। तादृश्यात् यथा सिंहो माणवकः। तत्सामीप्यात् गंगायां घोषः। तत्साहचर्यात् यष्टिः प्रवेशस। तादर्थ्यात् इन्द्रार्थस्थूणा इन्द्र इति। तत्र तात्पर्यलक्षणेन व्यंजनामुपसंहरति षड्विधा=शुद्धा, गौणी सारोपा साध्यवसाना उपादानलक्षणा लक्षणालक्षणेति षड्भेदेत्यर्थः। ~~शुद्धा लक्षणा द्वेधा उपादानलक्षणा लक्षणालक्षणा च व्यंजना~~

~~सति हेतौ तत्संबंधे सति प्रयोजनाभावे भेदाधिक्यं तु व्यंजनैव तत्र~~

~~भेदत्रयं इत्युक्तेरिति।~~ एवं उपादानभेदाभ्यां सहेति। उपादानलक्षणा लक्षणालक्षणाभ्यां सहेत्यर्थः। एवं भेदषट्कं प्रतिपाद्य व्यंजनकृतं भेदत्रयमाह। साचेत्यादिना। ~~सा च~~ लक्षणा च व्यंग्येन रहिता कदा प्रसिद्धा भवति। व्यंग्येन सहिता प्रयोजने सति भवतीत्यर्थः। एवं च शुद्धव्यंग्या सव्यंग्या चेति द्विविधा लक्षणेति भावः। शुद्धव्यंग्या रूढिलक्षणा सव्यंग्या प्रयोजनवतीति। विशेषः। प्रयोजनं हि व्यंजनव्यापारगम्येन भवति- व्यंजनरूपे मे व्यापारः तद्गम्येनेत्यर्थः। प्रयोजनं व्यंग्यभेदे कार्यत्वात्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वांगापि अनिच्छा गूढत्वागूढत्वेन। सहृदयमात्रवेद्यं

गूढं। सहृदयेतरैरपि वेद्यमगूढं। ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

प्रथमा।
गूढव्यंग्या अगूढव्यंग्या चेति त्रिविधा। ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ व्यंग्यरहिता सृष्टि लक्षणा एकविधा

उक्तद्विविधा प्रयोजनलक्षणा गूढव्यंग्या-~~[illegible]~~

गूढव्यंग्यत्वेन द्विविधा इति मिलित्वा लक्षणा त्रयोदश-

विधा भवति। उदाहरति-
गूढं यथोति/~~[illegible]~~

कश्चित् युवा कान्तिं युवतीमालोक्याह सुश्रुवमिति।

इन्दुवदना या: तनौ शरीरे तस्या: निम्न: ताम्रवर्णस्य

उद्गम: प्रादुर्भावो भवते स्फोतो भवतीत्यर्थ:।

इति वत्स रेवद:

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुश्रुवं वक्त्र विकासितस्मित विकसित स्मित,

स्मितं हास्यविशेषरूपं यत्र तथाभूतं, वेक्षितं अवलोकनं

वशीकृतः वशीकृता वक्रिमा वक्रत्वं येन तथाभूतं भवति:

बुद्धिः उपास्त संस्था अनेन निष्प संचारी जीतम्, । गतिः

समुच्छलित विभ्रमा प्राकट्यभावभेदा । उरः वक्षस्थलं

मुकुलितौ ईषद्मुलतौ स्तनौ यत्र तादृशं जघनं संसर्गेण

उद्भूतं विलक्षणरतिभोग्यं, एतत्सर्वं यौवनोद्भमं गिरति

इति ॥ गूढव्यंग्यपदत्वम् । अत्रत्य श्लोके भाति व्यंग्यानि तानि

काव्यवासनापीयूषकुक्षैः सहृदयस्यैव स्वदन्ते इति गूढानि ।

अत्रत्य गूढव्यंग्यभेदं काव्यम् । अत्रगूढव्यंग्यमुदाहरति अत्रत्यं

अत्रेत्यादिना । श्रीजीव्यादीति । अज्ञाः अनभिज्ञाः अपि जनाः

स्त्रियो लक्षणाः यः पीवरः उभय सञ्चरत्वं तस्मादेव विदग्धानां

चतुराणां यानि चरितानि चरित्राणि तेषामभिज्ञाः ज्ञातारो भवन्ति

स्वयमन्तरुत्पद्यते तत्रार्थान्तरं न्यस्यति- उपदिशतीति । यौवनस्य

अद्भुः तारुण्यहर्षः कामिनीनां स्त्रीणां लालितानि उपदिशति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपदिशति ग्नाविष्करोतीत्यर्थः। ग्नत्र उपदिशतीति पदं

ग्नगूढव्यंग्यं उपदेशकर्तृकत्वस्य चेतन धर्मस्य ग्नचेतने

यौगनभेद बाधात्। ग्नाविष्कारमात्रं लक्ष्यं तेन ललितग्नान

व्यंग्यं तच्च सहृदयैतरैरपि वेद्यमित्यगूढत्व ग्र।

~~शिक्षणाः ग्नयं निर्दिशति इति उपदेशस्यैकं व्यंग्यं ग्नगूढत्वेन~~

~~व्यवहारोक्तेः~~। इदानीं लक्षणायाः त्रैविध्यमुपसंहरति तदेवेति।

तत् तस्मात् कारणात् ग्नव्यंग्यत्व गूढव्यंग्यत्व ग्नगूढव्यंग्यत्व-

रूप भेदकल्पनात् कल्पिता उक्ता लक्षणा त्रिधा रूढौ व्यंग्य शैथिल्येन

प्रयोजने गूढागूढव्यंग्यत्वेन त्रिधा ग्नक्षेपे त्यर्थः। तदेवाह

ग्नव्यंग्ये व्यापिका। इदानीं प्रसंगात् लाक्षणिकं शब्दं लक्षयति

तदाश्रीति ~~च~~ तदाश्रय इत्यर्थः। तत्रेदं लक्षणायाः ग्रहणं तत्र

पावनत्वाद् प्रयोजने व्यापारः शब्दनिष्ठः व्यंजनात्मकः व्यंजन-

स्वरूप इत्यर्थः। व्यंजना च द्वैधा शब्दनिष्ठा ग्नर्थनिष्ठा च

ग्नद्या शब्दनिष्ठा द्वैधा ग्नभिधामूला लक्षणामूला च।

तत्र लक्षणामूलां दर्शयति ग्नस्मेति। यस्य प्रयोजनस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शीतत्व पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतिं व्यञ्जनव्यापारं प्राहुः तु

जनयितुं लक्षणा लाञ्छनम् शब्दः, समुपास्यते अवाप्यते यत्र

व्यंजनात् व्यंजनं विहाय अन्यपरा क्रिया अन्यो व्यापारो न किन्तु

व्यंजनात्मक एव व्यापारः प्रयोजन प्रतिपिपादयिषया प्रयोजनाभिधाने-

च्छया यत्र यस्मिन् वाक्ये गंगायां घोष इत्यादौ, तत्र वाक्ये मुख्यतः

न प्रमाणान्तरात् तत्प्रतीतिः प्रयोजन प्रतीतिः अपितु तस्मादेव

लाञ्छनात् शब्दात्, न च यत्र प्रयोजनविषये अन्यो व्यापारः

अन्यपराक्रियेत्यर्थः। तथाहि नाभिधा समयाभावात् तत्र समयस्य संकेतस्य

अभावात् नैवास्य नैवाभिधा = अभिधाव्यापारो नास्ति, गंगायां

घोष इत्यादौ ये शीतत्व पावनत्वादयो धर्माः तद्बोधो प्रतीयन्ते

न तत्र पावनत्वादौ गंगादिशब्दाः संकेतिताः संकेत-

विषयाः। लक्षणा अपि च न इष्टत्वभावात्। इष्टश्च तत्र मुख्यार्थ-

बाध्यः मुख्यार्थयोगः रूढि प्रयोजनान्यतरश्च तयोरित्यर्थः

~~देहीति। तत्तात्पर्येण इष्टत्वं इष्टत्वं~~

तथा चेति। लक्षणमित्यादि लक्ष्यं तीरादि न मुख्यं गंगादि-

शब्दस्य न शक्यमित्यर्थः। अत्र तीरादौ लक्ष्ये, घोषाधिकरणत्वासंभवरूपो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बाधोऽपि न फलेन प्रयोजनेन पावनत्वादिना योगकृतस्य

साक्षात् सम्बन्धस्य फलस्य प्रवाहसमवेतत्वात् । युक्तमन्तर्भाह

न प्रयोजनमिति । स्वतस्तिष्ठन् प्रयोजने प्रयोजनं यन्नयत् प्रयोजनं

नेत्यर्थः । कुतः? प्रयोजनेऽपि प्रयोजनान्तरत्वे यत्नवत्त्वापत्तेः ।

ननु मुख्यार्थबाधादिकं विना लक्षणास्तु यत्र तत्राह

न च शब्द इति । शब्दः लाक्षणिकः शब्दः । गंगादिः स्वलक्ष्यगतिः

प्रयोजनप्रतिपादने विषये प्रच्युतसामर्थ्यो न गंगाशब्दात्

पावनत्वादि प्रयोजनं न प्रतीयते इति न यत्नेन प्रतीयत एवेत्यर्थः ।

इति चेन्न यथोक्तादोषात् । गंगाशब्दः स्रोतसि प्रवाहे सबाधः

इति तटं लक्षयति । तद्धि यदि तेऽपि सबाधः स्यात्

तान् प्रयोजनं लक्षयेत्, न चात्र तटे मुख्योऽर्थः नापि

यत्र बाधः न च गंगाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वादेः

साक्षात् सम्बन्धः नापि प्रयोजने लक्ष्ये किंचित् प्रयोजनं

नापि गंगाशब्दो मुख्यार्थबाधादिकं विना तटं प्रतिपादयितुं

असमर्थः । किन्तु मुख्यार्थबाधादिकं विनैव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वं स्वीकारेऽपि दूषणमाह। अवश्यनवश्येति।

ननु गङ्गायां प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरं तच्च तीरनिष्ठशैत्य-

पावनत्वे लक्ष्ये घोषनिष्ठं पावनत्वादि व्यंग्यमेवेति यदि ब्रूयात् तत्र

अवश्यनवश्येति। अवश्यनवश्या

इदं वक्तव्यं। अवश्यनवश्येतिः या च मूलप्रकाशिनी। ~~अवश्यमेति~~

प्रयोजनं नेत्यत्रापि ~~तत्र प्रयोजनान्तरे~~ तथापि

प्रयोजनान्तरे इति मूलप्रतिः स्यात्। अयमर्थः प्रयोजन-

परम्परया लक्षणास्वीकारे मूलभूतलक्षणाप्रयोजनयोरिति यदि

न स्यादिति भावः। ननु शब्देन केवलं प्रयोजनं लक्ष्यते किन्तु

पावनत्वादि प्रयोजनमुख्येन तटं लक्ष्यते गंगायास्तटे घोषः

इति प्रयोगापेक्षया अधिकस्यार्थस्य पावनत्वादिविशेषस्यापि

प्रयोजनं फलीभूतं विशेषे पावनत्वादि मुख्ये तटे लक्षणात्तु

किमर्थमित्यत्रार्थे व्यंजनमेवमाह- प्रयोजनेनेति। लक्षणीयं

लक्षणाजन्यज्ञानविषयः, तटं प्रयोजनेन पावनत्वादिना सोष्टं

न युज्यते। ~~तत्र यदि लक्षणाजन्यज्ञानेन प्रतीयमानत्व-~~

~~स्यात् तज्जन्यस्य लक्षणाजन्यज्ञानस्य~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत्याह ज्ञानस्येति | यथा ज्ञानस्य विषयः ज्ञानादन्यः तथा ज्ञानस्य प्रत्यक्षमपि ज्ञानादन्यत् भवति | प्रत्यक्षज्ञानयोः समसमयसमुत्पत्तेः रसम्भवात् | तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षादेरिति | इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तदादेः नीलादिर्विषयः प्रत्यक्षं प्रकटता संविन्निर्वा | अयमर्थः- घटज्ञानात् ज्ञातो घटः इति प्रत्ययात् घटे ज्ञाततापरनाम्नी प्रकटता जायते इति पूर्वमीमांसकमतम् | तार्किकमतेन संविन्निरीति | अयमर्थः घटज्ञाने जाते घटमहं जानामि इति अनुव्यवसायापरपर्यायात् संविन्निष्ठघटज्ञानात् जायते एवं ज्ञातृधर्मः संविन्निः प्रत्यक्षादि- ~~ज्ञानवत् तार्किकैः प्रत्यक्षमुच्यते | एवं प्रत्यक्षज्ञानं नैवं प्रत्यक्षं~~ ~~प्रत्यक्षं ज्ञानं भिन्नं एवं मतं युक्तम्~~ तथा लक्षणात् जन्यं ज्ञानात् तत्प्रत्यक्षं पावनत्वादे ज्ञानस्यापि अनुभवत्वमेव बोद्धव्यम् | ~~कुतः तौल्यं [illegible] तेषामेव भिन्नत्वे सति वर्तमानत्वेन~~ ~~ज्ञानमेव भिन्नत्वे~~ तौल्यत्व पावनत्व ज्ञानयोरभेदे जन्यजनक- भावानुपपत्तेः | तस्मात् ~~[illegible]~~ शेत्य पावनत्वादेः लक्षणाविषयत्वं दुरुपपादम् | ~~[illegible]~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमुक्त्यैव विशिष्टे लक्षणा तु भवत्येव नेति पुनरुक्तम्।

लीयते, लक्षणया बोधिते, तयोस्तु विशेषः पावनत्वादयः [illegible]

च = व्यापारान्तरंचेत्यर्थः। व्यञ्जनध्वननादीति। आदिना प्रसादनसूचनादिग्रहणम्।

अर्थात्- तटादौ ये पावनत्वादयो विशेषास्ते अभिधया तात्पर्य

लक्षणा वृत्तिभ्यो व्यापारान्तरे व्यंजन प्रकाशनध्वनन-

द्योतनादि शब्देन बोध्याः। एवं लक्षणामूलं व्यंजकत्वमूलं

व्यंजकत्वं च व्यंजनैव नान्यत्। अभिधामूलं व्यंजकत्वमाह

अन्येनैवार्थस्येति। अन्येन एव अन्यो यस्य तस्यान्येनार्थस्य शब्दस्य

अन्येनात्र गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः। वाचकत्वे संयोगादेर्हि

निर्यन्त्रितं सति अन्यवाच्यार्थः अभिधया ज्ञातियादयितुमशक्यः

तद्बोधकृत्व = तत्प्रतीति हेतुः या व्यापृतिः व्यापारः सा

संजनं व्यंजनेनेत्यर्थः। अन्यति संयोगादिना नियन्त्रिताभिधया

बोधयितुमशक्यार्थस्य बोधने प्रभवन्ती वृत्तिर्व्यंजना [illegible]

इयं हि अभिधामूला शाब्दी व्यंजनाभिधीयते। [illegible]

[illegible] ननु श्लेषवत् अभिधावृत्तेव द्वितीयार्थग्रहः स्यात्

इति शंकायां [illegible] वाचकत्वे इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संयोगादिना व्युदस्यावत् व्यंजनाऽऽ नियंत्रयतामिति वाच्यं

संयोगादिकमुल्लंघ्य बोधकत्वेनैव व्यंजनायाः सिद्धेः।

~~व्यञ्जनया मुनिर्वक्तीत्यत्र प्रयोजनं मुनिगतं भवान् वक्ति~~

~~इत्यभिधाने प्रयोजनस्य तुल्यत्वात् विवक्षायाः प्रयोजकत्वं~~

~~उदाहरिष्यतो ग्रन्थस्य [illegible] संयोगाद्यैः~~

वाचकत्वनियामकत्वे भर्तृहरिसंमतिमाह- संयोगेत्यादिना।

संयोगः सम्यक् योगः प्रसिद्धः सम्बन्ध इति यावत्। विप्रयोगः

प्रसिद्धिविभागः, साहचर्यमेककालदेशावस्थायित्वं विरोधिता

सहाननस्थानं ~~[illegible]~~ प्रयोजनं, वक्तव्यं, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता।

लिंगं पदपदान्यावृत्तयो धर्मः। शब्दस्यान्यतः सन्निधिः

समानार्थकशब्दान्तरसन्निध्यादेः। सामर्थ्यं कार्यता।

प्रकृतिः योग्यता। देशः कालो वा तद्विशेषो व्यक्तेः

लिंगं स्त्रीपुंस्त्वादि। स्वराः उदात्तादयः। उदात्तस्यानु-

दात्तस्य स्वरितस्य च त्रयः स्वराः' इति पाणिनीयशिक्षोक्तेः।

एते शब्दार्थस्य संदेहे सति [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्मृति हेतव:। विशेषस्य विनर्जितार्थस्य या स्मृति र्दीयते

तद् हेतव: तज्जनका: भवन्तीत्यर्थ:। इत्युक्तोदेशा इति

अवृद्धी त्रोत्र कालिकेत्यर्थ: । संयोगादीनां क्रमेणो दाहरणानि

प्रदर्शयति । सँशरत्वत्रु इति । एशरन वत्रु इति उभयत्र

हौपधस्य विष्णौ नियमनम्। शमत्कृमणाविति दाशरथौ राज्ञे।

शमत्रुना गतिरस्तेति। शमो मार्गव एव न तु दाशरथि:

एजुनेदेन च कार्तवीर्य एव न तु पाण्डव:। स्वयं भज

अनविच्छेद- एत्र स्वयं पदेन शिवे नियमनम्। स्वयं जानाति

देवदेव
देव: इति। राजाने नियमनम्। कुपितो मत्कृच्छ्रज: इति

मकृच्छ्रजस्य क्रमे नियमनम्। देवस्य पुरारते: एत्र पुरारातेः

शब्दस्य रांभाँ नियमनम्। अधुना मत: कोकिल: इति मधु-

शब्दस्य वसन्ते नियमनम्। जातु वो इतिजातुषं इति मुष-

शब्दस्य साम्मुख्ये नियमनम्। भात्मन परमेश्वर: एत्र

परमेश्वर शब्दस्य राजनि। चित्रभानुर्विभाति इति चित्र

भानुपदस्य दिने क्रत्वो रात्रौ वह्नौ नियमनम्। मित्रं भजे

प्रीतौमित्र मित्रशब्दस्य सुहृदि मित्रो भवतीति रत्नो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

सूत्रे नियमार्थम्। 'इन्द्रशत्रुः वर्धस्व' इत्यादौ स्वरस्य वेदे एव

काव्येषूक्तानादीनांनार्थविशेषनियामकत्वमित्यर्थः।

व्यञ्जकविशेषनियामकता न तु काव्ये। ^ एवंच ग्रहणात् व्यभिचारस्य

नियामकत्वं सदा एवेति।

"एतावन्मात्रस्तनिमा एतावन्मात्राभ्यामधिकत्राभ्याम्।

एतावन्मात्रावत्या एतावन्मात्रेदिमे:। इति संस्कृतम्।

निरूपणादिनि नाथके नापेक्षावत्त्वं बोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिमीक्षणं।

एतावन्मात्रौ स्तनौ यस्याः तथाभूता एतावन्मात्रे व्यधिकपत्रे

यस्याः यया: लक्ष्मा सधिकपत्राभ्यां उपलक्षितेत्यर्थः।

~~एतावन्मात्रे दिमे: परिच्छिन्नमित्यर्थो व्यभिचारदुःख~~

विशेष संसृति हेतवो भवन्ति इति शेषः। इत्थं संयोगादिभिः

व्यञ्जनान्तराभिधेयकत्वे नियमिते प्रतिपादिते सति

एतेनार्थस्य शब्दस्य मत्वर्थीयात् व्यञ्जकात् बोधनं

तत्र नाभिधा। संयोगादिभिः व्यभिधाया नियमनात्।

मुख्यार्थ बाधाद्यभावात् लक्षणापि न व्यञ्जनं तत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यंजनमेव व्यापारः । अभिधामूलां शब्दव्यंजनामुदाहरति

प्रेर्यति । कस्यचित् शब्दो वर्णनं प्रेरयति । यस्य राज्ञः कृतः

पाणेः ततं दानस्य सम्बन्धि यदुदकं जलं तस्य सेकेन

सुभगः शोभनोऽभूत् । कीदृशस्य यस्य? भद्रः शोभनः

आत्मा यस्य तथाभूतस्य, दुरधिरोहा तनुः शरीरं यस्य

विशाले महति कुले वंशे वा उन्नतिः शक्तिमत्त्वं वा

यस्य कृतः, विहितः शीलमुत्तमानां वर्णानां संग्रहो येन अनुपप्लुता गतिः

ज्ञानं यस्य परान् शत्रून् वारयतीति य-

वारः तस्य शत्रुनिवारकस्येत्यर्थः । अभ्राकरिणि राज-

पक्षे च यस्य गजस्य करः शुण्डादण्डः ततं भद्रजात्येव

सुतः अभूत् । कीदृशस्य? भद्रात्मनः भद्रजातीयस्य दुरधि-

रोहतनोः उच्चत्वात् दुःखाधिरोह्यशरीरस्य, विशालव-

त्, उन्नतिरुच्यता यस्य कृतशीलमुत्त संग्रहः कृत-

भ्रमः संग्रहस्य, अनुपप्लुतगतेः अनुद्धतगमनस्येत्यर्थः ।

अत्र राजा वन्द्यो द्विरदो वंशगः यतः अभिधायाः

भद्रात्मनः इत्यादिशब्दानां राज्ञि नियन्त्रणेऽपि सहृदयानां

[illegible] सा व्यंजनमेवेति भावः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यंजना च द्वेधा शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठा च। आद्यापि द्वेधा

अभिधामूला लक्षणामूला च। तत्राभिधामूला यथा च

अग्नात्मन इत्यादि। लक्षणामूला यथा गंगायां घोष इत्यादौ।

व्यंजनं निरूप्य संप्रति व्यंजक शब्दं लक्षयति। तद्युक्त इति।

तद्युक्तः शब्दो व्यंजक इति कथ्यते। ~~तद्युक्तमिति~~

~~संज्ञक शब्देन व्यंजनं यस्मादृश्यते तेन तद्युक्ते व्यंजको~~

~~तद्युक्त इति~~। सहकारितया अर्थस्यापि व्यंजकत्वमस्तीत्याह—

~~तत्~~ यत् स इति। यत् यस्मात् कारणात् स शब्दः

अर्थान्तरयुक् अर्थान्तरेणयुक्तः सन् व्यंजको भवति सर्व

अर्थो ऽपि शब्दसहकारितया ~~व्यंजकत्वं~~ शब्दसहकारेण

व्यंजको यतः सम्मत इत्यर्थः। शब्दस्य प्रतिवृक्षसहत्वात्

शब्दमूलकत्वेन व्यपदेशः। अर्थोऽपीत्यपि शब्देन शब्दस्य

समुच्चयः। इति काव्य प्रकाश टीकायां परीक्षाकृपायां

शब्दार्थ स्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीय उल्लासः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शब्दव्यंजनां प्रतिपाद्य अर्थ व्यंजनां प्रतिपादयितुं ध्वनेर्मं स्मारयति अर्थेति इति। तेषां वाचकादिशब्दानां अर्थाः वाच्यादयः पुरा वाचकादय-स्तदर्थाः स्फुटीत्यत्र शेषाः कथिताः। [illegible] अर्थव्यंजकता उच्यते।

कीदृशी सा? इत्युच्यते- वक्तृबोद्धव्येति। यः परबोधनाय वाक्यमुच्चारयति स वक्ता। स च कविः तन्निबद्धो नायकादिश्च। बोद्धव्यः बोधनीयः पुरुषः, काकुर्हि तद्भावोऽत्र विवक्ष्यते शब्दानां पदानां समूहो वाक्यं शक्योऽर्थो वाच्यः अन्यस्य वक्तृबोद्धव्यौचित्यस्य, सान्निध्यं प्रस्तावः प्रकरणं, देशो विजनादिः, कालो वसन्तादिः अर्थशब्दग्राह्यत्वेनोक्तिः। तेषां वैशिष्ट्यात् सम्बन्धात् प्रतिभाजुषां काव्यवासना-परिपक्वबुद्धीनामित्यर्थः। सहृदयानामिति भावः। या अन्यस्यार्थस्य द्योतः अन्यो अर्थः व्यंग्यरूपः तद्बुद्ध्यर्थो अर्थस्य वाच्यलक्षणव्यंग्यरूपस्य, व्यापारः का अर्थैः व्यंजनेति सूत्रार्थः। [illegible] वक्त्रादि वैलक्षण्यहेतुका या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तिभाशालिनां मन्यार्थ चौः, तद्धेतु व्यापारत्वं ग्रस्याः स्वरूपम्।

वक्त्रादीनां संकरे यस्याप्राधान्यं तन्मूलको व्यवहारः

'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्। क्रमेणोदाहरणानि

ववत्राङ्कवंशिकृत्य क्रमेणोत्पर्णः। ग्रन्थिपिहलमिति।

'स्फीतपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतासि सखि त्वरितम्।

श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिस्सहा विश्राम्यामि क्षणम्॥

इति संस्कृतम्। स्फीतशयेन पृथुलं महान्तं जलपूर्णं कुम्भं

गृहीत्वा हे सखि त्वरितं शीघ्रं समागता [illegible]

[illegible] ग्रस्मिन् ग्रहं, श्रमस्वेद सलिल निःश्वास निस्सहा श्रमात्

यौ स्वेदसलिल निःश्वासौ तान्यां निस्सहा चलितुमक्षमा,

सलिलत्वात्तस्या स्वेदबाहुल्यं व्यज्यते। ग्रतः क्षणं विश्राम्यामि

विश्रामं करोमीत्यर्थः। ग्रत्र ईदृश जलकुम्भवहनजन्यश्रमः

ग्रस्मे नान्यस्मै शंकिष्ठा। इति भावः। परन्तु प्रमाणान्तरेण

ग्रस्मत्तोऽन्यगते सति व्यभिचारीति वक्तुं वैशिष्ट्यात् इयं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वोर्पेण कृतं रतं गोपयति इति साभाजेकाङ्क्षति व्यंग्यमिति भावः।

बोद्धव्यवैशिष्ट्यात् वाच्यस्य व्यंजकत्वमुदाहरति- ग्रैष्मिण्या दृष्टि

ग्रैष्मिण्यं दैर्बल्यं, चिन्तालसत्वं सोनिःश्वसितम्।

अत्र मन्दभागिन्याः कृते सारवे, त्वामपि ग्रहह परिभवति ॥

कृते यत्कृतम्। हे सारवे, सोनिःश्वसितं निःश्वासमोहितं,

ग्रैष्मिण्यं गर्मनिद्रत्वाद्, अत्र मन्दभागिन्याः कृते त्वामपि

परिभवति पीड़यति, [redacted] मां तु परिभवत्येव।

[redacted] मत्कार्यार्थं गम्यागमनादिना कामुकप्रसादने

निरतां त्वामपि इत्थंपरपुरुषः। ग्रतएव असतीति सम्बोधनम्।

ग्रत्र इतौ बोद्धव्ये, तस्याः स्वकामुकोपभोग [redacted] कर्तृत्वेषा

[redacted] तिरस्कारयति, इति साभाजेकान्

क्षीत व्यंग्यम्। काकुवैशिष्ट्यात् वाच्यस्य व्यंजकत्वमुदाहरति

तथाभूतामिति। वेणीसंहारे द्रौपदीं के [redacted] प्रत्युक्तिरियम्।

गुरुः युधिष्ठिरः इत्थं खिन्ने म्लानमुखे मयि विषण्णे खेदं भजति,

कृष्णे दुर्योधनादिषु ग्रत्यन्तं रुष्टे विधुरावस्थामपि खेदं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न गच्छति इति सेयदृशः काक्वर्थः। रेवतकाद्यभाद्दृ तामभूतां रजस्वलां, दुःशासनाकृष्टवसनकवपाशां, नग्नौ किमग्रगामिनि यावत्। नृपसदसि = राजसभायां न नु यत्र कुत्रचित् पाञ्चालस्य द्रुपदराजस्य तनयां न नु यस्य कस्यचित् नाद्दृशीं दृष्ट्वा वचो व्याप्तैः सद्दृ वल्कलधरैरस्माभिः न नु वानप्रस्थाद्दिक्षीभिः यत् सुचिरं बहुकालमुषितं तत् विराटस्य राज्ञः गृहवासे गृहे गृहनुचितं यत् सूदादिकर्म तदारभ्ये निभृतं गुप्तं यथा स्यात्तथा दृष्टेत्यर्थः। अत्र काकुवैशिष्ट्यात् अपि न भोग्यं मात्सर्यं कुरु नु भोग्यं इति व्यज्यते। ~~अत्र गुणीभूतव्यंग्यमिदं नु [illegible] निवर्तयति~~ न चेति। वाच्यस्य वाक्यार्थस्य शान्तिरिव रेवद्भजनरूपस्य सिद्धिः पर्यवसानं तदंगं तत्कारकमित्यर्थः। अत्र काकुः इति गुणीभूतव्यंग्यत्वं न शंकयं प्रश्नमात्रेणापि काकोः विश्रान्तेः। वाच्यार्थस्य पर्यवसानात्। अन्यथा अत्र काकोः ~~अव्यंग्यत्व~~ वाच्यसिद्ध्यंगत्वं न ~~[illegible]~~ ग्राह्यं तु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रभजति इति प्रश्नमन्त्रोपस्थापनाद्वारेण वाक्यवैशिष्ट्यात्

वाच्यस्य व्यंजकत्वमुदाहरति । तरसा त्वरया इति ।

नाहं तस्य गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं नीनैषीरन्यत्र ।

इदानीं सैवाहं नौ चक्रवाकौ न सा दृष्टिः ॥

इति संस्कृतम् । तदा यदा सा कामिनी मत्सोत्रभवासीदित्यत्र

निमग्नां ननु पतितां इदानीं तस्याः गमनकाले सैव

तथैवस्थैव लोचनचकोपालौ न सा दृष्टिः श्लाघा

~~प्रतिनेयमात्~~ किन्तु ग्रन्यैव, ~~सा दृष्टिः विपरीतभाव~~

चलितायां तु तस्यां ग्रन्यैवाभूत्, ~~निर्भिन्नेव क्षिप्तेव भीता~~

~~इत्यर्थः~~ ते ते प्रच्छन्नकामुकत्वमिति व्यंग्यम् । वाक्यवैशिष्ट्यात्

वाच्यस्य व्यंजकत्वमुदाहरति । उद्देशोऽयमिति । नायिकां

प्रति रत्नार्पिजः कामुकस्योक्तिरियम् । हे तन्वि, ग्रन्यं नर्मसखाः

तत्नामकं नद्याः उद्देशः ग्रप्रदेशः रत्नवतः । कीदृशः ? सस्यानां

स्निग्धानां कदलीनां श्रेण्याः या शोभा तया ग्रतिशयितः

तया कुंजानां लतागृहाणां उत्कर्षेण गुंजन्मधुकरीसहितः

कुसुमसमृद्धादि वचनेन व्यंकोसलः ग्रप्रसिद्धोत्पादितः रत्नवतः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विश्रमो मत्र तादृशः, किंच यतस्मिन् प्रदेशे मानिनीमान-
भंजने ते युक्तिप्रयोक्तारः सुरतस्य सुहृदः वाता वान्ति। येषां
वातानामग्रे मनोभूः कामः कीलितो धृतः युद्धकाण्डे युवयोरे
निमिनाभावे पीडयति। योगो येन तादृशः सन् सरति चलति
इत्यर्थः। अत्र तन्वीत्यनेन कन्यत्वं वेदनावत्त्वं रतौ चिरंत्वं
व्यज्यते। नर्मदेत्यनेन नर्म क्रीडां ददातीति नर्मदा न नदी-
मात्रमिति दिक्। अत्र रतार्थं सुरतार्थं प्रविशतीति
अन्यासिकामाः प्रेष्यं तत्सामाजिकान् प्रति व्यंग्यम्। अत्र प्रसंगविशेष-
प्रेक्षणत्वात् नाट्यस्य व्यंजकत्वमुदाहरति। णोल्लेइ इति।

नुदत्यन्तर्हसनाः श्वश्रूः सार्थं गृहभरे सकले।
क्षणमात्रमपि संध्यायां भवति न वा भवति निश्रामः॥

इति संस्कृतम्। अत्रार्थे युक्तरूपं मनो यस्याः सा
युक्तमनाः युक्तेन श्रमापनोदव्याजालम्बनेनापि नानन्दाशा इति
व्युत्पत्तेः। श्वश्रूरित्यनेन युक्तनिष्कृपणीयाशता सकले समये न तु मानसं कार्यम्
गृहभरे गृहकार्यनिर्वाहे मां नुदति प्रेरयति सति यदि क्षणमात्रं
विश्रामो निश्रान्तिः भवति तर्हि संध्यायां [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayu Sharada Peetham

उपलभ्य तत्रापि न भवत्येव चरणसेवादि व्यग्रत्वादिति चरवपते।

अत्र 'संध्या संकेतकालः' इति तटस्थं उपजीव्यं प्रति मत्

संकेतसमय बोधनं तत्सामाजिकान् प्रति व्यंग्यम्। प्रकृती-

वैशिष्ट्यात् वाच्यस्य व्यंजकत्वमुपपद्यते। सुवनइ इति।

श्रूयते समागमिष्यति तवप्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तन्वि सखि सज्जय करीषम्॥

इति संस्कृतम्। अत्र प्रहरमात्रेण तवप्रियः नायकः समागमिष्यति

इति श्रूयते तत् तस्मात् कारणात् हे सखि एवमेव तदीय-

भोजनादि व्यापार शैथिल्येनैव किमिति किमर्थं तिष्ठसि

करीषं इन्धनादि कार्यं सज्जय साधय। अत्र उपेक्षयेन

न तु कालान्तरे तत्रापि प्रहरमात्रेण न तु निश्चयेनेति

व्यज्यते। ~~अत्रापि इति इदमो दर्शनात्~~ श्रूयते इति वर्तमान-

निर्देशेन न तु श्रुतमित्यत्र उपपत्तिं प्रति उपजिव्यज्ञानस्य

वैशिष्ट्यम्। निवर्तते इति किंचित्कालस्था सखी पत्यागमन-

कथनेन उपजिव्यनिषेधं करोति इति सामाजिकान् प्रति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यंग्यम् । देशवैशिष्ट्यात् व्यंजकत्वमुदाहरति— अत्रेति ।

भो सखेः इमं कुसुमानां पुटपाणौं अवनयावं हस्तेनादाय

अत्रान्तरे इतो इदे कुरुष्वम् । अत्र अनेन चेष्टेशो अनीश

अहं करोमीत्यर्थः । अहं इदं इमिनुं गन्तुं न समर्था न

शक्ता अयं अंजलिः करसंपुटः वः युष्मभ्यं रचितः

कृतः प्रसीदत, यूयं प्रसन्ना भवत । अत्र विविक्तो विजनोऽयं

देशः तस्मात् प्रच्छन्नकामुकः उपपतिः त्वयापि सार्धता

श्रेयसीमिति उपचारिं प्रति कयाचित् सख्या

देशवैशिष्ट्यात् व्यज्यते । कालवैशिष्ट्यात् व्यंजकत्वमुदाहरति

गुरु अग्रेति ।

प्रवासं गन्तुमिच्छन्तं नायकं प्रति नायिकायाः उक्तिरियम् ॥

गुरुजन परवशा प्रिय किं करोमि तव सन्निधागिनी अहकम् ।

अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि कर्णाभ्याम् ॥ इति संस्कृतम् ।

अत्र व्यंग्यमाह— अद्य वसन्त समये यदि व्रजसि तदाहं तावत्

न मरिष्यामि न जीवामि तव तु गतिं न जानामि इति

सहृदयत्वात् इति व्यंग्यम् । उदाहरति श्रेष्ठोदीति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गृहणीमिति शेषः। चेष्टा वैशिष्ट्यात् व्यंजकत्वमुदाहरति।

दोषान्तेति। अये दोषान्तस्य द्वारसमीप देशस्य निष्टंके

सान्निध्ये सति सौन्दर्यसारोऽया तया नायिकया अस्मद्युगं

प्रेरितस्य ब्रह्मणे परस्य समासक्तं अन्योन्य संलग्नं सामासाद्यं

कृतं शिरोंशुकं शिरःसम्बन्धिवस्त्रं पुरतो ज्ञातः ज्ञातं ज्ञानेन

गूढमागच्छेति व्यंजितं तदनन्तं यदे चंचलो लोचने अधः क्षिप्ते

संज्ञापिते अनेन सूर्यास्त समं संकेतस्थाना इति ध्वनितं। तत्र

तस्मिन् काले वाचः वचनस्य प्रसङ्गं निवारितमनेन कोलाहल-

रहितं यथा स्यात्तथा गन्तव्यमिति द्योतितं। ततः दोर्लते

भुजलते संकोचिते संकुच्य प्रियः संयोजिते, अनेन अङ्गसंग-

जातोषक आलिंगनं कृते कारिष्यामीति ध्वनितम्। अत्र

चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषयः अङ्गनिशेषः स्वाभिप्रायः

अङ्गालिंगनादि विषयकः चेष्टा वैशिष्ट्यात् सहृदयान् प्रति व्यंग्यः।

निरांकांक्षप्रतिपत्तये प्रत्येकं किञ्चित्कहेत्यादीति शिष्यधियाया-

निवृत्तये, दूत्यर्थः। प्राप्तावसरं तया च पुनः पुनः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उदाहियते उदाहरणं दीयते । वक्त्रादीनां वक्तृ बोद्धव्यादीनां

मिथः संयोगे द्वयोः संयोगे विके वैशिष्ट्यं त्रयाणां संयोगे

त्रिक वैशिष्ट्यं उभयेन क्रमेण लक्ष्य व्यंग्ययोः द्वयोरपि

व्यंजकत्वप्रदर्शनार्थं = उदाहरणान्तरमभिधेयं सेयमित्यर्थः । त्रिक

वैशिष्ट्यात् वाच्यस्य व्यंजकत्वं यथा । उन्नत रात्र त्रिक

इत्यादौ । इदानीं शब्दस्यापि सहकारितया व्यंजकत्वं दर्शयति ।

शब्दप्रमाणेति । यतः यस्मात् कारणात् शब्दप्रमाणेन वेद्यः

प्रतिपाद्यितो ऽर्थः वाच्यलक्ष्य व्यंग्य रूपः उन्नतत्वं व्यंग्यत्वं

व्यनक्ति बोधयति तत् तस्मात् कारणात् उन्नतत्वे व्यंजकत्वे

शब्दस्य सहकारिता अपेक्षेत्यर्थः । प्रमाणान्तर वेद्यो ऽर्थः

व्यंजको नहि भवति यतः उन्नतत्वं स्वव्यंजने शब्दसाहाय्य-

मपेक्षते । एवं शब्दो ऽपि उन्नतत्वं साहाय्य अपेक्षते इति उभयरूपं काव्यस्य

व्यंजकत्वं निर्वहतीति ॥ इति काव्यप्रकाश टीकायां पदीजाख्यायां

सर्व व्यंजकता निर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथ चतुर्थ उल्लासः

यद्यपीति । शब्दार्थयोः काव्यत्वे शब्दार्थयोः निर्णये कृते दोषगुणालंकाराणांमध्ये दोषाणां हेयता गुणालंकारयोश्च उपादेयता ज्ञायते इति तेषां स्वरूपमाख्यातव्यम् ।

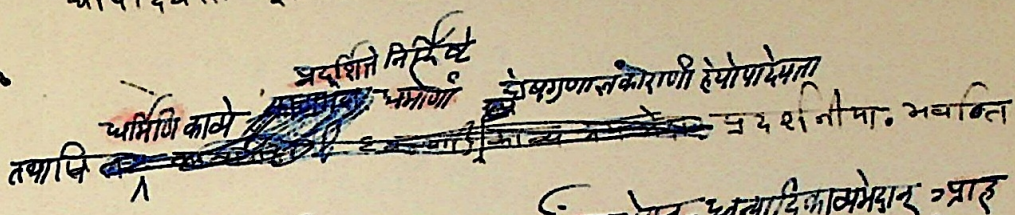

अत: सम्मति, पूर्वं दोषादिनिरूपणात्पूर्वं काव्यभेदात्=ध्वन्यादिकाव्यभेदात्, प्राह प्रदर्शयति उपविवक्षितेति । उपविवक्षितं अनुपयुक्तं वाच्यं वाच्यार्थो यत्र तादृशो भो ध्वनि: तत्र तात्पर्यं ध्वनौ वाच्यं वाच्यार्थ: उपर्यन्तरे संक्रामितं उपस्थापितं तिरस्कृतं वा भवेदित्यर्थ: । लक्षणामूलेति । लक्षणामूलं यत् गूढव्यंग्यं तस्य प्राधान्ये सत्येव उपविवक्षितं न वस्तुनिष्ठं वाच्यं यत्र स ध्वनि: काव्यं भवतीति शेष: । तत्र च उपविवक्षित वाच्ये ध्वनौ, क्वचित् अनुपयुज्यमानत्वात् प्रकृते उपनिबन्धनत्वात्, उपर्यन्तरे वाच्य लक्ष्य व्यंग्यरूपे त्रिविधे लक्षणामिति यावत् यत्र वाच्योऽर्थ:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रकारान्तरेण लक्ष्यो भवतीत्यर्थः। यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ वाच्योऽर्थः काकः तद्रक्षणप्रतिबन्धरूपेण लक्ष्यः। उपलक्षितं संकेतितं वाच्यं ध्वनिमुद्घाटयति यथेति। त्वामस्मीति। यतो यत्र विदुषां पण्डितानां समवायः तिष्ठति तत् तस्मात् हेतोः त्वं उज्जयिनीं स्वकीयां मतिं बुद्धिं मात्थाप स्थापीकृत्य स्थितिं निश्चेष्टां कुरु इत्यहं त्वां प्रति वक्ष्मि उपदेशामीत्यर्थः। अत्र लक्ष्यं दर्शयति अत्रेति। [अत्र वचनाद् उपदेशादिरूपतया वाक्यमिति इति लक्ष्यं तेन च हितसाधनत्वं व्यंग्यं उज्जयिनी त्यागे उपहसनीयत्वं च व्यक्तिः प्रकृतानुपयोगितया वाच्यं उज्जयिनं तिरस्कृतं भवति। यथा गंगायां घोषः इति। उपलक्षितं वाच्यं ध्वनिमुद्घाटयति। उपलक्षितमिति। बहुभिरुपलक्षैः तथमानस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अम्माट:। त्वया यत् बहु उपकृतं तत्र विषये निगद्यते

किं वाच्यं बहुत्वात् वक्तुं न शक्यते इत्यर्थः। भवता

यं सुजनता प्रथिता उच्चारिता ते सर्वे ततः पश्चात्

सुजनता प्रथिता तस्मात् इदृशेन सदा निरयत् कुर्वन्

शतं वर्षाणां शतं शतवर्षजन्तं सुजीवतं अवेक्षमाणं मया

स्मरता त्वया तिष्ठेति मुख्योऽर्थः स च प्रकरणादिना

बुद्धौ बाधितः सन् विपरीतं लक्षयति। तथा उपकृतं

बहु त्वं निगद्यते कुजनता प्रथिता भवता यस्मै।

विदधदीदृशमेव सदा ऽसौ जीवितमास्व ततः शतं शतम्।

इति योजयति। उपकारातिशयो व्यंग्यः उक्तिभङ्गयन्तरं

ध्वनिं लक्षयति- विवक्षितं इति। यत्र मुख्यं ध्वनौ,

वाच्यं वाच्योऽर्थः निरुक्तं वाचकत्वोपेतं

उक्तम बोध्यविशेषः। उदाहृतं व्यंग्यनिष्ठं यत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विवक्षितान्यपरवाच्य ध्वनीकृतम् । विवक्षितान्यपर

वाच्यध्वनि० विभजते । रसादीति । विवक्षितान्यपरध्वनि-

श्चेत्यर्थः । केवलं ध्वनिर्वचनीय चमत्कारकारी रसः

रसलक्षणक्रम व्यंग्यः । रसति वाच्यव्यंग्ययोः क्रमो यत्र न

लक्ष्यते इत्यर्थः । रसस्तु लक्ष्यव्यंग्य क्रमः लक्ष्यक्रम-

व्यंग्य इत्यर्थः । तत्र लक्षणक्रम व्यंग्यः पुनर्म शब्दार्थोभय-

शक्तिमूलकत्वेन त्रिविधः । तत्र शब्दशक्तिमूलत्व

द्वौ भेदौ वस्तु अलंकृतिरीति । अर्थशक्तिमूलकस्य

द्वादश भेदाः । वक्ष्यन्ते । उभय शक्तिमूलकः रस इति

पंचदश ध्वनिभेदाः । षडेकैकेशाई कृत भेदास्तु सर्वेषां

समाना इति न गण्यन्ते । न रसस्यति । केवलं विभावादयः

रस रसः रसस्तु रसस्तेरभिव्यज्यते । तथा च तौत्पत्तिकेन

हेतुत्व कथनात् व्यंग्य व्यंजकयोः रसविभावयोः

शतपत्रभेदवत्

पौर्वापर्य क्रमो भाति परन्तु वाच्यवत् न लक्ष्यते ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न इत्यर्थः। व्यङ्ग्यक्रमं विभजते रसेति। रसाः शृङ्गारादयः

भावाः रत्यादयः तदाभासाः रसाभासा भावाभासाश्च। भावस्य

व्यभिचारिभावस्य शान्तिः प्रभृतिर्यस्य स व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यक्रम

इत्यर्थः। स च रसाद्यलंकारात् रसवदाद्यलंकारात् भिन्नः

~~प्रधानतया~~ अलंकार्यतया प्रधानतया स्थितः व्यङ्ग्यः ईदृशो रसादिर्यत्र

ध्वनौ स्थितः सोऽत्र व्यङ्ग्यक्रम व्यंग्यो ध्वनिरिति भावः। व्यादिग्रहणात्

भावोदयः भावसन्धिः भावशबलत्वानि बोध्यानि। प्रधानतया यत्र

रसादिः स्थितः तत्रालंकार्यः यथा शृङ्गं वामदृशामित्यादौ। व्यङ्ग्यत्र

तु गुणीभूत व्यंग्य इत्यर्थः। प्रधाने ~~अप्रधाने~~ अङ्गीभूते वाच्यार्थे

यत्र व्यङ्गभूतो रसादिः तत्र गुणीभूत व्यंग्ये व्यङ्ग्यं अस्यातीत्यर्थो

इत्यादौ रसवदादयो व्यलंकाराः। तदुक्तं ध्वन्यालोके प्रधानेऽत्र वाच्यार्थे

यत्राङ्गं तु रसादयः। काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः॥

ते च रसवदादयः गुणीभूत व्यंग्यनिरूपणे उदाहरिष्यन्ते

तत्र भावादिमध्ये रसत्वमुपपादयति इदमित्यादि। इदं रसभावादिमध्ये रसत्वमुपपन्नं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रसलक्षणमाह कारणान्येवेति / स्थायिनः रत्यादेः ललनादि-

विषयक प्रीत्यादेः लोके व्यवहारे, यानि कारणानि ललनाद्युद्दीपनानि

उद्दीपनपदाभिधेयानि / उच्चैः यानि कार्याणि कटाक्षभ्रूक्षेपकेश-

कास्फिसृक्प्रभृतीनि यानि च सहकारीणि रत्यादेः जनने सहायभूतानि

निर्वेदादीनि / तानि नाट्यकाव्ययोः चेत् काभिः निबध्यन्ते

तत् तदा क्रमेण विभावाः अनुभावाः व्यभिचारिणः कथ्यन्ते /

एतत्तत् कारणानि विभावाः कार्याणि अनुभावाः सहकारीणि

व्यभिचारिणः इति कथ्यन्ते रसज्ञैरिति शेषः / विभावादिभिः

व्यवहिपन्ते इति यावत् / तैर्विभावाद्यैः व्यक्तः व्यंजनया

प्रतिपादितः स स्थायिभावः चित्तवृत्तिविशेषः रसः स्मृतः कथितः

ध्वनिकारादिभिरिति शेषः / ~~यद्यपि स्थायिनि विभावादि सहकारिकारण-~~

~~चित्तवर्ति रसस्य उपचारादिति विवक्षितं तत्र तु मुख्यं~~

~~चित्तवर्तिभिः कारणैरेव रसोत्पत्तिरिति मतं तन्मतमिति तत्रैव~~

~~एतन्मतमिति तेषां यथा तावत् रसस्य तेषां चित्तवर्तित्वं मतं~~

यथा खलु नानाव्यञ्जनसंस्कृतं भक्तं भुञ्जानः पार्थिवेन जनभूयते तथात्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

37

विभावाद्यंश इति। उक्तेऽर्थे ~~अस्तमुनि सम्मतिमाह~~ उक्तहेतौ।

अस्तेन नाट्यशास्त्रमेऽनुमतिनेत्यर्थः। विभावादिभिः संयोगात्

सम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिः प्रकाशो भवति इति सूत्रार्थः।

इदञ्च भरतसूत्रं तद्वीकाकृद्भिः भट्टलोल्लट शंकुक-

भट्टनायक-अभिनवगुप्तपादैश्चतुर्भिः क्रमेण मीमांसाव्याप

संख्य चित्रतुरंगन्याय सीत्या चतुर्धा व्याख्यातं तत्र भट्ट-

लोल्लटप्रभृतयः सूत्रमिदमेवं विवृण्वते स्थायिनां विभावैः

लक्षणाख्यैः ~~उत्पाद्य~~ आलम्बनकारणैः उद्दीपनाख्यैः

~~अनुभावैः~~ कटाक्षभ्रूक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः व्यभिचारिभिः

निर्वेदाख्यैः सहकारिभिश्च संयोगात् उत्पाद्योत्पादकभाव

रूपात् सम्बन्धात्, रसस्य निष्पत्तिः क्रमेणोत्पत्तिरभिव्यक्तिः

~~ज्ञप्ति~~ भवति। तत्र व्याख्याने ~~भट्ट~~ यथा चित्रतुरंगेऽपि

सर्वतो वल्गितत्वात् दाम्नोऽपि गतिरस्तीति तथा सीताद-

विलम्बिनो ~~अनुराग~~ रूपा रामरतिरभिव्यमानाऽपि नर्तके

~~[illegible]~~ ~~अनुकार्ये~~

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri Sarvagya Shastra Vimarsh Kendra, Varanasi

रामादावेव रसनिष्पत्ता सामाजिके रसनिष्पत्त्यभावात्

सामाजिकानां चमत्कारानापोद्यरितमस्तिष्कमनोभि निधाय शंकुक-

मतमाह रामस्तथेत्यादिना । रामस्तथावर्णं, उन्नमनेन नाम इति इयं

सम्भवप्रतीतिः/ न रामोऽयमिति उद्भावकादिके बाधे रामोऽयमिति

मिथ्याप्रतीतिः/ ~~[illegible]~~ रामस्यादा न वायमिति

~~[illegible]~~ मयकोटयवलम्बितत्वेन संशयप्रतीतिः रामसदृशोऽयमिति

सादृश्यप्रतीतिः/ ~~[illegible]~~ यथा चित्रे तुरगोऽयमिति

चर्वोन्मप्रतीतिचतुष्टय ~~[illegible]~~ विलक्षणाप्रतीतिरेवेति तथा

रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ~~[illegible]~~ ग्राह्ये विषयीकृते सति उन्नमिनेतरि सेयमिति

सेयं जानकी मम मनसः सकाशात् लोचनगोचरं गता इयं

मनस्येवासीत् इदानीं कोऽपि इयेत्यर्थः/ ईदृशी उन्नमेषु

नैकस्मिन्नंगे सुधारसस्य उन्नभूतरसस्य क्वय वृष्टिः

~~[illegible]~~ कर्पूरस्य यः पूरः तत्शलाकिका कर्पूराञ्जनवर्तिका

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शरीरी मूर्तिमती मनोरथस्य श्रीः सम्पत्तिरित्यर्थः। ~~[illegible]~~ सम्भोग शृंगारमुद्दीपयति विप्रलम्भ शृंगारमुद्दीपयतीति देवा- दिति। अद्यार्द्धं देवात् भाग्यात् ऋतु स्वेच्छया तया अनुभवे- कनेय समागम सुरक्षा, चपले चंचले आयते दीर्घे च नेत्रे प्रस्पा: तत्कामुकता, विपुलस्तन इव अविरला निविडा विलोला: सर्वदिक् संचारिणो जलदा: मेघा: यत्र एवंविधोऽयं काल: प्रावृट् समय: समुपागत:॥ इत्यादि काव्यस्य यत् अनुसन्धानं साक्षादिव करणं, तेन नयनीनामपि रसास्वादु: उपपन्न: तस्य बलात् सदभ्यासात् शिक्षया उपदेशेन अनुभवेन पुन: पुन: अनुशीलनेन च निर्वर्तितं सम्पादितं यत् स्व- कार्यसाधिनयस्य प्रकरणं प्रकाशनं तेन। करणधार्म- सदृक्षीभि: कृत्रिमैरपि वस्तुतोऽसदृशिरपि, तया अनाधिकृत- भावै: कृत्रिमत्वेनागृहीतैरित्यर्थः। विभावादि शब्दोपदेश्यै: संयोगात् सम्बन्धात्, अनुभूयमानोऽपि सहृदयैरिति शेष:। तच्चानुभवनमेव रामोऽयं सीताविषयकरतिमान् सीताविषयक- कटाक्षादिमत्वात् अहमेवं तत्रैवं प्रवर्तेति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वस्तुतो ऽनुभूयमानाभा। रतेः, सौन्दर्यं चमत्कारिता

तद्बलात् रसनीयत्वेन आस्वाद्यमानत्वेन अन्यो योऽनुभूयमानो

विषयः तस्मात् विलक्षणः स्थायित्वेन तत्र नटे अनुसन्धीयमानोऽपि सम्भाव्यमानो सामाजिकानां

सहृदयानां वासनया इच्छया चर्व्यमाणः पुनः पुनः पुनः

अनुसन्धीयमानः आस्वाद्यमान इति यावत् रसो भवतीति इति।

इतन्मतस्य अन्यं सारः। यथा कुज्झटिकाकुलिते देशे

अग्नेरनुपलभ्यमानात् धूमस्योपलभ्यमानात् धूमनिष्पत्तस्य वह्नेरनुमानं

तथा नटेनैव अभिनेये विभावादयः इति प्रक्रियातः तत्र

अनुसन्धीयमानविभावादिभिः तन्निष्ठा रतिरनुभूयमानाऽपि

निजसौन्दर्यबलात् सहृदयानामास्वाद्यतया चमत्कारमाधत्ते

रसतां प्राप्नोतीति रतेरनुमितिरेव रसनिष्पत्तिरिति। परमेत-

त्किन्तु व्याख्यानेऽपि प्रत्यक्षमेव ज्ञानं चमत्कारजनकं नानुमित्यादि

रिति लोकप्रतीतिं विरोध्य। इत्यरुचिं मनसि निधाय

भट्टनायक मतमुपन्यस्यति- * न तावत्स्येति।

अत्र मते प्रत्यस्मात्प्रभृतयः पदार्थाः। नटो रामादिनामक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सहृदयश्चेति / तेषु विभावत्वेन कृतमात्मनं रसः प्रतीयतां

मित्यांशकम ग्राह्य / न तटस्थेनेति / तटस्थः उदासीनः स च

नटो रामादिश्च तात्सम्बन्धित्वेनेत्यर्थः / नात्म गतत्वेन

सामाजिक सम्बन्धत्वेन न प्रतीयते ग्रनुभूयते तदानीं

रामादेरभावेन तद्रत्यादेरप्यभावात् / ग्रनुमितौ ऽनुमाना-

विषयत्वात्, वस्तुतो रामगतया नटगतत्वेनानुमितमपि

रत्या सामाजिके ग्रनुभूयमानतया तत्समत्वात् जननासंभवाच्च

नोत्पद्यते न जन्यते, विभावादीनामभावात् नाभिव्यज्यते

न व्यंजनयोपस्थाप्यते, सिद्धस्यैव तत्सम्भवात्, ग्रभिधातः

तत्क्षणातस्य द्वितीयेन भिन्नेन विभावादि साधारणीकरणात्मना

भावकत्व व्यापारेण, भाव्यमानः साधारणीक्रियमाणः

स्थायिभावः सत्त्वोद्रेक प्रकाशानन्दमयी या संवित् तया,

या विघ्नान्तरैर्यान्तर सम्पर्क रहितं, तत् सतत्वेन तत्स्व-

रूपेण भोगेन भोजकत्व नामक व्यापारेण, भुज्यते विघ्नी-

भूयते इति / सच्चोद्रेक [illegible] रूपेण

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayagya Sharada Peetham

प्रमाणाभावो ज्ञानमविरीति। श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादा-

मतमुपन्यस्यति- लोके प्रमदादिभिरिति। लोके

काव्यनाट्य भिन्नस्थले प्रमदादिभिः प्रमदोद्यानकटाक्ष निर्वेदादिभिः,

ज्ञाने ज्ञानालम्बनो दीपन कारण कार्य सहकारिभिरित्यर्थः।

स्थायिनो रत्यादेरनुमाने, ज्ञानाभ्यासस्य पुनः पुनरनुशीलनस्य, यत्

पटुत्वं नैपुण्यं तद्वतां काव्ये दर्शनादिरूपे, नाट्ये ज्ञभिनयकुशले

नटकर्मणि, तैरेव प्रमदादिभिरेव, कारणत्वादि व्यापारेण कारणत्व-

कार्यत्व सहकारित्व व्यपदेश वीत्यागेन, विभावनादि व्यापारवत्त्वात्

ज्ञानादिपदेन ज्ञनुभाव व्यभिचारिणोर्ग्रहणम्। ज्ञलौकिक विभावादि-

शब्दव्यवहार्यैः लोके हर्षशोक कारणेभ्यो हर्षशोकावेव जायेते,

काव्ये पुनः सर्वेभ्य एव हेतुभ्यः सुखमित्यलौकिकत्वम्।

यत्ते विभावादयः त्रयेव प्रमदसम्बन्धिनः, ज्ञमुकस्येवेति विशेषः

न त्रयेव ममुकस्येति वीप्सा तेषामनवधेयत्वसामात्

ज्ञनिर्णयात्, साधारण्येन कामिनीत्वादिना प्रतीतेः सामान्यैः

ज्ञभिव्यक्तैः [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संस्कार शब्देन स्थितः स्थायी स्थायिभावो रत्यादिको

~~भट्टनायक~~ नायकः निश्चयतो यः ज्ञाता रसप्रतीतिकर्ता च

तद्गतत्वेन तत्सम्बन्धित्वेन साधारणीकरणबलात् साधारणः

य उक्तो विभावादिः तद्बलात् तत्कार्यं रसास्वादकालं

निर्वर्तितो यः चर्वणाभिधः प्रमातृभावः, अमुनैतेन ग्रन्थेन रसास्वा-

दयिता रत्नेवं रीत्या योऽनुभूयमानो व्यक्तिविशेषसंबन्धः

तद्वशेन उन्मीलितः चातुर्वर्ण्यः वेद्यान्तरस्पर्शसम्पर्कशून्य ज्ञान-

रूपसम्बन्धेन शून्योऽपि चर्वणाभिधो भावः चित्तवृत्तिविशेषो

यस्य तेन प्रमात्रा रसास्वादयिता, सकलसहृदयसंवादभाजा

सकलसहृदयसम्मतिशालिनेत्यर्थः। साधारणेन कारणेन-

विभावत्वसामान्येन, स्वकार्यत्वेन व्यक्तितोऽपि गोचरी-

कृतो विभीकृतः चर्व्यमाणैकतानः चर्व्यमाणता

ग्रास्वादः यः ग्रलौकिकः ग्रात्मा निर्वर्तिष्यमाणस्य स

विभावादि जीवितावधिः विभावादि मात्रमात्मा यस्येति

चरमार्थः। यावत्करसत्वापेक्ष चर्व्यमाणः ग्रास्वाद्यमानः

पुरइव चारुचक्षुरगं वेतीप्रमाणः; हृदयमिव ग्रावेशन्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

सर्वांगीणमिव आलिंगन् सर्वांगव्यापारं कुर्वन् आक्रमत्

सर्वं विभावादितिरिक्तं तिरोदधत् आच्छादयत् बुद्धात्मा-

मिव अनुभावमनुकुर्वन् अनुभवं कारयत्, अलौकिक चमत्कारी

शृंगारादिको रसः । स च रसश्च, न कार्यः विभावादिनाशेऽपि

विभावाद्यभावेऽपि तस्य रसस्य सम्भवप्रसंगात् अवश्यंभाव-

नियमात्, नापि ज्ञाप्यः विभावादिभिरिति शेषः। असंभवात्

ज्ञानात् इत्यर्थः। [redacted] तर्हि विभावादिभिः

किं क्रियते तत्राह उत्पत्तिरिति विभावादिभिः हेतुभिः

व्यंजित- चर्वणीयः। पुनः पुनरास्वाद्यमानः, कारकज्ञापकाभ्या-

मन्यत् व्यंजनारूपं कः इष्टमिति चेत्न क्वचित् दृष्टमिति

अलौकिक सिद्धेः रसस्य भूषणत्वेन न दूषणं कर्तुं युक्तं

उत्पन्नो रस इति व्यवहारः तत्राह चर्वणानिष्पत्ता तस्य

रसस्य निष्पत्तिः उत्पत्तिर्व्यवहारः इत्यर्थः। एवं

कार्यमुच्यतां लौकिकं यत्प्रत्यक्षादि ज्ञानं तत् तादात्म्येन

औदासीन्येन अवबोध्यः ज्ञानं तच्चालिनां मितभोगिनां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रत्यक्षपदवाच्यानां, यत्सामं वेद्यान्तरस्य सम्बन्धेनरहितं

स्वस्वरूपविषयकं यावदितरयोगेषु अक्षयोगेषु घट-

पदाभिधेयानां, संवेदनं ज्ञानं इतरत्रितयविलक्षणं अत्रैव

च लोकोत्तरं यत्स्वात्मसंवेदनं तस्य गोचरः विषय इत्यर्थः।

इति हेतोः प्रत्येषो ज्ञेयो ऽर्थः अभिधीयमानः उच्यमानः, तद्-

ग्राह्यं च रसग्राह्यं च, निर्विकल्पकं ज्ञानं न भवति, विशेषाद्य-

परामर्शप्रधानत्वात्। ज्ञानं सविकल्पकं पश्यतोऽस्य अलौकिक

शब्दजन्यस्य स्वसंवेदनविरुद्धत्वात् स्वात्मकप्रतीतिभाव

रोधकत्वात्, अभावस्वरूपस्य अभिलप्यस्य, अभावात्मकत्व-

रोधकत्वात्, अपि पूर्ववत् कारकत्वज्ञापकत्ववत्, लोकोत्तरतामेव

गमयति बोधयति, शब्दविशेष्यं अनुभवबलेन तथैव

स्वीकारात् इति भावः। अत्र पाद इति बहुवचनं पुरुष्या

रतमतस्य स्वसम्मतत्वमुक्तम्।

व्याख्यादप इति। मूलक एकस्य, अनेकार्थितत्वात्

अर्थाच्यात्वात् सूत्रे भाष्यसूत्रे मिलिता एव निर्दिष्टाः कथिताः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंच दण्डचक्रादि न्यायेन निमावादीनां सम्भ्रमेन क्रमत्वं नतु

मृणालीजालादि न्यायेनैकस्मेति भावः। ननु यत्रैकस्मादपि रसो

ऽनुभूयते इत्याशंक्यते- विषादिति त्यादिना। केवलानामेवा त्रोक्तिति-

रित्यत्तेन। हे मुग्धे विवेकरहिते क्षणतिये क्षीणते प्रेमपात्रे

नतु स्वोत्तमात्रे प्रसीदु प्रसन्ना भव, बहुतरादीपक सत्त्वान् भावभंगा-

दसावरसं भविष्यतीति भावः। भावभंग सामग्रीमाह- विगत

ऽवकाशं, ऽत्रलग्नो भ्रमराः तद्वत् गलिताः ऽत्रत्यन्त कृष्णाः

ऽत्रम्बुगर्भाः प्रेक्षा यत्र तादृशं मधुरकोकिलयोः कूजितैः

दिशां श्रीः शोभा ऽत्रास्ति। चरणाभूमिः ऽत्रकिसलया नूतनाः अंकुराः

यस्यां तादृशी, एवं चोर्ध्वमधः तिर्यक् चेद्दीपक सत्त्वात् [illegible]

[illegible] भावरक्षणाय [illegible] ऽत्रसम्भव

दसेति भावः। पीमृदितेति। ऽत्रस्याः भालत्वा. [illegible] पीमृदिता

कामं शिथिलीकृता या मृणाली कमलिनी तद्वत् म्लानसंगं

जातमिदानीं प्रकाशनं, विगतास शोषमात्र चारणोपयोगिबीजु

जीवात्मन स्तिन समूहस्य जर्जरतामिः कथमपि ऽत्रतिचन्दनत्वाप

बलात्कारेण उद्भिन्नः अंकुरः येन विधय वैतृष्ण्यं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यज्यते / अस्याः कपोलः अस्मिन्वस्य कारणात्, यो दन्तच्छेदः

तद्वत् कान्तः तेन औत्वोत्कर्षः / इदमोऽपि निष्कलंकस्य

हिमांशोः चन्द्रस्य लाञ्छनं शोभां कलयति धारयति अनेन कारणेन कान्तता

व्यज्यते / दृश्यते // अग्रगत सतीर्थः / चक्षुः उत्सुकं अग्रतः /

सम्भाषणं सम्भाषणं कुर्वति, विवलितं तिर्यक् कृतं संकुचितं वा

उपरि स्मीतं दृष्टोदगात् विकोकेतं संश्लिष्यति आलिंगनेच्छया

आलिंग्यं चाटुनति, अग्रकं उपरि आधैव मां स्पर्शं क्षिप्तीति

क्रोधानिमित्तात् आरब्धं, गृहीत वक्त्रेव किंच किंचित्

उंचितभ्रूलतं उन्नमिता कुटिलीकृता भ्रूलता येन तत्तथा, अजानति

व्यतिक्रमे अपराधे: प्रणामे, आलम्ब्य हस्तेकदेशं बाहुमूलं उपरि भुजं

तेन हस्तेन इकदेशं पस्य तत्तथा, एवं मानिन्याः चक्षु जानाति

जातापराधं ज्ञात्वा क्षिपे अग्रहे उपरि चनुं जातम् / अत्र यद्यपि

अग्राह्ये विषदत्तीति पक्षे, विभावानां मुग्धा दयित प्रेक्षादि रूपाणां

आलम्बनोद्दीपन कारणं, द्वितीये पीमृदित मृणालीति पक्षे,

अनुभावानां अङ्गगलानि विषय वैतृष्ण्य पाण्डुता क्षामक्षादि-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvasva Sharada Peetham

रूपाणां कारणं, तृतीये इत्यादुत्सुकोमन्त पक्षे उत्सुकाक्षिणं,

ग्रैवेयसुक्ष्मबीजादिरूपाणां, सहकारिणां नेत्यर्थः। केवलानां

ग्रत्र उदाहरणत्रये, स्थितिकल्पत्वं; तथापि एतेषां

नानैकान्तिकत्वं [illegible]

[illegible] रसनिष्पत्तिहेतुत्वमभिप्रेत्य।

सङ्घातश्चेत् विभावादेः द्वयोरेकस्य वा भवेत्।

भट्टनायकस्य समाधेये तदा दोषो न विद्यते॥ इति सिद्धान्तात्।

[illegible]

प्रत्र रूक रूव निर्दिष्टः तत्रापि ग्रन्यथा द्वेषो राक्षसेषु रसनिष्पत्तिः।

इदानीं रसस्य विशेषभेदानाह। ग्रङ्गारहास्यकरुणेति।

[illegible] रसपदं शब्दस्य वर्त्तते तथा

रसत्वजातिरिति। [illegible] इमं कारिकां [illegible] नाट्य

शास्त्रे षष्ठेऽध्याये पठिता सैवात्र सम्मत्या

[illegible] संगृहीता। तत्र रत्यादि स्थायिभाव रूव

सामाजिके इच्यमाणो रसपदं [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रतिस्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः सदुद्दीपनाद्युद्दीपितः कटाक्षाद्यनुभावितो व्रीडादिसंचारीतः शृंगारः । हासस्थायिभावकः विकृताकारालम्बनको वैकृताद्युद्दीपितो गडतादुल्लसनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारीतो हास्यः । शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकः तदुणाद्युद्दीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारीतः करुणः । क्रोधस्थायिभावको दृष्टयालम्बनकः तदपकाराद्युद्दीपितो विकत्थनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारीतो रौद्रः । उत्साहस्थायिभावको दृष्टयालम्बनकः उग्रपकाराद्युद्दीपितः प्रहर्षणाद्यनुभावितो हर्षावेगादिसंचारीतो वीरः । भयस्थायिभावको विकृताद्यालम्बनकः तद्विकृतचर्मद्युद्दीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारीतो भयानकः । जुगुप्सास्थायिभावको विण्मूत्राद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युद्दीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारीतो बीभत्सः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विस्मय स्थायिभावको विस्मयजनक कर्मकर्तृलिप्सनको विस्मयकर्मेषु द्योतित। अकिंचाद्यनुभावितो हर्षोद्भिन्नांगादि अद्भुत इति। अश्रुपातानिति। [illegible] अश्रुपातानेवेत्यर्थः। स्नेहे भक्तिः वात्सल्यमिति रतेरेव विशेषाः। नाट्ये अभिनयात्मके काव्ये, श्रव्ये काव्ये तु शान्तोऽपि नवमो रसः। ननु रसस्य सुखात्मकत्वेन करुणादि-रसस्य दुःखमयत्वेन कथं रसत्वं रसत्वे सुखरूपतापत्तिः दुःख कार्यश्रुपातादेः तादृशनापत्तेश्च। अरसत्वे तु [illegible] सहृदयानां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेत्। लोके तथात्वेऽपि काव्यादौ करुणादेरपि अलौकिक सुखरूपा [illegible] दिदिक्। [illegible] दिदिक्षित। [illegible] अश्रुपातानेवेत्यर्थः। [illegible] अत्र दुःखत्वं नाट्ये दुःखनिवृत्त्यैव अश्रुपातादयः अगत्या वर्णनाद् अस्माभिः तदुपेक्षात् तत्र दुःख-[illegible] इत्यस्मन्मतमेव [illegible] त्वं चेत्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्रीति। तेषु रसेषु मध्ये इत्यर्थः। [illegible]

[illegible] मुखं [illegible]

[illegible] इङ्गारस्य [illegible] इति।

[illegible] सम्भोगो विप्रलम्भश्च। संभोग-

कालावच्छेदत्वे सति विप्रयोगकालावच्छेदत्वे सति रति

आश्रयत्वं वा। तत्राद्यः परस्परावलोकनादिनागतत्वात्

सम्भोगः,

अप्रयोच्छेद्यः रूपं रूपं गण्यते। सम्भोगोऽपि त्रिविधः

नायिकारब्धो नायकारब्धश्च। तत्राद्यमुदाहरति शुभ्रांशोरिति।

अप्रसक्तमशनं पद्मोदकम्। वासगृहं शयनागारं, शून्यं निर्जनं

सम्भ्रमाद्धीनं वा विलोक्य दृष्ट्वा, शयनात् पर्यङ्कात् अनु सर्वतः

शनैः मन्दं उत्थाय अनुरागजिज्ञासया निद्रायाः व्याजं मिषं

आगतस्य [illegible] पत्युः मुखं प्रियस्य, सुचिरं बहुकालं

निर्वर्ण्य दृष्ट्वेत्यर्थः। विश्रब्धं विश्वासयुक्तं यथास्यात्तथा,

पीत्वा जातपुलकां, उपलरोमाञ्चां गण्डस्थलीं आलोक्य लज्जानम्रमुखी

हासं कुर्वता, लज्जावनतोत्तमाङ्गः। इसता प्रियेण चिरं सम्भोगस्वीकारात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुम्बिता ∧ शून्यसित्यनेन पुम्बनप्रवृत्तियोग्यता व्यज्यते।

~~तत्र स्तनमृदनेत्यनेन स्तनचन्दनादि सूच्यते। अलुलितत्वेन~~

~~मुखानुलिप्तत्वं विश्रब्धमित्यनेन तु शय्यातिसमाधिविशेषत्वादि~~

~~सेति व्याख्यते~~। अत्र नायकः शय्यालम्बनं शून्यगृहं नायकनिद्रादि

उद्दीपनं, मुखविवर्तनचुम्बनादि अनुभावः। लज्जा हर्षादिः

व्यभिचारिभावः। रतिः स्थायिभावः तज्ज्ञैः सामाजिकैः रस-

निष्पत्तिः। ९ द्वितीयं नायकारब्धं उदाहरति + त्वं मुग्धेति। हे मुग्धाक्षि

शोभननयने, त्वं कंचुलिकया चोलिकया निबद्धेन मनोज्ञाक्षीं

तन्वीं शोभां धत्से धारयसि। ~~कञ्चुकेन शरीरमेवसीव्यत~~

~~इत्यतस्त्वं कंचुलिकावैमर्थ्यमुखमित्येवं~~ इत्येवं

व्याभाषमाणे प्रियतमे प्रीतिपात्रे नायके, तस्याः कंचुलिकायाः

ग्रन्थिकां ग्रन्थेः तां मोचनाय संस्पृशि संस्पर्शं कुर्वति,

सति, शय्यायां उपान्ते समीपे निविष्टा संलग्ना सस्मित्व-

या सस्मेरा तस्याः ~~हे नेत्रस्य~~ नेत्रयोः कृतसवः उत्फुल्लता

तेन व्याकुलित, संजातानन्दः व्याप्तिजनः सखीसमूहः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्लोकानां मिश्राभूतानां, शुक्लो मया पाठनीयः सारिक्ष
मया भोजनीया, इत्यादिवचनानामुपन्यासो यास्मिन् कर्मणि
तत् यथा स्यात्तथा शनकैः मन्दं निर्यातः तद्गृहान्निर्गतः।
श्लत्र मुग्धदृष्टिः। श्लालम्बनं, नयन सौन्दर्यांग शोभादि उद्दीपनं
श्लाभाजो वीक्षा स्पर्शानुभावौ। उत्कण्ठादयो व्यभिचारिणः
रतिः स्थायिभावः तज्ज्ञो सामाजिके रसनिष्पत्तिः।
श्लपरस्तु विप्रलम्भ इत्यर्थः। श्लभिलाषादि हेतुतया
पंचविधः पंचप्रकारकः। कामनोद्भवः।

[illegible]

[illegible]

नाभिलाष हेतुकमुदाहरति - प्रेमार्द्रेति। मुग्धदृशः
मालत्याः तास्ताः श्लनुभूताः चेष्टा दर्शनहसितालापरत
मोदे भवेयुः। श्लाशंसायां लिङ्। कीदृशः श्लयं जन
श्लहमस्पेत्याकारकः पक्षपातविशेषः प्रेम तेन श्लर्द्र
स्निग्धा प्रणयस्पृशः प्रणयमुग्धा उद्गाढः श्ले

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रागस्योदयो यासु तथाभूताः पीचियात् दृढासंगात् निसर्ग-

मधुराः स्वभावमनोहराः यासु चेष्टासु, ग्रशंसमा मनोरथेन

पीवरितत्वात् किं पुनरनुभूतासु क्षणात् बाह्यकरणस्य

चक्षुरादेरिन्द्रियस्य, व्यापारं विषय ग्राहित्वं रुणद्धीति

तादृशः ग्रन्तः करणस्य मनसः ग्रानन्देन सान्द्रः निबिडः

लयः तन्मयत्वं भवतीत्यर्थः। ग्रत्र माल्ती ग्रालम्बनं,

तद्विलासानुस्मरणमुद्दीपनं. ग्रशंसानुभावः. तद्व्यंग्यो-

त्कण्ठादैन्यमिचारिभावः इति। स्थायिभावः। विरहेदानु-

क्रमुदाहरति- ग्रन्यत्रेति। ग्रन्यत्र मामिकान्तगृहे व्रजति

गच्छति, मम प्रिय इति शेषः। इति कथापि का कुत्सिता

ग्रपलोका वा किमुत गमनमित्यपि ना द्योत्य, नापि ग्रस्य मम

प्रियस्य. तादृक् कोऽपि सुहृत् मित्रं यो मां नेच्छति

ग्रपितु इच्छत्येव। तर्हि हेत्वभावे ग्रत्र नागमनसंभाव्यं

तत्राह नागतश्च ग्रागतस्तु नेत्यर्थः। कारणाभावेऽपि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कार्यमिति विस्मये इहेति। दैन्यबोधकमिदं विच्चेः

दैवस्य कोऽपमनुभूतपूर्वः चक्रमः उन्नारम्भः उन्नेतुक-

कार्योत्पादः इत्यर्थः। ~~विच्चे मम विमनस्कमिति भावः~~ इति

एवं प्रकोष्ठ उल्लेतनाभिः बहीभिः कल्पनाभिः

वितर्कैः कलुषितं मुषितं स्वान्तं मनो यस्याः तथा-

भूता बाला निशान्तान्ते शयनगृहे मध्ये वृत्त-

संजातो विवर्तनानां ~~वैपरीवर्तनानां~~ व्यतिकरः

सम्बन्धो यस्याः तथाभूता, सती चित्तस्वास्थ्याभावात्

शय्यां मुहुर्लुठति ~~[illegible]~~ निद्रां निशि

नाप्नोति। उन्न उन्नागतपतिशल्यचक्रं। उन्नाजमनाडि-

रुद्दीपनम्। विवर्तनाडिरनुभावः। इहेत्यादि सूचितो

विस्मयो दैन्यं ना व्यभिचार्यभिमानः रतिः स्थायिभावः।

हृहर्षाडेनुकमुदाहरति। सापत्नपुरेति। सा बाला पत्युः

न नु प्रियस्य, कैः प्रकृतो प्रोज्झराद्यः उन्नम्रांगना संगम रूपः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य समये सरन्योपदेशं सरिक्तर्तृकोपदेशं विना

सविभ्रमं यथा स्यात्तथा भ्रूभंगस्य भ्रुकुट्याः वलना

चालना वक्रीभाव इति यावत् | यासां वक्रोत्कम्पः तासां

संभूयनं भ्रूलतानां मानस्य प्रकाशनं यो जानातीत्यर्थः |

नाट्ये किं करोति इत्यत्राह स्वच्छेति | स्वच्छेतरनिर्मलैः

कपोलमूलगतिभेदैः भ्रूभ्रुवोः रोदनमेव करोति | कीदृशी

बाला पर्यस्तनेत्रोत्पला परदर्शने लीला लज्जया वक्रिभूतनेत्रेत्यर्थः |

तथा लुठन्तो लोला चंचला ये भ्रूलताः तैरुपलक्षिता |

भ्रूत्र पतिरालम्बनम् | भ्रूपराधः उद्दीपनम् | रोदनाद्यनुभावः

तद्व्यंग्या भ्रूसूचा व्यभिचार्यभावः इति स्थायिभावः |

प्रकाश इतु मधुकरइति | प्रस्थानमिति | हे जीवित प्रियतमे

नायके यातुं निश्चिते सति न तु गन्तुमुद्युक्ते, सर्व

एव सुहृदः समं प्रियतमेन सह, भ्रान्तिताः भ्रमयुक्ता तथा च

त्वयापि गन्तव्ये सति गमनावश्यंभावे प्रियस्य नायकस्य

सुहृदां च सार्थः समूहः किमु नपद्यते विलम्बनकृते

वृथेतिभावः | के के भ्रान्तिताः | तत्राह | बलयः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कंकणैः प्रस्थानं कृतं प्रियतम गमन वार्तया ~~[illegible]~~.

बलवदंशात् प्रियसखैः अस्मेरमुखि जनं गतं मानमस्यां

निर्गतं, धृत्या चैर्येण कार्यं कालमात्रमपि नास्तीतं न स्थितं,

त्वितेन पुरः पूर्वमेव गन्तुं समर्थितं उद्युक्तं जनं गतम्,

अत्र प्रियतम। आलम्बनम्। तत्प्रयाणादि उद्दीपनम्।

कार्श्यादयो अनुभावाः। तद्व्यंग्या चिन्ता व्यभिचारिभावः

रतिः स्थायिभावः। शृंगारः उपदेहुकमुद्दाहरति त्वामिति।

हे प्रिये, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां त्वां त्वत्प्रतिकृति-

मित्यर्थः। शिलायां शिलापट्टे धातुरागैः प्रालिख्य लिखित्वा ~~[illegible]~~

आत्मानं स्वप्रतिकृतिं, ते तव चित्रगतायाः प्रणयिनीं कर्तुं

यावदिच्छामि तावत् इच्छासमकालमेव मुकुलयति: भवति

अस्मेरमुखिः मे मम दृष्टिः आलुप्यते आच्छाद्यते दृष्टि-

प्रतिबन्धात् लोचनं न जायते इति भावः। क्रूरः कृतान्तो

दैवं तस्मिन्नपि अप्रालब्धे इति अत्यर्थः। यो अन्यस्य

संगमं सहभोगं न सहते। अत्र नायिका आलम्बनं तत्प्रणयकोपः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उद्दीपनं त्रणमातेत्यादि अनुभावः। कृतान्ते अन्तसूया व्यभिचारिणी।

रतिः स्थायिभावः। हास्यरसमुदाहरति। आकुंचेति।

मंत्राम्भसां आपो हिष्ठादि मन्त्र प्रतानां, अम्भसां पृषतैः

विधुभिः पवित्रिते कृतसंस्कारे मम मूर्धनि मस्तके

वेश्या नारांगना अन्तर्भुवि भ्रुवोर्मध्ये पाणिं हस्तं आकुंच्य

मुष्टीकृत्य, नासे दीर्घः स्वनः शब्दो यत्र तं तथा

प्रकिरो विस्तीर्णः धूर्विति शब्दो यत्र तथाभूतं अन्नदात्, हा हा हतोऽस्मि इति शब्दमुच्चार्य कश्चित्

विष्णुशर्मा विप्रो रोदिति शर्मान्तनाम ग्रहणं हास्यजी-

पोषाय। अत्र विष्णुशर्मा आलम्बनम्। रोदनमुद्दीपनम्।

स्मितादयोऽनुभावाः। हर्षावेगादयो व्यभिचारिणः। हासः

स्थायिभावः। करुणमुदाहरति। हा मातरिति। वैराणां

पुरे भवानांगनानां, हतं चर्वरस्वरः तथा मध्य-

रुद्ध करुणः गिरः चित्रस्थानपि प्रकृपान् रोदयन्ति

रोदनं कारयन्ति, किमुतेति शतरुपज्ञः कुर्वन्ति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं पुनः अचेतनानां, क्रान्ताः गिरः, उच्यन्ते भो मातः कुत्र

गन्तव्ये त्वरितामि संजात त्वरोसे, येन अस्माकमपि

नापेक्षितव्यतीत्यर्थः। किमिदं अद्यास्मिकं, ज्ञातमित्यर्थः। इति धिक् देवताः

प्रदक्षणादितिभावः। आशीर्वादाः कुत्रगता ब्राह्मणानां इति क्वाशिषः

भावः। अस्माकीनान् प्राणान् धिक्, यैवदभावेऽपि तिष्ठन्तीतिभावः।

ते तव अंजेषु अशनितुल्यो कृतवद्भिः पतितः

प्रतिः

हा दृशौ नेत्रे दृग्धे, प्रस्वाङ्गवाद् तन्निर्देशः। यद्वाऽस्माकं हृदौ दग्धौ दग्धतुल्यौ जाते।

अत्र मृतराजमाता आलम्बनम्। तद्दाहादुद्दीपनम्। शोदनमनुभावः

दैन्यमूर्च्छोदयो व्यभिचारिणः शोकः स्थायिभावः। अत्रोभयो

सामाजिके करुणो रसो व्यज्यते। रौद्रमुदाहरति।

कृतमिति। इदं गुरोः द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरु-

पातकं महापातकं मैः मनुजादैः मनुभिः धर्मधिज्ञैर्वा ज्ञातमिति

भावः। अतएव निर्मर्यादैः समीक्षारहितैः उदायुधैः उद्यतास्त्रैः अस्त्र

अत्रैः इदं कर्म अनुष्ठितं अनुमतमनुज्ञातं, दृष्टं वा नास्मोपुना ?

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीकृष्णेन, सार्द्धं तेषां वधाधिकर्तृणां धृष्टद्युम्नादीनां सर्वेषां किरीटिनां भीमार्जुनसोदराणां भवतां अग्रसृङ्मेदो-ऽशैः अग्रमहं अग्रनन्दश्रवाः, अग्रश्वत्थाम्ना दिशां दिग्देवतानां बलिं पूजोपहारं करोमि। अत्र अग्रधन्विनो अर्जुनादयः अग्रालम्बनम्। पितृहन्तृत्वं मत्वा युध्यमान-मुद्दीपनं प्रतिनायकभावः। अग्रनन्दैरेषः एषः गम्भीरो गर्वो व्यभिचारीभावः। क्रोधः स्थायिभावः। अग्रिमे सामाजिके क्रोधप्रकृतिको रौद्रो रसो व्यज्यते। वीरमुदाहरति। क्षुद्रा इति। भोः क्षुद्राः, जात्या पराक्रमाभावेन च नीचाः, हृष्टाः वानराः रटन्ते प्रधोषन्ति शेषः। संत्रासं भयं विजहत त्यजत। भयत्यागे हेतुमाह। क्षुण्णो पूर्णितो शक्रास्त्रस्य ऐरावत गजस्य कुम्भो यैः तादृशा, अग्नी सायकाः बाणाः राक्षसानुद्दिश्य पातयमाना अपि दैववशात् पुष्पवृष्टय इव पतन्तः निष्पतन्तः परं लज्जां व्रीडां इयन्ति धारयन्ति तत्क्षणं पतन्तः हे सौमित्रे सुमित्रायाः पुत्र, त्वं तिष्ठ मुह्येयमात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विराम, यतः त्वं मम खेदनादस्य क्रोधानां पात्रं विषयो नासि न भवसि, अतोऽहं खेदनादोऽस्मि अन्यं तु किमपि भ्रूभंग लीलया निर्मितो वशीकृतो जलधिर्येन तथाभूतं राममन्वेषयामि । [illegible] अत्र राम आलम्बनम् । तत् समुद्र-बन्धनमुद्दीपनम् । जुगुप्सा नामेरभूपेक्षा रामे प्रतिस्पर्धा त्यनुभावौ । ऐरावत कुम्भस्थल भूर्णन स्मृति [illegible] गर्व: व्यभिचारी । उत्साह: स्थायिभाव: । अभिन्नो वीर रसो व्यज्यते । ननु विभावादि साम्ये वीरौद्रयो: को भेद। इति न शंकनीयं स्थायिभाव भेदात्। [illegible] अयमन्यमुदाहरति गोवेति । अन्यं प्रति दृश्यमानो मृग:, उद्ग्रप्लुतत्वात् विमाने अन्याकाशे बहुतरं प्रयाति उर्व्यां भूमौ स्तोकमल्पं प्रयाति । कीदृशो मृग: अनुपतति धावति स्यन्दने यम्? रथे गोवामा भंगेन वक्रीभावेन अभिरामं सुन्दरं प्रधानस्थान-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुहुः वारम्वार वहुहर्षः दत्तहर्षः तथा शरपतनभयात्

मृपसा पश्चार्द्धेन पूर्वकायं प्रविशुः प्रवेशुमारब्धवन्तः तथा

श्रमेण वेवृतं वेवीयितं यन्मुखं तस्मात् गंडेभ्यः भ्रष्टैः

ग्रन्थिवलीढैः ग्रन्थिचर्वितैः वर्मैः कोणं व्याप्तं तत्र मार्गो

यस्य तथाभूत इति त्वं पश्य । ग्रत्र पश्चात्गच्छत्-

स्मद्दनो राजा वालम्बनम् । शरपतनभयमनुगमनं चोद्दीपनम् ।

ग्रीवाभंग पलायनादयो ग्रनुभावाः । शंका त्रास श्रमादयो व्यभिचारिणः ।

भयं स्थायिभावः । तच्छे भयानको रसो व्यज्यते ।

ग्रातः ध्रुत्पीडितः

ग्रीमत्सम्युदाहरति । उत्कृत्योत्कृत्य । प्रेतेषु एकः कृपणो । ग्रयमं

ग्रन्यो कृमिभिः भक्षितं उत्कृत्योत्कृत्य उत्पाट्योत्पाट्य पृथुना

महता उत्सेधेन उच्चूनतया भूमौ बहुलानि ग्रंसौ स्कन्धौ

स्फिक् ग्रकमूलं कटिः सन्धिभागश्च पृष्ठपिण्डौ जंघोरुभागः

इत्यवयवेषु सुलभानि उग्रगंधीनि उत्कटदुर्गन्धानि

मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा ग्रंकस्थात् क्रोडात् प्रेतशरीरात्

ग्रन्त्रिक संस्थं स्वपुटं निर्गोलनभागः तत्र गतं स्थितमपि

क्रव्यमपक्वं मांसं ग्रन्यग्र शनैर्यथा स्यात्तथा ग्रतिशये

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

९१ शवो वा

भञ्जयति । अत्र त्रेतरंकः आलम्बनम् । मांसादयं तत्कर्तनं च उद्दीपनम् । तद्रक्षुः नासाकुंचनादयो अनुभावाः । उद्वेगादयो व्यभिचारिभावाः । जुगुप्सा स्थायिभावः । ताभ्यां बीभत्सो रसो व्यज्यते । अद्भुतमुदाहरति । चित्रमिति । भगवतोंऽशेनानुद्दिश्य बलेकोत्सेपिमम् । चित्रं आश्चर्यं रूपः पुरुषः अहन् अत्र हर्षे रूपः अवतारः सदाचारवर्तकः च कान्तिः ईक्षा रूपा दृश्यमाना आकृतिः कं न कमपि लोकोत्तरं एव त्यजं भवति । भंगी गमनादिप्रकारविशेषः अभिनयेन एव । अभिनयेनैव । रूपकोषे वैलक्षण्यं व्यंग्यम् । अहो अलौकिकः चेष्टा लोकोत्तरश्च प्रभावः कापि अनीदृक्षचमत्कारा आकृतिः दृष्ट-अनवसंस्थानं रूपः सर्गः सृजन रूपं अहं विलक्षणः इति भावः । अत्र वामनः आलम्बनम् । कान्तेर्गुणाति-शयाद्धि उद्दीपनम् । स्तवादयो अनुभावाः अतिधृतिहर्षादयो व्यभिचारिणः । विस्मय स्थायिभावः । तस्मादयं अद्भुतो रसो

Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

व्यज्यते । ननु के ते स्थायिनो भावा, इत्यपेक्षायामाह

रसां स्थायिभावान् इति । रसा० शृंगारादि रसानाम् ।

रतिर्हासश्चेति । मनोऽनुकूलेऽर्थे मनस उत्कटः प्रवेशः

रतिः । वागादिविकारात् नेत्रस्य मुखविकासो हासः । इष्टनाशादिना

चित्तस्य वैकल्यं शोकः । प्रतिकूलेषु रोषः क्रोधः । कार्यारम्भेषु

उत्साह्य औत्सुक्यमुत्साहः । रौद्रवस्तुदर्शनजन्यं चित्तस्य ।

वैकल्यं भयम् । दूषितवस्तुदर्शन

जन्मा ग्लानिः जुगुप्सा । अलौकिकवस्तुदर्शनजन्यो-

चित्तद्रुतिर्विस्मयः । व्यभिचारिणः प्राह-निर्वेदग्लानीति ।

तत्त्वज्ञानात् सांसारिकपदार्थेषु वैतृष्ण्यं निर्वेदः ।

निषिद्धवस्तुस्वरूपचिन्तनादिः । अन्यस्य गुणेषूत्कर्षा-

सहिष्णुता असूया । मदिरापानादिजन्यमौद्धत्यं मदः ।

रत्यध्वगत्यादिजन्यः खेदः श्रमः । श्रमादिजन्या कार्यप्रवृत्ति-

रालस्यम् । दौर्गत्यादिना स्वावमानं दैन्यम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ध्यानमोहितत्व ज्ञात्या शून्यता वा चिन्ता । वैचित्यं मोहः ।

स्वनिश्चितविषयज्ञानं स्मृतिः । सत्यपि कारणे मनो विचलनं

धृतिः । दुराग्रहादि जन्यो मनस्संकोचः धीः । मनोऽनव-

स्थितिः चापल्यम् । मनः प्रसादो हर्षः । अनिवृत्ते ज्ञात्वा

मनःसंभ्रमः आवेगः । क्रियास्वपाटवं जड़ता । ऐश्वर्यादि-

जन्यो मदो गर्वः । मनो वैक्लव्यं विषादः ।

वांछित ज्ञाप्तौ आलस्यादेरनुता औत्सुक्यम् । नेत्रनिमीलनं

निद्रा । चित्तानवस्थानं अपस्मारः । निद्रानुभवः

सुप्तम् । चेतनागमः प्रबोधः । अनधिज्ञेपायमानादे-

रहस्य रसहननमर्षः । आत्मारणुद्विरवोक्तित्वम् । अचल-

चित्तत्वमुग्रता । अवर्णितार्थात्मं मतिः । शरीरसंतापो व्याधिः

चित्तविभ्रमः उन्मादः । शरीरेन्द्रियमूर्च्छा मरणम् ।

मनःक्षोभः त्रासः । संदेहाक्रान्तं जायमानो विमर्शः शंकितः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvodaya Shramadan Foundation

समारब्धाता: कवितां: । निर्वेदस्य स्थायिभावस्य

ग्रन्थसंगलप्रायस्य वैराग्यप्रवर्तकस्य, तत्समभावे ग्रन्थनुपादेयत्वे ग्रन्थग्राह्यत्वेन

ग्रन्थनुपयोगित्वेऽपि उपादानं स्वीकारः व्यभिचारित्वेऽपि

व्यभिचार्यन्तर्गतत्वेऽपि, ~~स्थायिता स्थायित्वं निर्वाता~~

स्थायितानिर्वाहार्थं स्थायित्व प्रतिपादनायैव । ~~निर्वेदस्थायिनि~~

शान्तमुदाहरति । ग्रन्थहानिति । ग्रन्थे सर्पे हारे मुक्ताद्यो

कुसुमशयने पुष्पास्तीर्णपर्यंके दृषदि शिलायां मणौ रत्ने

लोष्ठे मृत्पिण्डे बलवति रिपौ शत्रौ सुहृदि मित्रे तृणे चाके

स्त्रैणे स्त्रीसमूहे मम कदोचित् पुण्यारण्ये नैमिषादौ शिवशिव.

शिवेति प्रवदतः समदृशः सर्वत्रसमानबुद्धेः ~~मम~~ दिवसाः

दिनानि कदा यान्ति यास्यन्तीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये

वर्तमानवद्वेति लट् । ग्रन्थत्र निर्व्याजत्वेन पश्यन्प्रमाणं जगत्

ग्रन्थालम्बनम् । तपोवनाद्युद्दीपनम् । ग्रन्थहाराद्योऽनुभावदर्शनम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनुभावः । मतिधृतिहर्षा व्यभिचारिणः । तेनैवंदक्षादिभावः

तज्ज्ञे शान्तरसे [illegible] तिष्ठोक्तेः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मुने: स्वतंत्रेच्छत्वेन नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् ।

मुनेविषयां रतिमुदाहरति । हरतीति । हे मुने भवदीय दर्शनं शरीरभाजां देहधारिणां प्राणिनां कृते कालत्रितयेऽपि योगपदं इष्टसम्पादकत्वरूपं, अनिष्टनिवारकत्वरूपं वा अनन्तं प्रकटयति इत्यर्थः । सम्प्रति वर्तमानकाले उत्पाद्य. अनागतिष्यतः अनागतिष्यतं च पापं हरति नाशयति । शुभस्य इष्टस्य कारणं पूर्वार्जितैः पूर्वजन्मार्जितैः शुभैः सुकृतैः कृतं जनितम् । अत्र मुनिविषया या: श्रीकृष्णरतेः मुनिरालम्बनम् । दर्शनयोग्यता व्यंजनमुद्दीपनम् । श्रीकृष्णस्य प्रभुतिरनुभावः । तद्व्यंग्यो हर्षो व्यभिचारी । तज्ज्ञे भावनिष्पत्तिः । एवं अत्रापि गुर्वादिविषयारतिरपि उदाहर्तव्यम् । व्यंजित व्यभिचारिणमुदाहरति । जाते सति/ हे भ्रात: प्रियतमा कोपेन क्रोधेन पराङ्मुखी सती मां मा संस्पृश, इति पाणिना हस्तेन आपीडयेत्यर्थः/ रोदिति रोदनं कुर्वती पुरो अग्रे गन्तुं अवृता सती मया स्वप्ने दृष्टा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

53

तत: त्वां प्रेम्णा परिष्वज्यालिंग्य शतकैः शिववाक्य-

शतैः आश्वासयामि तावत् शैवेन पराहन्ताविष्ट-

विधिना देवेनाहं निद्रादीक्षीकृत: निद्रादीक्षित:

कृताहं यावत् जाने निश्चिनोमि, ज्ञास्यति, एतादृशमकार्यं

शठस्यैवचरेदिति जाने इति भाव: । अत्र विधिं प्रत्यसूया

प्राधान्येन व्यतीयते । विधिस्त्रालम्बनम् । विधिर्वोर्जन्मसुद्दीपनम्।

शठत्वोक्तेरनुभाव: । प्राधान्येन व्यंजितो ऽत्रसूयाक्षेपो

व्यभिचार्यनुभाव: । रसाभासं भावाभासं च लक्षयति । तदा-

भासा: इति रसाभासा: भावाभासश्चेति शारीरार्थ: ।

रसाभासमुदाहरति

स्तुम: इति । हे वम्मीकि पुनरत्रभवते तं कं पुरुषं स्तुम: यं

विना त्वं कथमपि न रमसे हृष्यसि तथा रणमुखे संग्रामे कः

प्राणान् त्यक्तुमे दक्षवान्, ज्ञास्यति, यं त्वं मृगयसे

अन्विष्यसि । ज्ञप्त हे शीघ्रमिव चन्द्रवदने क कः पुमान् मुखे

वलात् ज्ञोलंगसि ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे मदननगरि कामभवने रम्भा तपःस्थी: ~~[illegible]~~ कस्य पुरतस्य

चिन्तयसि।

~~[illegible]~~ यं त्वं ध्यायसि। ~~[illegible]~~ रसस्याभासत्वं दर्शयति।

अन्यानेकेति। अन्यपदे बहु कामुक विषयो ~~[illegible]~~ रति: व्यज्यते। अत्र अन्येन

कामुक विषयत्वेन अनुभवनिष्ठत्वेन च रतेराभासत्वं बोध्यम्।

उदाहरति
भावाभासे ~~[illegible]~~ राकेति। सीतामुद्दिश्य रावणोक्तिरियम्।

राकायां पूर्णिमायां य: सुधाकर: चन्द्र: तद्वत् मुखं यस्या:

तादृविधा, तरले चंचले आयते दीर्घे अक्षिणी यस्या: तथाभूता,

स्मेरं ईषत्प्रकाशं मत्तयौवनं नवयौवनमिति यावत् तेन

तरंगिता: विभ्रमा: भावा: येषु तथाविधान्यंगानि यस्या: रम्भादेवी

सीता अस्ति इति शेष:। तत् तस्मात् किं करोमि तल्लाभाय

किमाचरामीत्यर्थ:। तथा सह मैत्री क्रियतां तत्राह- अत्र

सीतायां मैत्री० मित्रतां कथं केनोपायेन सिद्धे करोमि

मैत्रीकरणे नकश्चिदुपाय इत्यर्थ:। एवं सति तत्स्वीकृति-

व्यक्तिरूपे कोऽभ्युपाय: [illegible] इत्यर्थ:।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~भावस्य एवंरूपस्य~~ व्यभिचारिणश्च चिन्तया: उद्बोधनं।

~~अनौचित्यादि~~ अननुरक्तायां रतिवर्णनादनौचित्यप्रवर्तितत्वम्।

निरूपणत्वात् भावत्वम्। एवं उदाहरणे रसान्तरभासा।

भावान्तराभासश्च उदाहरणीयः। भावशान्त्यादिरिति। भावस्य

शान्तिः प्रशमः उदयः उत्पत्तिः सन्धिः समकालमेव

निरूढयोरपि तुल्यकक्षयोरास्वादः। शबलता एवं पूर्वोत्तरमर्दनेन

परपरोदयः। ~~स्थायिभावानां~~ स्थायिभावानां त्वेते न संभवन्ति तेषां

सन्ततप्रवृत्तेः। भावस्य शान्तिमुदाहरति- तस्या इति।

तस्याः सपत्न्याः उन्मूलितशमानामानिर्देशः। सान्द्रं निबिडं

स्तोरवक्षसि विश्लेषणं यत्र तथाभूतस्य स्तनतटस्य यः प्रश्लेषः

परिरम्भः तेन या मुद्रा तेन ~~मुद्रितं~~ शान्तिमित्यर्थः। वक्षः/

वक्षस्थलं

परिजनेति ~~सपत्नीजनेन~~ किं गोपायते गुह्यं क्रियते,

इति तस्य नायिकया उक्ते सति मया तन्मुद्रा विहितं मत्प्रमार्टुं

सहसा तामप्रज्ञायैव, ह तत् इत्युदीर्य स्मरेण भ्रान्तेति स

नायिका उन्मीलिता। तत्क्षणे वशात् उन्मीलनज्ञान-

जनकारणवशात्, तन्मा, तत् मुद्रांकितत्वं विस्मृतमित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्तरत्र क्रोधरूपभावस्य शान्तावेव चमत्कारनिधानम्।

तदाह यत्र कोपस्येति शान्तिरिति शेषः । भावोदयमुदाहरति

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां विपक्षा मा सपत्नी

तस्याः नामग्रहे नाममात्रग्रहणे कृते, यत्रति नामग्रहेण रुषो

क्रोडेति मानग्रहगलग्रहितया मुग्धया स्वधैर्यमजानत्या

चाटूनि कुर्वतापि नायक, यत्रावेगात् यत्रधीरितः तिरस्कृतः

स वृष्णी यत्रालापरहितः त्रिमतमः मुहो माभूत् इत्यमन्द-

वलितग्रीव° यथा स्यात्तथा पुनर्वीक्षितः कांक्षितं वीक्षितः इति

यावत् । यत्र सुरतविलयोत्सुकस्यापदः भवत्करोति । यत्र

सत्यपि कोपकारणे । भावसन्धिमुदाहरति । उत्सिक्तस्येति ।

उत्सिक्तस्य

यत्रहंकृतस्य तपःपराक्रमयोः निधेः परशुरामस्य,

यत्रभागमात् यत्रागमनेन रुक्तः रुक्तस्यां दिशि, सत्संग-

त्रिमता यत्रमत्र च वीररसोद्दीप्तः वीरोचितोत्साहेकः

रसौ द्वावपि भावाकर्षतः । यत्रन्यत्रः यत्रन्यस्यां दिशि, रुक्ष

वैदेहीपरिरम्भः सीताश्लेषः मां कृपाहि-मुनिपार्श्वगमनं

यत्रिबन्धनात्तत्पर्यः । चेतनप्रभीलयन्, कीदृशः यत्रानन्दी यत्रानन्दजनकः

किं कुर्वन्

हारिचन्दनेन्दुशिशिरः

स्निग्धश्च । यत्रावेगहर्षयोः सन्धिः । भावशबलतामुदाहरति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेनात्यन्तानुचितमुच्यते।

कार्यमिति। शशलक्षणः पतुस्य कुतः वंशः क्व इदमकार्यं क्व, ऽइदं भ्रष्यते

SS

पुनरपि सा उर्वशी दृश्येत, दृग्गोचरा भवेत्, ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ बः

ऽअस्माकं दोषाणां प्रशमाय श्रुतं शास्त्रमिति। ऽइहो कोपेऽपि

शक्ति मुक्तं क्षान्तं पुण्यं ऽअपकल्पना: निष्पापा:

कृतधियो विद्वांस: भवंति कथयंत्यन्ति, सा

उर्वशी स्नेहेऽपि दुर्लभा। हे चेत: स्वास्थ्यमुपैहि

आयुष्मन् कः खलु पुनरहः चलो चन्द्रवाताः, ऽअस्या ऽअस्थाः

धास्यति पास्यति। ऽअत्र चित्तमौत्सुक्य मतिकारण

शंका देन्य धृति चित्तानां शबलता ऽएकत्रपाठे:

भावास्थिति रूपा कथिता उदाहृता च। भुज्येरसेऽपीति

रसे भुज्ये सत्यपि ते भावा: शान्त्यादयश्च, ऽअंगित्वं प्राधान्य कदाचन रसांपत्त्यानुमानकरेसीति

प्राप्नुवन्ति, राजानुगत निवाह प्रवृत्तभृत्यन्यायेन। यथा निवाह-

प्रवृत्तो भृत्यो राज्ञा ऽनुगम्यते तथा प्रवृत्तेऽपीति भाव:। ~~[illegible]~~

ऽअत्रन्यायेऽनुग्राह्यकाऽयं राजा यद्भूयात्रायामपिप्रेतस्य सम्मिलितोऽभूदितिपर्यन्तयोजनीयम्ऽअयं पर्यवसानार्थ।

~~[illegible]~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by eGangotri Sarvagya Sharada Peetham

[illegible]

[illegible] रसादिध्वनिं निरूप्य संलक्ष्यक्रम

व्यंग्यध्वनिं विभजते- अनुस्वानेति। व्यज्यमानां वाच्यमानां

मुख्यं शब्दं प्रतीत्यनन्तरं प्रधा [illegible] प्रपरश [illegible]-

[illegible] प्रतिध्वन्यादि पदाभिधेयः शब्दविशेषः प्रतीयते

तत्सदृशः संलक्ष्यक्रमध्वनिः [illegible] सः

शब्दशक्त्यर्थशक्त्योभयं वा तेषां यः शब्दो व्यंजनाः तत्तः

उक्तेतिमूलार्थः।

उक्तेष्टतीति तदुत्थः त्रिधा त्रिप्रकारकः कथितः शब्द-

परिवृत्तिसहत्वेन शब्दशक्तिमूलत्वं, शब्दपरिवृत्ति सहत्वेना

शब्दपरिवर्त्य

र्थशक्तिमूलत्वं, [illegible] सहत्वसहत्वाभ्यां

उभयशक्तिमूलत्वमिति। [illegible] शब्दशक्तिमूलानु-

रणन [illegible] व्यंग्यस्य द्वैविध्यमाह- तत्रेत्यादि। तत्र

त्रिविधेषु [illegible] [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Shastra Peetham

अथवा वस्त्वेव अवभासते प्रकाशते स ध्वनिः शब्द-
शक्त्युद्भवः द्विधा अलंकारध्वनेः वस्तुध्वनिश्च
वस्त्वेवेति आह। अनलंकारमिति। अलंकारेण नित्यसम्बन्धः।
एवं च गोबलीवर्दन्यायेन वस्त्वलंकारयोः भेदः अभेदेऽ
पि भेदः। शब्दशक्तिमूलमलंकारध्वनिमुदाहरति-उल्लासेति।
येन देवेन जरढं कबंधं अर्जितं गर्जितं सिंहनादो यस्य
त्यागिनेन कालो यः कृपालः खड्गः, तत्र यत् अम्बु
धारा जलं तस्य वाहः प्रवाहः भ्रमणं तदुल्लास्य
तीक्ष्णीकृत्वा, विजयते त्रिभुवने रिपूणां शत्रूणां ज्वलितः
प्रतापः रणे रणभूमौ निर्वापितो [redacted] शमितः। अत्र वांकपस्य
अप्रस्तुतार्थाभिधायकत्वं [redacted]
[redacted] मा भवसंजीवत् मा
प्रसन्नं भवतु, इति शाकरणिका प्राकृतेऽनयोः राजेन्द्रयोः
उपमानोपमेयभावः साहश्यात् सम्बन्धः कल्पनीयः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[redacted] इति हेतोः अत्र काव्ये उपमालंकारः

[redacted] व्यंग्यः। [redacted]

विरोधाभासालंकारध्वनिमुदाहरति-तिग्मरुचिरिति।

हे विभो स्वामिन् भवान् रक्षलेषु तिग्मः तीक्ष्णः

सुजनेषु रुचिरः शतधा दुर्जाड्यजनितं तेजो यस्मात्स

तथा विधुराणां शत्रूणां निशामणं तत्कर्ता, तथा

मधुरा मनोज्ञा लीला चेष्टा यस्य सः। मतिः बुद्धिः यस्य

चित्तसमुन्नतिः तदनुसारेण वृत्तिः वर्तनं यस्य प्रतिपदं

प्रतिस्थानं, पद्मानां निजानां अग्रगुणीः। तथाहि अत्रैकस्य

पक्षस्य द्विधा कल्पने विरोधाभासालंकारः। तथा अमित इति।

शत्रुमित्रयोः हर्षं/द्यति रक्षयति. ददाति येति हे हर्षद शत्रु.

हर्षरक्षण मित्रहर्षदायक प्रभो, त्वं समितः संग्रामात्

प्राप्तैकत्वर्ष: अमितः अपरिच्छिन्नः अत्रस्तां रक्षतां

अमितः दुर्जविधायकत्वेन शत्रुः, अतएव साधुभिः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्कृष्टैः यशोभिः श्लाघितः व्याप्तः संमितः प्राप्तः

उत्कर्षैः श्लाघितः। अत्र निलयदत्वेऽपि प्राधान्येन

विशेषाभासो व्यज्यते। व्यतिरेकालंकारध्वनिमुदाहरन्ति

निरूपादोलेति। शूलिने महादेवाय नमोऽस्तु कीदृशाय?

निरूपादानं यः शंभोः तं अग्निमावेव शून्ये एव तन्वते

विस्तारयते। चित्रं नानाकारं जगदिति शेषः। तस्मै

अग्निर्निर्मातीव स्वरूपाय कलाभिः चन्द्रस्येति शेषः। शलाघ्याय

प्रशंसनीयाय। अत्र व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते।

अन्यतादृशायामलंकारत्वस्याभावेऽपि

अलंकार्यस्यापि। ब्राह्मणस्य इत्यादौ षष्ठ्यर्थे ब्राह्मणत्वा-

भावेऽपि पूर्वकालिक ब्राह्मणत्वमादाय ब्राह्मणत्व व्यवहारः

तथा

वाच्यता दशायां विद्यमानमलंकारत्व मादाय-

अलंकारत्व व्यवहारः वस्तुमात्र उदाहरति पंचिम इति।

दूतैर्दैवैः पटैः पिशुनयेच्च रहस्य वस्तु इति कामशास्त्र-

मनुसृत्य कंचन पाण्डवं प्रति दूतैः पटैश्चेदं रहस्यं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथयति ।

"पथिन नात्र सन्तरमीति मनाक् प्रान्तस्थले ग्रामे ।

उन्नत पयोधरं ग्रेक्ष्य यदि वससे तदा वस ॥

इति संस्कृतम् । हे पथिन प्रस्तराणां पाषाणानां स्थले तस्मिन् ग्रास्मिन् ग्रामे न तु नगरे मनाक् ग्रल्पमपि सान्त्वं कदाचास्तु नास्ति । तस्मात् शमनसाम्यं ग्रक्षभावेऽपि उन्नत पयोधरं वर्षुकं मेघं ग्रेक्ष्य दृष्ट्वा यदि वससि वस्तुमिच्छसि तदा वस । ग्रर्थात् न विश्रामार्हं ग्रयं ग्रामः इत्यभिप्रायः । ग्रयंभावार्थस्तु पाषाणानां क्रूराणां ग्रामे शास्त्रं कामशास्त्रमित्यर्थः । मनाक् ईषदपि नास्ति ग्रयं पुनः सौरूपं केवलं ग्रनुपभुक्तं स्तनं ग्रेक्ष्य यदि उपभोगक्षमोऽसि तदा ग्रास्स्वेति । ~~[illegible]~~ वस्तुद्यौनुदाहरति शनीशनि ।

हे नरेन्द्र त्वं यस्मै कुप्यसि तं पुरुषं शनिः शनैग्रहः ग्रशनिवज्रं च उच्चैरतिशयेन निहन्ति अत्र त्वं ग्रसीदसि स पुरुषः उदारः महान् दाता ग्रनुदारः ग्रनुगतदारः ग्रत्र विरुद्धावपि द्वौ त्वदनुवर्तनार्थं रङ्कं कार्यं कुरुतः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति वस्तु ध्वन्यते । ननु विशेषालंकाराः शब्दार्थविशेषयोः सामानाधिकरण्याभावात् । ~~अतो विशेषालंकारे एव विशेषौ~~

~~[illegible]~~ रत्वं शब्दशक्तिमूलं द्विविधं ध्वनेः निरूप्य अर्थशक्तिमूलं द्वादशविधं विभजते । अर्थशक्त्युद्भवे ~~[illegible]~~ । अर्थः स्वतः सम्भवी लोके हृद्यः कविप्रौढोक्ति-सिद्धः; तथा कविप्रतिभामात्रोन्मितः कल्पितः इति त्रिविधो ध्वनिः । सोऽपि वस्तुरूपो अलंकृतिरूपो वा इति ~~[illegible]~~ षड्विधः । षड्विधोऽपि वस्तुमात्रं अलंकारं वा व्यनक्ति व्यंजयति । तेनायं अर्थशक्त्युद्भवः अर्थशक्तिमूलो ध्वनिः द्वादशात्मकः द्वादशविधश्चेत्यर्थः । अभिनवभारती-निष्पन्न इति प्रौढोक्तिमात्रेण कल्पितः इत्यर्थः । अत्यन्तासत्यमपि ह्यर्थं शास्त्रं शब्दः करोति हि इति न्यायादिति भावः । बीद्दरसन्नपि लोके अविद्यमानोऽपि, औचित्येन योगपतया निर्मितः कल्पितः वक्त्रा नायकादिभेदेनेत्यर्थः ।

व्यंजकः । तत्र षड्विधस्य वंजकस्य, वस्त्वलंकारोवाव्यङ्ग्य इति

बोद्धा षड्विधः । द्वादशात्मकः ~~[illegible]~~ द्वादश भेदोऽर्थशक्त्युद्भवे ध्वनिः ।

~~[illegible]~~ क्रमेणोदाहरणम् । अस्तीति । ~~[illegible]~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रन्नलसोशेशमणिर्धूर्तानामग्रेसरः पुत्रि धन्यसमूहेऽसि ।

इति भणितेन नतांगी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥ इति संस्कृतम् ।

हे पुत्रि ग्रन्नं वरः यो ग्रन्ना त्वदर्थं इषः ग्रन्नलानां ग्रन्नालस्य

पुत्रानां शिरोमणिः धूर्तानां ग्रग्रगण्यः ग्रन्नधन्यसमूहेऽसि ।

[illegible] इति भणितेन [illegible] लज्जया नतांगी

सा कुमारी प्रफुल्ले हर्षविकसिते लोचने यस्याः ताइशी

जाता । [illegible] प्रफुल्लविलोचनत्वेन हर्षातिशयो व्यज्यते ।

[illegible] ग्रत्र ग्रन्नलत्वादिना

वस्तुना ग्रन्नन्यासां ग्रन्नानर्घणीय इष इति ग्रन्नैवोपभोग्य ।

इति वस्तु व्यज्यते । स्वतः सम्भविना वस्तुना ग्रन्नलंकारस्य

ग्रीस्मुदाहरति । धन्यासीति । हे सखि या त्वं प्रिय-

संगमे रतान्तरेष्वपि विस्रब्धानां विश्वासयुक्तानां पाटवानां

प्रियवाक्यानां शतानि कथयसि सा त्वं धन्यासि । हे

सखे: प्रियेण नीविं प्रति करे गृहीते संकल्पविषयीकृते

ग्र त्वीयते यदि कैश्चिदपि स्मरसि तदा शपामि शपथं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

केशेति, [redacted] अत्र च

अधन्यो [redacted] गाढ्येत वस्तुनेति शेषः। अत्र इन्द्र

महानन्दापि सूचनद्वारा अन्या इति व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते।

[redacted] स्वातःसंभविना अत्रालंकारेण वस्तु-

[redacted] व्यज्यते।

इवेनमुदाहरति। यस्य राज्ञः [redacted] कोऽस्ति तं० कृपाणः खड्गः

युधि युद्धे कोपकषायकान्तिः काली दुर्गा तस्याः कटाक्ष

इव वीरैः [redacted] व्यलोकि दृष्टः। कीदृशः कृपाणः दर्पेण मदेनान्धो

यो गन्धगजः तस्य कुम्भयोः कपाटमिव मध्यभागः तस्य

कूटमग्रभागः [redacted] तत्र संक्रान्त्या संबन्धेन घनं निबिडं यत्

शोणितं रुधिरं तेन शोणं रक्तं शोणिः कान्तिर्यस्य तादृशः।

अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणो व्यलोकि इत्युपमालंकारेण

सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् क्रीड्यते इति वस्तु व्यज्यते।

[redacted] अत्रालंकारेण अत्रालंकारस्य इवेनमाह-गोकर्णेति। योराजा

युधि युद्धे रुषा क्रोधेन निजाधरं निर्दशन् दन्तैः खण्डयन्

सन् अत्रेषां शत्रूणां वधूजनस्य अत्रेषु समीपेषु निबुनदलानि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तद्वधात् संकटात् अन्यमोचयत् मोचितवान् / अन्यत्र क्रोधात्
वैरिवधे तद्वधूनां रतिक्रीडाविरहात् कृन्तकताभावः /
अत्र विरोधाभासालंकारेण यो हि निजाधं दर्शति स
कथं परेषामधरान् मोचयति इत्येवं रूपेण अन्यनिर्देशेन
समकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगितालंकारो
व्यज्यते / मम नृपस्य क्षतमपि अन्यस्य वैरिवधूजनस्य
क्षतिः निवर्तनामिति नृपबुद्धिः उत्प्रेक्ष्यते इति उत्प्रेक्षा च
व्यज्यते / एवं अनयोः उदाहरणयोः स्वतः सम्भवी व्यंजकोऽर्थः /
वस्तुना वस्तुनो ध्वनिमुदाहरति कैलासस्येति /
कैलासस्य कैलासनाम्नो गिरेः प्रथम शिखरे मूलोशीरवे
वेणूनां वंशवाद्यानां सम्मूर्च्छनाभिः रागविशेषैः
विबुधानां देवानां रमणीभिः अप्सरोभिः गीयमानां
यस्य राज्ञः सम्बन्धिनीं कीर्तिं श्रुत्वा सरसस्य स्निग्धस्य
बिसिनीकाण्डस्य कमलिनीमृणालस्य संजात शंका
भ्रान्तयेषां रक्तंश्यताः सस्ताषंगाः स्खलित वेत्रयन्त्राः
येषां नाट्यशाला दिङ्मातंगाः रेवारोधस्तादृशो अन्यत्रो देशराजाः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रवणपुटिते कर्णसमीपे हस्तं शुण्डदण्डं ग्रहवतिधन्ति मुहुर्मुहुः चालयन्ति। अत्र कविप्रतिभामात्र निष्पन्नात् यशसः श्रवणप्रवेशात् येषां दिग्गजानां जडानामपि उत्पत्तिधिगमः संगीतज्ञानं जातिति तेषामपि एवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु व्यज्यते। अत्र कविसम्प्रदायात् सिंहशिशुरिति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना उत्कारस्य ध्वनिमुदाहरति- केशेष्वित्ति।

"केशेषु बलात्कारेण तेन च समरे जयश्रीर्गृहीता।
यथा कन्दरागिर्विधुरा तस्य हठं कण्ठे संस्थापिता॥ इति संस्कृतम्। तेन राज्ञा समरे युद्धे जयश्रीः निजपतत्वजनी: बलात्कारेण केशेषु गृहीता यथा कन्दरागिः तस्य राज्ञो विधुराः शत्रवः हठं संस्थापिताः तेन पराजिताः शत्रवः गृहस्वेव तिष्ठन्नीति तात्पर्यम्। अत्र कन्दरागिः कण्ठे स्थापिता इत्येवं रूपेण कविप्रतिभामात्रसिद्धेन वस्तुना कन्दराः कामेद्दीपितमदना इव राज्ञः शत्रून् कण्ठे गृह्णन्ति उत्प्रेक्षा व्यज्यते। यद्वा रणैकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यारव: पलाय्य गुहासु विशन्ति इति काव्यहेतुरलंकार: ।

यद्वा न पलाय्य गता: तथैव; अपितु ततः पराभवं

सम्भाव्य तान् शत्रून् कन्दरा न त्यजन्ति इत्यपह्नुति-

रलंकारो व्यज्यते । ~~अनिष्टोदीप्ति मात्र सिद्धेनालंकारेण~~

~~वस्तुनो ध्वनिमुदाहरति- गाढेति ।~~

"गाढालिंगन रभसोच्यते दीप्ते त्वरु समपसरति । मनस्विन्या: मान: ।

पीड़नभीत इव हृदयात् ॥ इति संस्कृतम् । गाढालिंगनाम

रभसेन हर्षेण वेगेन वा दीप्ते प्रिये उच्यते सति

~~मनस्विन्या~~ वशीकृत मनसाया: अपि मान: पीड़नात्

भीत इव हृदयात् त्वरु शीघ्रं अपसरति गच्छति ।

अत्रोत्प्रेक्षया पीड़नभीत इव इत्येवंरूपया उत्थालिंगनादि-

तत्र विजृम्भते / इति वस्तु व्यज्यते । अलंकारेण

अलंकारस्य ध्वनिमुदाहरति- जोहदिति ।

या स्वविरमिव हसन्ती कविनवनाकुरुह बहुविनिवेशा: ।

दर्शयति अननमज्जन मन्यदिव जायति सा वाणी ॥

इति संस्कृतम् । या वाणी काव्यरूपा कविवाक्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्थविरं वृद्धं ब्राह्मणं इसन्तीव वैदग्ध्यादिति भावः।

कवेः वदनमेवाम्बुरुहं तत्र वक्त्रे शोभेति विशिनष्टि:

स्थितिप्रिया तादृशी। भुवनमण्डलंगन्धीव दर्शयति

या वाणी जगति सर्वोत्कर्षेण वर्तते। यत्र इसन्तीव-

त्युत्प्रेक्षया चमत्कारैकाणं गं० तं० जगत्

यत्र जङ्घासनस्था कविवदन शोभास्थिता निर्मिमीते इति

व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते। यत्र चतुर्थ उदाहरणेऽ

यंजको ऽर्थः कवि शैोदालि मात्र निष्ठत्वात्। कविनिबद्ध-

वक्तृ शैोदालि मात्र सिद्ध त्वेः चतुर्थ भेदेऽ अर्थे वस्तुना

वस्तुध्वनिमु दाहरति- जो लंकेति।

ये लंकागिरि मेखलासु स्खलिता शैोणीवलोरगो

स्फारोत्फुल्ल दल प्रभावलीकवलने व्यग्राः दीप्तच्छवि।

ता इदानीं मलयानिलाः निरयेणा निश्वासशैोपमेयो

जाताः झटिति शिशुत्वेऽपि बहलाताम्रच्छवयश्च इव॥

इति संस्कृतम्। ये वाताः लंकागिरि: हेमकूटः

तस्य मेखलासु गतस्खलितत्वात् शोणन विलास

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रपीडितानां उष्णी उरगीणां ~~सर्पिणीनां~~ सर्पिणीनां

स्फारा विततता उत्फुल्लता ऊर्ध्व जृम्भता ईदृशी या

जृम्भावती जृम्भांसि: तया कवलते भक्षणे सति

दीर्घत्वं क्षीणत्वं प्राप्ता:त्वल्पा वशिष्टा इति यावत् ।

ते इदानीं° मत्पसम्बन्धात् मत्समानिता: विरोहिणी

निश्वासै: सम्वर्धिता: प्रापैश्वर्या: अतिति शीघ्रमेव

शिशुत्वेऽपि तारुण्येन पूर्णा इव बहवा: पुष्पवपवा

विरोहिजन हृदय पीडने समर्था जाता इत्यर्थ: । अत्र

नि:श्वासै: प्रापैश्वर्या वायव: किं कि° न कुर्वन्ति

इति वाच्यार्थनिषेध वस्तुना वस्तु व्यज्यते । वस्तुना

अलंकारस्य ध्वनिर्भूय इति । सहीति ।

"सखि विरच्यमानस्य अस्य धीरत्वेना श्वासं प्रदर्शनि

विश्रंभेवत क्षणे सहेसेति तेनाप्रसृतम् ॥ इति संस्कृतम् ।

~~अस्मात् ज्ञानदेवाद्वयं दीर्घं रुदितेन किमिति~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

62

[illegible] ते सति औत्वेन तद् दत्तयैर्यो

मान मानस्य ग्रहणात् समाधानं विरुध्य विधाय

प्रियदर्शनं विसंस्थुलं अपे प्रियतमावलोकन कौतुक

तरलितं सत्पे तेन धैर्येण सहसा ग्रस्तं चलायितं-

मित्यर्थः ॥ ग्रत्र औत्वेन वस्तुना ग्रकृतेऽपि प्रार्थने

सा ग्रसत्या जातेति विभावनालंकारः प्रियदर्शनि सौभाग्य-

बलं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युक्तेः काव्यलिंगं च

व्यज्यते । ग्रत्र लिंगेन वस्तु [illegible] ध्वनिमुपाददाति ।

ग्रोल्लोलेति ।

ग्रार्द्राई कर कर ज रचनप्रतं तेन लोचनयो र्मध्यगतम् ।

रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाकार्षीत् ॥ इतिसंस्कृतम्

[illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रिय इमे मयोल्लोलते कोपेन न ग्रकारीत्

नखक्षते ग्रपितु तव ग्रंगे विद्यमाने, ग्रग्रेईङ्गितकरजानां
नखानां दन्तानां च क्षतेः ग्रक्षतवाचिकाकृतेः व्रणेः क्रम
लोचनयो। रक्तांशुकंप रक्तवस्त्रौंग्रताद: दत्त: ।
ग्रत्र किमिति कुपिते लोलते वर्हसि इति ग्ररनस्योलापनात्
उत्तरालंकार: । तेन च नकेवलमार्द्रतानि गोपापसि
किन्तु तेषामहं क्रमादपात्रापि जाता इति वस्तु व्यज्यते ।
ग्रत्रालंकारेण ग्रलंकाच्चनिमुद्दाहरति मोहेलेति ।
मोहेला सहसाभीते तव हृदये सुभग सा ग्रधमानी ।
ग्रनुदिनमनन्यकर्मा ग्रङ्गं तन्वपि तनयति ॥ इति संस्कृतम् ।
हे सुभग सौभाग्यभुक्त सा ग्रकृत्रिमस्नेहा साध्वी
नायिका मोहेला सहसाभीते धूर्तस्त्रीसहसा व्याप्ते तव
हृदये ग्रधमानी ग्रवकाशमलभमाना सती, ग्रनुदिनं
प्रतिदिनं ग्रनन्यकर्मा त्यक्तान्यकार्या सती
तन्वपि स्वतः कृशापि ग्रङ्गं शरीरं तनूकरोति ।
कथमपि प्रवेशनाय कृशं करोतीत्यर्थः । ग्रत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेतुलंकारेण तनोः स्तनुकरणेऽपि न हृदये नवतां

इति विद्रोषालंकारो व्यज्यते। यच्च वस्तु

कविनिबद्धं वस्तु यौवनसमान्तरेणेष्यमाणशरीरो व्यंजक इ

इति॥। एवं उन्मत्तशब्दस्य द्वौ शब्दौ दशधा भेदाः

ज्ञाताः। [illegible] शब्दार्थोभयभेदेन इति।

शब्दश्च उन्मत्तश्च शब्दार्थौ तद्रूपं यदुभयं तद्भूः तच्छब्द-

वाचकः। [illegible] उदाहरति- उन्मत्तेति। उन्मत्तभूः भेदा-

घनावृतः मन्दः रागाभाषं भूषणं यस्याः सा। सम्यक्

उद्दीपितो प्रबलीकृतो मन्मथः कामो यया सा। तारकाः

नक्षत्राणि। तारला उज्ज्वला यस्यां सा श्यामा रात्रौ मं

जनं सानन्दं न करोति। उन्मादयतु सर्वथैवानन्दयति इति

रात्रीपक्षे उन्मत्तः। पक्षे- उन्मत्तभा सुरतादावालस्यमोहता

सा भासो सुवर्णनिर्मित शिशोर्भूषणविशेषः। उन्मत्तं यस्याः

समुत् मुद् सोहतः दीपितश्च मन्मथो यया सा तारका

उज्ज्वलिका तारला चञ्चला यस्याः सा श्यामा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बोधशक्तिरूपकी नायिका, कं पुरुषं सातत्यं न करोतीति

नायिकापक्षे व्युत्पत्तिः। एवं उपमालंकारो व्यज्यते। इयमुपमा

केषाञ्चित् शब्दानां परिवृत्त्यसहतया केषाञ्चित् तत्सहतया

व्यंजकत्वात् शब्दार्थोभयशक्तिमूला। एवं एतस्य द्वयोः

एकादशभेदाः भवन्ति। तद्यथा— एतन्निबन्धिनो वाच्यस्य

द्वौ भेदौ— एतत्संकलितं वाच्यम् एतदन्तर्निरस्कृत-

वाच्यश्चेति। निबन्धिनोऽपि वाच्यस्य रसादिरेव एक एव भेद

इति त्रयो भेदाः। शब्दशक्तिमूलो द्विधा एतदलंकारोऽपि

वस्त्वेति। एतदेकादशस्फुटभेदस्य द्वादश शब्दार्थोभयभू-

रेकः वस्त्वलंकाररूपद्वयार्थः। इति पञ्चदशभेदाः। पूर्वो द्वौ त्रिभिर्भेदैः

एतद्द्वादशेति। ननु रसभावादीनां बहुत्वात् कथमेतद्द्वादशत्वमित्याह

रसादीनामिति। जनरमाः शृंगारादयः तत्र शृंगारस्य

द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च। सम्भोगकालावच्छिन्नत्वेव

प्रथमः। विप्रयोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीय इति सादृश्य-

विन्दो। सम्भोगस्यापि एतदेके भेदाः परस्परावलोकनादयः।

विप्रलम्भस्य वियोगस्यापि एतदेके भेदाः तथापि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विभावानुभाव व्यभिचारीणां वैचित्र्यं तत्रापि उत्तम मध्यमाधम प्रकृतित्वं तत्रापि देशकालावस्थादिभेदा इति हेतोः एकस्यैव रसस्य अनन्तत्वं का गणना व्यतिरेकभेदानाम् ॥ असंलक्ष्यक्रम भेदस्तु रसादिध्वनिः एव एव भण्यते ॥ [illegible] वाक्ये ह्यर्थः प्रतीयते । शब्दार्थोभयशक्तिमूलोध्वनिः वाक्य एवभवतीत्यर्थः । [illegible] पदेऽप्यन्येति । [illegible] अन्ये व्यवहरन्ति- संक्रमित वाच्यादयः सप्तदशभेदा । वाक्ये पदेऽपि भवन्तीत्यर्थः । एकावयवत्वेन तेन औक्तिकादिभूषणेन कामिनीव पदैकदेशेन व्यंग्येन वाक्यव्यंग्यापि भारती भासते चमत्कुरुते । तथा ध्वनिकारेण [illegible] एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी । पदव्यंग्येन सुकवेः ध्वनिना भाति भारती ॥ [illegible] एकेनोदाहरति । अस्य मित्राणीति । अन्य पुरुषस्य मित्राणि मित्राणि विश्वरूपाणीत्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शत्रवः द्वेषिणः शत्रवः कुमतीया इत्यर्थः । अनुकम्प्यः

अनुकम्पां कर्तुं योग्यः अनुकम्प एव स्नेहपात्रमेव स पुरुषः एव जातः स एव च जीवति श्लाघ्यजीवन शाली त्वमसि। अत्र द्वितीयभिन्नाद्यशब्दा। अनुपयुक्तत्वात् अनिर्वचितवाचः सन्तः आश्वस्तत्वादिकं लज्जयन्ति तेन नायकस्योचित व्यवहारित्वादिकं व्यंग्यं उपादान-लक्षणया व्यङ्ग्यं। अत्र वाक्यार्थानां प्रत्येकविश्रान्तत्वेन नैक वाक्यता; तेन पदसंघेन व्यंजकता नतु वाक्यस्येति पदप्रकाशयो ध्वनिरयं पदप्रकाशत्वे इत्यन्त निरस्तं वाच्यमुदाहरति। रत्नेति। रत्नव्यवहारा दृश्यन्ते दाक्षण्य यद्यपि तथापि चौराणां हृदय वयस्य बहुमता न रत्नं व्यवसायं विमुञ्चन्ति॥ इति कंकृतम्। यद्यपि रत्नानां चौर्यनिं व्यवसायः चौर्यादि दाक्षण्यं दुःखदा; दृश्यन्ते प्रसिद्धा। इति भावः। तथापि हृदयमेव वयस्यो मित्रं तेन बहुमता। अनुमोदिता: चौराणां महतां व्यवसायं उद्योगा। न रत्नं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विमुह्यन्ति। न विरामं आप्नुवन्तीत्यर्थः। प्रत्युत तेषां उपकारमेव कुर्वन्तीत्याशयः। अनाचेतने व्यवसाये मुख्यो निमोहे बाधितः सन् इति वत्स्वरूपं विरामं वा अर्थं तात्पर्यमति। तेनैषां कार्यकारित्वं व्यर्थं [illegible] अत्र विमुह्यन्तीति एकस्यैव पदस्य व्यंजकेति पदद्वयकाशयो ध्वनिः। अलक्तकक्रमव्यंग्यमुदाहरति- इत्यवधार्यमिति। तत्, अनुभवैकगोचरं लावण्यं सौन्दर्यं अनुभवैकगोचरा कान्तिरुज्ज्वलता अनुभवैकगोचरं रूपम्। स अनुभवैकगोचराः वचक्रमः वचनपादेषादौ सकलमिदं तदा तत्- सन्निधाने सुधास्पदमनृतस्थानमभवत्। अधुना तद्विरहयोगात् स्मृतिदशायां महज्ज्वरः सर्वांगीणतापहेतुत्वादेतत्पदं। अत्र तत्पदादिभिः पदैः अनुभवैकगोचराः अर्थाः प्रकाश्यन्ते व्यज्यन्ते। तत्पदे बुद्धिविषयता वच्छेदकत्वेति शक्त्या तत्पदार्थानां अनुभवैकगोचरत्वेन [illegible] प्राधान्य- मेतेते पदव्यंजकत्वं [illegible] विप्रलम्भपोषकत्वञ्च। संभोगेऽपि तेनैव ध्वनिमुदाहरति मुग्धे इति। हे मुग्धे उपदेशाग्राहिणि त्वया अनालक्ष्यः अलक्तके [illegible] कान्तो मुग्धतयैव प्रथान्वितानाच्छेदेनैव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नेतुं यावनितुं किमेति उपारभ्यते। तां किं कर्तव्यं तदाह

मानं धत्स्व धारय धृतिं धैर्यं बधान। [illegible]

[illegible] प्रेयसे प्रियतम विषये ऋजुतां स्वभावसरलतां

इरे कुरु त्यजेत्यर्थः। एवं सख्या वयस्यया प्रतिबोधिता मुहुर्मुहु-

रुपदिष्टापि भीतानना भयजनित विकलत्व वदना सती, तां

सखीं प्रति वचः उत्तरमाह। हे सखि त्वं नीचैः मन्दं शंस

कथय यस्मात् मे मम हृदि स्थितो विद्यमानः प्रणेश्वरः

श्रोष्यति आकर्णयिष्यति। अत्र श्रोतानेनेति उक्त्या नीचैः

शंसनविधानस्य हेतुतां प्रकाशयत् आधानेन रागातिशयं

व्यनक्ति। भावादीनां तदाभासादीनां च प्रतिपत्प्रकाशमत्वे अधिकं

वाक्यापेक्षया वक्तुं वैचित्र्यं चारुत्वं उत्स्वादजनकत्वंवा

नास्ति। अतः तत्तद् तत्तद्भेदान्दाहरन्ति। पदप्रकाश्यत्वे

वस्तुनालंकारध्वनेरुदाहरति रुधिरेति। हे भीम भयंकर नृप,

त्वं किमसि शोभसे। कीदृशस्त्वं रुधिरस्य विसरो धारा

तेन प्रसाधितो रञ्जितः यः करवालः खड्गः तेन करालो

भयजनकः रुधिरस्य भुज एव चारुः उन्नतिः यस्य

तादृशः। एवं झटिति शीघ्रं भ्रुकुट्या भ्रूभंगेन चिह्नितं

यत् ललाटं भालं तदेव पट्टः विस्तीर्णत्वात् तथाभूतः

यः न तथा रुचिरः। अत्र भीषणीयस्य नृपस्य भीमसेनो-

पमा व्यज्यते। वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति भुक्तेति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सदागमः सन्नुपागमो यः कस्य विसस्य उत्तानद्यानन्दन्दु

प्रमोदप्रवाहं न विदधाति अपितु सर्वस्वापीत्यर्थः। कीदृक्
भुक्तिः स्वर्गादिभोगः मुक्तिः कैवल्यं मोक्षेति भुक्तिमुक्तम्
तथा रङ्गान्तर नियमेन सम्यक् अनादेशने हितोपदेशने तत्परः
अंगमपक्षे तु मतः सुन्दरस्य वल्लभस्य आगमः आगमनं
अस्य तस्योजनस्य आनन्दनिबन्धनं न विदधाति। कीदृशः।
भुक्तिः सुरतादिभोगः मुक्तिः चिरहादिदुःखत्यागः गृहकर्मणो मोक्षः
ते कोतीति तथोक्तः। रङ्गानस्य संकेतस्थानस्य समादेशने
तत्परः इत्यर्थः। अत्र नायिकोपनायिका संकेतदायिनमुपनामकं
प्रकृतार्थस्य रङ्गलजन संवेदने रङ्गस्थभंगनिधा मुखमया वृत्या
अंजनमेवत्यर्थः। शंसति स्तौति। अत्र सदागमपदेन स्तुतिरूपं
वस्तु व्यज्यते। इति सदागमपदस्य षड्प्रकाशपदध्वनित्वम्। तत्रैव
षड्प्रकाशमत्वे अविवेकमूलध्वते: हृदयादेव स्वतः संभवन्नर्थो
अंजने वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति साधीमिति। हे सखि
तव सौकुमार्यं कोमलत्वं आश्चर्यं जगद्विलक्षणत्वमित्यर्थः। येन
सौकुमार्येण अद्यत्व क्रमसामग्र्यभावेऽपि अन्तरं
क्लान्तासि श्रान्ता भवसि। ते तव नेत्रद्वन्द्वं उन्मीलनव्यतीकं
मुद्रणव्यापारोद्यतं आसितुं स्थातुं न शक्नोति। अत
कथमिव साधं रङ्गे अस्ते स्नानमुपासितं कृतं मलमंजन
अंजनेन अंगं समालेपितं कुंकुम सम्यक् देवोपतं
ननु एकस्मिन्नेवांजने अंजनस्य आकाशस्य मणीविमणीः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अहि: सूर्य: अस्ताचलस्य मौलिं मस्तकं यात:। तेन रात्रि र्जातेति भाव:। तेनच लेशतोऽपि उष्णाभाव: व्यज्यते। अत्र ते तव गति: विश्रब्धं नि:शंकं जाता, तेन मार्गे त्वरमाचलतोऽपि न श्रम इति भाव:। अत्र वस्तुना वाच्यार्थरूपेण कृतपरिश्रमा क्लान्तासि इति वस्तु अम्बुनेति पदेन व्यज्यते। वस्तुना अलंकारध्वनिमुदाहरति- तदधीति। कापि गोपकन्यका निरुद्धश्वासतया बुद्धिं परब्रह्मस्वरूपिणं सच्चिदानन्दघनं जगत्सूतिं जगदुत्पादकं श्रीकृष्णं चिन्तयन्ती भावयन्ती मुहिं मोहं गता तस्य श्रीकृष्णस्य अत्रात्मा वियोगेन यन्महादु:खं तेन विलीनानि नष्टानि अशेषाणि पातकानि यस्या: तथाभूता पुन: कीदृशी तस्य श्रीकृष्णस्य चिन्तनया ध्यानेन यो विपुलो महान् आह्लाद: आनन्द: तेन क्षीण: नष्ट: पुण्यस्य चय: समूहो यस्या: तथाभूता पाप-पुण्ययो: अल्पभोग नाश्यत्वात्। अत्र श्रीकृष्णवियोगदु:ख-चिन्तात्मादयो: अशेष अशेषपापपुण्य अल्पत्वेनाध्यसितयो: अवगतिरित्यनिशमासिद्धरूपमशेषत्वमपरु प्राधान्येन व्यज्यते। अत्रैव जन्म सहस्रैकफलभोग्यानि दुष्कृत सुकृतयो: अल्पानि कथानि द्रोण्या वियोगदु:खचिन्तात्मादाभ्यां शीघ्रमेव नाशितानि इति भाव:। न चोक्त वंगस्य वाच्यसिद्धंगतया गुणीभूत वंगत्व माशंकनीयम्। प्रकृते भगवद्विषयक रत्युत्कर्ष प्रयोजकत्वेन वाच्यादति शयितत्वेन तदप्रसंगात्। अत्र अशेषत्वपदयो: प्राधान्यात् पदद्वयप्रकाश्यता। स्पष्टं सम्भवति। अत्र ध्वनिमुदाहरति- कृष्णेति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvadya Sharada Peetham

भो वीर नवरुषितां शत्रूणां त्वयि पराङ्मुखे विपरीते सति
सर्वं पराङ्मुखं विपरीतं जातमिति शेषः। कथं यत्रसौ सुरतारंभे भोगक्षमा
क्षणदा रात्रौ यत्क्षणदा तद्विना वनमरण्यं यत्र तत्
तादृशं एतादृक् व्यसनं यत् एतादृक् व्यसनं यत्रवीनां भेजानां उपसर्गं प्रेष्ठं
जातमिति शेषः। यत्र शब्दशोन्मूलस्य क्षणदा यत्क्षणदे-
त्यादि विरोधस्य यत्नेनोपपादनेन [illegible]
[illegible] पराङ्मुखे त्वयि
पराङ्मुखं सर्वमित्यर्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तते इति
वस्तु व्यज्यते। एवतः सम्भविनालंकारेणालंकारस्य ध्वनिमुदाहरति
नुदति।

नव वल्लभस्य प्रभाते म्लानो ऽधरो म्लान कमलदलम्।
इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं मसी सम्मुखम्॥ इति संस्कृतम्।

हे सखि
नव वल्लभस्य दयितस्य प्रभाते प्रातःकाले यत्र यो यत्रोद्गूढः
म्लानं यत्कमलदलं तादृशः आसीत्, इति सखि वचनं श्रुत्वा नववधूः
नवोढा वदनं मुखं लज्जयेति शेषः/ मसी सम्मुखं यत्र मुखमिति
यावत्/ करोतीत्यर्थः। यत्र सप्रकाशंकारेण त्वया स्वपत्युरधरोष्ठस्य
मुहुर्मुहुः चुम्बनं तथाकृतं येन तस्य म्लानत्वं जातमिति काव्य-
लिंगालंकारो म्लानकमलदलादि [illegible] वाक्यार्थत्वेन व्यज्यते। यत्रत्यान्
पदवाक्यार्थता म्लानत्वे [illegible] इति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

शब्दचतुष्टये उदाहरणेषु स्वतः सम्भवी व्यंजकः। वस्तुना

वस्तुनो ध्वनिमुदाहरति सार्द्धविवेति।

रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य पश्चात्पदम्।

एकच्छत्रमिव क्रोशति भुवनराज्यं विजृम्भमाणः॥

इति संस्कृतम्। पः स्मरः कामः चन्द्रधवलासु ज्योत्स्नी

ज्योत्स्नीषु रात्रीषु ललितं कुसुममयं चापं धनुरास्फाल्य ए

बाणादि सत्थाय भुवनानां राज्यं एकच्छत्रमिव करोति। अतएव

विजृम्भमाणः अत्यर्थं क्रोधेन वर्तमानः इत्यर्थः। अत्र कविप्रौढोक्ति-

सिद्धेन वस्तुना स्वशासकानंगपार्वश्येन कुशलैः कोविदैः

उपभोगपरैरेव निशातिवाह्यते इति वस्तु प्राधान्येन व्यज्यते। भुवन-

राज्यमिति पदस्य प्राधान्यात् पदप्रकाश्यता। कविप्रौढोक्तिमात्र-

सिद्धेन वस्तुना अलंकारस्य ध्वनिमुदाहरति कीर्तिशेखरेति।

अनंगः कामदेवः निशितशरधिषु तीक्ष्णबाणबृन्देषु शुद्धशः कामिनां

दृशि दृष्टौ स्वस्य बलं सामर्थ्यं मर्षयति ददाति कुड्मल

अरालेषु कुटिलेषु अपाङ्गेषु उद्भवते सति अर्पितबला

दृक् यत्र यस्यां दृशि तत्सम्बन्धिनि पुरजने पतति

तत्र सर्वे अवहित्था हसित रोदित अलपित मूर्च्छित यहा

दशानंग दशा व्यतिकरं मिश्रीभावं रत्न बाष्प समुन्मिषन्ति

युगपद् भवन्तीत्यर्थः। अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्प(

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ विकृष्टापि एककालानवच्छेदेन भवन्ति इति विरोधाद्भ्रान्तो व्यज्यते। व्यतिकरपदस्य बाधान्नात्र पदध्वनिरत्र। 68

अलंकारेण वस्तुध्वनेन मुदाहरति- वापिरुद्धेति।

वापिमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन।

स्तनभरवपुस्थेन विशृङ्खलाति न चलति हारः॥ इति संस्कृतम्।

हारस्य गाढालिंगनान्तरायतया यः संतापः तेन कदर्थितेन पीडितेन हृदयेन वापिमाणोऽपि मुहुर्मुहुरुपसर्पमाणोऽपि अस्याः नायिकायाः हारो मौक्तिकमाला स्तनभरवपुस्थेन हृदयेन न चलति नापगच्छति। मित्रस्य प्राणा मोहेति अस्मोभयत्रापि स्तना- नापसरतीत्यर्थः। अत एव विशृङ्खलाति: उत्कटक्लेशेऽपि मित्रं न त्यजन्तीति भावः।

अत्र च स्तनभरवपुस्थेन विशृङ्खलातित्वात् हारो न चलतीति इत्यलंकारेणानवरतं कम्पमान एवासौ रतिवस्तु न चलति इति पदेन व्यज्यते। अलंकारेण अलंकारस्य ध्वनिमुदाहरति सोमुह्यति।

अ मुग्धः श्यामलांगो धम्मिल्लः कलितललितनवजपदः।

तस्याः स्कन्धाद् बलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसंगरे जयति॥

इति संस्कृतम्। अयं धम्मिल्लः केशपाश एव स्मरः कामः तस्याः नायिकायाः अस्याः स्कन्धो अंस एव सेनानिवेशः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्मात् बलं सामर्थ्यमिव बलं सैन्यं गृहीत्वा सुरतसंगरे सुरतरूपे संग्रामे जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते। कीदृशः मुग्धं सुन्दरं श्यामलमंगं यस्य स तथा कलितः ग्रासादितः ललितो मनोज्ञो निजदेहः स्वशरीरं चन्द्रिकाल रूपं येन तथाभूतः इत्यर्थः। अत्र रूपकालंकारेण मुहुर्मुहुराकर्षणेनापि केशपाशः तथा स्कन्धयोः जातुः प्रभा रतिविरतावपि ग्रनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूत् इति स्कन्धपदद्योत्यो विभावनालंकारो व्यज्यते ग्रत्र रूपकं स्वतोऽसम्भवीति कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धं स्कन्ध पदस्य प्राधान्यात् पदप्रकाशता। रस भ्रनुर्ध्वादाहरणेषु कविप्रौढोक्तिमात्रो व्यंजकः। वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति णवेत्ति।

नवघूर्णिमा मृगांकस्य सुभग कस्त्वमसि मह्यमसतम्।
का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवच ॥ इतिसंस्कृतम्।

हे सुभग नवः प्रबन्धोदितः घूर्णिमा सम्बन्धी मृगांकश्चन्द्रः तस्य त्वं कः सखा भ्राता वासि तन्मम सत्यं मह्यं वद तथा चन्द्रस्य प्रदोष रजनीव का नामिका सौभाग्यं नायकानुरागाद्धि समग्रं पूर्णमस्यां तथाभूतेत्यर्थः घूर्णिमा चन्द्रः प्रदोष एव रज्यते ग्रनन्तं तु विरज्यते पश्चात् रागापसरणात्। ग्रत्र घूर्णिमन्पदो वस्तुना प्रभीव ग्रनन्यस्यापि ग्रत्यमनुरक्तस्त्वं नानुरज्यसि त्वं न तात: इति नवेति पदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते। नवेत्यादि पदप्राधान्यात् पदप्रकाशता। वस्तुना ग्रलंकारस्पदध्वनिमुदाहरति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सखि नवनिधुवन समरे श्लथकपाली सख्या निविड़या।

हारो निवारित एवोच्छ्वसमाणः ततः कर्षं रमितम्॥

इति संस्कृतम्। हे सखि नवं नूतनं, निधुवनं सुरतमेव समरः संग्रामः, तस्मिन् निविड़या दृढया प्रगलभया, वा श्लथकपाल्या सख्या श्वालिंगन सख्या, उच्छ्वसमाणः हृदयाभिघातं कुर्वन्, हारः मौक्तिक-माला, निवारित एव गाढालिंगनेन त्रोटित एव ततो हारच्छेदानन्तरं त्वया नवोढया कर्षं रमितं क्रीड़ितमित्यर्थः। प्रौढांगनारतादपि विलक्षणं नवोढायास्ते सुरतमित्यर्थः। अत्र प्रश्नोत्तर वाक्यार्थं रतेन वस्तुना हारच्छेदानन्तरं कीदृशी रीतिर्जातेति कथयेति कर्त्रा पदेन व्यज्यते। अत्र कर्त्रा पदं प्रधानमिति पदप्रकाशपता। अलंकारो वस्तुध्वनिमुदाहरति। प्रोव श्रन्तीति।

प्रोवशन्ती गृहद्वारं निमीलित वदना त्रिलोकयन्त्यन्यम्।

स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्टं इति रोदिति कोमलो॥

इति संस्कृतम्। जलानयन व्याजेन संकेत स्थानं दत्वा शून्यं तोटलक्ष्य जलघटं स्कन्धे गृहीत्वा गृहद्वार पर्यन्तं समागतां पश्चात् संकेत-स्थान प्राप्तिं स्व कामुकमवलोक्य पुनर्जलानयन व्याजात् संकेत-स्थानं गन्तुं त्रिमीलितं वदनं कृत्वा द्वारस्खलन व्याजेन घटं पतित्वा लोकवञ्चनायै रुदती सखी प्रतीयते इति:।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible] हे सखि गृहद्वारं व्रजन्ती त्वं स्कन्धे

घटं गृहीत्वा विवर्तित वदना सती [illegible]

पथि गच्छन्तं कामुकं विलोकय हा हा नष्टो घटः।

इति किमिति शेषिति इत्यर्थः। अत्र [illegible]

काव्यलिंगालंकारेण संकेत स्थानं गच्छन्तं कामुकमिति शेषः।

दृष्ट्वा व्यवलोकय यदि तत्र गन्तुमिच्छसि तदा शून्यं घटं

अहं तत्र प्रवस्तुमभीप्से सर्वं समाधास्ये

गृहीत्वा गच्छ इति वस्तु किमिति पदेन व्यज्यते। यथा वा।

वेष्टलमिति।

विश्रृंखलां त्वां सखि दृष्ट्वा घटेन तरलतरदृष्टिम्।

हारस्पर्शनिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः॥

[illegible]

हे सखि विश्रृंखलां त्रोटनभारवशात् व्याकुलां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएव तरलतरदृष्टिं त्वां दृष्ट्वा घटेन स्वात्मा

[illegible] स्फोटित: इत्यर्थ:। अत्र नदीकूले कृतसंकेत मत्पार्श्वं गृह-
प्रवेशानन्तरं पश्चात्गतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनव्याज हारोपघातव्याजेन
त्वया घट: स्फोटित: इति मया [illegible] वेत्थारेतं तत् कथं विश्वासं
न करोषि स्वार्थसाधनाय गच्छ [illegible]
[illegible] इति वस्तु हारस्पर्शनव्याजेनात्यद्भुतत्वालंकारेण व्यज्यते।
अद्भुतालंकारस्य लक्षणमुदाहरति- जोहूति।

ज्योत्स्नया मधुरसेन च विनीतनाकृष्णोत्सुकमना: सा।
वृद्धापि नवोढेव परवधूरहह हरति तव हृदयम् ॥ इतिसंस्कृतम्।
वृद्धा परवधूसख्यं स्वनाम्नमुपदिशन्त्या: तस्या: कोऽभिप्राय:। अहहेति
खेदे। वृद्धापि सा यामिका ज्योत्स्नया चन्द्रिकया नवसन्तरसेन च मधुस्या-
स्वादेन च दुर्नयसुतया यौवनसुलभं यथा तादृशापि मतो हेतो:
परवधू: सा अतो नवोढेव तव हृदयं हरति। अत्रापि परवधूत्वेनैव
हेतुना सा तवचित्तं हरति अतु सौन्दर्यातिशयादिनेति भाव:।
परवधूत्वं हृदयहरणे हेतुरिति काव्यलिंगालंकार:। तेन तदीयसा-
भिप्रेतं वक्तुं न शक्यते इत्याक्षेपालंकारो व्यज्यते। [illegible]
एष अनन्तरोदाहरणेषु कविनिबद्ध यौवनोन्मत्तनिष्पन्नशरीर:
व्यक्त इति शेष:। इदमुदाहृतमिति। त्वामस्मि वचमीत्यादिभि
रित्यर्थ:। शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु ध्वनि; पदवाक्ययो न

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ भवतीति वाक्यप्रकाश्य। ग्रष्टादश पदप्रकाश्य सप्तदश भेदाणां पञ्चत्रिंशत् भेदा। ध्वनेरित्यर्थः। ग्रन्यान्तर संक्रमित वाच्य, ग्रत्यन्त तिरस्कृत वाच्य, ग्रलक्ष्य क्रमाः त्रयो भेदाः। लक्षणेषु वस्त्वलंकार-भेदेन शब्दशक्ति मूलो द्विविधः। ग्रर्थशक्तिमूलो द्वादशविधः एषां सप्तदशभेदानां ~~वाक्यमूलत्व~~ पदवाक्यमूलकत्वेन द्वैविध्ये पञ्चत्रिंशत् भेदाः। उभयशक्तिमूल, एक, इति मिलित्वा पञ्च-त्रिंशत् भेदा। भवन्तीति भावः। ग्रनन्धेऽपीति। ग्रर्थशक्तिभूः ग्रर्थशक्ति मूलो द्वादशविधो ध्वनिः नकेवलं पदवाक्ययोरेव ग्रपितु ग्रनन्धेऽपि भवतीत्यर्थः। ग्रनन्धश्च संघटित नानावाक्य समुत्कार्य ग्रन्थ रूपः। ~~सकल प्रबन्धानुगत रसोद्बोधक~~ ~~स्वरूपतीकरणात्मके~~।

~~पदैकदेश पदार्थश्च वाक्यार्थ प्रबन्ध~~।
~~विषयेऽपि प्रकृते प्रबन्धश्चमिष्यते~~।

तत्र पदवाक्ययोरुदाहरणं ग्रनन्धे तूदाहरति। येषेति। प्रबन्धे वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति- ग्रत्रेमिति। हे जनाः, ग्रस्मिन् श्मशाने क्षिप्त्वा ग्रत्रं न स्थातव्यमित्यर्थः। कीदृशे गृध्रैः गोमायुभिः शृगालैश्च संकुले व्याप्ते तथा कंकालैरस्थिभिः बहुले ग्रतएव घोरे दारुणे सर्वेषां प्राणिनां भयंकरे त्रासजनके इत्यर्थः। ग्रस्मिन् संसारे कालधर्म

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मृत्युमुपागत: [redacted] मित्रं द्वेष्य: शत्रुर्वा ज्ञाति। न [redacted] न जीवितं शक्नोति। यत: प्राणिनां संसारिणां गति: स्वभाव:

[redacted] रेनेदो न कार्य:। [redacted]

[redacted] त्रिरात्रादिनसे प्रभवत: समर्थस्य गृध्रस्य पुरुषविसर्जन परिभवं वचनमिति। एवं गृध्रसंवादे उदाहृतम् गोमायु संवादे उदाहरति- उन्नमित्योऽयमिति। हे मूढा, उन्नयमादित्य: सूर्य: स्थितो ज्ञात्वा [redacted] उन्नतो यूयं स्नेहं उन्नयति मृतवाले स्नेहं कुरुत उन्नयं सन्ध्यात्मको मुहूर्त: बहुविघ्न: राक्षस-वेलात्वात्, कदोन्नत् जीवति। [redacted] कनकवर्णाभं सुवर्णकान्तिं, उन्नद्धापूर्णयौवनं [redacted]

[redacted] इति रात्रौ विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तन [redacted] एवं वस्तु व्यज्यते। उन्नये च ध्वनेरेकादशभेदा। ग्रत्पनिस्तरभयान्नोदाहृता: स्वयं तु लक्ष्मेष्वनुसर्तव्या:। पदैकदेशश्लेषेण सम्भोगशृंगारस्य ध्वनिमुदाहरति- [redacted] इति।

रतिकेलिहतनिवसन करिकलभ कटं नमन मृगलक्ष्म
कृष्णस्य चुतपे नमन पातत् पारयुज्यत जयति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति संस्कृतम्। रुद्रस्य महादेवस्य तृतीयं नयनं ललाट लोचनं पार्वत्या। गौर्या। पीयुम्बितं स्पृष्टं सत् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते। कीदृशस्य रुद्रस्य। रतिकेलौ सुरत क्रीड़ायां हृतं निवसनं वस्त्रं येन गौर्याः करिकिसलयाभ्यां करपल्लवाभ्यां रुद्धं पार्वत्या। नयनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं यस्य तादृशः। अत्र शृंगारोभिव्यक्तौ जयतीति धातुरूप-पदैकदेशस्य प्राधान्यम्। [illegible] करीपीड़ितपदेन पा

युम्बनपीड़िते उत्कीर्त्तिर्व्यज्यते। नासत्य पदैकदेशे संभोगशृंगारस्य ध्वनिमुदाहरति प्रेयानिति। प्रेयान् प्रियतमः सशपथं शपथेन सहितं यथा स्यात्तथा पादयोरागतः प्रणतोऽपि प्रणामकृतः निराकृतः सन् उन्मनाः उत्सुकमनाः वासभवनात् क्रीड़ागृहात् द्वित्राण्येव पदानि यावत् न याति न गच्छति तावत् कृतप्रणामं यथा स्यात्तथा धावित्वा धृतः निरुद्धः पाणिसम्पुटे प्रणामार्थं कृताञ्जलौ गलन् स्खलन् नीविकर्त्ये [illegible] यथा स्यात्तथा प्रह्वो प्रणाश्रयं प्रेम्णः स्नेहस्य गीतः स्वभावो विचित्रा विलक्षणेन भवतीति शेषः। अत्र पदानीति न तु [illegible] उच्चारयतीति शेषः। तेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेन च सम्भोगो व्यज्यते। प्रत्यभरूप वैदग्ध्य देशभाः तिङ् सुपोः

72

सम्भोग शृंगारस्य ध्वनिमुदाहरति- पीत्वेति। वसन्तवर्णनमिदम्।

पीत्वा पीत्वा नीतमार्गं उन्मुक्तानां ग्राम्य कान्तः शुक चञ्चूनामिव

चारुभिनोदयतीति। एवं दिशि दिशि प्रीतिदेशं वीक्ष्यां लतानां

लास्यको नर्तकः पवमानो वायुश्चास्ति तत्कार्यमाह क्रीणातीति।

प्रीतिपुरुषं, द्राक् झटिति पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामः

सायकान् क्षणान् किरति क्षिपति। एवं कामोद्दीपने जाते प्रीति पुरुषी

प्रीतिनगं मानिनीनां स्त्रीणां मानस्य चर्वी वार्ता विनिवृत्ता गतेत्यर्थः

[redacted] अत्र किरतीति

क्रियाया क्षेपणस्य साध्यमानत्वं क्रियारूपे वर्तमानत्वं निवृत्तेति

निवर्तनस्य [redacted] क्रिया [redacted] सम्पूर्णत्वनिश्चयः।

तिङन्त सुपन्तेति। [redacted] किरतीति तिङ् प्रत्ययेन निवृत्तेति सुप्प्रत्ययेन

तत्रापि इह प्रत्ययेन अतीतत्वं [redacted] अभिव्यज्यते। सुप् तिङ्-

विशेषेषु विप्रलम्भ शृंगारस्य ध्वनिमुदाहरति। लिखनीति। हे कठिने

निर्दये तव प्राणान् दयितः प्रियः इहगोऽपि अत्रगतः नाट्यः भूमौ न

तु अमौ लिखन् अन्यत्र हृदयतया [redacted] विलिखन् न तु लिखतीति

तेन लिखनस्य अनवधिपूर्वकत्वं द्योत्यते। नाट्यः कश्चिद्देशो न

तु गुहमध्ये अवास्ते अपीवक्षो नीत। न तु अवासीत्। [redacted]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~अपि अवस्थे अवस्थाने~~ सर्वाः सर्वाः नमस्याः

विराजन्ताः सत्यः सततं निरन्तरं मत्स्वरूपं तेनोद्यूने जातशोथे

नयने चक्षुषि यासां तथाभूताः सन्तीति शेषः। तथा पञ्जरस्थैः

शुकैः हसितं हसनं पठितं पठनं यन्मच्च सर्वं शारीरधारणो-

पयोगिभोजनादिकं परित्यक्तं तव पुनः अवस्था इयं ईदृशी

जैतिते। अस्मद्यौजजीनिका जाता। अतोऽधुना मानं विसृज

अवश्यं त्यजेत्पर्यन्तः। अत्र लिखनीति शतृप्रत्ययेन लिखनस्य

अवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता द्योतिता। आस्ते इति वर्तमाननिर्देशप्रत्ययेन

अवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता द्योतिता। भूमिमिति द्वितीयया लेखनीयं

किमपि नास्तीति द्योत्यते। ~~यौ पुरुषौ एवं वेदितुं निश्चितुं शीलतीति~~

एवमत्र तिङ्सुप्तिङन्तानां व्यंग्यत्वम्। सम्बन्धस्य

व्यञ्जकत्वमुदाहरति गोमेति। ग्रामरुहास्मि ग्रामे वसामि

नागरस्थितिं न जानामि। नागरीणां पतीन् हसामि या भवामि

सा भवामि॥ कश्चित् वृषभारूढा ग्रामीणा नागरीभिरुपहसिता सती

ता: प्रत्याह। अहं ग्रामरुहा ग्रामे जातास्मि ग्रामे एव वसामि न

नागरस्थितिं नागरभावं न जानामि ग्रामे एवानिशं वासात्।

परन्तु नागरीणां अनादरे षष्ठी पतीन् हसामि। अत्र

नागरीणामिति षष्ठ्या व्यंजकत्वम्। तेन च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वरूपोत्कर्षो व्यज्यते। पदैकदेशस्य रौद्ररस व्यंजकत्वमुदाहरति रमणीय इति। अत्र क्षत्रियकुमारस्य रामः रमणीय आसीत् इत्यत्र आसीदित्यतीतकालबोधकलङ्लकारमत्क्रोत्थकर्तृत्वस्य क्षत्रियकुमारस्य रमणीयत्वमतीतमिति व्यज्यते। तेन च क्षणादेनं संहरामि इति शक्तीत्या। क्रोधोत्तेजको व्यंग्यः। वचनस्य व्यञ्जकत्वमुदाहरति दाक्षीमिति।

तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठितानां तस्य प्रेम्णः।
तासां भणितीनां सुन्दर ईदृशं जातमवसानम् ॥ इति संस्कृतम्।

हे सुन्दर तेषां गुणग्रहणानां गुणवर्णनानां तासामुत्कण्ठितानां मम सान्निध्ये जातानां तासां भणितीनां त्वमेव मम सर्वस्वमित्यादीनां वचनानां तस्य प्रेम्णः त्वत्कर्तृकगुणग्रहणादिजन्यस्य मत्कर्तृकत्वीयस्य प्रेम्णः ईदृशं कलुषितं वचनानां परिपाकः जातमित्यर्थः। अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं बहुनिष्ठत्वं प्रेम्णश्चैकत्वमेकनिष्ठत्वम्। अत्र प्रेम इत्यनेन ज्ञानात्मकस्य कार्यं प्रेमैकजातीयमेव न कथञ्चिदन्यथाभावं प्राप्तमिति व्यज्यते। तेन च विप्रलम्भोत्कर्षो व्यंग्यः। प्रकृतवचनस्य व्यंजकत्वमुदाहरति रे रे इति। रे रे इति साक्षेपसम्बोधनम्। अत्र त्वत्कुलनायां कामिन्यां उक्तोक्तता गर्भिता कोपगर्भिलोषो मम तापमतनोत्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri Sanskrit University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं नृत्यसि, किं त्वं रागं मन्यसे मदहं विहरिष्यामि इति
वत दुःखे हतां निन्दितामिमां मन्तरा शं मुञ्च त्यज मतः
रणा स्त्री त्राशा ना संसारः; प्रपञ्च रत्न चारां निधिः
समुद्रः तस्मिन् मज्जनामेति शेषः/कण्ठतटे शिला इषद्
कृता निधात्रेति शेषः। त्रत्र प्रहासो व्यज्यते तेन च
शान्तरसः सङ्कुष्यते/पूर्वनिपातस्य भाव व्यञ्जकत्वमुदाहरति
षामिति। षेषां राज्ञां दौर्बल्येन बाहुबलमेनास्तीति शेषः/
वीतिबलं, ते राजानः दुर्बलतया निर्बलत्वेन सम्मताः
तैरपि उर्वीश्वरैः राजभिः केवल नीतिशास्त्रैः केवल नीति-
नयैः किं कार्यं न किमपीत्यर्थः/तर्हि के समीचीनास्तत्राह/
हे क्षमाशक राजन् ये पराक्रम स्वीकारेण कान्तक्षमाः
कार्य कर्तारः ते त्रिजगती भुवनत्रये ऽपि न स्युरेव/यदि स्युस्तर्हिभवादृशा
द्वित्रा एव द्वौ वा त्रयो वा/ ~~भवादृशास्तु वीराः पराक्रमिणः~~
~~ते केवलं नीतिनयैः वीरतां व्यञ्जयन्ति तेषां~~ त्रत्र पराक्रमस्य
प्राधान्यं ~~व्यञ्जयितुं~~ पूर्वनिपातेन व्यज्यते। उपपदविभक्तेः भाव-
व्यञ्जकत्वमुदाहरति प्रथमेनेति। हे नरप नृप वीराणां वीराणां
यानि चत्वारि तेषां द्वयीं द्वंकां विभर्तीति तादृशे प्रथमाद्यानि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

पुरः भागे तस्मिन् तव निषूदः शत्रूणां विशेषतोभिव्यक्तः

स्वरैः यस्य रामस्य यशांसि गायतीव मुद्देश। यस्मै क ~~जायते~~ 74

बाणाहतमा जानानि प्रति श्रेणीभूत विशाल तालानां विवराणि

तैरुद्गीर्णा इवाशिता। ~~[illegible]~~ अत्र उन्नमीति

सर्वनाम्नो भुवनेष्विति गुणैरिति च जातिपरिव बहुवचनयो:

उन्नम्नादिति - सर्वोत्कृष्टो भाग्य विषयमात् इति उन्नम्नता

विनीतानुरक्तेनाभिधानस्य च वीररसव्यंजकत्वम्। शृंगाररस-

व्यंजकत्वमुदाहरति - हरिणिमनीति। ~~[illegible]~~ चकितस्य भीतस्य

हरिणस्य मृगस्य चले चंचले ~~[illegible]~~ नयने यस्या: तत्सदृशा इयं

नायिका सकल ललनानां स्त्रीणां मौलिमधिवसति स्त्रीमात्र-

मूर्धामणीरित्यर्थ:। कस्मिन् सति हरिणिमनि नारुण्ये सत्यां

कटाक्षविक्षेपपटिष्ठां कलयति नायिकायै शिक्षयतीति सतीत्यर्थ:।

भ्रुवोरग्रे भ्रूलताग्रे मदनधनुष: कामचापस्य समीपे कलाप्रवीति

सति। अत्र ~~[illegible]~~ इमनिजादीनां त्वायेजि: तुल्ये वाचकत्वे

अस्ति कश्चित् श्रुतिकटुत्वादि हीनो माधुर्यादि गुणश्च स्वरूपस्य

विशेषो भेदः मनश्चमत्काजनकः स एव व्यंजकः इति।

वर्णरचनानां व्यंजकत्वं गुणस्वरूप निरूपणे उदाहरिष्यते। ~~[illegible]~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by eGangotri Sharada Peetham.

बन्धेषु नाटकादिषु रसादयो व्यंग्या इति शेषः। एवमुत्कीर्त्य
पूर्वगणितभेदाभ्यां वाक्यपदप्रकाश्याभ्यां रसादीनां व्यङ्ग्य-
क्रमाणां षड् भेदाः भवन्तीत्यर्थः। पूर्वगणितभेदा इति।
पदैकपञ्चाशत् इति। व्यङ्ग्यनिर्दिष्ट वाच्यस्य व्यञ्जयन्ति संकीर्णता-
मन्तरेण तिरस्कृत वाच्यतया द्वौ भेदौ। तौ च प्रत्येकं पदवाक्यभे-
दैरिति चत्वारः। विवक्षितान्यपर वाच्येषु व्यङ्गलक्षण क्रम व्यंग्यस्य
उत्कीर्त्यमा षड्। अलक्षण क्रम व्यंग्यस्य तु एक चत्वारिंशत् भेदाः।
वाच्यशून्य मूलस्य द्वौ भेदौ। तौ च प्रत्येकं पदवाक्यभेदैरिति
चत्वारः। व्यङ्ग्यशब्दोद्भवस्य दश भेदाः। ते च प्रत्येकं
पदवाक्यप्रबन्धगता इति षट्त्रिंशत्। अभिधाशब्दोद्भव-
स्त्वेकः। इति एक चत्वारिंशत् मिलित्वा शुद्धस्य ध्वनेः
एक पञ्चाशत् भेदाः। संकीर्णभेदानाह-तेषामिति। तेषां एक-
पञ्चाशतो भेदानां त्रिरूपेण संकरेण एक रूपया संसृष्ट्या च
अन्योन्य भोजने परस्पर गुणने सति वेदरवाब्धिविपञ्चभाः
(१०५०५) युद्ध भेदैः सह शरेषुयुगखेन्दवः (१०५०८)।

तेषूदाहरणं दीयते-
उदाहरणमात्र, पदैकमात्र मुदाहृतं, रक्षति।

क्षणप्राच्युतिकादेवं जातमद्य सुभग किमपि ते भीरुता।
शेषस्तिं गृहपश्चाद्भागे बल्लीगृहे ऽनुनीयतां वराकी॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रन्थेऽपि पुङ्खमक्षरि पतन्तु नेत्रे ज्ञापृरिति भाव: । भवांस्तु 75
दिवसेन विधि, ब्रह्मा सिक्ता, देवा: तत्क्षणाद्रूपं ग्रन्थुङ्
पुङ्खं कृतवानित्यर्थ: । ग्रत्र पेङ्खेखेनेति ग्रपवर्गतृतीया फल-
प्राप्तिं पुङ्खरूपेऽप्रधाने क्रियायां द्योतयति व्यनक्तीत्यर्थ: ।
[illegible] विज्ञलम्भशृंगार व्यभिचारीदाहरति भूरिति ।
भवनस्य वासगृहस्य या नद्यो तत्र तुङ्गं महत् मत वातायनं
गवाक्ष: तत्रस्थिता गाढन्ती भूमौ भूमौ वांछां सौकुमार्य नगरी-
सम्बन्धिरूपया ग्रन्वेति, राजमार्गेण पर्यटन्तं इतस्ततो गच्छन्तं
माधवं रति: कामभार्या नवं दाहानन्तरमुत्पन्नं कामदेवमिव न
साक्षात् ग्रत्यक्षं दृष्ट्वा पुन: पुनरवलोक्य गाढोत्कण्ठया लुलित-
लोलैत: ग्रतिभ्लानैरङ्गकै: तामिति ग्लायति । ग्रत्र नवं
कामभित्पनेन प्रसिद्धकामापेक्षया व्यतिरेक: दृष्ट्वा दृष्ट्वेति वीप्सया
रागोत्कर्षं व्यनक्ति । ग्रत्र ग्रनुकम्पा नृचे: ग्रनुकम्पा द्योतकस्य
क्रियारूपतद्धितस्य विज्ञलम्भशृंगार व्यंजकत्वम् । उपसर्गस्य
विप्रलम्भशृंगार व्यभिचारिदाहरति-पीच्छेदेति । कोऽपि ग्रतिविचलनात्मो
विकार: कामजन्यो भाव: मम माधवस्य ग्रन्तः करणं जडयति मोहयति ।
तापं विरहसन्तापं च कुरुते कीदृश: पीच्छेद: इयत्ता तद्रोहित:
तमा सकलानां वाचक लाक्षणिक व्यंजकानां वचनानां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रहविषयः ग्रहगोचरः, ग्रहाभिधया लक्षणया व्यंजनयापि च

शब्दैः निर्वक्तुमशक्य इति भावः। तथा पुनः ग्रहकात्यान्तरे

ग्रहस्मिन् जन्मनि वा ग्रहनुभवपदं ग्रहनुभवविषयं सो न

गतवान् न प्राप्तः तथा विवेको दोषगुणविभागः तस्य

प्रध्वंसात् ग्रहत्यन्तनाशात् उन्मिलतो वृद्धिं प्राप्तो यो महामोहः,

तेन गहनः प्रकृष्टः इत्यर्थः। ग्रत्र प्र [redacted] रत्युपसर्गस्य

विप्रलम्भशृंगारव्यंजकत्वम्। वीररसव्यंजकत्वमुपहसति-

कृतीति। हे राजन् त्वया मनः चित्तं गर्वस्याहंकारस्य

ग्रभिभवनं सम्भवं कृतं वोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निहताश्च।

तत्र दृष्टान्तमाह- तमांसि तावत् तिष्ठन्ति यावत् ग्रंशुमान्

सूर्यः उदयाद्रेः सौमित्तां उदयं नायाति। उदिते तु तस्मिन् न

तिष्ठन्तीत्यर्थः। ग्रत्र तुल्ययोगिता द्योतकस्य चेति निपातस्य

वीररसव्यंजकत्वम्। ग्रथवा रामोसाविति। रामः भुवनेषु

निरुपमगुणैः परां प्रकृष्टांपंक्तिं प्राप्तः। रणे सौमित्तां दानस्मानशक्तत्वं

व्यज्यते। ग्रत्रसाविति। खरदूषणादिनिहन्तृत्वेनातिप्रसिद्धः परं

ग्रस्मद् भाग्यविपर्ययात् ग्रस्माकं भाग्यस्य ग्रन्यथा

विपरीतजातात्, यदि तमपि देवो भवान् न जानाति तत् किमु

वक्तव्यं रघुः स्मरत्ति प्राप्तः वन्दीव वैतालिकः इव सन्धिं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति संस्कृतम् । हे सुभग देवर ~~[illegible]~~

76

~~[illegible]~~ तव यः जयः उत्सवः तत्र अजमात्रं व्याघ्रीकाः अतीतोपः सा ते तव जाया पत्या किमपि अन्नपानं भोजिता सती गृहस्य पश्चाद्भागे ~~[illegible]~~ वत्सभीगृहो यत्री ~~[illegible]~~ सोपविशेत् । सा वरारोहा दैना अनुनीयताम् । अन्नानुनयः किमुपभोग लक्षणे अन्नलीन्नो संकुचितः अन्नपना अन्नरक्षनन्यायेन उपभोगे सर्व अंगे अपंगक । इति सन्देहः । अथवा उपभोगे सर्व तात्पर्यपर्यवसानात् सन्देहस्य नदोषत्वम् । संसृष्टेरुदाहरणमाह- स्निग्धेति । स्निग्धा श्लक्ष्णा श्यामला कृष्णा या कान्तिः तया लिप्तं निपदाकाशं यैः तथाभूताः । वल्गन्तः रेवलन्तः बलाकाः बकपंक्तयो येषु तथाभूता । ये मेघाः ते कामं प्रेयसः सन्तु शीकाः शम्बूकणशीलनः वाता । अपि कामं सन्तु । पयोदे मेघः सुहृन्मित्रं येषां तेषां प्रभूताणं कलः मधुरा अन्नानन्दकेकाः ~~[illegible]~~ वाणः कामं सन्तु । इदं कैकेयीहृदये अन्नं रामोदन्तम् । सर्वं सहे वैदेही सीता तु स्त्रीत्वात् सुकुमारत्वाच्च कथं भविष्यति कथं जीविष्यतीत्यम् । तज्जीवनं न संभाव्यते । हे देवि सीते त्वं धैर्यम् अव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धैर्यं कुर्वित्यर्थः। अहं हे सर्वं सहे पृथ्वी देवि त्वं

वीरमत्र दुष्टनृशंकेन मा विधैर्या भवेत्यर्थः॥

अत्र लिप्तेति पयोऽमुहयामिति च अत्यन्त

तिरस्कृत वाच्ययोः संसृष्टिः ताम्यं सहे अहं तु सर्वदः सवपात्रं रामोऽस्मीति

अत्रार्थान्तर संक्रमित वाच्यस्य ध्वनेरनुग्राह्यानुग्राहकभावेन

रामपदलक्षणैक देशाकानुप्रवेशेन च

अत्रार्थान्तर संक्रमित वाच्य रसध्वन्योः संकरः पूर्वेभ्य

अत्यन्ततिरस्कृत वाच्याभ्यां सहे त्यर्थः। एवं अत्रान्यदपि

उदाहर्यमिति। इति काव्यप्रकाशे कारिकाणां ध्वनिभेदप्रभेद-

निर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं भेदे प्रभेदानाह ध्वनौ उत्तम काव्ये निर्णीते प्रदर्शिते

सति इत्यर्थ:। गुणीभूत व्यंग्यस्य मध्यम काव्यस्य प्रभेदान्

प्रबान्तर भेदान् प्रक्रमा संगत्या इत्थं दर्शयतीत्यर्थ:। अगूढमिति

अगूढं अप्रकटैरपि कोटिति संवेद्यं, अपरस्य प्रधानस्य अंगं

वा उपस्कारकं वाच्यसिद्ध्यंगं वाच्यार्थस्य सिद्धे: अंगं निदानं

अस्फुटं सहृदयानामपि कुरस संवेद्यं, संदेहवत्तुल्य प्राधान्ये संदिग्ध-

प्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमिति क्रमेणात्मर्थ:। ~~संदेहवत्तुल्य वाच्यस्फुटं~~

~~अंगमेवास्फुटं वा प्राधान्यं सहृदय [illegible] तत्काल तुल्ये~~

~~संदेहितत्वं [illegible]~~ अत्रेति वाच्यस्फुटो अत्र

चमत्कार: व्यंग्यस्फुटो वेति सन्देह:। एवं चमत्कार जनने वाच्य-

व्यंग्ययो: द्वयोरपि समर्पकत्वेन तुल्यत्वं ~~[illegible]~~

ध्वनिना कोटिति प्रकाशितम्। ~~[illegible]~~

अस्फुटं चमत्कार जनने वाच्यमुखवीक्षकं, ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ एवं अतं व्यंग्यं गुणीभूत व्यंग्य काव्ये भवतीत्यर्थ:। एवं

गुणीभूत व्यंग्यस्य मध्यम काव्यस्य अष्टौ भिद: भेदा: स्मृता:

कथिता:। अष्टाविति न्यूनाधिक संख्या निरासाय। इदं च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

काव्य कोपनो कुपैक देशवत् चमत्कारात्। अगूढ

स्फुटतया वाच्यायमानं वाच्यसदृशमिति गुणीभूतमेवेदमपि।

प्रगृह्यमुदाहरति यस्येति। यस्य मम प्रसुप्तस्य शत्रुः

तेन कृता तिरस्कृतिः तिरस्कारः रण्ये प्रागत्य तप्तया

सूच्या लोहशलाकया यो वक्षः वेध्यः तस्य व्यतिकरः।

पौनःपुन्यं तेन मुनेरुक्तम्/ प्रसुप्तात् शरणागतस्य शत्रोः तप्त-

लोहशलाकया कर्णवेधः क्रियते/ स एषः प्रसुप्तं सम्प्रति

कान्त्यौदार्यगुणस्य प्रथनं तद्रूपस्य कर्मणो भाजनं पात्रमस्मि

~~[illegible]~~ प्रसुप्तो जीवन्नपि न भवामि

प्रसुप्तलाक्ष्यजीवनोऽस्मीत्यर्थः/ परन्तु किमावहामि किं

तरोमीत्यर्थः/ अत्र जीवनोनीत पदेन प्रसुप्तलाक्ष्यजीवित्व रूपे

प्रसुप्तान्तरे संक्रमितवाच्यं तस्य च मज्जेन शेषः इति

व्यंग्यम्/ तच्च प्रसुप्तपदेनापि वाच्यवद्गम्यमित्यप्रगृह्यं

गुणीभूतव्यंग्य काव्यम्। ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

प्रगृह्यमेव व्यंग्यमन्यनिरस्कृतवाच्ये उदाहरति-

उन्मेषेति। उत्तिष्ठं विकसितं यत् जीवनष्टं रक्तकमुकं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagyan Sharada Peetham

वेडणुका पराजेण [illegible] पिसंगिताणि पिसंगवर्णानि अङ्गानि

येषां ते मधुपः भ्रमराः गृहदीधिकासु गृहवापीषु 78

मनोहरं मधुरस्वरं यथा गायन्ति गुञ्जनं कुर्वन्ति। एतत् रवेः

बिम्बं सूर्यमण्डलं प्रकाशते प्रकाशेत। कीदृक् ? उदय-

पत्तपुन्निव उदयाचलसम्पर्कपुञ्जं, अतएव नवस्स नूतनस्य

कन्दुजीवपुष्पच्छदस्य प्रभा कान्तिर्यस्मिन् [illegible]

तत्। अत्र पुम्बतेः वक्त्रसंयोगो भ्रूभेदोऽर्थः स चा-

क्षेतने रवीबिम्बे क्षीप्तः इति संयोगमात्रं लक्ष्यमेतो

त्पत्ना निरस्कृत वाच्यत्वं, व्यंग्यस्य उषः मालारूपः

स च वाच्यायमानतया अवरुद्ध इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] व्यंग्यं

[illegible] व्यंग्ये अर्थशक्तिमूलध्वनौ उदाहरति अत्रासीदिति। अत्र

अस्मिन् स्थले क्षीणोपाये नागपाशे। तेन यद् वक्ष्यमाणयो

रिति शेषः। तस्य विधिरासीत्। भवद्वैरे लक्ष्मणे वधीसे

उरसि जाटं लोडिते सति हनुमता अत्र द्रोणाद्रेरेव नतु

तदधीन औषधमात्रमहृत। आनीत। इति तत्परा क्रो[illegible] अन्यो।

[illegible] लक्ष्मणो [illegible] व्यंग्यं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नर्म क्रीडितः। इन्द्रजिदि त्युक्त्या लक्षणयाऽत्र नर्मोच्यते।

अत्र हे मृगाक्षि, केवलम् शब्दोऽधिकृत्य नाम्नैवेत्यवधेयम्।

राक्षसपतेः रावणस्य कण्ठस्य ग्रहत्वं कृत्वा स्थिता।

[illegible] मेवोत्पद्यते केनापीत्युक्ते [illegible]

[illegible] रामस्य वक्षः पश्यतः तस्याप्यत्र

इति पाठे तु गूढतया ध्वनित्वेन स्थादिति भावः।

ग्रहपरस्य रसाङ्गः वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य वाच्य-

तात्पर्यविषयतया प्रधानस्येत्यर्थः। शृङ्गं शृङ्गारोत्कर्ष-

कारकं रसादिः शृङ्गारः तस्य रसस्य शृङ्गारोत्कर्षकमित्यर्थः।

एवञ्च द्विविधमपराङ्गं व्यङ्ग्यमिति भावः। उदाहरति

शृङ्गं यस्येति। स पूर्वानुभूत रसनोत्कर्षणादि प्रश्नः कः?

हस्तः शृङ्गं दृश्यमान दूरवस्थः रसनोत्कर्षी रशनां

उत्कर्षतीति रशनोत्कर्षी मेखलाकर्षकः पीनस्तननिर्मर्दनः

पीनयोः स्तनयोः निर्मर्दकारी नाभिश्च ऊरू च जघनं च

तानि स्पृशति तच्छीलः नीव्या, नाभितलवसनग्रन्थेः

विस्रंसनः मोचकः इत्यर्थः। शृङ्ग नायिकाविषयो

मकाक्षपः शृङ्गारः कृष्णस्य नायिकाश्रयस्य शृङ्गं जातमिति।

षः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रसंगं प्रसंगमुदाहरति कैलासेति। गिरिसुतः पार्वत्याः सा पांडुनलानां पुनः कान्तेः वः युष्मान् त्रायतां रक्षतु कीदृशी? कैलास। प्रालेयः स्थानं यस्य तथाभूतस्य शंभोः भालसम्बन्धिनो लोचनस्य नेत्ररूपस्य रुचा प्रभया कान्त्या निर्वर्तिता सम्पादिता प्रत्यग्रस्य नवीनस्य लाक्षारक्तस्य व्यक्तेः प्रसरणं यस्यां तथाभूता मालिन्याः पादपतने लाक्षाकृष्णललाटेनेव प्रभासम्पर्कादिति भावः सा का? यया नखक्षत्या सुहृदं मम स्मरस्य रुद्धा कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य अनुकारः सादृश्यं यस्यां ताहशी कोकनद-सदृशीत्यर्थः। प्रत्यग्रेव सरसा प्रतिशोभिता नेत्रयोः कान्तेः कामजनिता प्रीतेः सख्युः तत्क्षणं समुत्सर्पते विशेषं दर्शयति। प्रकृत पार्वतीविषयक रत्यारूयभावस्य कविनिष्ठस्य महादेवनिष्ठः पार्वती-विषयकः सम्भोगरूपः शृंगारोऽङ्गमिति शेषः। प्रसंग-प्रसंगमुदाहरति-प्रत्युच्चा इति। हे पृथ्वीति इतिपूर्वार्धे प्रत्युच्चाः प्रत्युन्नताः गिरयः पर्वताः पीताः सर्वतः स्फुरन्ति [illegible] वेतिष्ठन्ति। एवं [illegible] प्रतिविस्तृताः प्रकाशमयाः समुद्राः स्फुरन्ति तान्[illegible] रोगे-समुद्रान् विभ्रत्यपि धारयन्त्यपि एवं किमपि न क्लान्ता-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

प्रत्यग्रेति। प्रत्यग्रा नवीना या सुरा मदिरा तस्याः [illegible] मुखं [illegible] [illegible] [illegible]

यावत् मुहुर्मुहुः बारम्बारं प्रस्तौमि करोमि तावत् हे राजन्

इमां रुदन्तं सर्वनिःशेषां भुवं बिभ्रत् धारयँस्तव भुजः स्मृतः।

ततः अन्यः पृथ्वी स्मृतिरूपाः मुद्रिताः संकुचिताः इत्यर्थः।

अत्र भोविषयकः कोपोत्थो रतिभावो राजाविषयकस्य रति-

भावस्यांगमिति शेषः। रसाभासभावाभासयोः भावांगतायाम-

प्यंगांगभावमुदाहरति-बन्दीकृत्येति। हे नृप ते तव सैनिकाः

भटाः येषां द्विषां शत्रूणां मृगदृशः मृगसदृशदृशः स्त्रियः

बन्दीकृत्य हठादाहृत्य परयतः तत्प्रयत्नमाननादित्यर्थः।

ताः मृगदृशः श्लिष्यन्ति आलिंगन्ति प्रणमन्ति हठाश्लेष-

जनित कोपशान्तये प्रसादयन्ति इत्यर्थः। लान्ति गृह्णन्ति

आत्मसात्कुर्वन्तीति यावत्। चुम्बित उत्तराष्ठादिषु चुम्बन्ति

इत्थं मनोचित कार्यप्रवर्तयितापि त्वं तैः अत्यर्थमि वैरिभिः

इत्येवं स्तूयसे। हे आज्ञोल्लंघनवारांनिधे त्वं अस्माकं सेवकां

सुकृतैः पुण्यैः इशो नियोक्तोऽसि चक्रुर्गोचरतां आपद्यामि।

तत् तस्मात् त्वद्दर्शनात् हेतोः श्रियः विपदो विपक्षस्य

ध्वस्ताः नष्टाः इति। अत्र रसाभा[illegible]सभावाभासौ

सैनिकनिष्ठ अत्यर्थनिष्ठौ राजविषयकस्य कविनिष्ठस्य

रत्यारूपभावस्य अंगभूतौ। भावशान्ती भावांगतामा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथांग व्यंग्यमुदाहरति- अविरतेति। हे राजन् अविरतं निरन्तरं करवालस्य खड्गस्य कम्पनैः भ्रुकुटीकरणैः 80
सर्जनैः धिक्धिक् रोषोक्त्या वाक्यरचनैः गर्जनैश्च सिंहनादरवैः तवैवैरिणां यो मदः अस्माभिः मुहुः बारम्बारं दूरे दृष्टः सः मदः तवैवक्षणे त्वत्कर्तृके दर्शने सति क्षणात् झटिति गलितः पलायितः। अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः तस्य प्रशमः शान्तिः कोवोनेषु राजविषयकरतिभावे अंगम्। भावोदयस्य भावांगतामपरांग व्यंग्यमुदाहरति- साकमिति। हे विभो राजन् ते तव वैरिणः शत्रौ कुरंगदृशां स्वकान्तया मुहुर्दृष्टैः स्निग्धैश्च साकं सार्धं मधुपाननीलां मद्यपानरूपां क्रीडां कर्तुं प्रवृत्ते सति अन्यमनोऽपि तव नाम केनापि जनेन जल्पनयनादि हेतुना वा गृहीतमुच्चारितं सत् तत्र वैरिणि विषमां कम्पादिकारिणीमवस्थां-मकरोदित्यर्थः। अत्र कोवोनेषु स्य राजविषयकस्य रत्याख्य-भावस्य त्रासरूपभावस्योदयोऽंगम्। भावसन्धेः भावांगतया-मपरांग व्यंग्यमुदाहरति- अपेतेति। कपटेन छलेन यो वटोः ब्रह्मचारिणो वेषः तस्यापनयने त्यागे सुगमत् समकालमेव त्वरा शैथिल्याभ्यां अस्माकमुमः स्मरहरः शिवः वः युष्मभ्यं श्रेयः आनन्दं दिशेत् दद्यात्। तत्काले पार्वत्या बाल्यकाले, उल्लसन् प्रादुर्भवन् अरसहभावो दुस्सहत्वं यस्य तादृशस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्यसः अङ्गसाद्वा सोढुमसमर्थ:। अङ्ग च शैत्यदुर्हेतु: पार्वत्या:
कथोचित्सम्भ्रमेण किमप्याशङ्क्यासु सखिक: प्रीतिमाँश्चेत्यर्थ:।
अत्र त्वरागम्य: आवेग: शैथिल्यगम्यं धैर्यं तयो: सन्ध्य:
कीर्तितस्तस्य शिरीषमृदुगीतभावस्यांगीमिति शेष:।
भावशबलतायां अङ्गरागमङ्गमुदाहरति-यशेमेदिति। हे पृथ्वी-
पतिवृद्ध राजन् अङ्गेषु वृन्तर्वर्तनं यस्य तस्यारुणवृते: मनोहरा:
वरूढा: नत्वा ऋलाति कैसलमोत कोमलपल्लवाँश्च
भक्षणार्थमलंकरणार्थं च आददाना गृह्णन्ती सती जातानुरागा
कंचित् कामुकीत्यमभिधत्ते कथयति रे चपल कोऽयत् जन:
पश्येत् अत: चल इत्यन्वय: अङ्गं कुमारी अङ्गमिति शेष:।
हस्तालम्बं वितर हस्तावलम्बं वितर देहि। हृहृ व्युत्क्रम:
कन्यागमनरूपविपरीतचरणं जायते इति शेष:। क्वं क्व कुत्र
यासि गच्छसि। अत्र पश्येत् कोऽयमिति शंका। चल चपल रे
इत्यसूया। का त्वेषेति धृति:। अङ्गं कुमारी इति स्मृति:
हस्तालम्बं वितर इति अत्रम:। हृहृहेति दैन्यम्। व्युत्क्रम:
इति विबोध: नैतन्मागम:। क्वायासि यासि इत्यौत्सुक्यम्।
एतेषां शबलता पूर्वपूर्वोपमर्दन उत्तरोत्तरोपबृंहणम्
नृपविषयके रति भावे अङ्गम्। एते एव गुणीभूता:
रसादौ रसवत् प्रेय: ऊर्जस्वि समाहित भावोदय भावसन्धि-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शबलनाश्रयेति सपृ रसवदादयो अलंकाराः पृथग्मुक्ताः अलंकाराः 82
तयोक्तानीति भेदमभ्युपेतेति शेषः। तथापि यदि कोऽपि प्रेक्षावान्
ब्रूयात् तदा किमुत्तरमिति तेऽपि ममालंकार तयोदाहृता इति
भावः। उक्ताश्चालंकार सर्वस्वे कृता भावोदय भावसन्धि भाव-
शबलताः पृथगलंकाराः। यद्यु [illegible] परम समन्यते रस-
वदादीनां अलंकारत्वम्। यद्यपि सः नास्ति कोऽपि विषयः
अयमर्थः यत्र क्वचिद्गुणीभूत अंगयोः उत्तममध्यमकाव्ययोः
स्वप्रभेदादिभिः [illegible] सह संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति
तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति न्यायेन यत्र यन्मुख्येन यस्मात्
तत्र तेनैव व्यवहारः। शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यस्य
अत्रानुरणनरूपव्यंग्यमुदाहरति-जनस्थाने इति। [illegible] कनकमृग-
तृष्णोत्थतोषेण सुवर्णहीनस्य तृष्णया ग्रन्थिता विवेकमोहिता
धीर्यस्य तादृशेन मेदपर्यः। जनस्थाने ग्राम नगरादौ भ्रान्तं
भ्रमणं कृतं वै निश्चयेन देहि ब्रवीहि इति वचः वचनमेव
मैवेति वचनं प्रीतिपदं प्रीतिस्थानं उद्गतमुत्थितं ग्रन्थिजलं
यस्य तथा भवति। तथा प्रलपितं वृथैवोक्तमित्यर्थः। मनुः
धनिकस्य पतिव्रतासु सेवा रचनासु ग्रन्थनमर्थं याचना
[illegible] वदन-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvajna Shanga Foundation

परिपाटीषु मिथ्याभाषणेषु चटना उपायः स एव लंकाभर्तुः

रावणस्य वदनपरिपाट्यां मुखपंक्तौ इषुचटना शरसंयोजना

अत्यलं अत्यर्थं कृता। अत्र शब्दशक्तिमूलेन ~~[illegible]~~

कथमिति रामो रूपमा, अभावं रामत्वं इति, ~~[illegible]~~ उपमेयाभावः अप्रसिद्धोपमाकविनीतिश्चेयः।

~~[illegible]~~ वाच्यांगत्वं

नीतः स्थापितः। अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपस्य वस्तुनो वाच्यांग-

तायां समरांगवंगमुखदृशेति- अत्रागत्येति। हे लम्बंगि

कथमपि नायिकान्तरगृहे क्षपिता अतिवाहिता रात्रिर्यया

सा तथाभूतः सहस्ररश्मिः सूर्यः सम्प्रति अधुना प्रभाते

जाते सति रत्यर्थं। शत्रोः मन्नं मन्नं अत्रागतं रतां अत्यन्तिनीं-

मेव नायिकां पादपतनेन प्रणामेन प्रसादयति अनुनयति।

इत्येतत् त्वं पश्य कीदृशीमुद्भ्रान्तिनीम्? वियोगो

द्वीपान्तरे यैः सूर्यस्य सम्बन्धाभावः स एव वियोगो विरहः

तेन विसंस्थुलांगीं संतापकार्श्यात् संकुचितशरीरां मित्यर्थः।

अत्र नायकनायिकावृत्तान्ते अत्यन्तिशक्तिमूलो वस्तुरूपो

निरपेक्षो रविकमलिनीवृत्तान्ते अत्यन्तमारोप्यमाणः

तादृत्वमाचष्टे इत्यंगतयैव स्थितः। वाच्यसिद्धंगं यथेति।

भ्रमिमिति। जलदो मेघ एव भुजगः विषं तत् प्रसह्य

वलात्कारेण [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sadhaka Sharada Peetham

भ्रमणं ग्रहरीतं निर्मलमिलाषं ग्रहलसहृदयतां उदासीनतां
चलमं बोहीरिव्युम चेष्टाविरहं शून्यं तव: ग्रन्थकार 82
शरीरसदृं देहकार्यं मृतं जीव शरीरं च कुरुते। ग्रत्र हलाहलं
चंग्रम भुजगसदृम वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति सिद्धिङ्गत्।
वाच्यसिद्धंगमुदाहरति-श्रीमन्निति। जलदेव रग्न ग्रासकत्वात्
भुजग: सर्प: तद्वं विषं जलमेव निभं हलाहलं तत्सदृस
बलात्कारेण विषयीभूतानां स्त्रीणां भ्रमादीनि कुरुते।

[illegible]

ग्रत्र हलाहल रूपो विष शब्दार्थो व्यंग्य: स च
जलभुजगेति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति। द्वितीयं वाच्य-
सिद्धंग व्यंग्यमुदाहरति-गच्छामीति। गोपीभिरिलक्षयन् स्त्रीलिंगन्
हरि: श्रीकृष्ण: व: युष्मान् पातु रक्षतु। कीदृश:, पुलकानां रोमंचा-
नां उत्कलेन समूहेन व्याप्ता तनु: शरीरं यस्य तादृश:
हे ग्रच्युत श्रीकृष्ण, ग्रहं गच्छामि। भवतो दर्शनेन किं तृप्ति-
रुत्पद्यते। ग्रपितु न तवाच्चिषयत्वमवस्थानीति भाव:।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुत: रग्नं विजनस्थो रावण: हतजनो दुर्जन: ग्रन्यथा

सम्भावयति स्वयं समागतोवेति सम्भावयतीति वाच्योऽर्थः। व्यंग्यार्थस्तु हे अप्रच्युत विजने अस्मद्विध नोपेक्षा दर्शने ऽपि च्युतसंज्ञः अस्खलित्त धैर्यः भवतो दर्शनेन न तृप्तिरुत्पद्यते। अपितु संभोगेनैव संभोगे सति दुर्जनसम्भावनमपि न दुःखाय, इत्यामन्त्रणस्य संबोधनस्य भंग्या सूचितं यद् वृथावस्थानं तेन प्रत्यूहः तेनालसो - गौणी [redacted] मित्यर्थः। अत्र अप्रच्युतादिपदं व्यंग्यं अमन्त्रणोत्थाङ्ग-वाच्यस्य सिद्धिकृदिति शेषः। अस्फुट व्यंग्यमुदाहरति- अप्रदृष्ट इति। हे नाथ स्वयि अप्रदृष्टे सति दर्शनोत्कण्ठा जायते। दृष्टे सति विच्छेदे वियोगः तद्विषयिणी भीरुता भवति। इत्थं अप्रदृष्टेन दृष्टेन वा भवता, मया सुखं न लभ्यते। [redacted] अत्र अप्रदृष्टो यथा न भवसि वियोग दुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या। इति व्यंग्यं सहृदयस्यापि क्वस्फुटमवभासते इति अस्फुट-व्यंग्यमिदं काव्यम्। सन्निवेशप्राधान्य व्यंग्यमुदाहरति- हरस्त्विति। अनेनोदाहारणे अम्बुराशेः समुद्रस्य किंचित् परिवृत्तं च्युतं धैर्यं यस्य तथाभूतो हरः शिवः बिम्बफलता-धरोष्ठे उमामुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयामास उमामुखं ददर्शेत्यर्थः। विलोचनानीति बहुवचनेन उत्कण्ठातिशयो व्यज्यते। [redacted] अत्राप्यर्थे परिपुष्टिं मन्यन्ते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अंगपं मुगपत् लोचनत्रय व्यापारणं नाचपं तयोश्च चमत्कार-
जनोजकत्वे [redacted] सन्देहः। [redacted]
[redacted] तुल्यप्राधान्यमुदाहरति-ब्राह्मणेति। ब्राह्मणानां [redacted] श्रवणकटुः श्रूयमानः
तस्य त्यागो भवतापेव [redacted] कल्याणाय भवतीति शेषः।
न तु ब्राह्मणानां जातदग्न्ये जीवति सति तेषामानेतृत्वा-
सम्भवादिति भावः। अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमणस्यात्याज्ये,
तथा तादृशं जन्मप्रभृति सम्पन्नं रहस्पवेदिमित्रं परशुरामः
दुर्मनायते क्षुब्धान्तःकरणो भवतीत्यर्थः। तथा च तत्क्षोभे
क्षत्रियाणामिव सकलराक्षसानामपि कुलक्षयरूपोऽनर्थो दुर्वारः
स्यादिति अंगपं दुर्मनायते इति गम्भीरस्यापि वाचपस्यापि
चमत्कारित्वात् तस्मेव प्राधान्यम्॥ [redacted] काव्यादर्शे
अंगपमुदाहरति-मज्जामीति। श्रवणं समरे मुहुः क्रोधात् वैरनिर्यातनं
दुर्योधनादीनां ज्ञातं न मज्जामि श्रपितु मज्जाम्येव दुःशासनस्य
उरस्तो हृदयात् रुधिरं रक्तं नपिबामि पिबाम्येव सुयोधनस्यो-
रु गदया न संचूर्णयामि चूर्णयाम्येव भवतां नृपतीः पुरोधिदृ-
यादिपदेन ग्रामपंचकग्रहणरूपेण [redacted] मैनां करोति
तस्मा करोतु नाम श्रवणं तु न मन्ये। [redacted] मज्जाम्येवेत्यादि
अंगपं [redacted] निरोधरूपेण रौद्ररसेन तुल्यवत्तया मनागपि न

CC-0. Lala Baboodur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्थितीमिति काङ्क्षीकृत्वमेव । अत्र सुन्दरव्यंग्यमुदाहरति-

वानीरेति ।

वानीरकुञ्जोड्डीन शकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।
गृहकर्मव्यापृतायाः वध्वाः सीदन्त्यंगानि ॥ इति संस्कृतम् ।

वानीराः वेतसाः तेभ्यः उड्डीनाः उत्पुताः ये शकुनयः पक्षिणः
तेषां कोलाहलं कलकल शब्दं शृण्वन्त्याः गृहकर्मणि रन्धनादौ
व्यापृतायाः वध्वाः स्त्रियाः अंगानि सीदन्ति अवसन्नतां प्राप्नुवन्ति
इत्यर्थः । अत्र अंगानि सीदन्ति इति वाच्यापेक्षया दत्तसंकेतो
लतागृहं जोषेति इति व्यंग्यमसुन्दरं प्रत्युत व्यंग्यापेक्षया
वाच्यं चमत्कारकारि । उत्तमानां गुणीभूत व्यंग्यानामवान्तर भेदानाह
रसेति । रसादीनां प्रकाशानां गुणीभूत व्यंग्यानां भेदाः पूर्ववत्
ध्वनिभेदवत् यथायोगं [illegible] पदासम्भवं वेदितव्याः बोधितव्याः
इत्यर्थः । तत्र ध्वनिकार सम्मतमाह उपजायन्ते इति । यदा वस्तुमात्रं
वाच्यालंकारो रीतिर्वा अलंकृतयो अलंकाराः उपजायन्ते तदा तासां
अलंकृतीनां, ध्रुवं निश्चयेन ध्वन्यंगता ध्वनिरसवादं प्रयोजकतेति-
भावः । कुतः काव्यवृत्तेः काव्यप्रपञ्चस्य तदाश्रयात् अलंकार-
सापेक्षत्वादित्यर्थः । इति ध्वनिकारो समादिशति । ध्वनिकारः
आनन्दवर्धनः तदुक्तपद्धत्या तदुक्तमार्गेणेत्यर्थः । न तत्र गुणी-
भूत व्यंग्यत्वमिति ॥ [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayu Trust and eGangotri Jhanda Peetham

यद्यपि अलंकारस्थले ध्वनित्वमेव न गुणीभूतव्यंग्यत्वमेति / वस्तुमात्र

वाच्यालंकारसोदितेनेत्यर्थ: / सालंकारैरिति / अलंक्रियतेऽनेनेत्य-

लंकार: उपमादि तेन सोदिता: सालंकारा: तै: सालंकारैरिति /

अन्यैस्तैरेवालंकारै: अलंकारयुक्तैश्च अलंकारस्यात्र वाच्यरूप

तदुक्तं ध्वनिकृता- अथवा तदुपश्लेषेण स ध्वनि: सालंकारै: वाच्यालंकार सोदितै: गुणीभूत व्यंग्यै: स्वै: प्रभेदै०

अन्योन्य संकीर्णत वाच्यादीनामश्च सह संकर संसृष्टिभ्यां पुन:

बहुधा बहुप्रकार: उद्योतते प्रकाशते इत्यर्थ: / अन्योन्ययोगादिति

एवं अलंकादियोगभेदै: तत्प्रभेदैश्च योजने सति प्रभूता संख्या

भवतीत्यर्थ: / अत: शृंगारस्य एकस्यैव भेदप्रभेद गणनाया भा-

वन्तं तच्च निर्वक्तुमशक्यं का गणना तु सर्वेषां ध्वनिगुणीभूत-

व्यंग्यानाम् /

दिङ्मात्रदर्शनमेतत्काव्यालंकारोदाहृतसंकरै: /

परार्थाधिक्यं याति गणनेति न दर्शिता //

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यंग्य भेदान् निरूप्य संक्षेपमाह अत्रेति / गुणीभूत-

व्यंग्यस्य ध्वनेश्च त्रयो भेदा: ~~वाच्यालंकार~~ व्यंग्यस्य त्रिविधत्वात्-

वस्त्वलंकार रसादि रूपत्वादित्यर्थ: / प्रदर्शयति-तथाहीति / किंचित्

व्यंग्यमित्यर्थ: / वस्तु मात्र रूप मलंकार रूपं चेति यावत् / वाच्यतां

सहते वाच्यत्वसहं / किंचित् रसादि रूपमन्यथा वाच्यत्वासह-

मित्यर्थ: / ~~[illegible]~~ तत्र त्रयो-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऽध्ये वस्तुमात्रं अलंकारं वस्तुमात्रमित्यर्थ: / वाच्यतासहं

स्वशब्देनाभिधेऽपि चमत्कारकारि यथा रसादि। तच्च
द्विविधं व्यङ्ग्यवाच्यं विधित्सं च। व्यङ्ग्यवाच्यं वस्तुमात्रं
विधित्सं अलंकाररूपम्। यद्यपि प्राधान्येन इहना तद्विधित्सं
व्यङ्ग्यमलंकार्यं न त्वलंकाररसं तथापि ब्राह्मणश्रमण-
न्यायेन तथाप्युच्यते अलंकार इत्युच्यते इत्यर्थः। रसादिलक्षणो
रसादिर्नामवः। आदिपदेन सर्वोऽपि भावादिर्गृह्यते। स्वेऽपि
कदाचिदपीत्यर्थः। न वाच्यः न वाच्यत्वं सहते। सहते रसादि-
शब्देन रसभावादिपदैरित्यर्थः। शृंगारादिशब्देन वा शृंगा-
निर्वेदादिपदैरित्यर्थः। व्यज्यतेऽत्र न व्यज्यतेऽत्र तत्प्रयोगेऽपि
विभावाद्यप्रयोगे तस्य रसस्य व्यञ्जकतयैव चमत्कारित्वाभावात्।
अप्रयोगेऽपि रसादिपदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे शून्यं वासगृह-
मित्यादौ तस्य रसस्य प्रतीयमानत्वगमात् इत्यन्वयव्यतिरेका-
भ्यां यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः यदभावे यदभावो व्यतिरेकः,
ताभ्यामित्यर्थः। विभावाद्यभिधानद्वारेणैव व्यज्यते
विधीयते तेन हेतुना व्यङ्ग्यो रसः व्यंग्य एव व्यंजना-
विषय एवेत्यर्थः। मुख्यार्थभावाद्यभावात् न पुनर्लक्षणाया
न पुनः
लक्षणाविषयः। ननु मा भवतु रसादौ लक्षणा वस्तुनि व्यंग्ये
तु सा न कथमपि वार्यतेत्याह- व्यञ्जनातः संक्रामित व्यञ्जनातिरस्कृत
वाच्यो वस्तुमात्रं रूपं व्यंग्यं विना लक्षणैव न संभवति शब्दशक्ति-
मूले तु ध्वनिव्यापारमूले तु ध्वनौ। व्यञ्जनाया नियंत्रणेन ब्रह्मराक्षसादिभिः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नियमनेन व्यञ्जनीभूतस्य व्यञ्जनया बोधयितुमशक्यस्य

85

अर्थान्तरस्य इन्द्रत्वादेः रूपस्य तेन सह (अभेदस्यैवान्वयस्य

व्यंग्यत्वं निर्णेतुं सर्वसम्मतमित्यर्थः। अर्थ शोभ मूले ।५

विशेष सत्प्रतिपत्तावपि विशेषे संकेतग्रहः कर्तुं न युज्यते न शक्यते

अनन्तत्वात् व्योमवायाचेति भावः। इति हेतोः सामान्यरूपाणां

जातिरूपाणां पदार्थानां, अवयवादिवशात् परस्परं संसर्गो यत्र मते

अवयवार्थः अभेदयोरनुपपत्तिः विशेषरूपः सामान्यः वाक्य-

प्रतिपाद्यः। तत्र अभेदान्वयवादे मीमांसकानां मते का वार्ता

अवयवस्य अभेदस्य प्रतीतिः। यद्यपि अभेदतात्पर्यवादिनोऽपि

प्राभाकराः अवादुः वदेत्। शक्येति शक्तः देवदत्त गामानयेत्यादौ

वृद्धो प्रयोजकवृद्धः प्रेषणे प्रयोज्ये वृद्धो अभेदयोरर्थः गवानयनादिरूपः

स्तान् अत्रैव श्रोत्रादेना पश्चात् साक्षात्त्वेवादि तत्र श्रोत्रा-

शब्दं श्रुत्वा वृद्धाभेदयोरिति भावः। श्रोतुश्च प्रेषणे वृद्धस्य

श्रोतृत्वं का वाक्यार्थाभिज्ञत्वमनुमानेन गवानयनादेरनुमानेन,

हेतुना पश्यति अनुमिनोतीत्यर्थः। अन्वयानुपपत्त्या इत्यादिना

वाचकं वाचकत्वरूपं पीठेनार्थं शोभं अन्वयस्य प्रमाणेन बोधेत

जानीयात् त्रिप्रमाणकं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूप त्रिप्रमाणगोचरं

सम्बन्धं संकेतमनुबोधेत अवधारयेत इति श्रोतृपक्षे तु संकेता-

दूर्वान्मार्गेण देवदत्त गामानय इत्यादि। उत्तमवृद्ध वाक्यप्रयोगात्

देशाद् देशान्तरं सास्नादिमन्तमर्थं. गवादिं अध्यनवृद्धे प्रेषणे प्रयोज्य-

वृद्धे श्रवणात् श्रोतरि। उत्तमवृद्धे प्रेषणे प्रयोज्यवृद्धे वाक्यात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by eGangotri Sharada Peetham

गामानयेति वाक्यात् एवं रूपेवयोर्ज्ञानं जातम् इति तच्चेष्टया श्रोतुश्चेष्टया अनुमानं तयोः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यवाचकयोः वाच्यवाचकभाव लक्षणं सम्बन्धं शक्तिं अवधार्य ज्ञात्वा बालः तत्र वाक्ये व्युत्पद्यते व्युत्पन्नो भवतीत्यर्थः। यतः अनन्तरं चैत्र गामानय देवदत्त अश्वमानय देवदत्त गां बध्न इत्यादि वाक्य प्रयोगे सति तस्य तस्य गवादिपदस्य तं तं गवादिरूपमर्थं अवधारयति निश्चिनोति। इति अन्वय व्यतिरेकाभ्यां अवृद्धव्यवहारेभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ति कारि वाक्यमेव प्रयोगमर्हतीति वाक्यस्थितानामेव पदानां अन्विते: पदार्थान्तरेण संसृष्टैः पदार्थैः सह संकेतो ज्ञायते इति विशिष्टा एव अन्विता एव पदार्थाः वाक्यार्थो भवति। ननु पदार्थानां वैशिष्ट्यं सम्बन्धो वाक्यार्थ इति वाक्यार्थ कोटे शक्तेर्विरामः। ~~यदि वाक्यमात्रं प्रयुञ्जानाः गामानयेति वाक्यमिमे अश्वमानयेति वाक्ये इति इति इति

तत्र मते ग्रन्थान्तरश्रुतस्य निःशेषच्युतेत्यादौ तदन्तिकगमन-
रूपस्य निष्पाद्यः अर्थः प्रकृतः। ग्रन्वीयते ऽर्थो वृत्तिविषयः ग्रन्वीयते
न्वय वादे। पदार्थोत्तर भावेणान्वितः ग्रन्वितोभिधाने ग्रन्वित-
निर्देशस्तु गवान्विताननमग्न रूपः ग्रन्वाख्यः ग्रन्वीभेद एवेति
उभयत्रेऽपि ग्रन्वीयेतान्वय वादि ग्रन्वितोभिधान वादि मतेऽपि
ग्रन्यार्थ एव पदवृत्त्योविषय एव वाक्यार्थः। यदप्युच्यते लौकि
त्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते शब्दा, ज्ञान निमित्तं कारकत्वं
ज्ञापकत्वं वा शब्दस्य प्रकाशकत्वात् ग्रन्यबोध्यत्वात् ग्रन्वीयु-
त्पादकत्वात् न कारकत्वं नार्थजनकत्वं, ज्ञापकत्वं तु ग्रज्ञातस्य
कर्म भवितुं शक्नोति। ज्ञातत्वस्य संकेतेनैव वा तु स्वरूपमात्रेण
संकेतस्य ग्रन्वित भाने भवति। न तु विधेयादौ एवं च लौकिकस्य
नियत निमित्तत्वं न विश्रान्तं तावत्पर्यन्तं लौकिकस्य व्यंग्यस्य
प्रतीतिः स्यात् कथं भवेदिति हेतोः लौकिकानुसारेण निमित्तानि
कल्प्यन्ते' इति ग्रन्विताभिधान भिवयोरेतत्कल्पनमेव। ये तु
भट्ट लोल्लटादयः एवमभिदधति- यथा बलवतां प्रेषितः एक एव दूतः
एकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण रिपोः वर्मच्छेदं मर्मभेदं प्राणहरणं च विधत्ते
तथा सुकोमलमुक्तः एक एव शब्दः एकेनैव ग्रभिधाख्येन व्यापारेण
पदार्थोपस्थितिं तात्पर्यबोध्यं व्यंग्यप्रतीतिं च विधत्ते, ग्रतो व्यंग्यत्वा-
भिमतस्यार्थस्यापि वाच्यत्वमेव। न च एकार्थप्रतीतौ शब्दस्य वैफल्यं इति
वाच्यं विनीतत्वर्थप्रतीत्युत्तरमेव विरामाभावात्। पदस्य इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यद्वै मस्य शब्दस्य तत्पर्यं स शब्दार्थः इति न्यायेन निःशेष-
च्युत-चन्दनीमित्यादौ नामकीर्तनक गमन रूपो विधिः वाच्य एव न
तु व्यंग्यः। तेजो भट्टलोल्लटशङ्कयः तात्पर्यवाचो युक्तेः मत्सर। इति
मीमांसक नियमोक्तेः अतात्पर्यज्ञाः तात्पर्यमजानन्त इत्यर्थः।
देवानां प्रिया, मूर्खा। इत्यर्थः। तथाहीति। भूतेति। भूतं सिद्धं
भव्यं साध्यं क्रियारूपं, तयोः सहोच्चारणे भूतं सिद्धं भव्याय
साध्याय उपदिश्यते इति हेतोः कारक पक्षेवी। गामानय इत्यादौ
गामित्यादयः, क्रियापदेन आनयन पदेन सम्बद्धाः प्रधान-
क्रियायाः। आनयन रूपायाः। निर्वर्तिकाः यास्तस्य गोचलन-
रूपा क्रियाः, तस्याः। गौणसम्बन्धात् साध्यमानतां प्रापुवन्ति।
साध्याः भवन्तीत्यर्थः। ततश्च प्रदग्धदहनन्यायेन
यथा प्रदग्धमेव तृणादिकं दहनेनाग्निना दह्यते तथेत्यर्थः।
~~यथा प्रदग्धं तृणादिकं दहनेनाग्निना दह्यते तथेत्यर्थः।~~
~~यथा प्रदग्धं तृणादिकं दहनेनाग्निना दह्यते तथेत्यर्थः।~~
ऋत्विक् प्रचरणे प्रमाणान्तरात् ज्योतिष्टोमादिकेशात् सेनयागे
सिद्धे लोहितोष्णीषाः रक्तोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ति इति
वाक्यात् उष्णीषस्यापि प्राप्तत्वात् उष्णीषस्य लौहित्यमात्रं
विधेयं इवनस्य अन्यतः सिद्धेः। एवं दहन जुहोतीत्यादेः दधादेः
करणत्वमात्रं विधेयं संगच्छते तन्मात्रस्यैवाप्राप्तत्वात्।
वक्तुचित् कस्मिंश्चिद् वाक्ये उभयार्थः यथा सोमेन यजते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत्यत्र सोमयागमयो: विधि:। वनोदक त्रीवनिधि: प्रथा रम्यं तद् वप इत्यादौ रम्यविधि: द्विविधि: त्रीविधि:। ततश्च पेडव आनेडव विधेयं तत्रैव तावत्येव [redacted] तात्पर्यमिति हेतो: उच्चारितस्यैव उच्चारितस्येन ग्रवँ वृच्युपलक्षिते ग्रवँ तात्पर्यं तत्रैव विधेयत्वात्तु ग्रतीतश्च मात्रे प्रेन केनापि सम्बन्धेन ज्ञायमान, रम्यं च प्रेन केनोच्चरत् सम्बन्धेनापि ग्रतीते ग्रवँ तात्पर्याँगीकारे - इत्यर्थ:। ग्रवँ ग्रानीतत्यादौ ग्रप्यराद्यर्थेऽपि वनोवत् तात्पर्य स्यात्। यत्तु विषं भक्षय माद्यास्य गृहे भुङ्क्ष्व इत्यत्र रातदृगृहे वै भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति न रम्य वाक्यार्थ इत्युच्यते। तत्र चकार: रम्यवाक्यता सूचनार्थ: व कारात्पात वाक्यार्थ: ज्ञेय: परस्पर निरपेक्षत्वेन प्रधानभूतयो: ग्रवँगांगिभाव [redacted] इति विष भक्षण वाक्यस्य मुख्यं वाक्यत्वेन ग्रवँगता गौणता कल्पनीया इति विषभक्षणादौ प्रवृत्तेतद् गृहे भोजनमिति सर्वथा मास्म गृहे भुङ्क्ष्व इति उक्त शब्दार्थ रम्य तात्पर्य, यच्च सोऽयमिषोरेवेति पूर्वमुक्तं तदृषयति यदि चेति। शब्द श्रुतेरनन्तरं शब्द श्रवणानन्तरं यावानर्थो लभ्येत तावति शब्दस्य ग्रभिधयैव न व्यंजनादि व्यापार: तत: कथं 'ब्राह्मणपुत्रस्ते जात: कन्या ते गर्भिणी' इत्यादौ हर्ष शोकादीनामवाच्यत्वं कथं न वाच्यत्वमित्यर्थ:। तन्मते हर्षादेर्हर्षतत्कारणादि व्यापारेणैव हर्षादिप्रतीतौ वाच्यत्वमेव स्यादिति भाव:।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कस्माच्च, लक्षणा स्वीक्रियते लक्षणीमेप्यर्थे मुख्यार्थबाधात्
प्रतीयमाने हीर्घदीर्घतराभिधा व्यापारोऽव प्रतीतिसिद्धः [redacted] | एवञ्च
तन्मते लक्षणा। उच्चैरुः। दूषणान्तरमाह- किमिति चेति।
श्रुतिलिंग वाक्यप्रकरणस्थान समाख्यानां पूर्वपूर्व बलीयस्त्वमिति
ग्रन्थिनाभिधान वादिमतेऽपि विधेः निश्शेषच्युत चन्दनादित्यादौ
लक्षणिकगमन समस्त विधेरपि व्यंग्यत्वं मिश्रम्। [redacted] दूषणा-
न्तरमाह किञ्चेति। कुरुकीर्णमिति पक्षेः वैपरीत्ये सति चुक्त
इत्येव रूपे विपर्यासे, काव्यान्तर वीतिवि कवं कुवृत्त इति।
सत्यो चिंकु पक्षस्य निष्पाद्यनात्। ग्रत्र चिंकु पक्षं ग्रश्नीलार्थ.
बोधकं बलात्र नैषधीये ग्रप्रसन्नोऽर्थः [redacted] मोन्मत्तरवत्यंकु-
रूपः ग्रन्वित इति/ ग्रन्विते एव ग्रभिधाशक्तेरंगीकारात् इति
एवमादिपक्षं काव्ये ग्रपीरत्याज्यं स्यात्, [redacted] व्यञ्जनावश्यकारे
[redacted] दुष्टं न स्यात् [redacted] इति भावः। यदुक्तेति।
वाच्य वाचकत्व व्यतिरेकेण वाच्य वाचक भावं विना ग्रभिधा शक्तिं
विनेति यावत्, व्यंग्यव्यंजकभावः व्यंग्य व्यंजकत्वं नाभ्युपेयते
अंगीक्रियते, तस्मा [redacted] ग्रप्रसाधुत्वादीनां च्युतसंस्कृतित्वा [redacted] दिदोषाणां,
नित्य दोषत्वं, कष्टत्वादीनां श्रुतिकटुत्वादीनां ग्रश्लीलत्व ग्रोजस्त्वमिति
विभागकरणं ग्रनुपपन्नं स्यात्। तच्च ग्रनुपपन्नं सर्वस्यैव
विमर्शतया विभागेन प्रतिभासात् ग्रनुभवात् वाच्यवाचकभाव
व्यतिरेकेण [redacted] ग्रभिधाख्यव्यापाररूपशक्त्या भिन्नतया, व्यंग्य-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University. Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यंजनाप्रमुखो व्यंग्यव्यंजकभाव स्वीकारे व्यंग्यस्य रसादे: 88

बहुनैवघटनात् [redacted] वक्तोऽन्य वक्तोऽन्य श्रोतृवैचित्र्येण

विभागव्यवस्था नित्यानित्यत्वेनैत्यर्थ:। उपपद्यते उपपन्ना भवति।

तत्र श्रद्धाधृत्यादयो नित्य श्रोता: सर्वे [redacted] एव ज्ञेया: कदृत्वाद्यस्तु

शृंगारादावेव ज्ञेया। इत्यानित्य श्रोता:। आद्य विभाग: व्यंजनाया।

इत्थानित्यव्यवस्थापया

व्यंग्यस्य नोपपद्यते। इयमिति। हे पार्वति, कपालिन: कपालधारिण:

हरस्य, सभागमप्रार्थनया शापोद्धारमनसा संप्रति तवैवं निश्चये सतात्पर्य।

इयं शोभनीयतां गर्हितां [redacted] इयं दरीशरोगता कान्तिमती

कलाबद्ध चन्द्रस्य कला श्रस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी नेत्रयो:

चान्द्रका इव, व्यक्त्येत्यर्थ:। रागावत्पर्यन्तं तु कपालिन: संगात्

रक्ता चन्द्रकलेव शोच्यामीत् संप्रति तु त्वमप्यपेरिति इयं

शोच्यमीति भाव:। अत्र शिवनिष्ठायां तात्पर्यम्। कपालि-

पदेन श्रशुचि नीरन्ध्रकपाल धारिण स्मरेदं इयत्वं व्यज्यते।

तत्स्थाने पिनाकिपदप्रयोगे तु पिनाकवत्तया वीरावगते निन्द्यो ग

स्यात्। [redacted]

अत्रापि च वाच्योऽर्थ: सर्वसाधारणो भवति सर्वान् [redacted] बोधन् यति

रेकमेव रत्न शक्यतावच्छेदकस्य नियतत्वात्। अहि गतोऽस्तनर्क:

इत्यादौ वाच्योऽर्थ: क्वचिदपि श्रन्यथा भवति। [redacted]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यंग्यमानो व्यंग्यस्तु तत्तत्प्रकरणबलादेव नियतत्वादि विशेष-

सहायतया ज्ञानार्थं भजते। [illegible]

तथा च गतोऽस्तमर्कः इत्येतो वाच्यात्- सपत्नं शत्रुं प्रति
व्रजस्कन्दनावसरः [illegible] मर्दनावसरः। व्रजोभसरणं
उपक्रम्यतां, प्रापृ प्रायस्ते प्रेमाद्, [illegible] कर्मकरणान् निवर्तामहे
[illegible] वहेर्गच्छन्तं प्रति
इदं मा गा इति, गोपालकं प्रति सुरभयो गावः गृहं प्रवेशयन्तीः,
[illegible]
[illegible] इत्यादि व्रजवधू वंशध्वनेः तत्र तत्र
प्रतीयति प्रकाशते। किञ्च वाच्यव्यंग्ययोः निःशेषत्वादौ
निषेध्यनिधात्मना भेदः स्वरूपस्य कालस्य व्राव्रजस्य निमित्तस्य
कार्यस्य संख्यायाः विषयस्य च भेदेऽपि यदि एकत्वं तदा
नीलपीतादौ गुणे एकोऽपि भेदो न स्यात्। निःशेषत्वादौ वाच्यो
निषेध्यः। व्यंग्यस्तु विधिरूपः। [illegible] मात्सर्य-
मिति। हे व्रार्याः कार्याकार्यविचारणे निपुणाः भवन्तः इदं
सपत्नकं मृगं हरन्तु। मात्सर्यमृत्कार्यं विचार्य च
कोऽहि कार्यं निर्धार्य निश्चित्य वर्तित्वमर्हथ।
किं अधराजं पर्वतानां नितम्बाः मध्यप्रदेशाः सेव्याः सेवनीयाः
उत, व्रजना स्त्रीणां कन्दर्पेण स्मेराः स्मितयुक्ताः याः
वित्तारिण्यः त्रसद्राः तासां नितम्बाः कटिप्रदेशाः सेव्याः [illegible]
इत्यादौ संशयमत्र [illegible] गृहीत्वा [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

निश्चयस्य तद्भेदेन वाच्यव्यंग्ययोः स्वरूपस्य भेदोऽपीत्यर्थः ।
व्यंग्यमपि स्वरूपेऽभ्यहितमिति । हे अवनिप राजन् त्वया
येऽरातयो नीरुधा मा अवसेधारा तया ढलितं देहनं तेन गोलना:
पतिताः मूर्धानो येषां तादृशानां येऽद्विषां शोणितोक्षाः
स्वीकृता तस्मादृते; दुर्गा गवे: कर्दमं युक्ता । इति शेषः । ननु
मतो निहतारेः निहतशत्रोरपि तव अवसो रक्षिका कीर्तिरेव
वल्लभा स्त्री स्यात् वीरैः अवगतांगैः छिन्नांगैरपि यैः
विहितं स्वर्गे न जीता अवसु जीतवेत्यर्थः । इत्यादौ जीवत्येव
त्वयि रक्षणासमर्थे च त्वद्वैरयाताः शत्रवोऽवहसन्ति मृतानां
शोकरूपे गर्वे अनुचिते । इति निरुक्ता लीयते । सकल शत्रु विनाशेन
त्रैलोक्यविश्रुता कीर्तिस्त्वयिति स्तुतिः व्यज्यते । अत्र वाच्या
निन्दा व्यंग्या स्तुतिः इति वाच्यव्यंग्ययोः स्वरूपस्य भेदोऽपीत्यर्थः ।
वाच्यव्यंग्ययोः कालभेदमाह- पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालभेदेति ।
वाच्यस्य क्षणिकत्वात् तस्य पूर्ववर्तित्वं व्यंग्यस्य तु पश्चात्
प्रतीतिरिति कालस्य भेदोऽपीत्यर्थः । अत्रार्थात् वाच्यः पूर्वं प्रतीयते
व्यंग्यस्तु पश्चादिति भावः । अथ व्यंजनयो शब्दभेदमाह-
शब्देति । वाच्यस्य शब्दाश्रयत्वेन व्यंग्यस्य तदंशेऽर्थ तदंशे-
संघटनाश्रयत्वेन । वाच्यस्य शब्दानुशासन सिद्धेन
व्यंग्यस्य व्याकरणादि सहाय ज्ञेयानैर्नल्प सोहेतेन
व्यंग्यत्वमात्रेण बोध्या इति निरुक्तस्य भेदोऽपीत्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाच्यस्य बोद्धृ निष्ठात्वात् व्यंग्यस्य विदग्धत्वान् वाच्यस्य प्रतीतिमात्र-
करणात् अङ्गस्य चमत्कृतिकरणात् ~~[illegible]~~ वाच्यभेदः।
गतोऽस्तमर्कः' इत्यौ वाच्यस्तावेव एव व्यंग्यस्वेनैकविधः
इति संख्यामा। भेदः प्रतीतिः॥ विषयभेदं उदाहरति ~~[illegible]~~ कस्सेवि।

कस्य न वा भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
स भ्रमर पदमाद्यायिनि, वारित वामे सदृस्वेदानीम्।

इति संस्कृतम्। प्रियायाः स्वकान्तायाः सव्रणमधरोष्ठं दृष्ट्वा
कस्य पुरुषस्य रोषो न भवति। हे वारितवामे वारिता निषिद्धा
नमेत्यर्थः। स भ्रमर पदमाद्यायिनि, इदानीं पदपुस्तजनाङ्कितं सदृत्व।
अत्र वाच्यार्थस्य अविनीतत्वादेः नायिका विषयः व्यंग्यस्य 'इयं भ्रमरेण दष्टाधरानत्वयेति' नायक विषयः
इति विषयस्य भेदेऽपि यदि उभयोः वाच्यव्यंग्ययोरेकत्वं तत्
क्वचिदपि मौख्यप्रतीतौ गुणे भेदो न स्यात्। ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ उक्तमेवार्थं
वृद्धसम्मतिमाह- उक्तं इत्यादि। अत्रयमेवेति भेदः अन्योन्याभावः
भेदे हेतुर्वा यत् विरुद्धयोः अस्तमयोदययोः सः ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ कारणभेदस्य
विरुद्धधर्मरूप भेदस्य हेतुरित्यर्थः। यथा घटपटयो भेदे हेतुर्जलाहरणं
शीतत्राणादिः ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्केवलमत्र मुख्यो लक्षणाव्यापारोऽभिप्रेतार्थप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात्। वाचकत्वं हि वाचकानां मुख्यो व्यापारः। गृहीतसंकेतं हि सन्तमेवार्थं वाचका बोधयन्ति शैते। तेषामर्थापेक्षा व्यंजकास्तु प्रकरणादिपरिपाटीं तटे बोधयन्तीति तेषां नार्थापेक्षा शैते हेतोः। न वाचकत्वमेव व्यंजकत्वं किन्त्वन्यदेव वाचो वृत्त्यन्तरमेवेत्याहुः। प्रतीयमानमर्थं व्यंग्यमुपलक्षयितुं वाच्यं स्वरूपे एव स्वस्मिन्नेव वैशिष्ट्येन व्यंग्यमनपेक्षैव विप्रलब्धं शोधयति। तत्र गुणीभूतव्यंग्ये प्रयुक्तशब्दे स्वतात्पर्यभूतोऽर्थः तात्पर्यविषयोऽपि व्यंग्यार्थः स्वशब्दानाभिधेयः स्वपदेन व्यंग्यस्य ग्रहणं तस्य शब्दः तद्बोधकः तस्यानभिधेयः इत्यर्थः। इतीति पक्षधर्मतान्वयस्य व्यंजकव्यापारं विनेति शेषः। विषयतां प्रवलम्बतां विनाभूतो भवेत् शैते। जनु रामोऽस्मि सर्वं सहे इति। रामेणैष्यजीविनेनेति। रामोऽसौ भुवनेष्वीत इत्यादौ लक्षणामूलोऽर्थः। नानात्वं प्रत्येकविधत्वं भजते विशेषलक्षणादेरा हेतुरस्य भवेत्। विशेषव्यपदेशा। प्रयोक्तरि संक्रामित वाच्यरूपः तद्वगमस्य तस्य लक्ष्यस्य बोधस्य शब्दार्थयत्नः शब्दाधीनः प्रत्यधीनश्च प्रकरणादिः सव्यपेक्षश्चेति कोऽयमीदृशो रूपः नूतन प्रतीयमानो व्यंग्यरूपः इत्यर्थः। सिद्धान्तयति उच्यते शैते। लक्षणामूलस्यार्थस्य नानात्वेऽपि प्रत्येकमर्थं शब्दाभिधेयवत् वैशिष्ट्यमेव रूपमस्मिन् वाच्ये नेयत सम्बन्धत्वमित्यर्थः। न त्वत्र मुख्येनाभिधेयेनेतिवत् सम्बन्धो लक्षणेवं शब्दस्ते प्रतीयमानस्तु व्यंग्यरूपस्तु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ककारादि विशेष वशेन नियत सम्बन्ध: गतोऽस्तमर्क । इत्यादौ
अनियत सम्बन्ध: सम्बद्ध सम्बन्धश्च द्योत्यते । मुख्यार्थ बाधाभावादु-
पि न लक्षणेत्याह- ब इति । अत्रान्तरे इति इत्यादौ विवक्षितान्-
यपर वाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थ बाधो न दृश्यते । तत्रैवमत्र लक्षणा किंच
लक्षणामात्रमपि सत्यां व्यंजनमनश्रमाश्रयितव्यमिति रीतिपादितं
यस्य प्रतीतिमाधातुमित्यादि ग्रन्थेनेत्यर्थ: । यथा च समयव्यपेक्षा
संकेत सहचारिणी अभिधा भवति तथा मुख्यार्थ बाधादिरूप य-
समयविशेष सव्यपेक्षा लक्षणा अतएव सा लक्षणा अभिधामूल-
भूता अभिधामूलेत्युक्तं । इदं पदं रतदर्पकस्य वाचकं न
लाक्षणिकं किन्तु व्यंजकमिति ग्रामीणिक व्यवहारात् व्यंजनाया:
सिद्धि: । लक्षणा व्यंजनयो: भेदान्तरमाह- ब इति । न लक्षणा-
व्यंजनयोरभेद: इत्यत्र हेतुमाह- तदनुगमेन लक्षणामूल-
व्यंजनास्थले लक्षणापश्चाद्भावेनेत्यर्थ: । तस्य ध्वननस्य दर्शनात्
लक्षणामुपजीव्य तद्व्यापारात् व्यंजना प्रवृत्तेरिति भाव: । न च
तदनुगतमेव लक्षणानुगतमेव । अभिधावलम्बनेनापि तस्य व्यंग्यस्य-
भावात् विद्यमानत्वात् । न चोभयानुसार्येव लक्षणाभिधोभयानुगत-
मेव ध्वननं अत्रान्यक वर्णानुप्रासेऽपि तस्य ध्वननस्य दृष्टे दर्शनात्,
न च शब्दानुसार्येव ध्वननं, अशब्दात्मकेऽपीति । अशब्दात्मकं
यत् त्रिभागात्मकं [illegible]

CC0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayu Sharada Peetham

गतटेनापि तस्य चवनस्य प्रोमरेखितं रोमरेखुभिः प्रोमभ्यां

तात्पर्यं लक्षणात्मक व्यापारत्रयमीलितवती चवननाड्यवयवो व्यापारो

ग्रवनहवनीय रव । ग्रवपलीमि नुमशब्द रव । तत्र ग्रवनारव्य इत्यादेः

नियत सम्बन्धः व्यंग्यार्थः । कस्य वणेइरोसो इत्यादेः ग्रवनियत सम्बन्धः

विपरीतरते लज्जमानां ब्रह्माणं दृष्ट्वा लोमकमलत्यज् ।

हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला मोदिता स्वगयति ॥ ग्रीतसंस्कृतम्

विपरीतरते विपरीतरीतिकाले, लज्जमानां लोमकमलत्यं हरे-

र्नाभिकमले विद्यमानं, ब्रह्माणं दृष्ट्वा लज्जमाना सीत रमेन सुरत-

सुखेन ग्रवकुला सुरतानिर्वर्तितमज्जा हरेर्विष्णोः दक्षिणनयनं

स्वगयति ग्राच्छादयतीति वाच्यार्थः । सम्बन्धसम्बन्धः

ग्रत्र व्यंग्यार्थः । हरेर्दक्षिणवामनयनयोः सूर्य-

चन्द्रात्मकत्वेन पुराणादिषु प्रसिद्धत्वात् । तत्रिमीलनेन तदाच्छादनं

सूक्ष्मस्तनमः व्यज्यते । तेन पद्मस्य संकोचः

ततः ब्रह्मणः स्वगनं स्वगने जाते मोदनं गाढ्यं-

गस्य ब्रह्मणोऽदर्शनेन लज्जितत्वं निधुवन-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेलसितं निधुवनस्य सुरतस्य वेलासेतं वेलाम इत्यर्थः ।

वेदान्तिनमेनाहे-अस्वण्ड इति। क्रियाकारकभावं स्वीकृत्य जायमाना कृतिः खण्डा तदन्या अखण्डा तया निर्ज्ञेयः नितरां ग्राह्यः वाक्यार्थ एव वाच्यो भवति वाक्यमेव च वाचकमिति मेऽपि वेदान्तिनः। आहुः, तेऽपि अखण्डवाक्यार्थपरीक्षायां [illegible] संसारदशायां मा विवेचक व्यवहारावलम्बिनीभिः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैव तत्सेऽपि उद्दालश्वेतकेतू तिश्शेषश्रुतमन्वनीमित्यादौ विद्यादेः तदौत्तानं गतानीमित्यादिरूपे विद्यादेः व्यंग्यमेव। अत्र अस्यानुमानात् व्यंग्यप्रतीतिरिति व्याख्यातारो व्योमवत्येवमग्रन्थकृत् मोहमद्दमतं निराकरोति-नन्वित्यादिना। वाच्यात् असम्बद्धं वस्तु न प्रतीयते यतः कुतोऽस्यत् अस्यो[illegible]दृष्टस्य प्रतीतेः प्रसंगात्। एवं च सम्बन्धात् अस्योतवत्वे अस्तीयत सम्बन्धे। व्याप्यात्व सम्बन्धरहिते व्यंग्यव्यंजकभावः अवश्यं न भवति इति व्यापकत्वेन निगदव्याख्यानेन च धर्मी पक्षः निश्चयत्वेन पक्षधर्मत्वेन त्रिरूपात् लिंगात् सपक्षसत्व विपक्षासत्व पक्षसत्व [illegible] रूपात् [illegible] दित्यर्थः। लिंगात् [illegible] इतेः लिंगिनः साध्यस्य ज्ञानं साध्यविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। अनुमानं अनुमितिस्वरूपः [illegible] व्यंग्यव्यंजकभावः पर्यवस्यति। उदाहरति—भ्रमधर्मिकेति।

भ्रमधर्मिकविरुद्धः स शुनकोऽयमितस्ततः।
गोदारनीलकृष्णकुंजवासिना दृष्टिमंदेन ॥ इतिकंठोक्तम्।

हे धर्मिक त्वं विरुद्धः निश्चन्द्र [illegible] यथाधर्मिकपदात्, पदस्योक्तिकालात्। मते कुतः स अस्तव्यः शुनकः अद्य भ्रमात् [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्यर्थं स इति भावः। ग्रन्थ गोदावर्याः कश्चिद् जलप्राय-
प्रदेशः तत्सम्बन्धिनैकुंज वासिना इदं मिश्रेण नारितः इत्यर्थः।
ग्रत्र वारयेन भीरुस्वभावस्य गृहे स्त्रीनवृत्या भ्रमणेन निकुंजे
मिश्रोपलब्ध्या भ्रमणीतरेषो व्यंग्यः। तत्र विधिनिषधी-
भूतं गृहे भ्रमणं ग्रभ्रमणमनुमापयति। यत यत भीरुभ्रमणं तत्
भयकारणनिवृत्युपलब्ध्यूर्वकं गोदावरीतीरे च मिश्रोपलब्धीरिति
व्यापकविरुद्धोपलब्धः [illegible] भीरुभ्रमणाभावस्य भयकारण निवृत्युपल-
ब्धिरूपस्य विरुद्धा मिश्रोपलब्धः। [illegible] तद्व्याप्यमपि भ्रमणं
निवृत्तमेतीति भावः। [illegible] ग्रनेनागन्तुकेन गोदभवृत्तमनुद्य
स्वयमेव तत्तत्वं ग्रथयन्। भीरुरपि पुरुषः गुरोः प्रभोर्वा निर्देशेनाज्ञया
प्रियायानुरागेण ग्रन्येन उपलाभादिना हेतुना सत्यपि मिश्रादिभयकारणे
भ्रमति भ्रमणं करोति। इति ग्रनैकान्तिको व्यभिचारी हेतुः यद्-
भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्युपलब्धिपूर्वकमिति व्याप्तेरव-
व्याप्तिरुक्ता। केवलमनैकान्तिको हेतुः विरुद्धोऽप्युत्पाद्यः पुनः शीत
शुनः कुक्कुरात् विभ्यदपि वीरत्वेन मिश्रात् न विभेति मिश्रत्व-
भीरुभ्रमणाभावयोः न समानाधिकरणीभूतयोरपि। गोदवरीतीरे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंवा सदृशभाव: अत्यक्षात् अनुमानाद्वा अनिश्चित: अप्रामाण्यं

पुरुषदोषजन्यत्वात् च वचनस्य अप्रामाण्यमिति। अनेन क्रमं

अप्रतीतबन्धात् सम्बन्धाभावात् अप्रामाण्यसंदेहात्

शब्दार्थयो: नियतसम्बन्धाभावादिति भाव:। शब्दे प्रामाण्यसंदेहात्

शब्देषु प्रामाण्यसंदेहात् अर्थेषपि संदेहात् असन्दिग्धा सिद्धिरितिभाव:।

सन्दिग्धाभीष्टसिद्धेश्च एवं च हेत्वनिश्चयात् नानुमितिः।

तत्क्वं एवंविधात्

अनेकान्तिक विरुद्धा सिद्धरूपात् हेतो: साध्यस्य सिद्धि:।

तथा च निशेष च्युतेत्यादौ गमनत्वया यौति चन्दनत्वनादीनि

उपात्तानि तानि कारणान्तरतः कारणान्तरोपभोग-

सिद्ध स्नानादिता इत्यर्थ:। भवन्ति भविष्यंश लुप्तेति।

अनेनैव निशेष च्युत चन्दनमित्यनेनैव स्नानकर्मत्वेनोक्तानि

लेपभोगे एव सति वक्ष्यन्ति व्याप्तीन इति, अनेकान्तिकानि

व्यभिचारीणि ततः कथमनुमिति: स्यात्। व्यक्तवादिना तु

व्यंजनावादिनेत्यर्थ:। एवं चन्दनत्वनादीना अर्थमपश्यतामानां

व्यंजकत्वमुक्तं। तव तु अप्रयोजकत्वं न प्रामाण्यसिद्धिरित्यनुमितिवादिनः कष्टमदृष्टमित्यर्थः।

कथमनुमानं। व्यक्तवादिनस्तु व्यंजनावादिनः स्यात्। एवं-

विधाद्वचनात् एवंनिधोऽर्थ: उपपत्तमनेकजातेऽपि व्याप्त्या-

धारेऽपि प्रकाशते इति ततः अनुषङ्गं न दुष्यतीत्यर्थ:।

इति कथंचन्दनत्वमादौ व्याख्यातं अंजन [illegible] निर्णीतं मन्दनत्वं उपरि॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मध्यमकाव्ये तिष्ठति क्रमप्राप्तमधमं काव्यं निरूपयति-शब्दार्थचित्र-
मिति। शब्दचित्रमर्थचित्रं चेति मत्वर्थद्वयं यत्र प्रयोगेऽस्ति
उक्तहतं प्रोक्तं गुणप्राधान्यतः गुणत्वेन प्राधान्येन च तत्र काव्ये
स्वस्यात्मा चित्रादिशब्दोक्तः स्थितिरित्यर्थः। शब्दोक्ते अर्थस्य गुणभावः शब्दस्य
प्राधान्यम्। अर्थचित्रे शब्दस्य गुणभावः अर्थस्य प्राधान्यमित्यर्थः।
एतदेव स्पष्टयति-नीरत्वादिना। यत्कृतं [illegible]-
त्वं निबोधितं तस्य प्राधान्यमन्यस्य गुणत्वं यस्य च
प्राधान्यं तेनैव व्यपदेशः प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्।
[illegible] यत्रोभयोरपि चमत्कारजनकत्वं तत्र [illegible]
[illegible] नेक्षुरसमिति चेत् इक्षोरेव। तथा चायं भावः
शेषः। रूपकादिरिति। तस्य काव्यस्य ग्रन्थैः विद्वद्भिः बहुधा
अङ्गप्रकारैः रूपकादिरलंकारः उक्तः उक्तः। तत्र व्यतिरेकं दृष्टान्तमाह
यथा स्पष्टतानं अंगनामुखं कान्तमपि स्पष्टसुन्दरमपि निर्मलं निरलंकारं
सत् न शोभतेति जाल्हाम पर्याप्यते। तथा शब्दार्थशरीरं काव्यं
सगुणमपि निरलंकारं न विभातीत्यर्थः। ये त्वौचित्यालंकारा:
रूपकादिभ्योऽलंकारं अन्यं काव्यादितीत्युत्तरवर्तिनं मन्यन्ते
कथयन्ति। अत्रोक्तं ध्वनिं शब्दालंकारोऽविभाव्यो भवेत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अर्थशक्त्युद्भवं तु अप्रतीतिरित्यर्थालंकाराणां कथनं

एतस्ते सुपां रेतङ्गं च व्युत्पत्तिं अनुप्रासादिरूप लोकवेद्यं,

वाचामलंकृतिं शब्दालंकारं वाञ्छति। यतः सौशब्द्यं अप्रति

काव्यस्य शोभनत्वं शब्दालंकाराणामेव चमत्कारित्वमित्यर्थः।

अर्थव्युत्पत्तिरर्थालंकारः। नेदृशी न शब्दवैचित्र्यचमत्कार जनिका,

[illegible] तैर्विनापि शब्दालंकारैरेव अप्रस्वाङ्गाभिव्यक्तेः

[illegible] स्माकं तु शब्दार्थालंकारभेदाद् द्वयमेवेदं

अप्रतीतिमित्यर्थः। [illegible]

[illegible] द्वयोरपि अप्रस्वोपकारकत्वस्य सहृदयहृदयवेद्यत्वात्।

[illegible] तत्र शब्दवैचित्र्यमुदाहरति-अप्रमिति। मालती माधवे

चन्द्रोदयवर्णनमिदम्। मृगलाञ्छनः चन्द्रः प्रथमं क्षणदामुखे

अरुणच्छायः रक्तकान्तिरेव ततः तदनन्तरं कनकप्रभः पीतवर्णः

तदनुपश्चात् विरहिजनप्रियाजनयोगेन उत्साह्यन्ती विलक्ष्यमाना

या तन्वी क्षामिनी तस्याः कपोलस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तादृशः

पाण्डुरवर्णः इत्यर्थः। ततः सरसा स्निग्धा या पेशलिनी बालिनी

कन्दे मूलं [illegible] मृणालीमित्यर्थः। तस्यैकैः रवण्डः तद्वत् क्षीणः

कान्तिर्यस्य स अतएव ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसे नाशे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्षमः समर्थः सन् उद्यमेत उद्यमं आरब्धवान्भवेत्। यत्र समास

इकारणामनुप्रासः शब्दालंकारः स एव प्रधानं कवेः तत्रैव

संरम्भाभिव्यक्तेः शब्दौचित्यत्वम्। उद्यमेदिनमुद्यमेत-ने हीदृशानेतो

ते जीमूताः सकलवशीकरणसमर्थाः वा यदृच्छालब्धं मुग्धबीजाव-

लयाः धूर्णकुन्तलाः स्खलाः दुर्जनाश्च इदृशानेतो भवन्ता। अपि

नरपुरुषस्य धीरस्य धैर्यविजृम्भाय न भवेत् अपितु सर्वस्यापि

धीरं जनयन्तीति भावः। कीदृशाः। नीलाः हरवः पापात्मनश्च

लप्ता सैव सौन्दर्यं विलासमोहौ यथा स्यातथा उल्लसने

ललाटे निष्प्रभाजने च लग्नाः। श्यामलाः। ये कुटिलत्वेन

कालत्वं श्यामतां भयानकत्वेन मनसश्चलां च न त्यजन्ति। अत्र

द्वाभ्यामेकः कोऽपि उल्लसल्लेखाः समुच्चयोक्तेः समुच्चयोनाम

उदात्तालंकारः। यद्यपि सर्वत्र काव्ये उदात्ततः विभावादेरुपतया रसत्वेन

पर्यवसानं तथापि स्फुटस्य भाव्यमानस्य रसस्य अनुपलक्षणं

उदात्तानां एतत्काव्याङ्गभूतं सर्वांगं स्फुटं वंगपरोहनुस्म। अत्र च

शब्दार्थालंकारयोः शब्दार्थचित्रं काव्ययोरित्यर्थः। अहो अद्भुतमेत

त्ते च सर्वे उदात्तालंकारनिर्णये निर्णीतवन्तः॥ इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थ-

चित्रनिरूपणं नाम षष्ठ उल्लासः॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सप्तम उल्लास :

काव्य स्वरूपं दर्शयितुमादौ काव्यदोषान् निरूपयति लक्षणं प्रमाणञ्च ज्ञापयित्वा दोषाणां काव्यदोषाणां सामान्य लक्षणमाह- केवलमिति | अत्रज्ञात सामान्यस्य विशेषाकांक्षा न क्षमन्तुमर्हतीति इति प्रथमं सामान्य-लक्षणमुच्यते | मुख्यार्थेति | मुख्यस्यार्थस्य इति षष्ठीसमासः | मुख्यस्यार्थस्य इति षष्ठी यस्मात् स दोष इत्यर्थः | ^ मुख्यस्य इति | अत्र रस शब्देन रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या भावादिरप्युपसंगृह्यते | नन्वेवं सति नीरसेषु न कश्चिद् दोषः | रसस्याभावात् इत्यत आह- तदाश्रयात् वाच्य इति | तेन रसेन आश्रयणात् उपकारकतया वाच्यः शब्देनोच्यमानोऽपि मुख्यार्थः रस साङ्गत्यमात्र चमत्कार्येव गृह्यते | शब्दार्थौ ; उभयोपयोगिनः उभयोः रसवाच्ययोः उपयोगिनः उपायभूताः तेन रसोपायत्वेन हेतुना तेषु शब्दार्थेषु स दोषो भवति न केवलं रसे एवेत्यपरे | अत्राद्य ग्रहणात् वर्णवचने संगृह्यते | दोष इति | अत्र अर्थस्य स्वरूपे व्याप्तिविशेषः प्रदर्शयन् दोषज्ञानं [illegible] विशेष लक्षणमाह | काव्येवाक्यमिति |

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvaiya Shastra Peetham

95

शेषः। दुष्टं पदमेतत्पादे। श्रुतिकटुपदं दुष्टं पदं भवतीति समत्र बोद्धव्यं। पदशब्देनात्र सुबन्तं तिङन्तं प्रातिपदिकादेश्च गृह्यते। केवलप्रत्ययादेस्तु पदैकदेशत्वेनेति। तत्र श्रुतिकटुः श्रुत्युद्वेगजनकं परुषवर्णं; श्रुतिसंस्कृतेः व्याकरणलक्षणहीनं असाधीति यावत्। अप्रयुक्तं लक्षणान्तरेणापि लोकोक्तिनाद्दतम्। असमर्थं तदर्थाबोधकम्। निहतार्थं असंभवत्तरतीत्यप्रकृतार्थविघातकम्। अनुचितार्थं अप्रयोगार्थकम्। निरर्थकं पादपूरणमात्रार्थकम्। अवाचकं अलोकव्यवहारकम्। अश्लीलं व्रीड़ाविघ्नाशुभादेर्न निमित्तं चित्तविकारकम्। संदिग्धं नानार्थसंदेहविषयभूतम्। अप्रतीतं पण्डितोपजीव्यशास्त्रपरिभाषितं नतु सर्वत्र। ग्राम्यं ग्राम्यो लोकः तन्मात्रप्रयुक्तम्। नेयार्थं विशिष्टमपि लक्षणामात्रप्रयुक्तम्। दुष्टं दोषज्ञानं केवलपदगतं समासगतं च भिन्नम् बलात् व्यञ्जनार्थकम्। अविमृष्टविधेयांशं प्राधान्येनोक्तः विधेयांशो यत्र तादृशः। वैकल्पकृतकृत्-वैकल्पं कृतं करोतीति तादृशीमिति कारिकार्थः। एते षडश पददोषा इति भावः। एतेषां स्वरूपं परस्परभेदश्च तत्तदुदाहरणावसरे स्फुटं भविष्यति। श्रुतिकटु परुषवर्णं दुष्टं पदम्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

ग्रनंगमंगलेति। स युवा ग्रनंगमंगलगृहापांगा: कटाक्षा:
तेषां या भंगयो भेदा: तासां तरंगिते: तरंगनटाच्छै:
उल्लोकतया तन्वंगया स्त्रिया ग्रालिंगित: सन् कार्तार्थ्यं
कृतार्थतां कक्षा लभते प्राप्नोतीत्यर्थ:। कक्षा शब्द-
ग्रमाजे भवेदिति तट्। ग्रत्र कार्तार्थ्यमिति पदं केवलार्थ
चोदितत्वात् श्रुतिकटु। च्युतसंस्कृति पदं व्याचष्टे च्युतेति।
च्युता स्खलिता संस्कृति: व्याकरणलक्षणानुगमो यत्र
तद्विपर्यय:। मया रचनमनेकेति। हे पल्लीपतिपुत्रि, भुजगोपम-
कन्ये, रचना पुरोदृश्यमानं, ग्रत्र त्वत्कुचयुगलं पुलिन्द-
सुन्दर्या: शबरयुवा तस्य करस्पर्शक्षमं हस्तमर्दनयोग्यं
पतो लक्ष्यते दृश्यते तत् तस्मात्काजात् कुञ्जरकुलं
हस्तिसमूह: त्वामनुनायते याचते किमिति त्वं कुचयुगं
पत्रै: पर्णै: ग्रावृतमाच्छादितं माकृथा: माकुरु इत्यर्थ:।
कुम्भयो: कुम्भस्थलयो: या ग्रम्भस्मार्द्रता तामा दीनं
कातरमित्यर्थ:। कीदृशं कुचयुगं मदुभवत् पेचकं तिन्दुकस्य
यत्फलं तद्वत् श्यामं श्यामवर्णं उदरं मध्यभागो यस्य तथा-
भूतं च ग्रतिगुरु: ग्रतिशयेन गुरु: चपल: प्राणो यस्य तथाभूतं
चेत्यर्थ:। ग्रत्र ग्रनुनायते इति पदं व्याकरणलक्षणविरुद्धत्वात्
च्युतसंस्कृति:। ग्रनीशिभि नाथ, इति वार्त्तिकेन नाथते
ग्रनीशइत्यर्थवाचकपदनिषेधादत्र च याचनार्थत्वात्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अप्रयुक्तं प्रयुज्यमानतानवच्छेदकरूपेण आम्नातमपि कोशकारैः

कोनोऽर्थे प्रयुक्तोऽवश्यं । यथायोगोत । यथा येन प्रकारेण अयं

पुरुषः दारुणाचारः क्रूरकर्मा सर्वदैव न तु कदाचित् विभाव्येत

दृश्यते तथा तादृशः अस्य पुरुषस्य दैवतः विशेषो गुणना

शब्दः इत्यर्थं मन्ये । अत्र दैवत शब्दो अयमकोश प्रथमकाण्ड

वृन्दारकौ दैवतामरे पुंसि वा 'इत्याम्नातोऽपि कोविदैः कोनोऽर्थे

कोविदा कोऽपि न प्रयुक्तः इत्यप्रयुक्तत्वं दोषः । अत्र तादृश.

कोविसम्प्रदायेन प्रयोजनानुसन्धान व्यग्रतया प्रयुक्तमप्रतीतिविलम्बो

दूषकताबीजम् । ममकोऽप्रयोजनसत्वेन नायं दोषः ।

अप्रसिद्धं यथा मट्टस्तु तदर्थं पठ्यते न च तत्रार्थे अस्य शोभः

विवोक्तार्थ सामर्थ्य रोहितत्वात् । उदाहरति मेदिनी । तीव्रान्तरेषु

निर्मलनीरेषु सुनेन सुनुर्जाता महोत्सः सत्पुत्रजन्मं

पुण्यं येन प्रभान् सम्प्रीत साद्रं मुरसातीव्रतां गंगां

मुरसातीस्नानोत्तेन अत्रस्य गम्यत्वं ध्वन्यते । हीन्द्र गच्छति ।

अत्र इन्तीति क्रियापदं गमनार्थे पोरपाठेतरे धातुपाठे

तदप्रत्यायने स्वरूपायोग्यमित्यसमर्थत्वम् । अत्र ओसह पोषयोगत

इश्रप्रयोगे विलम्बो दुष्टताबीजम् । विहतार्थमिति । येनहत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अप्रसिद्धेतपा व्यवहितो; क्रमो अस्य तद्दित्यर्थः ।

यत् अभिप्रायं सङ्गति ग्रन्थकारोऽत्र अर्थं प्रमुखम् । यावकेति ।
यावकस्य ग्रन्थस्यक्तस्य रसेन ग्रार्द्रौ यः चाटुः तेन यः
प्रहारः ताडनं तेन शोणिता उज्ज्वलीकृता अक्ताः केशाः यस्य
तादृशेन दयितेन प्रियेण साध्वसेन सौध्वरभ्रमात् भयेन तरला
व्याकुला अतएव मुग्धा विलोक्य सहसा झटिति चौर्युम्बिता।
अत्र शोणित शब्दस्य रौधिरलक्षणार्थेन उज्ज्वलीकृतत्व रूपार्थो
अवधीयते व्यवधानविलयो भवति प्रकृतस्यैव ग्राम्यपत्तित्वस्य
विनीकृतस्य विलम्बेनोपस्थितिर्दूषकता बीजम् । ग्रनुचितार्थ
यथा । ग्रनुचितो विनीकृतार्थ तिरस्कारश्च व्यंजकोऽर्थो
यस्य तद्विपर्ययः तपस्विभिरिति मा गीत: तपस्विभिः सुचिरेण
चिरकालेन लभ्यते या श्रौत्रीभिः योषिद्भिः प्रयत्नतः इष्यते
न तु ग्राप्यते कालान्तरभावित्वात् न तत्काल एव लभ्यते
इति भावः त्वं गीतं रणः संग्रामः रणाश्वमेधः यागविशेषः
तत्र पशुतां वध्यतां उपगता ग्राप्ता अतएव मशोल्बणः
ग्रशु शीघ्रं मक्ष स्यात्तया प्रयाति ग्रापद्यते इत्यर्थः । ग्रत्र
पशुपदं कातरतां कातरत्वभीरुत्वमनीक्षते ग्रनुचितार्थ
वर्जनीयस्य शौर्यस्य तिरस्काराय । विनीकृतार्थस्य शौर्यादि-
रुपकर्षस्योपस्थितिर्दूषकता बीजम् । निरर्थकमिति । वृत्तपूरणमात्र प्रयोजनक-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मिति भावत्। वाक्यालंकारभूतं ममत्वादि निर्वाहकं ज्ञेयं स्वत्वा-

रोपकं तु न दुष्टमिति बोध्यम्। उदाहरति उत्फुल्लेति।

उत्फुल्लं विकसितं यत्कमलं तस्य केसरेषु लग्नो यः पराग:

रेणु: तद्वत् गौरी गौरवर्णा द्युतिः कान्तिर्यस्या: तत्सम्बुद्धौ.

हे मल्लैश्वर्यसम्पन्ने भगवति गौरि युष्मत्प्रसादेन ममोभयोर्द्वयोः

मतीष्टं प्रसिध्यतु। अत्र हि शब्दः पादपूरणमात्रप्रयोजनकः.

उर्वर्यस्या विनोक्तत्वात् क्षितिमात्रांकत्वमेव दूषकता बीजम्।

[illegible] न वाच्यं मत तोदृत्यर्थः। उन्नन्ध्येति। उन्नन्ध्यः

उन्निष्पन्नः कोपो यस्य सम्पन्नकोपस्येत्यर्थः। [illegible] शूरस्येति

प्रोक्तं। तथा उन्नाद्धां परमेव दीक्षित्यरूपां विद्वत्तः नाशयितुः

दानुशीलनं मानत्। जनस्य स्वयमेव विनैव यत्नं देहिनः शत्रु-

मित्ररूपा। जना। वश्या। भवन्ति। उत्सेकार्थं दृढयति-यत्नः

उत्सेकशून्येन उन्नशूरत्वेत्यर्थः। भवादृशेन विदुषा शत्रुणापि

जनस्य शत्रोः देशे भयं न भवति। तथा जानहीन-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जात स्नेहेन मित्रेजाते पीत्यर्थः। जन्तुना ग्रन्थदात्रा जनस्य
मित्रस्य ग्रन्थदेरो न भवेत। ग्रत्र [redacted] जन्तुं ग्रन्थदातारं
[redacted] जन्तु पदं मदातरि ग्रमुख्यं परन्तु विवक्षितेन
ग्रन्थदातृत्वेन रूपेणावाचकमेव। यथा वा हाधिगीति। यत्र
रात्रौ सा स्त्री शशेव मुखं यस्याः तादृशी उर्वशी मया दृष्टा
सा रात्री तामसी किल तमोपुञ्जत्वर्थः। धाता ब्रह्मा कुशल
सैव विधाः प्रीतकृतः [illegible] यो ऽविधुः तस्य जो स्त्रीरत्नं
जीवलोकः ग्रन्थुना मम तादृक् नामिकाऽशिव जनकः रूपं नो
न भवतीत्यर्थः। तस्याः उर्वशयाः यो विच्छेदः तद्भुजा दृढं दृढं
ग्रन्धकारितं ग्रन्धकारयुक्तं कालपतं जातम। ग्रत्र दिनमिति
पदं ग्रकाशसमभित्यर्थे ग्रवाचकं दिनत्वं च सूर्यावच्छिन्न-
कालत्वमिति बोध्यं। मध्य उपसर्ग [illegible] संसर्गात् उपसर्गात्-
सम्बन्धात् ग्रन्यान्तरगतं ग्रन्यान्तरवाचकं तदुदाहरति-
जाँघाजङ्घेति। भर्तुः महेश्वरस्य नृत्तानुकार नृत्तस्य ग्रनुकरणे-
दशायां भवान्याः पार्वत्याः ग्रङ्गेभ्यः कोमलः कण्डपादः
[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by eGangotri Sarvagya Sharada Peetham

निजा भवानीसम्बोध्यनी या तनुः तैन स्वच्छा लावण्यस्य नापी

तत्र संभृतं यद्सम्भोजं कमलं तस्य शोभां निर्दधत् निशेषेण) धारयन्

जंघाकाण्ड एव उरुमंडान् नालो यस्य तादृशः तथा नखानां किरणाः

एव तन्तवः शोभमानाः केसराः तेषामाली पंक्तिः तया कलाः

कोमलाः तथा प्रत्यंगा भूषणाः तत्कालाङ्कुराः ये प्रवालस्य

पल्लवस्य रक्तिमा कान्तिः तस्याः प्रसराः विस्तारः तेन मिश्रलसयोन

नवपल्लवेन यस्य सत्र वा तथाभूतः। रत्न मञ्जुमंजीर: सुन्दरभूषणमेव

भृंगो यस्य सत्र वा तथाभूतेत्यर्थः। सत्र दधादिति निर्दधादित्यर्थे

प्रवाचकः। दधातेर्धारणे शीलस्य सामर्थ्य सत्वेऽपि वाक्यप्रसंगेण

कर्मण एव नियमितत्वेन निर्दधातेर्धारणेऽर्थे प्रवाचकः। अत्र

धारणं व्यंग्यमीति वाच्यं प्रत्नमुक्तार्थान्तरं द्योतयत। एव

पदस्य व्यंजकत्वात्। दूषकता बीजं तु निर्वोढनार्थानुपपत्तिर्द्योतिता

नित्य एवायं दोषः। नैत्रधौत नित्रधारत्वं ननु वस्तुनो नित्रत्वमे-

त्यर्थः। व्रीडत्वादु। व्रीडा लज्जा। जुगुप्सा गर्हा। प्रमंगलं

मंगलनैरोधि) इति व्यंजकत्वमेवेत्यस्य बोधकत्वमपीत्यर्थः।

मध्योदाहरति साधनमिति। यत् यादृशं प्रत्नस्य नलिनस्य

तादृशं सुमहत् प्रोत निपुणं साधनं सैन्यं प्रस्य धीशालिनः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बुद्धिमतः विलोक्यते तस्य राज्ञः ग्रशालितां कोपेन कुटिलीकृतां
भ्रुवं कोन्मः सहेत् । ग्रत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य
पुमर्थलिंगव्यंजनमर्थान्तरं तदुपस्थापकतया व्रीडादायीत्यश्लीलं
ग्रश्लीलार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकता बीजम् । जुगुप्सा-
व्यञ्जो उदाहरति त्रीनेति । ग्रत्रस्य वीनतया क्रीयतया
नैःशंकं यया स्यात्तया इष्टो ग्रधरो यस्य तथाभूतः ग्रतएव
त्रीलातामरसेन क्रीडाकमलेन ग्राहतः ताडितः क्रोधेनस्व-
वीनतेति शेषः कोश्यङ्गे विलासी केश दूषिते क्रोडस्व
मेत्रे व्यामील्य निमील्य स्थितोऽभूत् । इत्र नेत्रोन्मीलनस्य
कपटकृतत्वं ध्वन्यते ततः मुग्धा मूढा नायिका कुड्मोलेन
मुखेन तत्र तयोर्नेत्रयोः वायुं झन्मारं ददौत स्थिता ग्रभूत्
मुखवायुना नेत्रपीडा शाम्यतीति भावः । ग्रथ तेन नायकेन
नीतं ग्रणीतं विवेव सा मुग्धा ग्रनेशं बहुकालपर्यन्तं
चुम्बितेत्यर्थः । ग्रत्र वायुशब्दो ग्रपानवायुस्मारकतया
जुगुप्सादायी जुगुप्सा व्यतीत श्लीलोऽयं वायुशब्दः
ग्रप्रसंगत्व व्यत्सावुदाहरति मृदुपवनेति । मृदुपवनेन मन्द-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निलेन विमलः घनो निचयः सोत्रः सुन्दरः कलापः

मयूरपिच्छं। मालुयामा। उवेश्या। विनाशात् अदर्शनात्

अत्र प्रियारहिते जगति नेत्रसलिलः शत्रु रोदनो जातः।

सुकेश्मा: शोभनकेशमा। उवेश्या: केशपाशे सति वेषभाने

रुग्ण। वर्ही मयूरः कं जनं हरेत् अनुरंजयेत् न कमपीत्यर्थः।

कीदृशे केशपाशे? रुतो रोतकाले वेगोत्थित: वेषस्खोलन:

बन्धो ग्रन्थिर्यस्य तथाभूत:। तथा कुसुमै: सनाथे युक्ते उत्तमे।

अनेक साम्याय कुसुमसनाथत्वोक्ति:। अत्र वेनाशो व्रणं

व्यंग्यम्। दुष्कृता बीजं शोनुर्वैमुख्यम्।

रुग्ण उक्त्या वेषदाढ्यरोध साधनाभावेनाशा शङ्का:

व्रीडा जुगुप्सा मंगलं व्यंजनका:। संदिग्धमुदाहरणं यथेति।

अत्र श्लोकांगेत।

इति। सम्प्रति युक्ते जयोक्ष्मा अश्लोकांगेत: तत्प्रभवान्

त्वं वन्यां वन्दनीयां आशीःपरम्पराँ कर्णकृत्वा श्रुत्वा कृपां

कुरु। अत्र वन्द्योमेति त्वयोरभेदात् वन्द्यां नमस्यां आशी:-

परम्परां कर्णे कृत्वेति सम्बन्ध:। अत्रना आशी: परम्परां कर्णे

कृत्वा वन्यां हृद्गतमोहलायां कृपां कुर्वीति इति

सन्देह। इत्यर्थ:। दुष्कृता बीज मुद्देश निश्चयाभाव:।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परिभाषितमित्यर्थः। सम्यगिति। सम्यक्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं
तदेव महदज्योतिः सकलाज्ञानतिमिरनिवारकत्वात् मोक्षजनकत्वाच्च
तेन क्लेशतः विनोदतः प्रक्षयो मिथ्याज्ञानजनितः संस्कार
विशेषो यस्य तत्तथोक्तः। तत्सेवनः पुरुषस्य विद्योपमानमपि
रज्ज्वादिकर्म हस्तपादादिना क्रियमाणमपि बन्धनं बन्धजनकं
संसारप्रयोजकमिति यावत् न भवेदित्यर्थः। अत्र ग्रन्थशब्दपदं
वासनापर्यायं योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तं न सर्वत्र। दुष्कृतबीजं
तु तच्छास्त्रानभिज्ञस्य ग्रन्थानुपपत्तेरेव। ग्राम्यं व्याचष्टे
ग्राम्यमिति। ग्राम्येषु श्रोत्रदुग्धे तत्प्रयुक्तं ग्राम्यम्। केवलं
लोकव्यवहारे प्रयुक्तं न तु शास्त्रे। यत्त्वुदाहरति-रावेति।
हे प्रिये रात्रौ पूर्णचन्द्रा रात्रौ तस्याः कान्तश्चन्द्रः तस्य
संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता द्युतिर्यत्र तत्राभूत्, ते तव मुखं तपनीयस्य
स्वर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र तादृशी कटिः नितम्बश्च ये मम
मते हरेः प्रत्युरंजयतीत्यर्थः। ग्रन्थकोटेपदं ग्राम्यम्। श्रोणि
नितम्बादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते। 'कटे' पदं तु ग्राम्यशब्द
प्रयोगनिमित्तं ग्राम्यशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं दुष्कृतबीजम्।
नेयार्थमिति। स्वेच्छया कल्पनीयो ग्रन्थो यस्य तदित्यर्थः।
निरूढेति। रूढिं प्रयोजनाभ्यां विना निषिद्धा या लक्षणा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना: अत्रापि त्रयमिश्रा। लक्षणा। अत्रेन्तरीयकोश्वत् लक्षणा: 100

सास्वतमधुना प्रयोजनवशात् क्रियन्ते। गंगायां घोषः इत्यादिका:।

रूढिश्वत् लक्षणा अप्रसिद्धितो नैव क्रियन्ते। यथा रूपनान् घट।

इत्यादिका:। इति मत्वा विवेकः रूढिप्रयोजनान्यतरशून्यं लाक्षणीयक-

मिति। तद्यथेति यथा शब्देति। हे तोत्व ते तव मुखं यत्रं शरत्काले

समुल्लसन्ती यः शीतमसन्ती चन्द्रः तं त्वेदापातनीतत्वं

करतलाहतं मेरीति। अत्र त्वेदापादेन शैत्यजडत्वं लक्ष्यते।

दूषकता बीजं तु लक्षणाजन्य बोधे रूढिप्रयोजनान्यतर सामस्या

भावात् अत्रोनुपपत्तीतरेव। अत्र विलक्षणं दुष्टं पदं समासगतमेव,

अत्रमत शीतकरादि अत्रसमासगतं समासगतत्व विलक्षु-

प्रतीति। अत्रप्रतीतौ मनेशदायकमित्यर्थः। विलम्बात् स्वार्थबोधजनक-

मिति यावत्। मतः कारणात् अत्रस्य विबोधितस्य शीतांशोः प्रतीतिः

व्यवहिता भवति। यथेत्युदाहरति-अत्रेति। हे भूजन तव शीतलं शैत्यं

अत्रैव मुनिविशेषस्य लोचनात् सम्भूतं मज्जीतिशब्दः तस्मादनेनो-

दूषेन शीतिमः आसन्नशीतैः कुमुदैः केदृशं अत्रत्यं अत्रैवस्थेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शोभते इत्यर्थः। यत्र त्रैलोक्यलोचनसम्भवेत्यनेन विवक्षित-
विशेषस्य चन्द्रस्य न श्लेषेत्युपपत्तिः। [illegible]

[illegible] त्रिविधः प्राधान्येन त्रीणि विद्यते यत्र तत्।
विधेयमर्थो यत्र तत्। यथोदाहरति—मूर्धनामिति।
रक्षां भटीयानां मूर्धनां मस्तकानां दोर्दण्डं भुजावां च यत्
कर्तनं छेदनं तेन त्रीण्यस्रं निर्झरं यथा स्यात्तथा गलात् कण्ठात्
गलन्ति या रक्तस्य धारा तया धौतौ प्रक्षालितौ यौ ईशाङ्घ्री:
शिवचरणौ त्वत्प्रसादेन उपनतः प्राप्तो यो जयः तेन जगति
जातो विख्यातो श्लेषमा येषां तादृशानामित्यर्थः। कैलासस्य
पर्वतस्योल्लासेन उत्थापने यः इच्छामात्रोत्कर्षः
त्रीण्यधिकं तस्य पिशुनानां सूचकानां उत्सर्पी उत्कर्षो यो दर्पो
गर्वः तेनोद्धुराणां समर्थानां किं रतत्फलं जातं यत् नगरी-
रक्षणे लंकया। रक्षणे हि प्रयासः क्रियते इति शेषः।
अत्र मिथ्याश्लेषत्वं श्लेषमिश्रेति शैत्या श्लेषो मिथ्या-
त्वमित्यर्थः। [illegible]

[illegible] तत्र मिथ्यात्वं

बहुव्रीहिवत् पदार्थे गुणीभूतं, ग्रन्थमेव दोषः इति भावः।

101

बहुव्रीहिवत् समासान्तरेऽपि ग्रहीनमृषृत्वं भवतीत्याह- यथा वेति।

यथा कर्मधारयेऽपि नीलोत्पलम्। सल्लकीति। स्थावरराजकन्या

पार्वती नितम्बात् कटेरधस्ताद्भागात् स्रस्तां विगलितां केसर-

दामकांची बकुलदाम माला, पुनः पुनः काम्यां ग्रन्थरोपयन्ती

नितम्बे निवेशयन्ती स्मरेण कामेन न्यासीकृतां निक्षेपीकृतां

कार्मुकस्य कार्मुकसम्बन्धिनं द्वितीयमौर्वीमिव। ग्रन्थैव कीमिति

न्यस्ता नान्यत्र इत्यर्थः। ग्राहं स्थानीविडा [illegible]

[illegible] मलोऽपि ग्रन्थमेव शिवं

यशीकरिष्यतीति जानन्नित्यर्थः। ग्रत्र द्वितीयत्व मात्रमुत्प्रेक्ष्य

[illegible] द्वितीयत्वं पात्र

कर्मधारयसमासे परपदार्थप्राधान्यात् गुणीभूतौर्वीति विधेयत्वस्य

[illegible] ग्रहीनमृषृविधेयांशत्वं दोषः। मौर्वी द्वितीयामिति

पाठे तु विरोधाभावतीतिः। [illegible] यथावेत्युदाहरति

[illegible]। [illegible] ग्रहीनमृषृत्वेन ग्रवगतेः, ग्रस्तु यद्, ग्राकुल-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धनादि मृग्यते कन्यावन्धुभिरन्विष्यते तत् व्यर्थं रन्ध्रैकलापि

समस्तस्य तु कस्यैव का विलोचने त्र्यम्बके किमीदृक् किमपि

नेदृक्षम्:। वपुः शरीरं विरूपाक्षं विरूपोऽक्षो विषमोऽक्षिणी वा

त्रीणि यस्यासौ तथोक्तं सर्वांगप्रधानं चक्षुरेव यस्मिन्विरूपं

तस्मेतमांगं किं वस्त्वभीप्सित भाव:। ~~किमिदं तु भवतीति इदमुक्ता~~

अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता अप्रसादित

शेष:। जात्यैव न ज्ञायते कुलं गोत्रं च दूरापास्तं। वसु धनं

दिगम्बरत्वेन नग्नतयैव निर्वेदितं ज्ञातीति साधितमित्यर्थ:।

वरगुणैश्च साकल्यं तावदास्तां तदेकदेशोऽपि यत्र नास्तीत्यभिप्राय:।

अत्र जीवंस्तोन्नरलोक्यता न स्यादित्यर्थ:। इति वाक्यक्रिति

पदनीयमित्यर्थ:। ~~अलोक्यतां लोकयति तेति तु~~ नश्यमाने

उद्धरतीव अज्ञानेनेति। या अप्रसन्नता नामिका भवता त्वया क्षणमपि

अप्रसन्ना न दृश्येत्यर्थ:। तदुदन्तचिन्ता तद्वार्ता कथनमपि

सम्प्रति अधुना तव तापितं ग्लानिं करोति अतो अस्मान्

धिक् धिक्। कोदृशी सती? अज्ञानेनेव ~~इत्यत्रोपमायां~~ क्रियते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvoday Shastra Peetham

सागरः प्रतीक्ष्यमलेन शालते शोभते इत्यतीतशमचापल शालीः

१०२

मतावोचत् तस्य यत्यन्दानं बन्धनं तस्यैकं सदनं स्थानं

तव नेत्रस्य तत्रैव विश्रान्तेरिति भावः। अत्र प्रसमासेन नञा

निषेधो विधेयः। न मुक्ता शीत/ समासकरणेन तु गुणीभूतत्वात्

निषेधस्य विधेयत्वाप्रतीतेः प्रधानभूतविधेयांशत्वं शेषः/ [redacted]

[redacted] निषेधप्राधान्ये समासाभाव°

इत्युक्तप्रायं यथोक्तं नवजलधरश्च शीत। अयं सलक्ष्मः हनुमुच्यतः

नवजलधरो मेघः न हतोनशाचरः इयं इरमाकृष्टं सुरधनुः इन्द्र-

चापः तस्य राक्षसस्य शासनं चतुर्थं त्रयमपि पटुः तीव्रः धारासाः

धारावर्षः न जाणिपरम्परा च इयमपि कनकस्य निकषः कजगेरेखा

तडित्स्निग्धा दीप्तिमती विद्युत् तोऽत् अनपेक्षा उर्वशी न

भवतीति शेषः। अत्र चतुर्थं अवयवेषु गम्यमान भवेत् क्रिया-

पदेनैव नञ्जो हतोनशाचरशब्देन त्रयाणामर्थात् न समासः

अतएव नञर्थो निषेधः प्राधान्यात् विधेयः तेन गुणीभूत-

विधेयांशत्व डोजो नात्र। [redacted]

[redacted] जुगोपात

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स: दिलीप: अत्रस्तो निर्भीक: सन् आत्मानं शरीरं जुगोप
रक्षति। अनातुर: अरोगी सन् धर्मं भेजे सिषेवे। अनृद्धनु:
अनुद्धत: सन् अर्थान् अर्जान् स्वीकृतवान् अनसूय: अनुनासन:
सन् सुखमन्वभूत् सुखानुभवं अकरोत्। अत्र पर्युदासे गुणीभूते
निषेधः अनुवाद्यो न तु विधेय:। तेऽवाह- अत्रस्तत्वे इत्यादि।
~~अत्रस्तत्वे योगवृत्तौ विहितं अकर्तरि अत्रस्तयोगस्तदङ्गत्वात्~~
~~अनुद्धतेति सेवार्थो निजेतस्य विधेयत्वेनैवेति कैश्चित्~~। विरुद्ध-
मीतकृत् भयेति। सुधाकरोति। सुधाकर: चन्द्र: तस्य
कर: किरण: तदाकारं तत्सदृशं विशारदं प्रगल्भं च
विवेचितं यस्य तादृश: अत्रसौ रघु: अकार्यमित्रं कार्यं
विनैव मित्रं अस्य प्रकृतस्य किं वर्णयामहे गुणातिशयो
शेष:। अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवेचितं अकार्ये
मित्रमिति तु प्रतीति:। न कार्यमकार्यमिति नञ्समासे
कृते तु कार्ये मित्रमि~~ति~~ इत्यर्थ:। ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ विरोति।
कान्ता चिरकालेन वीरप्रसूस्त्वं लोलनानन्दयोग्य: नेत्रानन्दजनकस्य
~~[illegible]~~ कान्तस्य दयितस्य मुखं दृष्ट्वा कण्ठग्रहो,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized By Sarvagya Sharada Peetham

ग्रालिंगनोक्ति यावत् सहस्र कोटीन विघ्नोत्त कथोत्त ।

यत्र गलग्रह शब्दः ग्रालिंगनार्थकत्वमा त्रिवोक्तः परन्तु

योगीश्वरोक्ते रूढः 'मोढं योगमपहरोत' इति न्यायेन कण्ठ-

ग्रहाव्यापहारेण योगीश्वरत्व एव तात्पर्यते इति गलग्रह पदं

विरुद्धमोतकृत् । यथेवकुदाहरोत न त्रस्तमोति । यत् भगवतः

भवानीपतेः देवात् महेश्वरात् धनुः त्र्यंबकजातं त्रोण्यां यत् न त्रस्तं

न भीतं तन्नाम मुस्तोत्यर्थः । महेशात् ? श्रुतेषु ज्ञोणेषु कर्ण-

सन्तानो दृषा मूढः तेन शक्तः ग्रात्मा यस्य । नन्तु तत्र कथं

योत्यते तिं तेवत्याह । तस्य भवानीपतेः पुत्रः स्कन्दस्तु

मदान्धो यः तारकासुरः तस्य घातं विश्वस्य सर्वलोकस्य

दक्ष । उत्पेवा येन तादृशः स्कन्दः इव तस्य देवस्य ग्रहं प्रियः

शिष्यः परशुरामः ग्रतः कथं विस्मृत इति भावः । ग्रत्र भवानी शब्दः

भवस्य महादेवस्य पत्नीत्यर्थे ङीष् तथा च भवानीपतीति शब्दः

भवान्याः पत्यन्तरे [illegible] व्रतीनिमुपस्थापयोत । इति

त्रिकद्रुमोत कृत । [illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible]

~~[illegible]~~ उदाहरणान्तर-

माह- गोरपीति । गोः वृषस्यापि सोदर्ये निकटे (अल्पशिनप्) वाहनता

आहवतः सोऽपि गिरीसुता सिंहः निरंहकारः श्रुतिकटोरोऽपि

सौम्यो भवति । यः अभिविकारमणः महेशः वः युष्मान्

पापात् रक्षतु । अत्र अभिविकारमणः इति पदं विरुद्धां

क्रियामुपपादयति । रमणपदस्य जारस्त्रीसम्भोगबोधकत्वात्

विरुद्धमितिकृच्चम् । श्रुतिकटुमुदाहरति- साध्वे यौत ।

मुग्धाया: अनुतप्तस्य सान्द्रतरंगा: ते सञ्जाता: यस्मात् तथोक्ते

विलोचने यस्याः एतादृशी सीला दूरे स्थितेति शेषः । अयं

बर्हिणां मयूराणां यत् निर्हादनमव्यक्तशब्दः तद्वत् तद्भोग्यः

कालः घनसमयः कालो अन्तकश्च समुपागतः । अत्र

बर्हिनिर्हादवत् इति पदं श्रुतिकटु । एवं अन्यदपि श्रुत-

संस्कृत्यादिकं ज्ञेयम् । उक्तान् पददोषान् वाक्येऽपि दर्शयति-

अत्रापीति । श्रुतसंस्कारं श्रुतसंस्कृतित्वं असमर्थं असमर्थत्वं

निरर्थकं निरर्थकत्वं त्यक्त्वा हित्वा श्रुतिकटुत्वादयः

त्रयोदश पूर्वदोषा: वाक्येऽपि सन्ति भवन्ति । अत्रापि पदस्यांशे

पदैकदेशेऽपि ~~&~~ केचन न पुनः सर्वे । उक्तमेवोदाहरणम् ।

सोऽयमेवेति । यः राजा दशरथो वेदान् ऋग्यजुःसामादीन्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अध्वर्यून् अधीतवान् विदथान् देवान् अयजत् पूजयामास ।

२०१

पितॄन् अर्चासीत्- श्राद्धादिभिः तर्पितवान् । अन्धून् सम्भंसत

दान मुष्टादिभिः सम्भोजितवान् । अरुषं कामक्रोधलोभमोह-

मद मात्सर्याणां समुदायं व्यजैषीत् पराजितवान् । नीलो अरंस्त

रमे । अहीन् रात्रून् समूलघातं न्यवधीत् समूलं हत-

वानित्यर्थः । अत्रानेकपदगतत्वेन श्रौतकर्तृत्वस्य

वाक्यदोषत्वम् । वाक्यगतं अन्यपुरुषत्वमुदाहरति-सायणीयं ।

सः प्रसिद्धो दुश्च्यवनः इन्द्रः वः युष्माकं युष्मभ्यं वा मनुष्याणां

कल्याणानां सन्तोनं सम्भक्तं ददातु पुनः अस्मभ्यं शत्रून्

अनेडमूकताद्यैः मूकबधिरत्वाद्यैः दोषैः वज्रेण खण्डयतु नाशय-

तित्यर्थः । अत्र दुश्च्यवनः इन्द्रः अनेडमूको मूकबधिरः

अप्रसाद्यः पठितव्यः दुश्च्यवनशब्दः इन्द्रे अनेडमूकशब्दस्य

मूकबधिरे कोषेऽप्रसिद्धो । वाक्यगतं निर्देशार्थत्वमुदाहरति—

सायणीयं । हे अनोजव शत्रून् ते तव शत्रूणां यशः अन्यस्य

अन्यस्य रथिवत् आस्थानशीलः भोक्तारं । कोऽसौ

ते ? सायकः रक्षिणः सहोमा यस्य तथाविधो बाहुरस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तया भूतस्य तया मकरध्वजेन समुद्रेण नियमिता पौरोहित्या
या भूमा भूमिः तस्या। ज्ञो अपतेः सार्वभौमस्येत्यर्थः।
अत्र सायक मकरध्वज भूमाष्ज श्लोक शब्दानां शर मदन
क्षान्ति पद्म पद्येषु प्रसिद्धि बाहुल्यात् अकृतार्थ दिशोधान
मिति निरूढार्थत्वम्। वाक्यगतमनुचितार्थत्वमुदाहरति-
कुविन्द इति। हे विभो कुविन्दो भूपतेः त्वद्गुणानां
शौर्यादीनां ग्रामं समूहं ज्ञोभतः समन्तात् पटयसि पटं
करोषि। ते तव नाम्ना। बन्दिनः स्तुतिपाठकाः दिशो
दिश तव यशो गायन्ति, तत्रापि स्वंविक्थवैभवे सत्यपि
मदा यशश्चीवन त्वयि सत्यपि त्वत्कीर्तिः इह लोके
विगतमच्छादनं आवरणं यस्यां क्रियायां तथा भवति तथा
आमील पर्यवदीति व्याजस्तुतिः। कीदृशी? शरज्योत्स्नावत्
शरदीव निर्मलानि स्वच्छानि प्रकाशमानानि निकषानि
विपुलानि यानि सर्वांगानि तैः सुभगा सुन्दरी। अत्र
कुविन्दादि शब्दो रूढ्या तन्तुवायार्थकः। ज्ञाकरोजे राज-
रूपेऽर्थे लक्षणया। नियमनात् तन्तुवाय-
रूपोऽर्थः व्यंजनया गम्यते। परन्तु वर्जनीयस्य राज्ञः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तिरस्कारं व्यनक्ति इति ग्राम्यनीचत्वार्थत्वं क्रोड: । वाक्यगत-
105
मवाचकत्वमुदाहरति- ग्राम्येति । ग्रयं विषमाशन: सूम:
ग्राम्यभाट् ग्रस्मे ग्राकाशे भ्राजते शोभते इति ग्रभ्रभ्राट् ग्राकृष्टो
जलदु: वेल्लुधाम। वेल्लुपदं ग्राकाशाभाव ग्राद्य सदृसवर्णानां
कमलानां पलाशन पलाशवत्वयो: तिद्धां करोति
इत्याकारेणार्थ: । ग्रत्र ग्राम्यभाट् वेल्लुधाम विषमाश्व निदर्शन
शब्दा: ग्राकृष्ट जलदु गगन सधूश्व संकोच इलाता मुनाच्यका: ।
ग्रीम्यंजाक्रमश्लीलत्वाक्यमुदाहरति ग्रपेक्षेति । ग्राम्रलोचना
नायिका उपसर्पन्ती शत्रोरेतमुरवं गच्छन्ती भूपते: सम्पता
सेना तत्तत्प्रहरणेतत्तत् शस्त्रादिग्रहणे उत्साहवती सम्मोहनं
विषमोहनं ग्रवाप्तवती चमार । ग्रत्र उपसर्पण ग्रहण मोहन-
शब्दा: ग्रीड्राक्रमादश्लीला: । जुगुप्सादायकमश्लील मुदाहरति
लोकैरिति । ते कवय: ग्रन्यैर्वान्तं घृष्टिं ग्रन्यत मुखस्य
भुक्तमन्नं समश्नन्ति भक्षयन्ति । परेषा मुत्सर्गं पुरीषं
ग्रन्योद्धारेण तमन्नं च भुञ्जते येषां कवीनां इतरार्थग्रहे
इतरस्य कवे: परिग्रहं ये कुर्वन्ति । ग्रत्र वान्तोत्सर्ग शब्दो
घृष्टितपुरीषायकतया जुगुप्सा कुरुत: । ग्रन्यैरित्यायकम-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शैलीतमुद्दाहरति पितृवसीतमिति । अहं परिवारजनेन सह यं पितृवसीतं जनं गृहं व्रजामि गच्छामि यत्र पितृवसौ मे मम हृदयं पावकान्वये पवित्रत्व कारेण वंशे पितृष्वसृसम्बन्धे सीत सत्यु तत्कालमेव ग्रथितं उन्मूलितं शोकरूपं शल्यं यस्मात् तादृशं भवतीति विनोदितार्थः । अत्र विवक्षितार्थ-बोधकाले तां पितृवसीतं श्मशानं व्रजामि यत्र श्मशाने पावकान्वये पितृष्वसृसम्बन्धे सीत मे हृदयं ग्रथितं-शोकशल्यमं भस्मरूपं भवति इत्यर्थान्तरं व्यंजयन् पितृवसीत पावकान्वय शब्दावमंगलार्थकत्वात् ग्रथशैलौ ।

सुरालयेति । वाक्यगतं सौन्दर्यमुद्दाहरति-सुरेति ।

सुरालया मदिरागृहं तत्र यः उल्लासः तत्परः ब्राह्म पर्याप्ता शत्रुवधक्षमा कल्पना सेना येन तादृशः मार्गणेषु बाणेषु प्रवणः रतः । भास्वती शोभमाना श्रीः सम्पत्तिः-यस्य सर्वंसहः । एष राजा त्रिलोकपतामित्यर्थो विवक्षितः ।

सुरालया मदिरागृहं तत्र यः उल्लासः तत्र ब्राह्मं कल्पना सेना येन तादृशः मार्गणेषु बाणेषु प्रवणः यान्न

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा ज्वलः तत्परः भास्वतो उज्ज्वलो भवेत् अस्य यस्य एवंभूतः [illegible] जनः चेतो मनोमित्यर्थः विवेकात् शीत सन्देहः/एवं यत्र कस्यापि ज्वरणस्याभावात् तात्पर्य-सन्देहेव स्तोतवा एवं कथं शीत संशयः। वाक्यनतमज्ञानत्व-मुदाहरीत तस्योत। हे सखे तीव्रो यः संवेगो वैराग्यं तद्युक्तस्य ज्ञानेधमात्रो दृढज्ञानवान् [illegible] यमनियमादियुक्तस्य ताद्दशस्य योगिनः दृढभूमिः दृढसंस्कारः कोऽसौ निवृत्तिं न शक्नुयात् तथाभूतः यः यतः [illegible] योक्तः मोक्षरूपं फलभाक् जात इत्यर्थः। यत्र ज्ञेधमात्रोपाय-तीव्र संवेग भूमि शब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेन ज्वलतीतत्वं ज्ञेयः। ग्राम्यं वाक्यमुदाहरीत-ताम्बूलीत। ताम्बूलेव भृतः पूर्णः मल्लः कपोलो यस्य योऽयं मानुषः [illegible] खादनं पानं च करोति तथापि भल्लं सम्यक् जल्पीत वदतीत्यर्थः। यत्र गल्लभल्ल मानुष खादन पान शब्दा। ग्राम्या। नेदमर्थे-रेते शब्दा। न प्रयुज्यन्ते ज्ञापितु कथालाद्य रेवेत भावः। वाक्यगतं नेसर्गिकत्वमुदाहरीत-वस्त्रेति। हे प्रिये वस्त्रमम्बरमेकाकं [illegible] नग्नं वैदग्धं [illegible] नाट्य नृत्ये. जाडे. निर्वे. धानं निरस्तं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्व रजोभ्यां परं तमः ग्रन्थकारो यस्याः इदृश्या निष्कम्पा

ग्रचला भूमिः रोचना कृता। तस्मात् साम्प्रतमधुना नेत्रमुद्घं

नेत्रद्वन्द्वं वोऽप उद्घाटयेत्यर्थः। ग्रत्र वस्त्र वैदूर्य चूर्ण सत्व

रजः परिनिष्कम्पा मुद्ध वोऽपेति पदैः यथा क्रमं ग्रम्बर रत्न

पाकतमः ग्रचला द्वन्द्व बोधयेति पदानि लक्ष्यन्ते तैश्च

ग्राकाश मणिकिण ग्रन्थकार भूमि युगल उद्घाटयेत्यर्थाः

उपस्थाप्यन्ते। परन्तु ईदृशलक्षणांगीकारे सति प्रयोजनान्यतरा

भावान्न नेयार्थत्वम्। वाक्यगतं विलुप्तत्वमुदाहरति-

धम्मिल्लस्येति। ग्रपूर्वस्य बन्धस्य व्युत्पत्तिः विशिष्टा

उत्पत्तिः सम्बन्धो यत्र तादृशस्य धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य

कस्य पुरुषस्य मानसं विकासप्रीतिशेषेण न रज्यति हृष्यति

ग्रपितु सर्वस्येत्यर्थः। ग्रत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य

कस्य मानसं न रज्यति इति सम्बन्धे ग्रतीतिप्रबन्धात्

[illegible] बन्धस्य बोधविलम्बो इक्ष्वाकुबीजम्। वाक्यगत

मीवमृषिबोधयांसात्वमुदाहरति-ग्रन्धकार इति। ग्रत्रयमेव

ग्रे मम तमस्कारः निंद्य मदरूपः सन्तीति शेषः। स्यात् वशी-

कृत जगत्त्रयस्य ममापि ग्रीरसम्भावनेति भावः। तत्रापि

मत्वेको [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvajna Sharada Peetham

अद्यना बहवो जाता, जेतुश्चन्मते। [illegible] वीरेषु

मध्ये एकस्तु मनुष्यो राम: रोऽपि तापस: तपस्वी [illegible]

[illegible]

[illegible] रिपुरिति एतत्तेनैव तिरस्कार: रोऽपि

[illegible] मत्सरोऽपि एव ननु हरे राजसानां कुलं निहन्ति

मारयति। [illegible] अहो महदुःखमरण्यमें वा

वर्तते मत् रावणो जीवति एतादृश पराभवोत शय [illegible]

[illegible] प्राणधारणं करोति रावण:। [illegible]

[illegible] अकीर्तिं इन्द्रजितं प्रेषनादुर्जय पिधकोपिनं

प्रबोधितवता उत्थापितेन कुम्भकर्णेनापि किं न किंचित्कृतं

जातमित्यर्थ:। एवं स्वयं एव यामोदना तुच्छग्राम: तस्य

विलुण्ठनं ध्वंसनेन वृथाद्यूने: वृथा पुत्रै: शोक विशेत।

[illegible] खेल्यामे। [illegible] भुजै। किं कृतं न किमपि भुजदम्भ [illegible] शो-

रुष्पजयादीति भवे:। अत्र उत्पयमित्यनेन ग्रन्थस्य त्यक्तारत्व

[illegible]

[illegible] विधीयते तत्र उद्देश्य विधेयभाव [illegible]

[illegible] जीवोपम विधेयमुद्देश्य:। [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible] उद्दिश्य विधेययोः यौनार्थस्य नेयमीतत्वात्।

[illegible] अत्रेयं गिकृतिर्भवति [illegible] स्तत्राप्यसौ

तादसः" इति षत्वम्। [illegible]

[illegible] अत्रार्थात् उच्छ्रूनत्वमुद्दिश्य विधीयमानं वृथात्वं

समासवशात् गुणीकृतं अतोऽनमृषिनिर्देशांशत्वं दोषः।

अथवा वा अत्रेति। हे सुभगे सुन्दरी, यः [illegible] तव दृशोः

नेत्रयोः अपांगसंसर्गि नेत्रान्तसम्बन्धि तरंगितं [illegible]

वक्रेक्षणपरम्परां तनोति विस्तारयति तथा तव भ्रुवो अग्रान्तात्

कोटिपर्यन्तभागे विलासि विलासयुक्तं, वेल्लितं नर्तना-

धिक्यं तनोति तथा तव तनोः निजसरि प्रकाशयोग्यं सौभाग्यमे-

मेव कथ्युं तनोति अत्रैके सः नायकः अगतः। अत्र

योऽसौवीत पदुद्दिष्टं अनुबध्यमानस्य [illegible] तद्

निर्देश्यस्यापि यतीतिकृत्। [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] नक्रान्तः भ्रुवं यतीतिविषयः नीरेशे लोचनगोचरः

अनुद्यतः अनुबध्यविषयो [illegible] यस्य ईदृशः तथोक्तः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यच्छब्दोपादानं नापेक्षते। ज्ञापकोयं तेन विनेहेशेतेत्यत्र।

तत्र आक्रान्तार्थं तच्छब्दमुदाहरति- क्रान्तमिति। क्रान्तं

क्रान्तता भोक्तव्यरूपमित्यर्थः। केवला नीतः शौर्यं बलं शत्रुषु-

योपेतं व्याघ्रादेः पशूनां योक्तृतामेत्यर्थः। एते इतः आक्रान्ताः

ज्ञातीर्बलेन राजा सेनाभिः संयुक्ताभ्यां नीतशौर्याभ्यां

सिंहं जघ्नाषुत्पन्नार्थं सिंहे प्रत्ययेन गर्योषितवान्। सोऽहं-

"तीक्ष्णदंष्ट्रेण तेनाहं लोभो मृदुः सदैव बाधते।

एतद्वुध्वा महाराज, मा तीक्ष्णो गा मृदुर्भव"॥

इदं चात्र [illegible] आक्रान्तार्थकेन तच्छब्देन

यच्छब्दाक्षेपात् उत्तरत्र बोध्यः। प्रतिहार्थं तच्छब्दमुदाहरति-

हृयमिति। व्याख्यातमेतत्पूर्वम्। अत्र माङ्गेन प्रतिहरणमाह। एवञ्चात्र

प्रतिहार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादुत्तरत्र बोध्यः। अनुभूतार्थं

तच्छब्दमुदाहरति- उत्कमिमीति। हे प्रिये उत्कोच्यनी कन्यपुत्रा

ताम् अनेन मोक्ष्यमोक्षतः गोक्षतः वृषभक्षान्तः उत्सीयमानत्वेन क्षान्तो

यस्या तादृशी तथाहं उत्सृष्टे वत्सेऽतरे लोचने चक्षुषी स्रोतसे

रोदसी रोदसी क्षिपन्ती कोशन्मां त्यजतीति उद्वहा संचारयन्ती एवं

मूर्छां निष्कर्षणं धूमोद्धतेन दुहेन उद्योगेन [illegible]

इत्यसि उत्तरो दग्धासि योगे परयत्- तोह न दुहेऽत्यर्थ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्र तच्छब्दो अनुभूतार्थकत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते

वक्ष्यति यच्छब्देऽपि तच्छब्दोपादानं नापेक्षते । यथा

साधीयोत । अनेनानलया सौन्दर्येण अधिकेन यत्प्रेम्णेय

उद्वेतेयोत पुष्पैः पद्मैः यन्मालितं मुकुलितं तत्

साधु समीचीनं कृतं तेन चन्द्रमसा नु खलु नीलिनीमुखे जीवति

सति जेतरि सोत उचना उद्यमं नानुभवता

साहसं अनौचित्यं चारित्वं अनुष्ठितं कृतम् । अत्र यन्मालित-

मिति उत्तरवाक्यगतो यच्छब्दः पूर्ववाक्ये तत्साधुकृतमिति

तच्छब्दोपादानं नापेक्षते अनेकपदेऽपि दृश्यते: ।

[illegible]

[illegible] ।

क्वचित्पादोपादाने तु निराकांक्षत्वं प्रतिभासते । [illegible]

क्वचित् कुत्रापि सामर्थ्यात् गम्यते । यथा ये नामेति ।

ये नामकेचिज्जनाः, वः अस्माकं इह मालतीमाधवनाम्नि

नाटके अवज्ञां उपेक्षणां प्रयुञ्जते कुर्वन्ति ते

किमपि जानन्ति अज्ञं तत्त्वं जानन्तीत्यर्थः । यदा ते

किं जानन्ति न किमपि जानन्ति । यतः तान् अपण्डितान्

प्रति रञ्जयितुं मालतीमाधवनिर्माणप्रयत्नो न नाट्यविधि-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गीयते शीत व्यायात्, तर्हि कं शीते ते यत्न। इति जिज्ञासायामाह

उत्स्यते इत्यादि। कोऽपि [redacted] कोशयत् अस्य संसारबन्धस्य

नुन्नगुणः अन्वयमुत्तन्तयत यदा इयर्ति° पर्यन्तं वोत्पना:

अग्रे उत्स्यते शीत विभाशास्यं, तत्राह कालो ह्यं निरवधि

विपुला च पृथ्वी। अत्र दुर्जने के ते शीत यत्तच्चवद्वयोर्

ऐक्यमभिप्रयादानात् निरवधित्वं प्रतीयते। [illegible] तेनेति

द्वयोरनुपादानेऽपि सामर्थ्यात् द्वयमपि अत्रध्याहारेणावगम्यते।

अत्र तच्चवस्यानुपादानात् यच्चद्वयस्य साकाङ्क्षत्वमेवेति

[redacted] विधेयावमर्शी डाः। [redacted]

[redacted] ग्रहणमिति। हे प्रिये अस्मो

दृश्यमानोऽहः वसन्तकालो लक्ष्मीतो हनूमतिवागत:। मरुत्सुत:

ते दोलायिता: ते पुन्नागा इत्यस्पृशा आरवः सुन्दरा:। बकुल

बकुला: कीर्तन तत्राश्रित:। हनूमत्पक्षे मरुता स्वपित्रा अन्नाद्वाता:

केसरा: सटा यस्य तथा प्रकृतः स्वच्छो यत्तामीक्षिप: चन्दु: तस्य मण्डलं

निम्बं तथैव अग्रजा: मुख्यं [redacted] यस्मिन् पक्षे प्रकृतस्तुल्य: तामोचर:

सुग्रीव: तस्य अग्रजे अग्रजा: अग्रेसर: तथा विपुला: विशालाश्च

या रामा: कामिन्द: तासां महा विपुलाभि: रामाभि: इत्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वीक्षितः अवलोकितः पक्षे वियुक्तः सीतारहितो यो रामः तेन आतुरया दृष्ट्या वीक्षित। इत्यर्थः। अत्र अक्षः शब्देन तत्सदृशत्वात् तच्छब्दार्थस्य परोक्षत्व प्रतीतिः। अक्षः शब्दस्य तच्छब्दपर्यायत्वे बाधकमाह-प्रतीतौ नेति। यः अत्रैव प्रसिद्धः कर्णः यः भूपतिना दुर्योधनेन प्रेषे तत्र तस्मिन् कर्णे सेनाधिपत्ये विनियुज्यमाने ततः दक्षं कृतं पाण्डव-राज्य त्यागादिकं कृतं सम्यक्तं स्यात् [illegible] नीघः। करवालेन खड्गेन करालो भयजनको वाहुरेव सहायो यस्य तथाभूतः। तथा युद्धसंग्रामे विजयनामा योऽर्जुनः स एव रुद्रः मल्लः बाहुयुद्धे कुशलः इत्यर्थः। [illegible] अत्र अक्षः शब्देन तच्छब्दार्थप्रतीतौ द्वितीयस्य तच्छब्दस्य आनर्थक्यं स्मार्दितभावः। इदमेतदृशां तुल्यार्थकत्वात् शंकते अयमित्यादिना अयमित्यत्रेदमन्तेन। इदं शब्दस्य तच्छब्दार्थे प्रयोगमाह-योऽजितेत्यादिना। हे देव यः जनः इदं प्रसिद्धं निखिलमर्त्यमण्डलं जगद्रूपं तदर्थसम्पन्नं, अविकलं निस्सन्देहं गवक्षुः त्वत्सकाशं पश्यति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्सुविवेनः तत्काशमानेतमानन्दस्य अस्य अत्रैक्यदर्शनः

प्रकृष्टस्य, ज्ञानस्वरूपेण ज्ञानस्वरूपेण मोक्षप्रदेन व्याप्तं जगत्

जपन्ते अतः कस्माद्भयं न कुर्मोऽयमर्थः। ब्रह्मणोयाद् वै भयं भवतीति

श्रुतेः। ज्ञस्य ज्ञस्य इतौ शब्दः तच्छब्दार्थे स्यात् इदमर्थस्य

समानशीलत्वात्। समाधत्ते उच्यत इत्यर्थेन। [illegible] ज्ञस्यैव

योगिवन्दस्योपलब्धव्यस्यैव। [illegible]

[illegible] तच्छब्दस्य हि निश्चेष्टस्थितः तच्छब्दः

ज्ञेयेऽर्थमात्रं परामृशति बोधयति। [illegible] ज्ञेयेऽर्थे तच्छब्दप्रयोग-

नाह परामर्शति। ज्ञस्य भूयतः मुख्यहिरण्य, तत्प्रकाशं यद्भर्जितं

उत्कृष्टं ज्ञत्पुरुषं ज्ञातं तेजः प्रतापरूपमासीत् तद्वा भूतसंघो

ज्ञब्देः पाशैः दीव्यता क्रीडता ज्ञस्येव मुख्यहिरण्य तद्वर्णं तेजोऽपि

नूनं हारितं शबलं गोहितमित्यर्थः। राजं तु हारितमेव [illegible]

तेजोरूपं नूनं हारितमित्यपि शब्दार्थः। इत्यत्र तच्छब्दार्थात्। ज्ञेयेऽर्थे

परामृशतीति रोजः। शंकते ननु कथमित्यादि कल्याणानामिति।

हे निश्चयमूर्ते सर्वात्मन् मुख्य, त्वं कल्याणानां कल्याणहेतूनां

महसां तेजसां भाजनमसि ज्ञस्य मम मदीयस्य पुनः तव

सम्बन्धं मृज्ञमोचनाय चोद्य नेतुमर्हसि, हे देव ज्ञमोदुःखनाश्च,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे जगन्नाथ नमस्ते प्रणतस्य मे ज्ञमं प्रतिपद्य ज्ञानमज्ञानध्व

पापमस्ति। तत् कोऽन्योऽहं नाराय मे भगवन् भूयसे बहुतराय
मंगलाय निःश्रेयसे भद्रं भद्रं व्रत्यन्ता औषं पिता इतीत्यर्थः।
अत्र यत् यत् इति यत् शब्दमुक्त्वा तत्रे इति तत्पदं
रूपेण क्रममुक्तं यत्तदोर्नित्य सम्बन्धादेत्यर्थः। यदि यच्छब्दस्य
नियतमेव तच्छब्दसाकांक्षता भवेत् तदाकथमत्र श्लोके निराकांक्षता
निर्देशः। समाधत्ते- उच्यते इति। यद्यद् इति येनकेनचिद्रूपेण इत्यर्थः
सर्वत्रकं तत्तदवस्तु तत्तत्पदं तच्छब्देन रूपेणेत्यर्थः।
[illegible]
पश्चात्स्थते परामर्शविषयो भवति। अथवा किं लोभेनेति।
सः नियताकांक्षोऽपि भरतः किं लोभेन विलंघितः व्रतान्तः
येन भरतेन माता कैकेय्या कारणभूतया रामदेवं वनवासादेः
एवं कष्टेन कृतमुत्पादितं व्रतवा मे मम मध्यमा माता
कैकेयी एव स्वीय निसर्गसिद्धां लघुतां क्षुद्रतां गता
व्राधा, किमिति। पुनर्विमृश्याह- एतद् हेतयमपि भरतस्य
पुत्रत्वं, भ्रातुः भृत्यत्वं च मनसिनितं निश्चयेन कृतः
त्रयो भरतः व्रायस्य श्रेष्ठस्य श्रीरामस्य व्रतुजः कनिष्ठभ्राता,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्ति अस्य च गुरुः ज्येष्ठभ्राता तथा च शरते

नैतत् संभाव्यते। कुतः अस्य भ्राता तातस्य दशरथस्य कुलं

आर्यं अस्ति। तर्हि केन एतत् कृतं तत्राह- दैवयोगात् विधिनैव

एतदुच्चैतं कृतमित्यहं मन्ये। अत्र आर्यस्येति तातस्येति च

वाच्यं गतयः अस्य आर्यतातयोः गुणान् आर्यः

स्मरति। एवं समासान्तरेण उक्तधर्मम्। विकल्पेन द्वयोः

पितृभ्रमा शेते। अत्र राज्ञः विग्रहस्य युद्धस्य फलेन

त्यागेन गताः सुखानि यैः तत्त्वविज्ञाः सन्तः

शेरते निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः। ईदृशाः? श्रुता स्वीकृता भूता प्रसिद्धा

तथा एव अनुरक्ताः प्रजाः येषु तादृशाः शिवेन कल्याणेन अलंकृत्य

मूर्तयः शरीराणि येषां ते तथोक्ताः। अत्र श्रुता अलंकृता

भूता भूमेः तथा श्रुता अलंकृता

शिवाभिः क्रोडाभिः अलंकृतमूर्तयः विग्रहस्य शरीरस्य फलेन

नाशेन गताः। अतएव जागाः येषां तथाभूताः शेरते रोतिनिद्रां

लभन्ते। [illegible]

[illegible] पदकर्तरि श्रुतिकर्तरि उदाहरति- अलंकृतेति। अंगतेः अंगार्थस्य

[illegible] अलंकृतत्वात् स्वरूपापन्नत्वात् स्वरूपक-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Shreeda Peetham

~~[illegible]~~ ँजनाया: संगमेन लंसपदुत्तमेण ~~[illegible]~~ इत्यर्थ:।

इति तत्वं परमार्थं यदि शतकृत्वोऽनेकवार मालोचयाम:

विचारयाम:। तथापि तथापि अन्तरात्मा हरिणाक्षीं ँसुन्दरीं न विस्मरति।

अत्र त्वादित्यस्य पदैकदेशस्य श्रुतिकटुत्वम्। ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ दाहरणान्तरं दर्शयति-यथावेति।

तद्गच्छेति। हे काम त्वं सिद्धये कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ,

~~[illegible]~~

कार्यंच स्मरोत्सवलक्षणं कुरु। ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ अर्षाऽर्थमिति। अत्रमर्ष: स्मरोत्सव-

रूपं प्रयोजनं अंगत्वलब्धये स्मरसिद्धये ~~[illegible]~~ त्वां

अत्रेषते। ~~[illegible]~~: कलिव बीजस्याध्वं अंकुरं उदयात् उत्पत्ते:

प्राक् अम्भो जलमिव। अत्र ~~[illegible]~~ सिद्धये लब्धये

इत्युभयो: पदयोरेकदेशौ दुष्टौ। पदैकदेश निहत्वं त्वनुदाहरति-

यश्चापरः। इति। यश्च किञ्चेत्यर्थ:। क्रीडाशैलप: शैलवेरे:

शृंगै: सिन्दूरगैरिकादिधातुमतां विभर्ति यत्ते। कीदृशीम्?

अप्सरसां देवांगनानां विलासाय यानि मण्डनानि

अलंकरणानि तिलकपत्रादीनि तेषां सिन्दूरगैरिकादिना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सन्ध्यक्षरैः [illegible] तथा अलङ्क्ते प्रेम्णः तस्य देवेषु लक्ष्येषु

२१९

विभ्रमः रागः लौहित्यं यस्याः तथाभूतां अकालसन्ध्याभिन

अनेनैव कालप्राप्तसन्ध्याभित्यर्थः । अत्र मन्दशब्दः पदैकदेशः

औत्कर्षे सुज्ञानेन । द्योते तेन औत्कर्षेण गर्व्वो निहन्यते

तिरोधीयते । यदेकदेशे विरुद्धत्वं तदुदाहरति- अक्षीव्यतेति । कुरंगे-

त्यादि वाचिका इशां नेत्राणां अक्ष्णा तिर्यक् क्षोभलक्षणं कामं

अतिशयेन कुरुते तत् पेतामुनः कामस्य मल्लीनां वाणीनेत्राणां

पानकर्म इव कुरुते । यदा धूर्तं अक्षजालस्य पुंजेन

समूहेन लिप्तव्यूतं मल्लीनामपि श्वासोन्मेलन निश्वासनोत्तेन

उल्लसितः प्रवृद्धः अतस्तं लोलयन् सर्वांगं व्याप्नुवन् मोनिरुद्धजन्मा

अजनेत्रा स्त्रीणां तेन संतापितानां च । अत्र दृशीति बहुवचनं विषयं

रूपस्य । रूपं कुरंगेक्षणाया [illegible] कुर्वादानात् । तच्च अलसमोदंत इत्यादि-

वत् व्यापारभेदात् बहुत्व [illegible] द्योतं बोध्यं, व्यापाराणामनु-

पातत्वात् । अक्षजालनिरुद्धपर्व: । [illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

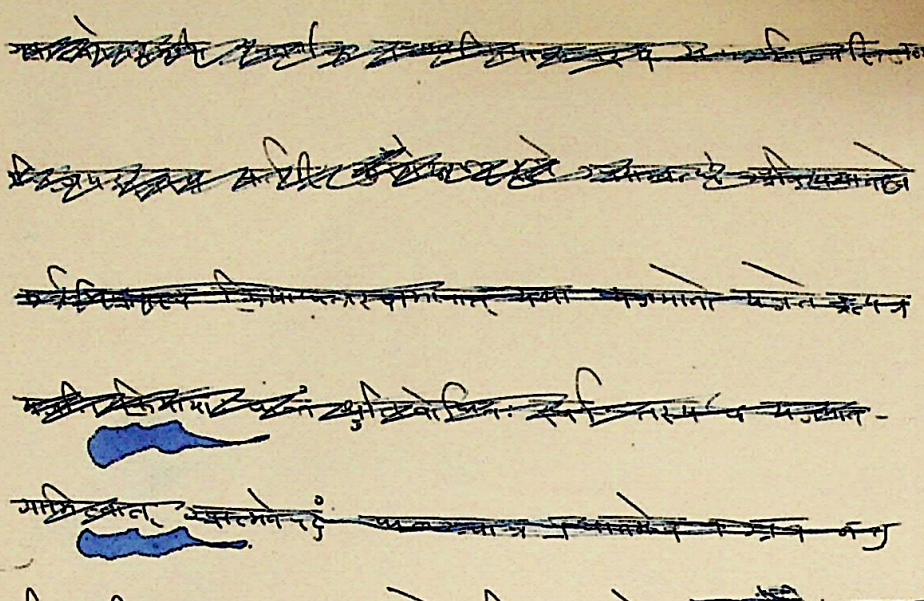

ग्रत्र कुरुते इति ग्रात्मनेपदं निरर्थकम्।

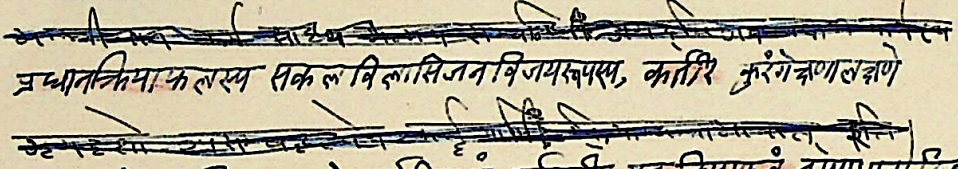

ग्रप्रसंबन्धे ग्रप्रविद्यमानत्वे कर्त्रभिप्रायं कर्तृगामि यत् क्रियाफलं तस्याभानादित्यर्थः।

पदैकदेश ग्रन्वाचयत्वमुदाहरति- त्वमाचार्य इति। हे

परशुतम त्वं चाचार्यः धनुर्विद्या गुरुः त्रिपुरविजयी

महेश्वरः। तत्र कार्तिकेयः स्कन्दः विनेयः शिष्यतः

ग्रजयत् त्रिपुरजेता स्कन्दः येन जितः इति पराक्रमातिशयः।

त्वया शस्त्रेण बाणेन व्यस्तः इरमुत्कृष्टः नन्दी स्वयं खण्डितः

सः उदधिः समुद्रः त्व सदनं गृहं, [illegible] शस्त्रेण

निराकरणात्। त्वया इयं भूः भूमिः त्व हस्तन्यासः ग्रधीतोपि-

भिक्षा। ग्रनेन रामस्त्वमसीति जेतुं [illegible] वदान्यः इति

[illegible]

Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वर्धां कृतवता तव परशुना कुठारेण सह बृहस्पर्धः मम

अन्तेहासः रवङ्गः लज्जते लज्जां नेर्याति। [illegible]

[illegible] यत्र

कृतप्रतिमर्धे बभूवुः कृतप्रतिमो यत्र प्रत्ययः ग्रन्थाचकः।

[illegible] पैदकदेशश्लीलमुदाहरति-ग्रौतपेलवीति।

शठः खलः ग्रौतपेलवं ग्रन्थन्तकोमलं ग्रौतपीलिलाः ग्रन्थ्याः वर्णाः

यत्र तथाविधं वाक्यं लघुतरमौतमन्दं उदाहरति वदति। किन्तु

परमार्थतः यः शठः कालदोषेन उत्कटविषेण चरितोऽपि हृदयं वहति

कृत्रिमतया तत्राभ्यन्तरहेयोऽपि भाति। ग्रत्र पेलशब्दो

पेदान शब्दैकदेशो लाटभाषायां वृषणरूपं गुह्याङ्गबोधकस्तथा श्रीशदार्यादय-

श्चीलः। जुगुप्सा व्यंजकमश्लीलमुदाहरति-यः प्रूयते शौद।

क्षुरसंनिभं गंगा तन्मुखादेव तत्प्रभृतीनि भोजनीयानि तेषां सार्थः

समूहः तत्र स्थानेन शास्त्राणां वेदान्तादीनां पारेशीलनमभ्यासः

तेन यत् कौशलं संस्कारदार्ढ्यं तेन यः प्रूयते पीवरो कैमले

तथा सौजन्येन आत्मा जीवनकलोचः यस्य ऊर्जितानां बलवतां

महाजनैः बलं तथाभूतः सौजन्यं महापुरुषः केसरीवच्च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

युग्मशीलिनः पुंसः दृशोऽपीत दृग्गोचरो भवीतनतु

सम्बन्धेत्यर्थः। अत्र पूर्वैकदेशो विकृतः कविरूप बुद्धया व्यंजन-

तया जुगुप्सादापीत्यश्नीलः। अत्रभंगत्व व्यंजकमश्लील-

मुदाहरीत-त्रिनयेति। अंग ओः अत्र तस्य नीचपुरुषस्य

अवोभवेत् अवोऽलक्षितं यत् पुं तत् उपगतोऽपि मः तत्तत्

नीचपुरुषवत् कदर्यीकृतां दृशतां मः सततं निरन्तरं

त्रिनयो नम्रता प्रणयः प्रीतिः तयोरेकं केलं मुख्यं स्यात्,

अत्रभनोऽदर्शनं। अत्र प्रेत शब्दो मृतबोधक इत्यश्लीलत्वमिति

भावः। संदिग्धत्वमुदाहरीत-कस्मिन्निति। अत्र पुरुषस्य

सामर्थ्यं ज्ञेयं: कस्मिन् कर्माणि नो सपते न प्रकाशत अत्र

पुरुषः साधुचरः तस्मात् अत्रस्मिन् अंजलिर्बध्यतां नेत्यर्थः।

अत्र भूतपूर्वे चरट् इति पाणिनीयसूत्रानुसारं किं पूर्वं साधुः

साधुचर। इत्यर्थः। अत्रत्ना साधुषु चरतीति साधुचर। इत्यर्थः। अत्रापि

प्रकरणाभावात् वक्तृतात्पर्यसन्देहः। नेयार्थत्वमुदाहरीत-

निभृत्यते इति। भूपालानां मौलिमाला निभृतः समूहः तत्र

महामेरोः सुमेरुस्थानीय मनोरथस्य राज्ञः निभृत्यते किं वर्ण्यते

नोक्तमपि वर्णयितुं शक्यमेव। यस्य तेजो बलवान् गीर्वाणः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देवैरपि अयुक्तं अतरां दुर्लभमिति विभाव्येत इत्यर्थः।

यत्र। वयः शब्देन गौः शब्दो लक्ष्यते नाम्नवाचकत्व सम्बन्धेनेति

भावः। अत्र न केवलं गौरूपपदमेव वर्णमयीवृत्तिं न क्षमते

अपितु उत्तरपदमपि वाजपदमपि वर्णमयीवृत्तिं न क्षमते न सहते।

यतः वयो वाणीशब्दोऽत्र गौर्नाम्नि विलोक्यते न च तत्र सप्तम्यर्थः

गौर्नाम्नि शब्दयोरेव तयोर्मेलाद्। [illegible] अत्र। वयः शब्देन गौः शब्दो लक्ष्यते न च तत्र

साढः न प्रयोजनमिति नेत्याहुर्ना। जलधयो उत्तरपदमेव

वर्णमयीवृत्तिं न क्षमते अदन्तत्वादो वर्णपदम्। यद्यपि अत्र पूर्वोक्त

दोषा। असप्तम्यर्थस्येव तेन; नैशेषाः तथापि अत्रैवंरालं कारकैः

विशेषबुद्धि नैशेष्याय विभागेनोपयोगाः। [illegible] यद्यपि यथालक्षण

दोषान् विलक्ष्य संगते वाच्यमात्र गौणदोषाणां लक्षणलक्ष्य-

योतत्कृतेत्यादि। [illegible] रसानुगत्वं रसस्यानु-

कूलं वर्णानां लक्षयते अत्रभूत उल्लासे इत्यर्थः। तद्विपरीतं [illegible]

शृंगारे प्रोत्फुल्लवर्णत्वं उदाहरति- मुकुन्देति। हे मुकुन्देति

मधुरस्वरे, त्वं मां मुकुन्दस्य नामिकाया: कण्ठे मां जनानं कुरु

तादात्म्यगतं कुरु इत्यर्थः। कण्ठस्थितं कण्ठस्थं उरु उत्कटं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कीदृशं भाग् ? ग्रसनुण्ण उत्तेरात्तरं वर्द्धमाना या उत्कण्ठा

ग्रौत्सुक्यं तया ग्रसनुण्णं कण्ठपर्यन्तं पूर्णं व्याप्तमित्यर्थः । ग्रत्र

शृंगारे रसे दर्वी: श्वेतवर्णः । ग्रदर्वी । रदनेन दर्वीस्थ

शृंगारपरिपन्थिना: ग्रेजो गुणस्य व्यंजकत्वात् श्वेतवर्णत्वं

वाक्यदोषः । रौद्रे रसे श्वेतवर्णत्वमुदाहरति- देशेति ।

यस्मिन् देशे ग्रसातीनां शत्रूणां शोणितानि कोधसोऽतत्वेव

जलानि तैः हृदाः पञ्चहृदा । शोणिताः परशुरामेणेति शेषः । सोऽयं

कुरुक्षेत्रसंज्ञो देशः तातस्य पितुर्जमदग्नेः द्रोणाचार्यस्य च क्षत्रात्

क्षत्रियात् कर्तनीर्यात् धृष्टद्युम्नाच्च केशग्रहः शिरश्छेदनमित्यर्थः ।

तथाविधः तादृशः परिभवः ग्रत्रत्य तत्रत्य परशुरामात् द्रोणाचार्यात्

भास्वन्त देदीप्यमानानि ग्रस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि अत्र ग्रश्नन्ताम्

सन्ति । कीदृशान् ? ग्रदेहतानां शत्रूणां याः देहतः शस्त्राणि

तेषां चर्मणोऽपि मर्मणोऽपि ग्रस्थ्नश्च गुणीभूय क्षेत्रज्ञेषु क्रोधनः

क्रोधशीलः क्रोधात्मजो मत्सदृशो जनः तत्रैव कार्ये पितृवैर-

निर्यातनं कुर्वद्भिः कर्तृभिरिति इत्यर्थः । ग्रत्र ग्रात्मज्ञायदेव

द्रोणस्य ग्रग्र ग्रग्रे इति द्रौण्यं पत्नीमेव परशुरामेण हृतं

क्षत्रियपरम्परामित्यर्थः । ग्रत्र रौद्रे रसे लोहित एव वर्णः श्वेतवर्णः

ग्रेजोविनि रसे विकारवर्णत्वस्य दोषे समासस्य सानुबन्धत्वात् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

115

तदेवाह ग्रन्थकारः अत्र हि निकटवर्तित्वं दीर्घसमासत्वं योचितम् । [redacted] दीर्घसमासत्वमाह-प्रवेति । उदाहरति च शापोपेहि । रे रे अनिष्ट कुमार सपरश्वः प्रभाति शेषः । कुतः कारणात् कालमात्रेण व्यवधानमपि नीडे शावेन शब्दोल्लेखोऽपि भवति । स कः ? येनाक्षतेन परशुना देवो हरः जगत्त्रयैकवीरतां स्वाभ्यस्त इति [redacted] । [redacted] कीदृशः परशुः ? आकृष्टं शब्दप्रयोगो निशुम्भो नत्रत्वं भंक्ते वा येन तादृशं पत शाम्भवं धनुः शिव कार्मुकं तस्य परदैवीकरणं तेन त्रीन्भुवनान् जयतो यः क्रोधः तेनाक्षिप्तः भीमो भयंकरो यो अग्निस्तस्य सम भुजः स एव सदृशः तेनापीदृशः संदीप्तितः प्रज्वलन् त्रयोज्वलः वेगवन्तः तथा उज्ज्वालः उद्गताः ज्वाला यस्य तथाविधः । [redacted] अस्मिन् श्लोके पादत्रये रौद्ररस शब्दान्मात्र तथोक्तेता विकटवर्ण दीर्घसमासयो विन्यासः यत्तु भर्तृमादीभिश्चाने तैवन रौद्रोयत्र एव शब्दप्रयोगः तत्र तदोषः ।

उत्तर: [redacted] पुनरुक्तदोषो दृश्यते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

च यत्र लघुः शार्दूलवृषः विसर्गः विसर्गस्थानीयो रेफश्चे
यत्र तत्र यमो दाहरति- चीरवतीति। जगति सरन्ध्रवृक्षे
चीरे चीरत्वादिगुणवान् यः वस्त्रः बुद्धिमान् विनीतः सुशीलवतः
विदुषश्चतुरः वरः श्रेष्ठः ज्ञानेन यस्य स सुज्ञानकीर्तिः मेटपर्वतः
अल्पे वृषस्य मृत्वाः सेवन्ताः वेल्ल उत्सिक्ताः वल्गवन्तः
बुद्धिप्रभोवन्ताः बुद्ध्या तेजसा च युक्ताः। इत्यर्थः। भृत्वाः उन्नुत्वाः
इत्यर्थः। अत्र धुवर्थे चीरो निवीत। इत्यादौ हौश्चीतिसूत्रेण
[redacted] ङतो रेः इति सूत्रेण च रोः सत्वजात्वृकारात्
विसर्गोपधात्तात् उपधातविसर्गत्वम्। उत्तरार्थे तु भृत्वा। वल्गित्वा।
इत्यादौ सकारस्य 'समयुवोरः' इति सूत्रेण सत्वे भोभगोः इति
सूत्रेण यत्वे हलि सर्वनामीति सूत्रेण यलोपे च [redacted] विसर्गोप
धोपात् लुप्तविसर्गत्वं तस्माँ वन्धबोधित्वं भवति वन्ध-
बोधित्वेन च सहचरहर्षादेशः स रन्ध्रवृक्षत्वं बीजभितिभावः।
विसर्गित्वः सन्धेः वैरूप्यं, [redacted] त्रिधा भवति सन्ध्याभावः
रन्ध्रलोपत्वं श्रुतिकटुत्वं च। तत्राद्यं यथा [redacted]
राजकीर्तिः। हे राजन् भवतः तनि चीवानि विभान्ति
शोभन्ते यति रसातले प्रविश्य इन्द्रः बुद्धिं ददाति चारयन्ति।
चीरदोषिले गतिविकृते विजपक्षम्यदभातन्त्रीति त्वा मेरुपर्व
भातः शोभां प्राप्तुतः। [redacted] अत्र धुवर्थे [redacted] इन्द्रोपेतत्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रेफेच्छन्दः सन्ध्यभावः सकृद्दीप्तेऽयम्। उत्तरार्धे तु द्वौ वर्णौ

ज्ञातितते इत्यत्र ज्ञातितते अत्रानुबन्धौ। इत्यत्र अत्रानु-

बन्धौ ज्ञातन्यतौ इत्यत्र च इकोऽचिनपरं प्रगृह्यमिति योगविभाग

सूत्रेण द्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञा तस्मिंश्च प्रगृह्यसंज्ञकस्य प्लुत-

प्रगृह्या अपदान्त्यस्य नित्यम् इति योगविभागसूत्रेण अकोऽनन्त्यभावोऽचि

प्रगृह्यहेतुकः [illegible] सन्ध्यभावो। सकृदेव दीप्तः इति

बोध्यम्। [illegible] सन्ध्यभावमुदाहरति

[illegible] तत उदित इति। उच्चकुलत्वात् उदयाचलात् इवोदेतीति उदितः उदयं

प्राप्तः इक्षुरिव उच्चैःकुलत्वात् वंशात् उदितः उत्पन्नः उदारो महान् हृद्यो

मुखाह्लादः। तेन हारिणी मनोहारिणी पुत्रीयस्य रघोर्निजवंशं राजा निज-

वंशे स्वकुले मुखमोक्षवत् धन्यीति दीप्यते। कीदृशः? उदात्ता

उद्भटा कान्ता मनोज्ञा कान्तः शोभा यस्य तथाभूतः तथा

श्रुतवंशः श्रेष्ठो मूलश्च। यत्र तत उदितः इत्यत्र उदितः उदात्तः

इत्यत्र निजवंश उदात्तः। इत्यत्र च लोपः शाकल्यस्य इति ओतोऽनार्ष

सूत्रेण [illegible] निषेधस्यापि लोपस्य व्यादयुणो [illegible]

इति सूत्रेण निषेधं गुणं ओति ह्रस्वत्वाभिधानं [illegible] इति सूत्रेणाश्रित्य-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निबन्धनात् व्यञ्जनसिद्धेहेतुकः [illegible] सन्ध्यभावः।

अप्रस्तुतदूषकत्वं बीजं तु बन्धशैथिल्यम् । ~~स्वयं विनष्टमेतद्~~

~~यदि हि प्रस्तावहीनं वचो हि भवति~~ संहितां सौष्ठवं

न करोमि इति स्वेच्छया सकृदपि दोषः । रञ्जनारम्भे सत्यभावो

दोषः इत्यर्थः । स च राजन् विभक्तिं इति पूर्वश्लोकस्य पूर्वार्धे

स्पष्टं करोति आत्मः । प्रस्तुतादि हेतुकत्वे तु ~~असकृत्~~

अप्रेक्षनारम्भित्वमर्थः । तथैव कविसमयात् । अश्लीलत्वमुदाहरति

वेगादिति । नायकादिचेष्टितं संकेतस्थानं लक्षयन्तया । इदम् ।

उत्पतितम् । दे सीव अग्रं पत्री पक्षी वेगात् जवेन उड्डीय

उड्डयनं कृत्वा गगने खलु गच्छन् उन्नयते दीप्यते ।

उद्विग्नां तव ~~[illegible]~~ त्वा त्वत्तनयपदम् । ततः तस्मात्

अत्रैव प्रदेशे क्रीडां रतिं अश्नीतं वा कुरु । कीदृशः ?

आम्रमुकुलं लोभितं लोभा यस्य तादृशः । अत्र न्यलम्भाम्रेति

क्रीडां कुर्विति च, सणाविद्धशाखाभां पुम्भंजनयोन्यंकुरयोः यतीतिरीति अश्लीलः

सौष्ठवः । ~~[illegible]~~

शुतिकटुत्वमुदाहरति उर्वशीति । अङ्गं प्रति कस्यचिदुप-

देशोचित [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समीपे चाके: सुन्दरा अनाविलति रसत्वाद् यस्या: तथा भूता।

उर्वी अदृती ग्रहौ दृश्यमाना तन्वी तरुपौल: अस्तीति

शेष:। तत् तस्मात् हेतो: यत्र यत्र मधु सरलं गन्तुं न युज्यते

तत्र तत्र किंचित् विशेषणत्वं गमय बोधय। कथं इत्यर्थ:।

यत्र उर्वश्यौ इत्यादौ सन्धे: श्रुतिकटुत्व इतं कष्टत्वम्। इतं

लक्षणानुसरणेऽपि यत्रान्यम्। लक्षणं पुंवोद्विनिपातमं पिंगल

मुन्याद् प्रणीतं छन्द: शास्त्रं, यत्रापृ गुरुभावान्ता स्यु। यत्रेति

लघ्वेरपि पादान्त गुरुत्वं ज्ञेतादृशपेत, तत्र योगीति तत्सार्थ-

कारो न भवति इत्यर्थ:। रसानुगुणं रसप्रतिकूलमात्मक्षे। इतं छन्द:

उदाहरति-यत्रकृतमिति। यत्रकं मौग्धं यत्र मृतमेव

स्वादुत्वं कस्मिन् नास्ति क्वचिद्वस्तु न देहवति अत:। इतं मधुने मार्दिकान्यपि

यत्रमधूनि न मधूनेन मधुनाऽपेनेति यावत्। यत्रास्मापि यत्नात रसं स्वच्छ-

रसं यत्नात्मोध्यं मधुरं, परन्तु प्रेयाया। दत्तात्यत्नात् यत्नात् तदेवकपेत्यर्थ-

यत्नमत् यदि जगति किंचित् मधुरं स्यात् तर्हि रसान्तरिज्ञजन: मध्यस्थ:

पक्षपातशोधित: सन् यत्नात् रसनारसमपि वस्तु तादृशं वस्तु जगति किमिति

न किमपीति निर्दिश:। यत्र हीजीच्छन्दसीति ज्ञातेयाद् षष्ठ्याकृते यात-

स्मिता चतुर्थे तु पाठे का इति षष्ठ्याकृते चरणानुसन्धानापेक्षया धोत-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

र्थगत यत्रश्रुत्वं दोष:। तदुक्तं- यत्र यदि हान्यत्

स्वादु स्यात् इत्यक्षरन्यत्वम् । तृतीय मञ्जुन्यत्व मुदाहरति जल्पतीति ।

मत परिहर्तुं नीयते मनागपि न सुन्दरत्व गुणेन ।

अत्र केवलं यत्र दोषः प्रतीतदेकेऽपि प्रतिपन्नः । प्रतीतस्कृतम् ।
आनन्दो° प्रीत इत्यः समाधानेन्द्रियम् । आनन्दवर्धन कृत पद्यरचना-
लीलायां गावेत्यीतिति संकेतकारः । काव्येषूदितं यत्सुन्दरत्व गुण
रमणीयत्वेन मुख्यं वस्तु मनाक् ईषदपि परिहर्तुं त्यक्तुं न नीयते
न पार्यते, अत्रत्य यत्र दोषः प्रीतपदैः विशेषेऽपि प्रतिपन्नः
अंगीकृतः/ त्वत्कान्तस्य तु [illegible]

[illegible]

अत्र द्वितीय तृतीयपदयोः, [illegible] दोषः
छन्दः शास्त्रेण [illegible] दुःश्रवत्वेन प्रीतपदितौ । अत्रप्रावृ-
युक्त भावान्त लघु वृत्त मुदाहरति निर्मिमीते इति । वसन्तः
वसन्त ऋतुः मुनेरपि मानसं मनो हरति वशीकरोति ईदृशः
निर्मितः पुष्पितो यः सदकारः अत्राम्रवृक्षः तस्य तारः उत्कटः
हारी मनोहरश्च यः परिमलो गन्धः तेन गुञ्जिताः शब्दकुर्वाणः
गुञ्जिताः मिलिताश्च पिङ्गेक्षणाः भ्रमराः [illegible] यत्र तथाभूतः ।
पुनः ईदृशः ? नवनिकेतमानि नवपल्लवा एव यासु मञ्जरीषु
तेषां श्रीः शोभा यत्र तथाभूतः । अत्र पुष्पिता गीया छन्दोस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा पादान्ते इति वक्तव्ये शान्त्रे पादान्तस्य गुरुत्वात् वृत्त्यनुप्रा-

भावेऽपि ब्रह्मपादान्तर्वर्तिनः इकारस्य लघोः गुरुकार्यकरण-

श्रुतत्वात् श्रव्यत्वं दोषः। यथा वेतृदाहरति व्रन्मास्ता। इति।

कस्मोन्नद् राज्ञो वर्णनमेतत्। स राज्ञः पुत्रा वेधसा विधात्रा नैः

पदार्थैः सृष्टाः उत्पादिताः ताः गुणरत्नरोहणभुवः व्रन्मा।

भिन्नाः एव सामृद्धीभिः व्रन्मैव भिन्नैव चान्तु वन्मा। तत्

सम्बन्धप्रत्ययेरिति भावः। एवं ते सन्तारा। व्रन्मा एव भिन्ना

एवेत्यर्थः। [redacted] कः कः? प्रीणिन् यूने इहे सोते

दिशां शब्दः कपोलात् व्रन्त्रोणे शान्त्रोणयतीत्त स्त्रोणं

नितम्बस्थलात् कटिप्रदेशात् वान्त्रोणयतीत्त। ईदृशानां हिषोः

कटिस्तनयुगं तथाभूतमनसां मोहयुक्तचेतसाम्। अत्र शब्दे-

के विकोडिते व्रन्मीति अकारस्य गुरुत्वनियामक लक्षणानुसन्धेरपि

गुरुकार्य ऋणाभावात् व्रश्रव्यत्वं दोषः। वान्त्रोणयीति

पाठस्तु साधीयान्। अनुतरसानुगुणं वृत्त्यनुप्रासदीप्तं इति नृपेति।

कस्मिंश्चन् राज्ञि मृते सोते [redacted] तत्सम्बन्धिनं विलापोक्तिमत्र।

अत्र सर्वत्र इह शब्दः स्वरे। हे नृप हे वृष हे कोलम्बे हे

विश्वसद्वृत्तसम्भव देव हे मुख्यविक्रम्य सभालङ्करण राजन्

[redacted] इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदं दोषस्य वृत्तं शोकस्यानुगुणं तदौचित्ये। इत्यपरस्य

नैरंजस्यत्वात्। न्यूनपदमुदाहरति तथाभूतामिति। आख्यात-

मिदं तृतीयोल्लासे। अत्र पादत्रयमध्ये अप्रयोगमात्रं रिक्तत्वं इत्यस्य

अर्थं रत्नं दोषत्वं नाह्नति। अप्रतीयमाने च नेदं नापि अन्यथा

क्लेशलेशात् स्वल्पत्वाच्चासंघटनाच्च। अत्र पदज्ञानोद्वहकृता

विलम्बोज्ज्वलनोत्पीलः इत्यत्र कृता त्रुटिः। अप्रयोगमपुनरुदाहरति स्पष्टेनेति।

कस्योक्तिरेतेनुषा वर्णनीयेति। स्पष्टेन्द्रियोत्तीर्णाशेषार्थतः स्वदन्तां: कृष्णः

रागद्वेषोद्वहेतुः प्रकाशमन्तं ज्ञेयसंक्रान्तं हृदयमासेटं विशालाक्षि

नीलोत्पलानि गृहाणीति यत्र शब्दोपात्तेषु तेषां तत्तं गुणार्थरूपं याति

तादृशः। अप्रयोगतः। उत्तमो [illegible] पुरुषमध्यधीति तादृशः।

ज्ञेयत्वात्मां फलवादेनां [illegible] परागत्वं उक्तः प्राकृतानां

प्राकृतात् रः परावर्तनकर्तव्यः। तः नोजपः महापुरुषः इत्यर्थः।

अत्र पद्ये 'अप्रयोगः' शब्दः अनौचित्यः [illegible]। उदाहरणान्तर-

माह इदानीमिति। इह जगति पुंसां जराव्याप्तं वृद्धत्वानहत्वायापि यत्

मानसं: जरासम्बन्धिनो निमित्तं [illegible] इत्यादिगुणेत्तं लोकवेदमहे-

तोत्यर्थः। अयुक्तमश्लीलं शोकोनरोद्वेगं जात्यमानवगीतं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपेक्षासेवन नेवषेयरोग धर्मोजन नेत्र ते शास्त्रम्। यद्यपि च

नेतरेभ्योऽन्त्रीणां जीवनं जीवनं रतं राजौ वा स्वलक्षणा-

वधे न हुतम् विधात्रोक्ते शेषः। तथाप्युपलक्षणं। यत्र उत-

पेक्षते पदुपेक्षक [illegible]

[illegible] ।कोलत पदु गृहीत

[illegible]। करते कोलत्तत्वाय पेक्षतथवां आपेक्षां इते

सत्ता। प्रोक्तार्थम्। ते [illegible] ग्रन्थोर करतलपे तले कोलता या स्वाद-

नोत्त तथा यत्तत्पोमिलनं करतल कपोलयोः। इदृतः सम्बन्धः तेन

[illegible] नेत्रगोलत् नेतरोगत्व जोषेऽका विरहधावलं मत्यां

सा तत्र ग्रन्थत्वात् मेघे तत्तत्ते [illegible]

स्मर: काम रूप ग्रपोत: तस्य नोत्त चुम्बन यशनादय: तत्रैवरतुर्यं

गुरुणोपकार: तत्र ग्रपेक्षेजं जन्मतोत पेचपोत त्वं नयत

इतस्ते:। [illegible] तत्रायमर्थ कंदपोदय्यधिनजशोकरणन्तेना

ग्रजेन। ग्रत्र नोत्त मुं आरक्षपयुजानिकिते नोवत्त्वं [illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इक्कला लीलाए । पतत्पर्यमुदाहरति- कः कः इति । कण्ठाभ्यन्तरः
सिंहः सिंहा । सेनेह ये विलासः वर्तन कण्डूयनादिः तेन
जङ्घाकेसरीकुला जकोले । गजजातिः येन लाइहो जतदो । अतः
कः कः एकः जराद्दः कुत्रन धुरेत् न भीरुशब्दं कुर्वीत
कोइम् एक्कः ? शब्दविशेषः लक्ष्मी या धुरा जासिआ
तथ दोः भोजः भोक्ता एवं कः कः जो इस्सो जं कण्ठाए
विअसन्तं जिगल-कमलं कण्ठं भोक्खदः जीवन् सिंहः केसरीजाति
भवि । तला के के जुज्झसेहा: कांति कांति कोहि जनाति
गोम्मूलयेयुः गं सम्मूलं नाशयेयुः । एतेन तेषां महोत्कटत्वं
व्यञ्जितम् । अत्र एकस्यापि गर्व्यानेऽपि वैकल्पिकजन्यत्वेन व्यञ्जना-
मूलत्वेन उक्तेः विच्छित्तिरेव पर्यवसिता । इति पतत्पर्यन्तम् ।
अत्र इक्कला लीलं श्रोतुर्हृदयम् । सम्प्रति उक्तसंगृहीतिं-
मूलकारः आह । स्वयं इति जाश्चलादि पदेन काव्यं प्रति
सहृदयान्, स्वेतरेभ्यश्च । लक्ष्मा: प्रेक्षागमः
जनपुरुषस्य गोत्रस्य लोपः जनपदे विजृम्भनेन
विकसाणे यत्ते ये भुजयोर्यत्ते युगं तेन रत्नलक्ष्मीं
धारि जंघाजाति जङ्घाभूजानि तेषां क्षोभः क्षुब्धः
युगक्षुब्धः तेन यौन तर्जन्या [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कोशः कृष्णः । साहसाङ्क [illegible] मधुरध्वनिः

केकरः [illegible] कोकनदः [illegible] तथा पुरतः

कोशस्थमाकं [illegible] कोकनदानां [illegible] कोशं तथा [illegible]

पुरतोऽन्य [illegible] तत्सभाद्येऽ [illegible] गुणाः

तेषां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तेषां

[illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

कर्णेरः नीचैः तस्मात् इतोः मूर्धनि मस्तके सिञ्चयावतं
वस्त्राञ्चलं विचय गृह्णे अन्यतमेयं राजपुत्रापि
सती पद्भ्यामेव स्वभर्तारमनुगीते गृध्नयन्तमाः यमम् या
रणं विरहदुःखेन जीवितः स्म। रत्यश्रुपूर्णिता। अत्र
भूः सदर्भा. तत् मसृणचरणपातं गम्यतामिति वाक्यं
द्वितीयार्थगतेन तदित्यनेन पूर्यते इत्यन्तरेक वाक्यत्वं
दोषः। निराकांक्षता दूषकत्वा दोषम्। अत्रमनन्मतयोग-
मुदाहरति येषामिति। इनुमता लंकायां दग्धायां वीर-
राक्षसान् गृध्रोधोक्षपतः ऋस्पोचद् रावणं जत्युत्सरियम्।
हे प्रभो येषां कपालीजं राक्षसानां जनापस्य गर्भोम:
ता: प्रसिद्धाः त्रिदशानां देवानां इमस्य नजस्य दानं मदजलं
तस्य सरितः नद्यः पीता शोषिताः तया वैः कपालीभिः
गन्धनवस्य धामासु तोनया यत्मानं मधस्य तस्य मुवः
भूमयः कल्पिताः रचिताः। एतेन स्वर्गोऽपि येषां भूतल्यः
इति व्यञ्जितम्। तथा येषां कपालीजं डंकृतम: डंकाराः
कृतो गर्भपतेन रक्षस्य जीवो मयोक्तत्वो यौगः तत्पीताः
त्वदाश्रयादिति भावः। तैः कपालीभिः तव रावणस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चोरतोषकारी सदोरि कथनयोग्यं मौक्तिकं [illegible] कृतं

ज्ञपितु नैतस्य ख्यातकौशलं मौक्तिकादपि कृतोऽत्यर्थः। ज्ञस

गुणानां च चमत्कारत्वात् ज्ञसम्बन्धः समत्वात् स्यात् [illegible] गुणानां

विशेषणानां चार्थत्वात् प्रधानोपयोक्तत्वात् ज्ञसम्बन्धः परस्प-

रसम्बन्धः समत्वात् परापेक्षायां निष्फलत्वात् इत्युक्तनयेन

षष्ठ्यन्तनिर्दिश्यानां पदार्थानां परस्परं ज्ञसम्बन्धेन परस्परं

ज्ञनाकांक्षत्वेन मैत्रेत्यत्र विशेषणस्य छात्राद्यपि सम्बन्धोविनोक्तः

स च न घटते नैनोविशेषकत्वात्। [illegible]

[illegible] व्युत्पत्तेर्निबन्धनमुदाहरति-त्वमेवोमिति

नायिकां प्रति दूत्या उक्तिरियम्। हे सुभगे त्वं स्वकीयानां

वस्तुमशक्यं सौन्दर्यं यस्याः तत्प्रभूता ज्ञसि [illegible] भवसि।

रोलरतायाः सुन्दरतायाः पात्रीभूतः [illegible]

इदं सम्बोधनं कामिलोकं वा कलानां नैदग्ध्यानां सीमानं

प्रति काष्ठां चरमोत्कर्षेण युवामेव भजथः नान्य इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वां युवयोः द्वन्द्वं मिथुनं दिष्ट्या भाग्येन सम्बन्धोत्र योग्यमाह

अत्रो ईतो: शेषमनीशेषं यत् संगमरूपं तच्चेद् स्यात् तदा॰
गुणिज्ञस्या गुणवत्ता इह संसारे सर्वं जितं अनया योग्य-
समागमाभावेन गुणवत्त्वमेव विफलमित्यर्थ: । [illegible]
[illegible] अत्र शेषं यत् तत् यदा स्यादित्यर्थो अत्रेक्षित:
स॰ न भवति । तत्पदं यत्पदेन अभावात् । [illegible]
[illegible] नेत्स्यतीति पुन: पाठ: । [illegible]
[illegible] यथा वा संग्रामेति । पश्चिमेन कर्कराजस्य सङ्ग्रा-
मार्णवे लग्ने । हे देव संग्रामो युद्धमेवार्णवस्तमिरं
तत्र त्वागतेन त्वष्टेन भवता त्वया बाणे धनुषि समारोपिते
सति येन येन रूपेण यद्यत् समासादितं प्राप्तं तदाकर्ण
शृणु कोदण्डेन धनुषा शरा: बाणा: समासादिता: शरै: प्राप्ता:
शत्रुमस्तकं समासादितं तेन त्रीशिरसा भूमण्डलं समासादितं
तेन भूमण्डलेन त्वं समासादित: । त्वया भवता त्रैलोक्यं
यश:
। समासादितं कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यर्थ: ।
अत्र प्रथमार्धवाक्यार्थे उत्तरार्धवाक्यार्थस्य सम्यक्त्वं विवक्षित:
स च न संपद्यते । [illegible]
[illegible]
[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible]

यथेत्युदाहरणे यथाचार्य मते। व्याख्यातमिदं पूर्वत्र। शमं मुमुक्षुं न परशुरामं प्रति रावणस्योक्तिः। यत्रापि रावणस्य अभिलषी

परशुरामस्य सह मुक्तमनीभूतीयते तदपि वाच्यार्थः। [illegible] कोदण्डं शरानित्यादि। प्राप्तमितिशेषः। पदार्थाः कोदण्डादिपदार्थैः, नन्व

[illegible]

कोदण्डादिविशेषणम्। यद्वृत्त्यर्थं विशेष्यणम्, केन केन किंकिंविधा दिपरिग्रहः। नवप्रश्नः प्रश्नत्वन्नकपदाभिधानात्। तत्तदाकाङ्क्षेति चेतिन्नवं कोदण्डादीनामुक्तत्वादितिभावः। निन्दाप्रतीयते। एवं तथा भीत सगतमित्यत्र प्रभवन् मत यागत्वम्।

भार्गवनिन्दाद्वयोगो

कृतवतः। इति पाठे तु मतयोगः। अभीत। यथा चतुर्दाहरणे चत्वार इति नारायणः भट्टकृत वेणीसंहारे प्रवेशे अंके दुर्योधनमाश्वस्य भीमसेनस्योक्तिरियम्। अभार्जुनयमकुलसहदवाः चत्वारो नयं सृञ्जयाः प्रद्युम्नः होता उद्गाता ब्रह्मा नेता ब्रीमहाः स। सनत्वनब्रीमहे भगवान् हरिः श्रीकृष्णः कर्मणामुपेक्षा भगवानिति कथनेन किमनात कर्मणः स्थितिहेतुरिति ध्वनितम्। नरपतेः, राजा युधिष्ठिरः संग्रामस्य प्रधानो मखः तत्र दीक्षितो यजमानः इत्यर्थः। पत्नी द्रौपदी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गृहीत्वा यज्ञदीक्षायुक्त्या सपत्नीकस्यैव मत्कर्माधिकारात्।

कौरव्याः दुर्योधनादयः शतं भ्रातरः पञ्चानां कोलभृताः पशवः

द्रौपद्याः द्रौपद्याः पौरुषम् समाप्तं केशवस्याकर्षणादि रूपः

तज्जीवितस्य केशस्य उपशोन्तेन श्लक्ष्णम्। राजन्याः क्षोत्रियाः

तेषामुपनिमन्त्रणाय प्रहाणाय हूतः तोडितः दुन्दुभिः भेरी स्फोतं

यथा स्यात्तथा रसोत शब्दं कोसीत्यर्थः। अत्र संग्रामाध्वरस्य

ऋत्विग्गणिषु सर्वेष्वन्येषु वल्गुभिषु न ब्रह्मतीमते समासाद्धलत्वात्।

अत्रोत्त प्रहरशब्दः समासे गुजीभूतः इति न दर्शनः संग्रामाध्वर-

शब्दार्थः सर्वैः ऋत्विग्गणिभिः संपुज्यते। यथा वा जंघाकण्डूयते।

व्यारब्धानामङ्गानां वैगुण्यात्। अत्र निजपदार्थस्य दण्डपोद एवान्वयः

स्यात् न तु मनान्यः। मनान्यसम्बन्धस्तु विवोक्तः। इत्यमत्र-

मतेयागत्वम्। [illegible] अत्रोभोइत्यावृत्तिः

व्याख्येः प्रहरश्वन्यमनुसं पेत्यर्थः। विभोस्तत्पुरुषत्व

अद्धसीत-प्रहार्क्षीत्। वीरचीत नाटके द्वितीये अङ्के सीता

स्वयंवरे श्रीरामेण धनुर्भंगे कृते परशुरामस्य स्वगतोक्तिरियम्।

प्रहृताकृतस्य प्रतन्यसाधारणस्य श्रीरामस्य श्रीलोत्तरैः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीरोक्तैः प्रत्यक्षानुभूतैरनुमानैः इष्टैः श्रुतैश्च प्रपञ्चितस्य

वशीकृत मनसो मम लक्ष्मी लक्ष्मण नरेश्वरस्य इत्यर्थः। वसुदेव-
पुत्रेणैव धनुर्भृगृहीत विद्यायो नेति भावः। मतः सम्ब पुरोवर्ती
प्रौढाभरूपः कोऽपि वीरेशशुक्लाकृतेः वीरबालाकृतेः उद्यमेव
सौन्दर्यसार समुदयमयः पदार्थः अस्ति। अत्र उत्पहेतोर्ज्ञान
इति उत्पहेतुत्वस्य वैशिष्ट्य बोध्यः। तथापीत्यस्य हेतूपबाध्यगतत्वेन
एव उपमेनः सिद्धेः। मया वा उदाहरीत रणोज्ज्वल इति।
उदाहरणाद्वे उषायाः सखी° चेमत्रलेखां प्रति उषमुनपुत्रस्य
अनिरुद्धस्योत्कीर्त्तनम्। रणोज्ज्वल
अनिरुद्धः अनिरुद्धतनयायाः नाथित्वाः युवत्वात् जन्मोत्सवस्य
नाटशाला वरः उषसुनराजस्य बाणासुरस्य सुतां उषानाम्नीं
स्वप्ने स्वप्नावस्थायां अनिरुद्धेन श्रीकृष्णपौत्रेण सह रतनया
समागमरूपया अनिरुद्धतं प्राप्तं अनिरुद्धलक्ष्म्या; सौन्दर्यमन्यस्त
प्रत्यं मया इत्थाभूतां विज्ञाय कृत्वा रणः प्राप्तः सम्बन्धः इत्यर्थः
सम्ब मनोरथानामपि इश्वरी इति अनेन वाच्यः। अत्र मया अनन्य-
मनोरथोवक्षमत्वं प्रतीयते इत्य-
तीष्टत वाच्यत्वं दोषः। स च अनेनानुसंधानात् नोपपद्यते
यात
1
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham
इति भावः। उत्तमोत्तमयोः समुदाहरीत

यथा यौवनं व्ययति । विकृतेर्विशेषे [illegible]

[illegible] पुरुषस्य, औन्मीलम् । हे मोहिनि मम

कर्मपराधस्य लवं लेशं पश्यसि । यतः यस्मात् एतदपराधलेशात्

दासभूतं जनं मत्सकाशं त्यजसि । कीदृशस्य मम ? त्वयि गतयां

नवहरतेः स्थिरानुरागस्य तव प्रियवादिनः मधुरभाषणशीलस्य

एवं प्रणयभंग पराङ्मुखं मेनसो प्रणयभंगे पराङ्मुखं भीरु येनो

क्तरूप तत्कृतस्य दुष्कर्मणः । अत्र लवमपि इत्यर्थोऽवश्यं वस्तव्य

[illegible] इति एतदीयोचित वाच्यत्वम् ।

[illegible]

एतत्स्थानस्य पदमुदाहरति येवति । एतत्स्थानस्यत्वं च एतद्योग्य

स्थानस्यत्वम् । प्रियेति । विकसतां जुनीये [illegible]

[illegible] कस्मादित्यत्र, नायिकायां वर्णनमिदम् । विकासस्य सपत्नी-

जनस्य मलिन्यं समीपे प्रियस्य भर्त्री संग्रथ्य सम्यक् निर्मिय

पीवरौ स्तनौ यस्मिन् तथाविधे, वक्षोमि उपरिस्तां निवीतां

स्रजं मालां जलाविलां जलेन म्लानामपि म्लानिं नयित्वा

न निजहौ न त्यजति । कुतः ? हे यस्मात् कारणात्

प्रेम्णः गुणाः उत्कर्षाः सन्ति न तु वस्तुनः उपरि-

प्रेमोत्कर्षस्योपादेयो न तु वस्त्वुत्कर्षः, इति भावः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्र कोचित् न वेज्जो शेत वक्तव्ये न कोचित् वेज्जो

इत्यपपाठः तस्मात् न कोचित् स्यात्तत्र इत्यपपाठत्वं दोषः ।

अथापपाठे न कोचित् वेज्जो इत्यपि सर्वे न वेज्जो शेत

वैद्यकं जानते शेत भावः । यत्र वेति स्यात्तत्र ज्ञेयोऽत्यपपाठात्

लृ शेत । [illegible]

[illegible] शितिकन्धरो महेश्वरः वन्यद्युशकलं

धनुरवज्ञेन [illegible] वेदुजन्धे ज्ञन्तः केपलक्षदी लृः अङ्गानः

वः युष्मान् पातु रक्षतु [illegible] केत

सुरतकीज लक्ष्यः कन्याहृः केशाकर्षणं, पार्वती कर्षणं तेन रक्षणं

वैशोपला या जाड्यतायां लक्षेन लक्ष्यायमानेन । कीदृशो ब्रह्मकः ?

नानालक्ष्म जलोच्चयं तत्र शंकिता संजात शंका या सखे तस्याः

वर्षास्मितं लीलाहासं तेन लीलया लोऽजतया पावत्या । स्वपत्नीवत्

प्रोन्मृष्टः प्रमार्जितः । पुनः मोदया: कुतस्तत्र ज्ञाताया इत्त.

रत्ना. धीवः कोत्तर्कस्य तादृशः । ज्ञत्र कुतो तास्वीत्वं गत्व-

[illegible] नत्वलङ्कृतत्वं [illegible] ज्ञेयमेव प्रयुज्यमान मुपपुज्यते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु परंपातं इति अप्रयुक्तत्वं दोषः । अप्रयुक्तस्य समास-

उदाहरति- अप्रयुक्तस्य समासमित्यादि । अद्यापीति । अत्रैव

दृश्यमानः शशी फुल्लन्त पिनकसत् पत्त्रैरवं कुमुदं तस्य कोशं

कुड्मलमेव कोशः खड्गपिधानं तस्मात्कोशसमन्वयात् या अद्रीत्यादि

भ्रमरपंक्तिः सैव कृष्णं करवालिका तां तत्कर्षति

निष्कासयतीति भावः । अत्र हेतुगर्भविशेषणे अद्यापि

मत्संनिधेरपि रुषः क्षान्तः सौम्यत्वं सौम्यन्तीनां स्त्रीणां

हंत मनसि स्थातुं वाञ्छति येषां निन्द्योऽहमीदृशवर्णः । अतएव

अद्यापीति: अद्यारब्धः शत्रोः मानभङ्गस्य अवनाम्रनवधिः

येषामिन्दुभिः स्तनाभोग एव शैलो तद्वेष्टा दुर्गेण विषेण अवनाम्रनवधिः

जीवन्तः इतरं अवमीरिताः नखाः किरणाः एव करा: हस्ता: येन

तथाभूतः । अद्यापि यथा नायको जारवध्वां खड्गमार्कषति

तथा शशी मानवध्वां खड्गमार्कषतीति भावः । अत्र

ध्वन्यर्थे कुड्मलस्य शोभन, ओष्ठीरिति तत्र दीर्घसमासः कर्तव्यः

पान्तु न कृतः । उत्तरार्धे तु दीर्घसमासः कृतः सन्नर्थः ।

[illegible] । समासे उदाहरति यथा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कोमलेति । आनतौ शेते सख्या: उरोजयम् । रुदयलंकारेण

125

उदाहरतीदम् । पादगतं पादद्वयगतं बहुगुणं हृदयनाथं कोमलेति

न पश्यामि इमं हृदयनाथं कण्ठे गृहीत्वा स्तोकेनागम जनस्य:

तमोरूपं तमोगुणात्मकं कोपं मुञ्चेत्यन्वय:। निजमोहजन्यपं

दर्शयति- स्तोकेनेति। पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं कोमलेति न पश्यामि

इमं कण्ठे गृहीत्वा जनस्य: तमोरूपं कोपं मुञ्चेत्यन्वय: साधु:।

[redacted] इत्यत्रोपलम्भात् रूपकोगो दुष्करता बीजम्।

अतिशयमुदाहरति- [redacted] पदपद्मकोरोत। पादपद्मावित्यत्र पद्मोज-

रते: दुर्जनै: सह संगति: सम्बन्ध: कदाचन कथमपि

न निषेधात्कार्या भवत: तव तत्त्वं ब्रवीमि। अत्र तृतीय-

पादो वाक्यान्तरमध्ये गोपित:। पदपद्मनखोत्तरेण दुष्करताबीजम्

यथा वा स्तूयते। यस्य राज्ञ: कोपे: द्विषो लक्ष्मी: तेजोभागान्

ग्रस्तुं शेते गाढमुपैव तत्सदृशं बहुगुणं सत्।

रसमुद्दीपयन्ती गोपिनी मौनमेव रोतेभाव:। इह ग्रन्थे, योगो

रूपैरनौहित्यं तेन रूपं अंगं यस्या: एके गते अनुराग: तेन

[redacted] प्रथा उपमेयोपमा नायिकया

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना इह संग्रामे त्वमीभिः शत्रुभिः कण्ठे मुष्टिं यथा स्यात्तथा लग्नः।

त्वत्रीकेशवधूभिः रण्डनाय नायिकया रमणाय चेति भावः। मा ०

त्वत्रीकेशवधूः नायिका च संग्रामे मातंगानां गजानामुपरि स्वयमेव

गत्वा रण्डनाय पतन्ती परपुरुषैः शत्रुभिः दृष्टा। नायिकापक्षे

मातंगानां चण्डालानामुपरि स्वयमेव गत्वा रमणाय पतन्ती

परपुरुषैः दृष्टा तत्सखः तस्याः त्वत्रीकेशवधूभिः नायिकायाः च सखी

उवाचेति शेषः, त्वदं राजा न किंचित् गणयति पुनः पुनः किमपि

न विचारयति। केवलेन तेन त्वदं भृत्येभ्यः सेवकेभ्यः

चक्रं दत्तमिति इदं ते तव विदितमस्तु। त्वत्र भंगीविशेषेण

शौर्यं दातृत्वं प्रशंसा मा भुत्कर्षो वर्णितः। त्वत्र तत्कस्माद्यं

न किंचित् गणयति तेन भृत्येभ्यो दत्तमिति हेतोर्वाक्येन -

वाक्यमध्ये विदितं ते त्वस्तु इति वाक्यांतरं त्वोक्षुमिति

प्रयोजनं विनैव गर्भितं कृतमिति दोषः। स्तुतिं त्वीक्षुमिति

कृदिति भावः। त्वीक्षुहेतुं त्वदर्शयति। त्वीक्षुशब्दस्त्व

प्रयोगः त्वीक्षुहेतो भवति। किं तत्र त्वोक्षुमित्याह मञ्जीर-

रिक्षिणीति। मञ्जीरादिषु नूपुरादिषु रोगलक्षणं त्वोक्षुः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गोक्षुरे च क्रोञ्चति गोक्षुरे अक्रोक्ष गण्डूकादि गो ग्रहः।

[illegible] मुरते वेत्युक्ते सति

गोऽत्याहे ओमं, अश्वादि वहन गोऽत्याहे गो ग्रहः। अजादिषु गर्जित

इव मुरवं ओमं, अजादि वहन ओंऽजादि गो ग्रहः। प्रमुख वेदन

इवन्यादि गो ग्रहः। यदेतदुपहसति महाव्रतेषीत। वेणीसंहार-

नाटके तृतीये अंके अश्वत्थाम्नः ओमोरपम्। अश्वार्थं

भूतपूर्वो नवीनो रवः सिंहनादः पुरो अग्रे समवोक्ष्यः मुहुः

वारं वारं कुतः कस्मात् इतः जायते। सोऽयं रवः महान्

यः अत्यगमत्तः तेन श्रुतेनो यो पुष्करावर्तकाद्यो मेघो तयोः

अत्यर्थं भीषणं यत् चण्डगर्जितं तस्य, गोतकृतं श्रोतव्यस्य

तदनुकारी तत्सदृशः अतएव श्रवणेः कर्णयोः भैरवो अतिघोरः

तथा स्योगता आत्यर्थपेता व्याप्ता यावत्। रोदस्योः स्वर्भूम्योः

कन्दरागुहा येन तथाभूत इत्यर्थः। अत्र रवशब्दस्य

गण्डूकादि शब्दे एव कोवपुयोग गोऽत्याहे; गत्वनोवध्ये, नोऽणां

गर्जिते रोत अजेहत्योतक्रमात् गोऽत्याहे तत्वं दोष:।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भगुप्रक्रममुदाहरति जाये इति । निपूर्वस्य दृशेर्भावात्

आज्ञया निशानाथे चन्द्रे अस्तं गते सति निशापि रात्रिरपि

अस्तं याता गता । हन्तेति खेदे हर्षे च । हि यस्मात् कारणात्

कुलांगनानां पतिव्रतास्त्रीणां, दशानुरूपं वैधव्यदशायोग्यं भर्तृ

मृत्युजनितशपथः व्रतः पूर्वं अनुगमनादन्यत् न समाप्तिं निपेत ।

[illegible] अस्तं

गते इति गमिरूपायाः प्रकृतेः उक्तौ याता इति यारूपायाः

प्रकृतेः प्रयोगः इति प्रकृतिक्रमभंगः । अस्मात् गमिधातोः

प्रक्रमात् अस्येति निपूर्वस्य नेतुर्योगे अनुयोगीति या धातोरिति

[illegible]

[illegible] गतेति कृते तु अनुगमनस्य

स्मृतेरेव प्रतीतेः । ननु नैवं पतिं हि प्रेम्णेत्यत्र जायेत्, अस्मात्

इत्यं पतिं हि [illegible] अत्र जाये इति वृत्तं [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by eGangotri Sharada Peetham

तत्कथमत्र एकस्य पदस्य हेत्वन्वयः एवञ्च गमः हेत्वभावो दुष्ट:
स्यात्। समाधत्ते-उच्यते सैव। उद्देश्यप्रतीतिनिर्देश्य व्यतिरेत्या। अयम्:
एकपदप्रयोगानन्वयस्य/उद्देश्यप्रतीतिनिर्देश्यकत्व बोधनतु विषय वस्तुत
तस्यैव पदस्य प्रयोगं विना हीत्यो अर्थात्। कोमलपदस्य एकदेशत्वे
हि प्रयोग उद्देश्यप्रतीतिनिर्देश्यभावे हेतुप्रयोगावश्यकता मुदाहरति उदयीत। अस्मिन् पक्षे रम्भ एनास्तेमीति च प्रयोगे कदलीति तत्र तदान्तरप्रतीतिपाद्य-
मान: स रम्भार्थो ऽ शाब्दबोध्ये भिन्न इव प्रतीयमान: एकदेशतया प्रतीतिं
व्यवहरति इत्यर्थ:। उत्तरयस्य उरुक्रमभंगमुदाहरति यशोधिगन्तुमिति।
किरातार्जुनीये तृतीये सर्गे एकमुखं प्रति द्रौपद्या: प्रोक्तीयम्। यश: प्रोक्तं।
यशोधिगन्तुं लब्धुं सुरस्य लिप्सया लब्धुमिच्छा तया या मनुष्येषु
संख्यां गणनां एकतिनीतं मनुष्यदुर्लभमुत्कर्षं उपयोगित्व भान:।
विकत्थनकानां उत्कण्ठाराहितानां स्तोभभाजां अपत्रपावतां पुंसां स्थिति:
समुत्सुकेन उत्कण्ठितेन संकसुत्संगमुपैति स्वयमागच्छतीत्यर्थ:।
अत्र उरुन् उत्तरयस्य उरुक्रमे लिप्सया सन् उत्तरयेत्यपादानात्
उत्तरउरुक्रम अंगो दोष:। पुरुं चाह नुपादेशेति पुरुमीहन्तुमिति।
सन्नाम: उरुक्रमभंगमुदाहरति ते शृणु। कुमारसम्भवकाव्ये ब्रह्मैं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पद्यमिदम् । ते मरीच्यादयो मुनयः हिमाचलमामन्त्र्य व्रतानि पृष्ट्वा

पुनः शूलिनं महादेवं नत्वा च व्रतरूपेण शूलिना व्रतैः पार्वतीदानार्थं

सिद्धं मेनांगीकृतं निवेद्य ज्ञापयित्वा तेन शूलिना विसृष्टा

आज्ञप्ताः सन्तः खं खाकाशं उच्चयुः उत्पेतुरित्यर्थः । व्रतत्र खं शब्दस्य

सर्वनाम्नः वक्रमभंगः । व्रतानि व्रतरूपेण इतीदमः वक्रमात् तत्

विसृष्टा इत्यत्रापि व्रतेनविसृष्टा इत्येव वक्तव्यम् । पर्यायस्य

वक्रमंगमुदाहरति - महीभृत सेतः । कुमारसम्भवनाम्नि व्रतरूपे सर्गे

पद्यमिदम् । महीभृतः हिमाचलस्य मैनाकादेना पुत्रवत्त्वे ऽपि

दृष्टिः तस्मिन् गौरीरूपे व्रतपत्ये नृपे इदमोवच्छेदं न जगाम न

व्यापत्पर्वः । स्नेहातिशयादिति भावः । व्रत दृष्टान्तमाह व्रतनन्तेत्यादि ।

हि यतः व्रतन्तपुष्पस्य वसन्तस्य सम्बन्धी हिरेफ.

माला भ्रमरपंक्तिः व्रतान्त व्राम्रस्य पुष्पे सौरभसंगा भवतीत्यर्थः ।

व्रत व्रपत्यरूपे बहुषु सत्स्वपि तस्मिन् कन्यारूपे व्रपत्ये स्नेहातिशय

निबन्धनात् व्रपत्यशब्दे ज्ञेयांशे पुत्र शब्दप्रयोगात् व्रक्रमभंग -

वक्रमभंगः । महीभृतापत्यमवलोक्य इति मुक्तः पाठः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपसर्गपर्याययोः वक्रमभंग मुदाहरति नेपथ्य, इत्ति । किरातार्जुनीये

द्वितीये सर्गे युधिष्ठिरं प्रति भीमस्योक्तिरियम् । विषण्णः विषयसः
पराक्रमरहितं कातरं जनमीति यावत् । क्लीबमिति
हिंसकमिति । व्यायतः उन्नतकालः व्यायतः उन्नतः इह जनः लोकः भजते
शूरमेव न भवतीत्यर्थः । विशङ्कैः व्यायतरहितस्य जनस्य लघुता
नीचता हेयता उच्यते लोकैः । व्यवसायात् धैर्यहीनं जनः
वृषोद्रयः राजलक्ष्म्याः पदं स्थानं न भजेत । व्यवसितुः इति
व्युपसर्गपूर्वकस्य व्यवसितुं उपसर्गस्य उक्तभंगः । व्यवसीयतीति
पाठेऽपि न उक्तभंगः । लघुतां भजेत निरायतिः लघुतायाः
पदं वृषोद्रयः इति युक्तः पाठः । वचनस्य उक्तभंगमुदाहरति कोपदीति ।
भारकाव्ये चक्रवर्तिसर्गे युद्धाय उद्योगेषु शिशुपाल[illegible]वधोद्योगेषु
तत्पत्नीनां अमंगलत्वेषणा वर्णनमिदम् । वामाः स्त्रियः पार्थिवानां शिशुपाल-
पक्षीयराज्ञां उत्पाते यात्रायां पुरः सरे भावी उत्पत्स्यमानः अमंगलोति हेतोः
व्रतेन उत्कोचं शरांसुः उत्करमासुः । कपोलेत्यादि कोपेन लोहिता
रजोभिरार्तवैः वैकृतैः, व्याप्ता इत्यर्थः रजस्वला ऋतुश्च मन्दा
या वक्त्रेन्दोः मुखचन्द्रस्य लाञ्छनैः शोभा यस्याः तादृशी सती
दिवमाकाशं व्यनीनिदच्च व्यनुकृतवती । उदभ्रान्तं व्याकुलीभूतं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्त्वं चित्तं यासां तथाभूताः कोश्चित् नायिकाः ग्रस्वेदिकाः शोभाहीनाः

सत्यः किञ्चः इव ग्रन्तर्हृदये दाहं सन्तापं दीर्घरे ग्रकथा। नायिकाः

वात्या। वातसमूहा। इव ग्रतिपटुं भृशं भ्रमं चक्रुः। ग्रकथा। नायिकाः

भूमिवत् कम्पमानाः कम्पयुक्ताः जाताः। ग्रत्र कोश्चिदिति रवचन-

मुपक्रम्य कोश्चिदिति बहुवचनोपादानात् वचनस्य ग्रक्रमभंगो दोषः।

कोश्चित् नीर्गा। रेजाभिः दिवमनुनिदधुभेन्न वक्त्रेन्दुशोभाः

निश्वसिकाः कम्पमाना। इति च पठनीयम्। कारकस्य ग्रक्रमभंग-

मुद्वहति- गाहन्तामिति। शाकुन्तल नाटके द्वितीयेऽंके

~~मृदुर्वेन्न वक्त्रस्य मम शकुन्तलायै दर्शयन् विलुप्तमुखिनेत्रः~~

राज्ञो दुष्मन्तस्य सेनापतिं प्रति ग्रभिलिप्सम्। ग्रत्र ग्ररण्यमोहिताः

शृंगैः विषाणैः मुहुः बारंबारं भूमिं खनमानस्य शूकरजातीयस्य

सोदकं जलं गाहन्तां विलोडतं कुर्वन्तां, मृगकुलं हरिणवृन्दं

दृष्ट्वा बहुकदम्बकं सत् रोमन्थं चर्वणमभ्यस्यतां वराहपोतैः

शूकरशिशुभिः विस्रब्धैः विश्वासयुक्तैः सत्वरं ग्रत्यन्तं

मुस्तायाः तृणविशेषस्य मोत। उत्सवनं क्रियतां तथा

इदं ग्रत्यन्तं नृ: शिलातले जम्बालबन्धो यत्र तथाभूतं सत्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निश्चोतितं विश्वासं जनयन् । यत्र गाहन्तामिति कर्तृ-

कारक वाचक लिङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारक वाचक स्योपादानात्

कारक प्रक्रमभंगो दोषः । युक्तमाह नृपादेशेति- विस्रब्धं कृतां

नाहोनवद्यो शुकनासः मुस्ताकीर्तं पल्लवेल इति । क्रमस्य प्रक्रमभंग मुदाहरति-

प्रक्रोडतीति । वीरचरितनाटके द्वितीये अंके श्रीशस्त्रोक्तीयम् ।

प्रक्रोडतं प्रपीडितं यस्य तेजो वीर्यं च ताभ्यां क्षोभमापुता एव

तथाभूते यशोनिधौ क्षीरसिन्धौ प्रक्षोभयता यो मन्दराद्रिः

तेन प्रक्रमते दृश्यते मुनौ परशुरामे रोषात् क्रोधात् प्रक्षोभयतो

प्रक्षोभणं कृतं । बाणः मम हस्तः क्षोभना कृता या चतुर्भिया

तया यो दृप्तो गर्वः तस्य क्रमाय यावद्यावद्भिर्मुहुर्मुहुः पादयोः

उपसंग्रहणाय बन्धनाय च क्रमात् वेगात् स्फुरति चेष्टते ।

यशोनिधौ निन्दनेन ताहशस्यापि जगत् उत्क्षोभित्वं द्योतनात् । इदं

अत्र प्रक्रमनिर्णयं पादार्थैः यथाक्रमं पादग्रहण मुहुर्मुहुरिति:

इतीति तालोद्देशक्रमेणैव पादानां ग्रहणाय च क्षोभना चतुर्भिया-

दर्पक्रमाय चेति निर्देशो युक्तः तदन्यथाकरणेन प्रक्रमभंगो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दोषः । उपसंग्रहणाय [illegible] क्रमो यत्र

यस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः। ~~[illegible]~~ इत्यभिप्रेति। व्याख्यातमिदं पञ्चमोल्लासे। ~~अत्र~~ लोकस्य चेति चमत्कारः त्वं शब्दानन्तरं युक्तः ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ रघुवंशे रूक्षादेश: सर्गे तात्पर्या-

180

वर्णनामुत् । दुःसहेन रामेण राक्षसेषु राम: रण मत्तवेदनादः तस्य शरेण बाणेन हृदये उरसि मनसे च लोडिता व्यतश्च गन्धवत् अगरुपुष्पं रोधः चन्दनं कोष्ठमेव चन्दनं रक्तचन्दनं च तेन लोहिता मिश्रा या निशाचरी राक्षसी ताटका व्योमसारिका च जीवितेशस्य यमस्य प्राणनाशस्य च वसोर्गृहं सुतस्थानं च जगामेत्यर्थः । व्यत्र व्यक्तलोहितां प्रकृतवीभत्सरसविरोधिशृंगाररसाव्यञ्जकत्वात् व्यसङ्गतार्थ-त्वं दोषः । व्यत्र त्रयोविंशतिमथ दोषानाह व्यक्लोः पीत । अक्लिष्टस्य पुनरुक्तस्य दुष्क्रमस्य ग्राम्यदुरुक्ति दोष चतुष्टयं व्योमाङ्गविक्षेपे विधानिकक्षेपेति दोषद्वयं / ~~विध्य पुरा व्यनुवाद्यमनुसरेणेति दोषद्वयं~~ व्यविशेषं परिवृत्तसरेणेति दोषचतुष्टयं विध्यनुवादायनुसरेणेति दोषद्वयं । व्यनुवृत्तमपि दोषमुद्वहति । व्यतिविततेति । रविः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कीदृशः ? व्यतिविततं व्यतिशयेन दीर्घं यत् गगनं व्याकाशः तद्वत् या समीरः मारुतः तत्र तस्मिन् गमनागमेन पोतमूलः पोतवृक्षः विस्मारितजं सर्वं येन तादृशः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथा सकौङ्कुमः पवनैः उल्लासितं उत्कीर्णितं दिक्षु कथ्यीतं

सौरभं सौगन्ध्यं यस्य तथाभूतस्य कमलाकरस्य पद्मसमूहस्य

हासकृत् विकासकर्तव्यः। यत्र गीतविदग्धवादीकैर्गायकैः

गां अनुपमोऽपि चक्रवर्तिनः स्तुतार्थस्य उक्तेः पुनरुक्तार्थत्वं दोषः।

न तत्रैव पदत्वं पुनरुक्तत्वं वा। कलैः कुशलैः तमुदाहरीति-

स्यदा मध्ये इति। स्वकाव्यस्य गभीर चमत्कृतार्थशालिनश्च

स्तुतार्थत्वाभावेऽपि दोषाभाव समर्थनाय कस्यचित् कवेः कौशलम्।

महान्तः कवयः द्राक्षादित्वाश्च कवयो गीतिज्ञाः उभयोः

अमृतं सुधा जलं च रसः शृंगारादि नवरसं च सारस्वती वाणी

नदी च उद्दामा प्रौढा महती च मार्गा रीतिः पन्थाश्च

परिमलं चमत्कारः सौगन्ध्यं च यत्र निर्झरे मेघश्च

चर्चिता उपलक्षिता सम्बद्धश्च प्रवाहः सुव्यक्तत्वं विख्यातश्च

पाठां कविकथीनां कवेः गीतज्ञकाव्यं मध्ये मम अमृतनिष्यन्दा

सुधा द्रोणी चारु सुरसा शृंगारादि सुधा तादृशी उद्दामा प्रौढा

बहुमार्गा सुकुमार विचित्र मध्यमात्मक मार्गत्रयवती वैदर्भीरीति-

त्रयवतीत्यर्थः। एतादृशी इयं सारस्वती वाणी परिमलं चमत्कारं वहति

दधाति। तां [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्तमाः सन्तो मधुरा उक्तीष्टा महाकाव्य योनि येनजगत्

उक्तिं स्फुटतां भजन्तु गच्छन्तु कथं इतरकाव्यवत् उत्तमाः

सुबोध्या भवन्तु न कथमपीति भावः। अप्रसन्नपदे भाषा आदिपद-

पुराणां मध्ये सदा अमृतनिष्यन्दा सुरसा बहुमार्गा त्रिपथगामिनी

इयं गंगाख्या तरङ्गिणी नदी चारुतलं प्रसंगतरंगसंगसम्भवं

सौभाग्यं यथा तथा वहति ताः एताः मधुमनोहरा महतां

द्वादशादित्यानां कथयः इमा महाकाव्ययोनि घनपीनिता

श्लेष्यसम्बद्धाः सत्यः येन प्रयोगेण उक्तिं चित्रतां यान्तु चित्रा-

भवन्तु न कथमपीत्यर्थः। अत्रपदे विशिष्टो अर्थः शब्दात्तेः

कथञ्चिद् योगेनाऽपि क्लेशेनैव प्रतीयते इति अप्रसन्नपदं उक्तम्

सम्यक् प्रतीति विरहो दुरुक्तता बीजम्।

उत्कर्षो वापकर्षो वा द्रव्यस्यैवोपगच्छति।

तस्यैवनाम तदपश्येत् व्याहतोऽपस्तदाभवेत्॥

इत्यनुसारं हीनत्वं व्याहतम्। तत्राद्यमुदाहरति जगतीति। भास्वतो-

भास्वद्रूपस्य प्रपञ्चस्य मध्ये भास्वत्स्थोस्तीयम्। ये नवेन्दुकलादय-

भावाः पदार्थाः सन्ति ते जगत्येव लोके उत्कृष्टाः न तु भवन्तीति भावः।

ये पदार्थाः अन्ये मध्यान्ता हृद्यमहिता तेषां भावाः जगत्येव उत्कृष्टभूयाः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वभाव रमणीया [illegible] अगेषु लोके इयं मालत्येव विलोचनस्य:

बैत्रस्य: चन्द्रिका ग्रीष्मात्हादिन्या सा च यत् नयनविषयं याता

दृष्टिगोचरतां गता स एक एव जन्मनि मेहोत्सवो न त्वन्य इत्यर्थ: |

अत्र पूर्वार्धे येन साधारणधर्मेण चन्द्रिकाया: स्वं उत्तमभारहाया

प्रीतपोडिता तेनैवोत्तरार्धे चन्द्रिकात्व मुत्कर्षार्थमारोप्यते इति

व्याघातो दोष: | तदेवाह यं जीत माधवं जीत परस्पृहागमा; मुग्धतया

सा एव माधव। एव चन्द्रिकात्वं मालत्यामिति भाव: | ग्रारोपपीत

दूषकता बीजं हेयोपादेयत्व विरोध: | पदार्थस्य पुनरुक्तमुदाहरति-

कृतमिति | व्याख्यातमिदं पद्यं चतुर्थोल्लासे | अत्र अर्जुनार्जुनेति

सम्बोधन यै: भवद्भिरित्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शादर्जुन-

स्यापि ग्रापे: सभीन किरीटिनामिति [illegible] किरीटपदार्थ:

पुनरुक्त: | द्वितीयं पुनरुक्तमुदाहरति- ग्रस्त्रज्वालेति | वेणी-

संहारनाटके नृतीयेऽङ्के ग्रश्वत्थामा: ग्रोमीत्यम् | ग्रस्त्राण्येव

ज्वाला वीचीशरवा: तोमा: ग्रग्नलीढ: व्याप्त: योऽसौ क्षीतबलं

शत्रुसैन्यमेव जलधि: समुद्र: तस्यान्तर मध्ये क्षौर्यमार्गो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible] वाहनीयं तत्रे तस्मिन्नवसरे गते सेनानाथे दुर्योधनसेनापतौ

व्याख्यान अनोपनतेनेति [illegible] अनभिधानादि 139

द्रोणाचार्ये सिते विद्यमाने सौते है कर्णे सम्भ्रमेण पलायनन्त

अत्रलं है कृपाचार्य समरं युद्धं वज गच्छ है हार्दिक्य कृतवर्मन्.

शंकां मुक्त्य ० किमित्यद्भुतमस्तीति भाव:। १ अभिहतामे

थोंऽनसहाये सते द्रोणाचार्ये रणं युद्धमां वहोन सौत अमस्य

[illegible] ०वस: । अत्र अत्रलं सम्भ्रमेण मे अमस्यावकाश।

इत्यभिलाषो विरोत-अनुर्क पादार्थ: पुनरुक्तो दोष:। [illegible]

[illegible] दुष्करत्वं लोकशास्त्र-

विरुद्धत्वम्। लोकविरुद्धमुदाहरति-भूपालेति। राजानं प्रति काम-

चिदाह। ०लोक्यमम्। हे भूपालरत्न, निर्गतं दैन्यं यस्मात्

तात्पर्यार्थे अत्यन्तोत्कर्षे प्रीति: उत्सवो यस्य तादृश, हे राजन् त्वं मे

महं तुरंगं उत्तरं विशालदेहं मदनालसं मातंगं च गजं च।

अत्र तुरंगं मातंगं वा प्रति कस्मै लोकविरुद्ध:। मातंगस्य बहुबलत्वेन ते

तदलाभे तुरंगदानमेवोचित्यात्। शास्त्रविरुद्धं यथा-कारीरिष्ट्वा यो

[illegible] नक्षत्रं [illegible] पश्येत्। यद्धं

प्रति: । अत्र नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं सौरस्य शास्त्रेण विधानात्

अत्रं [illegible] ०वि [illegible] । अत्रमर्थादुदाहरति-स्वयमेति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तनोहाँ प्रीत रिरंसो कोऽसीरिमम् । ग्रन्थं जनः यावत् स्वीयं तावत् ग्रहं विरहे त्वत्समीपे स्वीयमि रमामीत्यर्थः । ते तव किं ममेति किं हीमदे न किञ्चिदीति भावः । ग्रन्थीति सम्बोधनं, तत् साम्प्रतं मूर्खं कपोलं ग्राहर ग्रपसारय तथा कुञ्चितं संकुचितं ऊर्ध्वं सीवि त्वीयं शीघ्रं उदञ्चय ग्रसारय इत्यर्थः । ग्रन्थमर्थो ग्राम्य इत्याह रम्भा नायकः ग्रनवदग्धः पामरः इत्यर्थः । दूषकता बीजं चाश्लीलत्वत् सहृदयहृदयैवेमुख्यं, ग्रन्त्यार्थस्यैव दोषो न शब्दस्य पौनरुक्त्यं सहृत्वाच्छब्दस्य । संदिग्धमुदाहरति मात्सर्य-मिति । ग्रकरणाद्यभावात् संदिह्यमानो ग्रर्थः संदिग्धः व्याख्यातमिदं पञ्चमोल्लासे । ग्रत्र ग्रकरणाद्यभावे ग्रर्थस्यातम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं व्यञ्जनया द्योतयितुं कविनेदं प्रतिपादयितुमिष्टं, तत् पक्षद्वयोपादानात्या द्वितीयेन संदिह्यते ग्रकरणाद्यभावात् । दूषकता बीजं च उद्देश्यनिश्चय निरहः वक्तुः शान्तत्वे शृंगारित्वे वा निश्चिते तु निश्चयः स्यादिति भावः । निर्हेतुकमुदाहरति ह गृहीतमिति । वेणीसंहारनाटके तृतीयेंऽके ग्रनुश्रुत्याम्, ग्रस्मिन्निम् । ह शस्त्रं येन प्रत्यित्रा द्रोणाचार्येण नोन्नितमपि ब्राह्मणात्स्व-धर्मनिरतात् च परिचिन्तयन् क्षत्रियकुलनादरं स्मरन्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गृहीतमौनीकृतमार्गः / यद्य द्रोणाचार्यस्य प्रभावात् मामर्च्यान्

283

तव खलु मोक्ष्यन् मुपुत्सुः विक्षेप तमभूत् नवपित्रा त्वं सुतशोकात्

सुतस्य मम (मृण्) मृत्तिकाभूषणजात शोकात् पीत्वा मूत्रं जलं तर्पयसि न तु

भगात् स्रवेत् हेतोः अद्यापि त्वां विमोक्ष्ये यतः यत्र भवेत् स्त्रीत्व

नैक्षाभमुखं सैव स्त्री त्वोत्तेशः / यत्र स्वशक्तिं विमोचयते हेतुः

नाम: पितृशोकादीनां हेतुर्वक्तव्यः मम तोयं हीनं निर्हेतुत्वं दोषः /

लोकप्रसिद्धिविरुद्धमुदाहरति- इदं ते इति / हे कमलातंकवदने

अम्बुजात चन्द्रमुखि, ते तव इदं केनजनाक्षणात्सं कथय यत्

रक्तस्मिन् वस्तुनि कटकाकार त्वेन हेम: सुवर्णस्य कटकं कंकण-

मिति चिरं प्रसिद्धं दृष्टं चास्ति, तर्हि किमिदं तत्राह इदं दृश्यमानं

तव पीनं पुरुषं उरुस्तनं उत्तानेन वशीकृते चरमात्मभूतं स्मेरमुखा

कोमल दीप्ता तव करकमलेन निर्मितां स्थापितां / यत्र स्तनस्य यत्

दोषे न प्रसिद्धिरिति लोकप्रसिद्धिविरुद्धत्वं दोषः / यतः अत्र विरुद्धो-

भेदप्रसिद्धिः न तु स्तनस्य तस्य चक्र्यशक्त्यैव प्रसिद्धेः / लोकप्रसिद्धि-

विरुद्धमुदाहरति उपपीतरसमिति / भो उद्धवगाः पान्थाः यूयं

गोदावर्याः उपरिभागं तटसमीप मार्गं परित्यजथ / इह प्रदेशे भवोद्भूः

नावत् पर्वतं उपरि मार्गं / एकपदा मेव पदातां / यस्मात् कारणात् इह

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गोड़ाचरी पीरसे कयोचित् मत्तलक्ष्मा रत्नाशेम: चण्डीलव-ज्यारेन
पादपद्माघातेन उद्गच्छन्त: उद्गच्छन्त: तवांकुरा: एव कञ्चुक: मनयो
मम्म ताद्रेो विहित: कृत: । यत्र वीरतामा: पद्मघातनाशेमम्म
पुष्पोद्गम: एव जीमेको न त्वंकुरोद्गम: रीत कोव जीमेकुविकल्पत्वं
दोष: / दूषकता बीजं च विकल्पार्कप्रतीति: । कोवजीमेकुत्वेव
लोकविकल्पस्मीत न विकल्पत्वं मुदाहरीत-सुमिनीत्र । राजानं
जीव मेनकीसरिपम् । हे राजन् कयोचित् कौमुमीमहीम जेमात्मा-
जनाशे सुमितानि यत्रत्यन्त चलतीन वसनीन नत्रोण यंलंकाणी
ग्रामणीति च तस्या: तथाभूतां मुद्देशे मृगलोचनायां स्वें
मान्तां ग्रीमसरन्त्यां विधुश्चन्द्र: ग्रस्तंगतो ग्रभूत्, तयन्तं
मेनाति पुमर्क्ष मनतन्तव कीर्तिरगीमत कोपिता येन सोमस्मीका
मुक्ताशंका त्यक्ताशंका यीती प्रियगृहं ग्रगात् गतवती
ग्रतस्त्वं च कस्मिन् देशे ग्रवसरे वा शुभद्रो नीका न भवसि
ग्रपितु सर्वत्र सुलप्रकाशीस रत्पर्क: । यत्र ग्रभूतापिकीर्ति:
जेमात्स्नावत् प्रकाशरेपा कोपिता इति लोकविकल्पो नीनप्रीति:
न दुष्टत्वम् । विकोवमेह मुदाहरीत- सदाल्नात्वेति । बुध:
पण्डित: रूपा जीतापिनं निशीलिन्यां रात्रो स्नात्वा
रम्यं रम्यूर्णं वासां नानाविधानि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayanya Sharada Peetham

शृणोति च । अत्र निमन्त्रितं विना शेषे स्नानं विधिना धर्मशास्त्रेण
नीतिशास्त्रेण इति शेषः । स्नातं दानं तथा श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।
अन्धो रात्रिरनन्ता तस्मात्तां नोपवसेत् ॥ इति महर्षि
नीतिशास्त्रे विधेयमुदाहरति- अनन्तेति । अस्य प्रकृतस्य योगेः प्रजनेः
अत्यन्तमत्यर्थं अनुपयुक्तं समर्थ्यते विलोक्यते तस्य सा आनुकूल्या
नुसीतः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधेषु विधेयता । अयमर्थो नीतिशास्त्र-
विदुषः । [illegible] मान-
धात्र्यनेन विधेयमुदाहरति- नेत्र्येति । अनेन मानं नीतावाहुभूषणं केयूरं
नोपदेशना इदं विधाय इदमुक्त्वा नत्वा कृत्वा करेणोत्तरय नीत्वा
नारायणतनोर्नेत्रं वेणा दध्रे । अत्र केयूरत्वेन नारायणवर्णनं काम-
धात्र्योपयोगम् । योगशास्त्रविधेयमुदाहरति- अनेनेति । समाधिः
चित्तवृत्तिनिरोधः स । एव अनेन हे समाधिबलात् योगिनः तस्य नीति-
ज्ञस्य शिरोमणेः योगी अनेनेति यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यान समाधयो यस्य, तस्मिन्नुत्तमे योगस्य चित्तस्य मुहुर्मुहुराचरणं तेन ते
यच्चित्तं अत्यन्तं दृढता तेन दुस्साध्या दुष्प्रापा सिद्धिः अणिमादिः तस्याः
सिद्धेः समीपवर्तिनं असम्प्रज्ञातलक्षणं योगं इदं विधत्ते इदं कुर्वन्
अयोगजतां अनभ्यासं विवेकख्यातिं प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्व ज्ञानरूपां
दोषादर्शनं प्रापयन् अनुना सान्त्वेन विमुक्तो भविष्यसीति इत्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्साधः सिद्धवत्- ईशिता नौद्यमानैव गरिमा लघिमा तथा।

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्रकामिता॥ अत्र युक्तिसमीपत्वं

असम्प्रज्ञातयोगमनेनैव योगेन योगशास्त्रेऽभिधीयते इति :। ~~अयं~~

~~क्रमः। प्रथमं विवेकख्यातेः त्वः प्रकृति पुरुषयोः भोगसत्त्व-~~

~~योः नैसर्गिकभेदः तत्कार्यं पुरुषमात्रालम्बनं स्वरूपेण असम्प्रज्ञात-~~

~~योगः। ततो बुद्धिसत्त्वस्य प्रकृतेश्च गुणैः सह वियोगः~~

~~निष्पाद्यते। अतः पुरुषस्य प्रकृतेश्च भोक्तृत्वेन भोग्यत्वेन च विवेकदृश्यं~~

~~प्रकृतिसत्त्वं त्वं च भोक्तृरूपेण भोग्यरूपेण च विवेकदृश्यं~~

~~प्रकृतिसत्त्वं तैरसौ निवृत्तभोगबन्धः।~~ अत्रनवीकृतमुदाहरति- प्राप्ता

इति। वैराग्यशतके भर्तृहरेः उक्तीयम्। ~~अस्मत्~~ सकल-

काम बुद्धा सकल कामसूराः विश्वः सम्यक् प्रपन्नाः ततः किं

तत्त्वज्ञानं विना सर्वमेकिंचित्करमिति भावः। एवमेव जीवन्मोक्षं

निरिच्छतां शत्रूणां विशेषेण चुं वोक्षणं इत्तं व्यक्तं दोषाभिभवः

कृतः इति भावत्। प्रणयिनो मित्राद्याः विभवैः समृद्धिभिः

सन्तर्पिताः तोषिताः सम्मानिताः इति भावत्। तनुभृतां

शरीरिणां तनुभिः शरीरैः कल्पं भावत् स्थितं जीवितं

ततोऽपि किंचित्यर्कः। अत्र ततः किमिति पुनरुक्त्या

अवनीकृतत्वं द्योतः। निष्टपषड्न्यायेन अप्रधानप्रधानशक्त्या च)

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सहृदयैकसमत्वं दुष्करता वोऽन्यम्। वर्णकरत्वं प्रदर्शयति-गाढं
दहतीति। ज्ञानन्दवर्धनानामवगतेऽनेकशतेऽपि यथोक्तम्। सतां
साधूनां ज्ञेयवशीकृता ज्ञेयवशगुन्मता प्रकृतिरेव स्वभावस्य मते
ज्ञानतो ज्ञेयः दृष्टेत यत्र ज्ञेयो दृष्टस्तेव वैमनस्यं किमाश्चर्यं
न किमपि। यदि वाऽपि पर्वतेषु गौरवं गुरुत्वं ज्ञस्तीति शेषः। किं
तत्तः तथापि स्वाभाविकत्वात् नाद्भुतोत्पत्तिः। मेरुतः मनुष्यस्य
ज्ञनुज्ञलं भारं तथापि नाद्भुतं सत्त्वोत्कर्षादेव। ज्ञत्र गुरुत्व ज्ञाश्रयीभावरूपः वर्णविनिर्णयः
उकारेणैव उक्तः। शेषस्तु बोद्धव्यः। सोत्पत्तिकमुदाहरति-यत्रेति।
यत्र यस्मिन् वैमनस्ये सीत रतिर्लीनिलं सम्भवति विश्वे: बहुलः
निर्गुणं जगत् ज्ञनुरक्तलीनिलो ज्ञेयवशीकृतः गुर्वी-प्रेमानुबन्धं यस्य
तथाभूतस्यैवेत्यर्थः। ज्ञत्रेयोऽन्योऽपि भावः। किञ्च यत्र वैमनस्ये
मनो ज्ञत्यन्तम् ज्ञवश्यं: मस्योचत. कल्पनमपि न पारुष्यमाक्षेः
तिरस्कारेण चाक्षमेत्यर्थः। किञ्च यत्सम्भ्रमः यस्मिन्वैमनस्ये
गुणविधानादि सम्भ्रमः प्राणभृतां शरीरिणां मनोरथगोचरः ज्ञतिक्रान्त-
रूपत्वात् उल्लंघ्यं ज्ञतिक्रम्य माता ज्ञौचित्यमनोगोचरा ज्ञपि
न भवतीत्यर्थः। तस्य प्रणयः वैमनस्ये. ज्ञनुकूलेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~[illegible]~~ मीकृता उज्जयिन्यां अपि भोजत्वेन मीलिताः। ये उच्चस्थानाः
पाषाणाः तेषु मध्ये उच्चत्वमेवोचितं उच्चत्व व्यवहारः।
एवमिति न तु भोजत्व व्यवहारः इत्यर्थः। उच्चैः चिन्तामणेः
चक्रुतमीजगजानायां गणनमनुचितमिति भावः। अत्र उच्चनीचौ
उच्चभाग्यमात्रेण मणीकृतेषु मीत सनिमत्वं वस्तुगोचरम्।
तस्मात्-दायमात्रप्रणीकृताश्मसु मणेः तस्माश्मैवोचिता रीत
पदवीमम्। उच्चपकृष्टमध्ये उत्कृष्टस्य स्थितिरुपलक्षयेति भावः।
उज्जयिनीमम परिवृत्तमुदाहरति- अत्रास्मोजोमिति। पानोपमानीमता मिति
वदन्तं निकृष्टं प्रति अगधस्योत्कृष्टमिति बल्लालविरचिते
भोजप्रबन्धे स्पष्टीकृतम्। हे उज्जयिनीपते राजन् ते तव
उच्चैस्तन् स्वच्छे निर्मले उन्नतर्नतसे चित्तमेरे मानसाल्यसरोवरे
चक्रुपानोन्मत्ताः कवयं जल्पाकाश्च तव पिपासानुचैवेति
भावः। ते तव वक्त्राम्भोजं सान्वतीत्रोध्वसीत नमी-
लिनेशस्य ते तव उच्चैः उच्चरोष्ठः शोणाश्मस्य एव
नीलेशस्य ते तव बाहुः दक्षिणो दानदक्षः सव्यतौ वा
रुः एव दक्षिणः दक्षिणेशस्य: सनुजः बुद्धरा राजोचित-
भूतया सोहितः सनुजो जलोर्ध्वः बाहु भुजः काकुत्स्थस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सीतायाः परित्यागे नदुः समुद्रः समुद्रोऽपि सेतुदर्शनात्

रामस्य वीर्यस्मारकत्वात् तथाभूतः सन्। वाहिन्यः सेनास्तत्र

वाहिन्यो [illegible] यथा: तत्र परस्परं कथनादि शब्दान् निरन्तरं नैव

शृण्वन्ति नैव दधन्तीत्यर्थः। अत्र शेषस्य स्वस्वधर्मानुक्तेर्

शैथिल्यं प्रतीयमानत्वं दोषः। [illegible]

निशेषपदेवृत्तमुदाहरति- श्यामामिति। राजशेखरकृतायां विद्धशालभंजिका-

रूपनाटिकायां [illegible] पद्यमिदम्।

[illegible] भो परिजनाः

पीयूषस्य यमं सान्द्रैः निर्वेदैः नयौ [illegible] दूनयैः [illegible] साधनैः

श्यामां रात्रिं श्यामीलयमान [illegible] यत। जायमत। मन्दं मन्दं जयुज्म श्वेतो-

त्पलानां श्रियं हरत जाशमत्र मन्दं च शिलापट्टे कृत्वा निधाय

क्षणात् क्षणशः घूर्णमत, येन हेतुना यद्वं तस्याः मृगांकावदना:

वक्त्रमेव मृगांकः सज्जोता यासु तथाभूता। दशरथेशो दृष्टुं धो

शक्नोत्यौत्सुक्यवशः। अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामा विशेषो वाच्यः।

[illegible]

[illegible] सामान्यपदेवृत्तमुदाहरति- कदलीदलेति। अत्रापि-

शब्दे चन्द्रमेदम्। हे मकरालय वारिधे, त्वं कदलीदलं। महोदरः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तैः वेल्लिताः चालिताः यैः इषद्धः पाषाणाः तान्तं पक्वफलप्रहारैः

कठोरताडनैः उन्मूलैः रचोच्छ्रितैः रत्नैः भावसंस्थाः मा इतस्तुम,

किं भवतः तव कौस्तुभाख्यरत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णेऽपि याच्ञार्थं

प्रसारितः करो हस्तो येन तादृशः किं न विलोडितः उत्पन्नः विलोडितः

एवेत्यर्थः । अत्र एकेन रत्नेन स्वोत्कर्षोत्कर्षलाभादन्येषामपि

रत्नानां उन्नयनं नोचितमित्यर्थः विबोधितः सन् च कौस्तुभेनेति

विशेषताऽभिधाने न पर्यवसितं कौस्तुभस्य उपकारकत्वेऽपि उन्नय-

रत्नावमाननानौचित्ययोगात् । अतः सामान्य पौरुषत्वं दोषः । एकेन

विद्वान् विलोडितो भवतः सनाथ इति सामान्यं वक्तुं योग्यम् । सामान्यं च भुवादीनां

उन्नतित्वे इति । वीरचौर नाट्ये द्वितीये अंके मालवत् । औन्नीत्यम् ।

उन्नतित्वे मम डोल यात्रकत्वे उन्नतीकृतेऽपि प्रभोः रावणस्य पल्लवाधूः

सीतालाभो न न केवलं पल्लवाधूः किन्तु वैपरीत्यमपीत्याह उत्पुल

विपरीतं दुष्टत्व तात्पर्यावधारणेन ज्ञेहं कुर्वन् वैकल्पं चीरतो यत्नादि-

संरक्षको दाशरथिः रामः तया प्रार्थ्यमानया कान्तया सीतया

युक्तः संयुक्तः स्वोन्नतितं स्वयं न लब्धं किन्तु शत्रुणा लब्धमिति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वैपरीत्यम् । एवं सीत परस्य रत्नोः सीतायस्य आत्मनश्च ।
उत्कर्षं च स्वात्मनो विसंवादं च्यवमानस्य स्त्रीरत्नं सीताख्यं च
जगतां पोतः जगज्जगोपु: [illegible] दशमुखो रावणः मर्यं मृक्षते
क्षमते । कथोच्यमीत्यर्थः । अत्र स्त्रीरत्नमुपाददानः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [

परन्तु जगदेकवीरत्वेन बलवता दोषेणापभूयेत इति भावः॥ एवं व्यधिकरणधर्मे एकोऽपि गरीयान् दोषः समग्रमपि गुणग्रामं दूषयति इति रावणोपहारेव विलोक्यता सा च स्यात्येव दोषः न रावण [illegible] इत्यनेन काव्यार्थसमाप्तिः सूचिता एवं पुनः इत्यादिपदानुधानं रावणायोपहारीकृतीतिं स्मरयति इत्यपदपुनरुक्तत्वं दोषः॥ [illegible] सहचरोभ इत्यत्र मुदाहरति- शुचिनेति। शुचिना ज्ञात्रेण कौशेयं वस्त्रं निधृतं व्यसनं द्यूतादि तेन मूर्खता मदेन नारी सौभाग्येन निर्गुणा नदी शशांकेन चन्द्रमसा विना रात्रिः समर्पिता धृतिः धैर्यं तेन शून्यता॥ [illegible] एवं शुचित्वादिभ्यः उत्कृष्टेभ्यः सहचरेभ्यो व्यसनमूर्खतयोः निकृष्टतमा विजातीयत्वं दोषः॥ [illegible] प्रकाशतीवेत्यनुदाहरेत्। व्याख्यातं पदमिदमस्मिन्नेवोल्लासे॥ अत्र चैवंविधं तेऽवश्यं शैत वाक्यस्मार्थं लङ्घीस्तातो ऽपसरेत् इति राजलक्षणं विरोधिनमर्थं प्रकाशयेत्॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति [illegible] दोषः [illegible]

[illegible] विधेयानुवादायुक्तो दोषो [illegible]

तत्राद्यमुदाहरणमुपलक्षयति । वेणीसंहारे नाटके तृतीयेऽङ्के पदमेतत्।

हे राजन् अद्य त्वं येन राज्ञा राज्ये निवासयसि [illegible]

सामीप्ये वर्तमानवद्वा । कीदृशात्त्वत्? स्तोत्रैः स्तवैः जयेन

प्रबोधितः मम् । अद्य भवनं शत्रूणां श्रीकुलरोदनं [illegible]

चाण्डालरोदनं निस्सीमं पाण्डुरोदनं [illegible] । अद्य दोःशालिनां

बाहुबलशालिनां वीरक्षोत्रमाणं इमं सप्तदशं संग्रामं वासं नीतवते।

दुरात्मनस्तु संग्रामं शेते भावः । अत्र चाण्डालभेदेन [illegible] तव

दुर्योधनस्य निद्रा मा भूदेव अद्य तु मया [illegible] सोमेषु

तेषु चाण्डालेषु निःशंकतया निद्राणस्त्वं वैतालिकस्तोत्रैः

जयेन बोध्यसे इति भावः । तत्र च [illegible] शयनत्वं जयेन सं

बोध्यसे इति विधेयांशो न तु शेषे इति शयनस्य। यतः शय्या-

एव बोध्यते न तु बोधितः शेते इत्यनुवादांशत्वं दोषः।

[illegible] इत्यनुवादांशः । [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुखेन शोषेतरेवानुषंगे बोध्यमे मागच्छेरिति मूलपाठः ।

द्वितीयमुदाहरति- वाताहारतया । भल्लाटशतके पद्यमेतत् ।

विवक्षुरैः मैः वाताहारतया वायुभक्षणव्रतधारितया, स्वाश्वास्य

सर्वेषां विश्वासमुत्पाद्य सर्वं जगत् पेनःशोषणं नीशतं, ते पुनः

विवक्षराः प्रत्यूषे मेघोदकपानरूपं नीवारं व्रतं येषां तादृशैः

मेघजलबिन्दुमात्रोद्यैः बर्हिभिर्मयूरैः ग्रस्ता भक्षिताः ते

बर्हिणोऽपि क्रूरं कोष्ठं मध्यमूराः चित्रमृगस्य चर्म तदेव

वसनं येषां तथाभूतैः लुब्धकैः व्याधैः क्षयं नाशं नीताः

शोषिताः जालेनाऽऽकाशसंचारिणो मेघान् शोषयन् धर्मोपलक्षणं

कुर्वन् तस्य स्फुरितं परोक्षकारकं नेष्टितं चेष्टमपि जानकीं

गृहान् धार्मिकत्वहीन् इहते समानयीति । प्रत्र मृगचर्मवसनं

मेघदोषकोणपानं वायुभक्षणं च उत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क्रमेण

विधिमुद्रः तदन्यथाकरणमेव विध्यमुखत्वं दोषः । विधिश्च

प्रज्ञातस्य ज्ञापनमिति । तदेवाह- प्रत्रेत्यादि व्युत्क्रमेण

वाच्यमिति विपरीतक्रमेण वक्तव्यमित्यर्थः । प्रमुख्यानुवादि-

मुदाहरति- [illegible] प्रत्रेति । प्रमुखत्वं चात्र विध्यनुवाद-

गुणत्वं प्रनुवादश्च मिश्रस्य कथनमिति । नीलकण्ठेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विरोहण ओच्चारयम् । यत्र हे सखे गोपेन्द्रसुत अहं मरणद:
दैन्य मोहेतो इहास्मि । यत: इन्दुमुखी चन्द्रवदना सा स्वकीय
मनोयं मोहं स्वप्नं इवैव मोहशत्वम् ? मामाया: मुग्धाया:
हस्तस्थाया: अलंभाया: भूता । भ्रमता भ्रमरा: तेषां क्रोधं पद्म पद्मात्पत्ती रक्तक
स्मरकीजामां च बीज लज्जा तच्चमन तच्चमव तत्शामव
विमोहं विमोहिनं मे जाणी:
तेषां दमन मंत्रासव । सरो हंसस्य उन्मत्तभृष्ण प्रचलोन
मीन दलोन पत्रोघ यस्य तथाभूत । यत्र विरोहजाणदनन।
इत्यनुवाद: । कथय केवलुवदना इति विधिनिरुद्ध: ।
विमोहण: प्रभुस्य स्वमोह स्वप्न नार्यनायां विमोहण दमनत्वेना-
नुवादो न युक्त: । विमोहविरोधित्वेन तन्मोह स्वप्नता प्रसंगात् ।
स्वस्पुनस्वीकृतमुकादादि
इत्युक्तिति । व्याख्यातानुं
नाम् । यत्र न विरोध्यद् गणमोत स्वप्नन्तान समाहे ति
भूत्यभ्य इत्यादेना पुनर्वचनमिति त्यस्पुन: स्वीकृतत्वं दोष: ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[redacted] वीजादि समर्थ कोऽर्थः

ग्रश्लीलः दम्भादाश्रीदा-इन्नुमिति । हन्तं सुरतक्रियानु-

योगिनाइनं हिंसाश्च कर्तुं चक्षुरस्य स्तब्धस्यानम्रस्य

विनिष्क्रियोन्नतस्य च विवेकिभिः स्त्रीश्वरांग मध्यान्वेषिणः

परदोषान्वेषिणश्च दुष्टस्य पुरुषस्य च यथा पातो

वीर्यत्याग जनित शैथिल्यमपचयश्च जायते तथा उन्नतिः

रागोद्रेकेण दृढता उपचयश्च पुनर्जायते । ग्रत्र पुंस्त्वज्ञानस्यापि

ग्रतीतेः ग्रश्लीलत्वं दोषः । यत्र एको दोषः पर्यवसितः

तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति संभवन्ति तर्हि किमिति न

उक्तानि ग्रन्थकृतत्वात् उपकरणभावात् उपादानं न कृतम् ।

ग्रथ दोषाणामदोषत्वं प्रतिपादयन्नाह- कर्णावतंसादीत्यादि । [redacted]

कर्णावतंसादि पदे कर्णादि शब्दप्रयोगः सन्निधानादि बोधनार्थं कर्णस्थित्यादि-

रूपविधानार्थं प्रतिपत्त्यर्थं क्रियते इत्यर्थः । कर्णेषु ग्रवतंसादीनीति ।

-ग्रादि पदेन शेखरादि परिग्रहः । [redacted]

रूपव्याख्यानार्थं प्रतीतौ उपयोजन हेतुत्वात् न पौनरुक्त्यम् ।

नापि चापुष्टत्वं इतरेषु इतरेषु ग्रवतंसादि शब्द प्रयोगात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उदाहरति-यस्या इति । यस्याः कामिन्याः कर्णावतंसेन कर्णा-

भरणेन सर्वं विभूषणं जितं तयैव यस्याः श्रवणकुण्डलं कर्णकुण्डलं

यत्पर्व शोभते । अत्र श्रवतंसपदेनैव कुण्डलपदेनैवच कर्णाभरणाला-

भेपि कर्णादिपदस्य कर्णादिस्थिति व्यञ्जकतया न पुनरुक्तत्वादोषः ।

[redacted] उदाहरणान्तरमाह-

यस्यामाह-यस्यूर्वति । यस्यूर्वी लोलालसरो मधुरो हेला यः स्त्रीणां

गन्धपुष्पादिपीमलः सेन प्रमोदिता: सुगोन्धता दिशो यैः भृंगैः

भ्रमरैः मुखराः सञ्जातशब्दाः शिरः शेखरः शेषाभूषणं तच्छोभनः

पुरुषा जायन्ते । अत्र शेखरपदेनैव शेषाभूषणोक्तावपि शिरःपदस्य

शिरःस्थितिव्यञ्जकतया न पुनरुक्तत्वादि दोषः । उदाहरणान्तरमाह-

विशेर्णेति । हे राजन् यत्रोदो विशेर्णाः शशोनर्मिताः पश्चाद्भिमुखाः

वशतां गताः ये यस्यतयः शत्रवः तैः कशेले व्यापृ संगरान्तरे संग्राम-

मध्ये त्व धनुर्धराः धनुर्भिर्याः क्षिणो व्रणः स एवोच्चैः

प्रस्य ताडेशान दक्षणा कङ्कणा विस्फोरकं चोपितामित्यर्थः । अत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्याशब्देनैव धनुर्गुणोऽपि धनुःशब्दप्रयोगो ज्यायाः ज्याप्रकृतत्व-

प्रतीतये इति न पुनरुक्तत्वादिदोषः। ज्यन्यत्रेति तादृश-

प्रयोजनशून्ये स्थले। ज्यावन्धस्येति। रघुकाव्ये षष्ठे सर्गे

पद्मिनीकुमारं। यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनस्थानेऽपि निर्जित

वासवेन निर्जितदेवेऽपि लङ्केश्वरेण रावणेन ज्याप्रसादात्

प्रसादपर्यन्तमुषितं स्थितम्। कीदृशेन? ज्यायाः मौर्व्याः

ये बन्धे बन्धनं तेन निष्पन्नाः निश्चेष्टाः भुजाः यस्य

तथाभूतेन। ज्यतरव निर्जेषतो निश्चयमिति वक्त्रपरंपरा मुख-

पीन्द्रियस्य तथाभूतेनेत्यर्थः। ज्यात्रासदत्वादिप्रयोजनाभावात्

धनुःशब्दानुपादानम्। उदाहरणान्तरमाह श्रोणीश्वरीति।

स्तनद्वयं श्रोणीश्वरस्य दयितस्य पीनषंढे ज्यानिबंधने ये

विभ्रमाः नायिकायाः हावभावाः तेषां प्रीतपत्तये ज्ञानिनि

श्रोणीः उन्नीकृतं लसता शोभमानेन मुक्ताहारेण हसतीवेत्यु-

त्प्रेक्षा लंकारः। अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भशब्दत्वेऽपि

मुक्ताशब्दः [illegible]

CC-0. Lala Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarnavya Sharada Peetham

प्रौनपादेन इत्वफायानुपयोगात् । उदाहरणान्तरमाह सौन्दर्येति ।
हे सखे सा योषिता कान्ता पुरुषान् न कर्षति न आकर्षति
अपितु सर्वानित्यर्थः । कथं ? यद्यपि अस्मान् पुष्पमालेव सा
स्त्री यस्याः सौन्दर्यं सम्पत् सौन्दर्यातिशयः तारुण्यं चास्ति तेन तेन
प्रकारेण वैचक्षण्येन । विभ्रमाः हावभावाः सन्ति । अत्र निरूपणात्
माल्यशब्देनैव पुष्पसाम्यं प्रतीते; पुष्पपदं उत्कृष्ट पुष्पत्व बोधनाय
निरूपणपदा हि स्त्रीलिङ्गशब्दाः पुष्पसाम्यमेव व्यनक्ति इत्येतदिति ।
एतत्समर्पणं स्थितमेव महाकवेरभिप्रायेणैव पदेषु तत्तच्छब्दा
पदमात्रे इति भावः । किन्तु कणोत्पलादिवत् अधमत्वाद्व्यापदे न
प्रयुज्यते । जगादेति । विशदाक्षरशोभिनीं मधुरां वाचं जगाद । अत्र
मधुरां विशदाक्षरशोभिनीमिति विशेषणदानार्थं वाचमिति विशब्दस्य
उपादानं नानर्थकमिति । अन्यथा जगादेति क्रियायैव उक्तार्थस्य
सम्पादनं स्यात् । अत्र अतिपदस्य पदान्तरेणान्वयार्थं विशब्दः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दानार्थं स्वीकृत उपयोगः कार्यः। यत्र कैमीनशब्दत्वं न योग्यं

तदुदाहरति-चरणेति। रथः पुरुषः चरणौ यस्येति

चरणवं उपानत् तेन रत्नपीठाणं तद्वेष्टिताभ्यामपि पादाभ्यां

द्रुतं शीघ्रं इरमद्धवानं मार्गं व्रजन् गच्छन् न स्खलेत् न

दुःखं प्राप्नोतीत्यर्थः। यत्र व्रजतीति गतिक्रियायाः चरणत्र-

परिचालनसम्बन्धेन पादपदोपादान मानश्यकमिति पादपदस्य

न गतार्थत्वम्। निर्दोषदृष्टत्वमाह-रत्नेत्यर्धं इति।

रत्नानां उपरि मणा चरतीति। कुमारसम्बन्धे उपमेयं सर्वं पद्मोक्तम्।

लोला चञ्चला लक्ष्मीः अन्यं गता सती पद्मगुणान् सौरभादीन्

न भुंक्ते नानुभवति। रात्रौ पद्मस्य संकुचितत्वादिति भावः।

पद्माश्रिता दिवा विकोसत कमलाश्रिता सती चान्द्रमसीं चन्द्र-

सम्बन्धिनीं ज्योत्स्नां शोभां न भुंक्ते। उभयोः पार्वत्योः

मुखं च जीतपद्म प्राप्य दिक्षु संश्रमान् चन्द्रप्रभोभयगतान् जीति-

मनाप। उमामुखस्य उभयोर्नेत्रशोभासुभगत्वात् इतीभवः।

यत्र रात्रौ चन्द्रगतायाः लक्ष्म्याः पद्मगुणानुपभोगे यत्न-

संकोचो हेतुः। दिवा च पद्माश्रितायाः। लक्ष्म्याः चन्द्रगुणा-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गुणयोगे सत्यस्य विद्यमानत्वं काणे ते भोजने सैन्धवमानयेति न तदुपादानोपपत्तिरिति न नैर्गुण्यदोषः। अनुकरणे तु सर्वथा मधुशब्दोच्चारणमनुपपन्नमेव। यथोदाहरणान्तरे मृगयति। मृगयक्षणं मृगनेत्रां रजसाकुलं मुखमाभं इन्दुं मज। अत्र पक्षे रजः गर्वोत्पाद। अत्र गोपदं घृतसंस्कृतिः। रजसाकुलमिति पदं श्रुतिदुष्टं, मुखमा पदमनुपपन्नं पक्षे रजोगुणकृतोदेतषा-मधुशब्दवत्। इदानीं वक्त्रादिमोहनादोषस्यापि क्वचित् रसोत्कर्षा-पकर्षकारित्वाभावात् दोषत्वाभावमात्रम्। क्वचित् वक्त्रादीना-मौचित्य वशात् दोषोऽपि गुणो भवति। क्वचित् न दोषो न गुणः; यत्र तु रसोत्कर्षापकर्षविरहात् वैयाकरणादौ क्वचित् दोषत्वे च सौन्दर्यादौ रसे व्यंग्ये च अमृतं रजसस्य कुत्सितत्वं शब्दस्य श्रुति-कटुत्वं च गुणः रत्न। उदाहरणान्तरे दीर्घां वेणीमिति। रजोमय योगे मोहनाः लोकाः वसन्ति इति उदरस्थानोपमम्। कोऽयम् उत्कर्षः दीर्घां वेणीं समः। कथम्? गुणवृत्तेरभावात्, गुणस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाचिकत्वेन द्वाभ्यां योगे भेदः। वृद्धः संयुक्तरूपः उत्कर्षाजनकत्वरूपः

अनुपके गुणदोषः गुणः वृद्धिरादेच् इति विहित गुण वृद्धयो-
रभावः दीर्घीनदीक्षामिति सूत्रेण गुणवृद्धि निषेधात्। नैतावदेव
किन्तु कीश्वत् पुमान् क्विप् प्रत्ययेन कृत्यः सन्नितः उपृ-
लोप इत्यर्थः। नेरुपूल्स्य इति सूत्रेण लोपविधानात्। अत्र
प्रीत्यन् पुमान् मतिर्हेतौ सामीप्ये सेतौ ते गुणवृद्धी उपधस्यापि
अ भवतः। क्विप्रिति च सूत्रेण निषेधात्। उक्त विलम्बनार्थ-
कोऽपि नकुर्वाकरण व्युत्पत्त्या प्रतीतेः गुणत्वं
दोषाभावश्च।

वैयाकरणे प्रीतायै अमृतत्व रूपदोषस्य गुणत्वमुक्त्वा इदानीं यदा
त्वामिति। पदानां सुप्तिङन्त रूपाणां विधा ज्ञानेशास्त्रं
तत्र विशारदं त्वां यदाहमद्राक्षं दृष्टवान् तदा उपाध्यायं गुरुं
उपस्मार्षं स्मृतवान् अस्मार्षं हर्षं च समस्तस्याङ्गं
प्रापवानस्मीत्यर्थः। उक्त वैयाकरणः प्रीतायाः श्रोता तस्मिन्
श्रुतिकटुत्व रूप अमृतत्वं गुणस्य नदोषः। तच्छ्रवणेन तस्य
प्रीतिजनकत्वात्। रसरूपव्यंग्यौदासीन्य प्रीतेरेव गुणत्व-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुखादीति- ग्रन्थत्रोक्तेति । वीरभीत नाटके प्रथमं अंके पद्मोदयम् ।

मा पुनरयं [illegible] उद्भटं उद्भटं यथा स्यात्तथा आवोत । कीदृशी ?

ग्रन्थेषु श्रोतॄन् वृहन्त मौन कपालान् शैशवस्थानि दानेव क्रूरं

मनांसि सशब्दान् कंकणानि करभूषणानि तेषां ये: शब्दै: अम्बर-

माकाशं ग्राघोषयन्ती श्रोत्रधोन व्याप्तं कुर्वती तथा [illegible] वृंहितं

[illegible] पश्चात् घोषितं नान्तं यत् रसं क्रोधं [illegible]

कर्षन: पंक: तेन चले व्याप्त: य: आगमा: उत्तलाय: तत्र घोरमुल्ल-

सनो व्यालोलो [illegible] तयाभूतेन भैरवं भंक्तं वपु: शरीरं

यस्या: तथाभूता । यत्र बीभत्स रसस्य व्यंग्यत्वात् करुणं गुण: । वाच्य-

मोहस्य करुणस्य गुणत्वमुदाहरति- मातंगा इति । हे मातंगा: गजा:

वीक्ष्यते: गीतविशेषै: किमु किमर्थमाजनीत्यर्थ: । हे जम्बुका: शृगाला:

शवकैले: निनद्यते: ग्राउम्बरे: गर्जितं किम् ? हे सारंगा । मृगा: तथा [illegible]

मोहजा: ग्ररण्य लीलाया: मदं गर्वं किं वलथ जानुष शृंगेषु

वलद्वोहलेषु स्खलत्व के न शृंगा । ग्रीष्म संवर्त रुग्ण कोपस्य

प्र: ग्रोदार: उद्भट: तेन समुद्भटा । उत्कटा: सटानां [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कोटयो ऽवयवभागाः यस्य तत्तथोक्तस्य शम्भोः रितिङस्य रिन्धु ध्वनिनि

डुंकृते डुंकारे पुरः ऽग्रे स्फुरति सति यद् गर्जितं तदेव गर्जितं

सम्पत्गर्जितमित्यर्थः। शेषेषु शृंगा० न के इत्युक्तं भवति। ऽत्र

रितिङस्य वाचकौचित्यात् तद्विधाने कवित्वं गुणः। ऽत्र रूपकेऽङ्गा'

कवित्वस्य गुणत्वमुदाहरति- रत्नशेखरेति। वैनकुमा वंशीये

भर्तरि ऽङ्गे पद्मिनीकुमुम्। हे रत्नशेखर वृक्षोचशेष ऽमुरस्मं जनं

मक्षयं त्यक्त्वा कैलासादौ उर्वशी क्व नु गता वार्ताचौलतां तदनु-

शासनो दृष्ट्वा पुनराह- नोदेषीति वातानधृतं पेशः किंकुतः

चालयसि तस्याः कैलासदर्शी पादाहतिं पादघातमन्तरेण अनन्तरवार्ष

ऽग्रदृष्टपूर्वः पुष्पोद्गमः कुतः कथं जातः। ऽत्र मिथ्योशिरोधूनेन

कोपऽनुभवः तदौचित्यात् कवित्वं गुणः। क्वोक्तं नीरसे शृंगारादि-

रसशून्ये न गुणो न दोषः। ऽत्रोक्तं कवित्वस्य पुनर्न दोषत्वं

न वा गुणत्वमपित्व न रसो न वा जीवितादौचित्यं पदत्युदाहरति।

शीर्णघ्राणेति। मयूरस्येव कृते सुपेशलं पद्मिनीपम्। तस्य चर्मांशोः

सूर्यस्य घृणयः किरणाः यः पुष्पाणं ऽग्रहसां पापानां नित्यात्

अपां शीलं भीरीति निवर्तयतु कुर्वित्व सः कः?

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvodaya Sharada Peetham

यः प्रकृष्टप्रकाशः [illegible] प्रकाशमुद्दिश्य प्रवृत्तो नाशेन्ना संज्ञो चरणो

[illegible] दृष्टो ८ एवं समाहारो द्वाभ्यामपि शीर्णं निर्गलितं

द्वाभ्यामधिकरणो येषां तान् तथा जीर्णैः अजयुक्तैः रसपूर्णैः उप-

लीकृतान् गलत्प्रकाशैः पर्वतैः बलवत् जलधरैः तद्वत् प्रव्यक्तैः

वर्णोत्कीर्णभारोद्वहनः क्लेशः शब्दो येषां तथाभूतान् तथा दीर्घं प्रवासं

शब्दो येषां तान् स्वभिधेयान् गलत् प्रोषितो जनान् उत्कण्ठयन्

तीव्रगी कुर्वन् उतापि चक्रीत गवीश्वरीत्यर्थः । कीदृशस्य धर्मस्य?

प्रान्तदृश्ये बहुला घना, तोयदा या वृष्टा कृष्णा तनिम्ना [illegible]

तदायत्ता वृत्तिर्यस्य सः तिरस्कारो यस्य रत्नभूतस्य । शब्द-

मित्रे प्रकृतिं काव्ये सतोऽपि कवेर्निपुणस्यापि विषयभावस्य न

ज्ञापनमिति नीरसत्व व्यपदेशः । तथा च कष्टत्वं न गुणो न

दोषः । प्रकृतयुक्तेनेहार्थो श्लेष समकोदो न [illegible] यदि च प्रयोजनानुसन्धान

व्यग्रता प्रतिबीजं तत्प्रयोजनस्य ज्ञातेः व्यग्रताया

अभावात् । श्लेषे प्रकृतयुक्तेनेहार्थो प्रदोषत्वमुदाहरीतव्येनेति ।

[illegible] [illegible] [illegible] [

न: माधव: त्वां पातात् रक्षतु येन शत्रुन: शत्रुं शत्रुर्वा

शत्रुयुर: शत्रुं पतितं तथा शत्रुभवेन शत्रुजन्मना येन बलिनामानं

दैत्यं जयतीति बलिजित् स्वस्य शत्रो देह: पुरा शत्रुभूत-

हरणानन्तरं स्त्रीकृत: मोहिनीरूपतां प्रापित इत्यर्थ: / यश्च उद्वृत्तस्य

दृप्तस्य भुजंगस्य कालीय सर्पस्य हन्ता स्वाङ्गं शब्दानां लयो यत्र

स: यश्च शत्रुं गोवर्धनगिरिं गां च धृत्वी शत्रुभयात् धृतवान् /

शत्रुसरा: देवा: यं शशिमच्छेद हर। इति स्तुत्यं नाम यस्य साहु:

शत्रुध्वंस: यादवा: तेषां भयं निवासं हारका इसं गृहं कृतवान्

सर्वदु: सर्वदाता शत्रुर्गं शत्रुदश्येत्यर्थ: / शिवपक्षे तु स माधव:

शिव: सर्वदा सर्वकाले त्वां पायात् / स: क: ? बलिभवेन

नीशत कन्दर्पो येन पुरा त्रिपुरनाम दैत्यवध काले बलिजितो

नारायणस्य काय: शत्रस्त्रीकृत: बालरूपतां प्रापित: / यश्च उद्वृत्ता:

उद्भटा: ये भुजंगा: वासुकयादय: त एव हारा: वलयानि च

यस्य तादृश: / य: गंगां भागीरथीं शिरसांशेन शत्रुधारयत् यस्य

शिरो मस्तकं शशिमत् चन्द्रयुतं यत्र हर! इति स्तुत्यं नाम

शत्रसरा। देवा शत्रुहु: य: शत्रुभनामक दैत्यस्य क्षयो नाश:

तत्कर्तेत्यर्थ: / शत्रु माधवपक्षे शशिमत्पदस्य राहौ शत्रुयुक्तत्वम् /

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्षयमदस्य गृहे नेतृत्वं च न दोषः। श्लेषनिष्कर्षकत्वात्

अश्लीलत्वं क्वचित् गुणः यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां- कुपथैः पद्यैः

निगुप्तमेव च रहस्यं वक्तुं इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावे रसोत्कर्ष-

कत्वात् गुणत्वं बोध्यम्। त्रिविधेषु अश्लीलेषु बीजव्यंजकस्या-

श्लीलस्य गुणत्वमुदाहरति कीरहस्तेनेति। पुंसः ध्वजः केतुः

साधनस्य मध्ये मध्यस्थानः। प्रोन्नम्य उच्छ्रित्य इतस्ततो गच्छन् विराजते

शोभते। अत्र पुंसो ध्वजः शिश्नः साधनस्य स्त्रीचिह्नांगस्य

अन्तर्मध्ये पीवरस्य गतागतं कुर्वन् विराजते। अत्र कीरहस्तो नाम

स्त्रीचिह्नं शैथिल्यापादको संयुक्तजन्यनामिकाख्यः इति उद्योऽश्लील-

र्थः। अत्र कीरहस्तसम्बन्धादि पदेष्वश्लीलेष्वपि कामशास्त्रेऽ-

नुमतत्वात् त्रपोषत्वम्। गुणत्वन्तु रसोत्कर्षकत्वात्। समवका-

स्वपि अश्लीलत्वस्य गुणत्वमाह समवकारास्विति। अश्लीलत्वं न

गुणः वैराग्यहेतु घृणोत्पादेन शान्तो पोषकत्वात्। अयुक्ताश्लील-

त्वस्य गुणत्वमुदाहरति- उन्मोनीति। उन्मानः वैपरीत्येन स्थितः

उच्छ्रितः यो मण्डूकः भेकः तस्य पादेतं पैदशीलं यद्वर्णं श्लीलो-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नन्मत्तं वेलादीन स्त्रीवेषो

व्यासोक्तः जायते (तदसत्यः कौमेरेवेति भावः । अत्र शान्ति-

रूपायां जुगुप्सा श्लीलत्वं गुणः वैराग्यहेतुघृणोत्पादनेन शान्ति-

पोषकत्वात् । अमंगल व्यञ्जकस्य श्लीलस्य गुणत्वमुदाहरति-

वेणीसंहार नाटके प्रथमे अंके पयोमुचम् । पाण्डुतनयः

युधिष्ठिरादयः अरीणां शत्रूणां उपशमात् शान्तमवलम्बनात् निर्वृतः

शान्तो वैरं विरोध्य एव स्नेहो योगः येषां तापभृताः सन्तः

मध्येन श्रीकृष्णेन सह बध्नन्तु समृद्धाः भवन्तु (तथा समृद्धयः

कुरुराजस्य धृतराष्ट्रस्य सुता। दुर्योधनादयः तस्य। अनुरक्ताः

प्रसाधिताः वशीकृताः च भूमेः तादृशाः धृतविग्रहाः स्वीकृत-

मूर्त्तयः स्वस्थाः सुरिवने भवन्तु । अत्र अशमात् नाशात् रूक्षं

शिथिरं तेन प्रसाधिताः अलंकृताः भूमेः तादृशः धृतेविग्रहाः

शरीराणि च स्वस्थाः स्वकस्थाः भवन्तु इति अमंगलार्थो

उपलभ्यते तथापि इदमंगलं श्लीलत्वं भाव्यर्थसूचकतया गुणः ।

सन्दिग्धत्वस्यापि वचोदोष गुणत्वमाह- सन्दिग्धे संदेहयुक्तमपीति ।

सन्देहस्थानतः एव कृतः यत्नः तत्र निश्चयकरणेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्याजस्तुतिः पर्यवसायित्वे संदिग्धत्वस्य गुणत्वात् ।

पेपदपुदाहरति पृषुमोत। राजानं प्रति कंचुकीयम्। हे देव राजन् सम्प्रत्यधुना अस्मदीयस्य सदनं गृहं सदं नुत्पन्नं। राजगृहपक्षे पृथूनि विपुलानि मार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र तत् तथा भूषिताः प्रसृष्टहृताः निरशेषाः सम्पन्नाः परिजनाः परिवारजनाः यत्र तत्। तथा विलसन्त्यः शोभमानाः केशवः मोरण्यः लोभः ग्रहनं व्यापृतं। गोवृहपक्षे पृषुमाः विशदाः लोमा-मार्तस्वरस्य सुवर्णाकृतवाचार्घ्यैः पात्रमधिकाणं भूमि अरायां उषिताः निरशेषाः परिजनाः पुत्रमन्त्रादयः यत्र तत् किले मोदन्त इति विलसत्याः मूलन्याः लोषां रेणीनां धूलिभि ग्रहनं व्यापृतं। अत्र पृषुमार्तस्वरपात्रेत्यादीनि विशेषणानि पृषूनि मार्तस्वरस्य पात्राणि यत्र तत् इत्यादयर्थकानि अथवा पृषुमानामार्तस्वरस्य पात्रेत्यादयर्थकानि इति संदेहात् संदिग्धानि तथापत्र उक्तविशेषणानां योग्यतया तात्पर्यक्ता-नुसन्धानं निर्णयात् व्याजस्तुति निर्वाहकतया सन्दिग्धत्वं गुणस्य नादोषः। अजहतोऽन्यस्मिन् यत्रोच्चैः गुणत्व माह गीतपद्येति। हेमो-गीतपद्यः गीतपादकस्य वस्तुनो

शत्वे तच्छास्त्रे पटुत्वे सति ज्ञप्तीतत्वं गुणः। ज्ञात्मारामाः

इति। वेणीसंहारनाटके प्रथमे संधे पद्यमिदम्। मोहेन

प्रज्ञानेन ग्रन्थः वस्तुतत्वप्रतिपत्तिबाधकः ग्रयं दुर्योधनः पुमाणं श्रीकृष्णं

प्राग्जातिनं तं ग्रजं देवं श्रीकृष्णं ग्रयं मोहेन मनसोऽज्ञानात्

न जानातीति भावः। तं कम्? ग्रात्मारामा योगिनः निर्विकल्पे

भेदे शून्ये समाधौ योगे ध्याने वा चित्तानुत्तानीतैः तादृशः

ज्ञानोद्भवात् ग्रात्मसाक्षात्कारात् विक्षोरेनो नाशतः तमोगुणविधिध्या-

नजन्यः संस्कारो येषां तथाभूताः सत्त्वोनद्धाः सत्त्वगुणाः सन्तः

यं श्रीकृष्णं ग्रपि वाग्यगोचरं वेदान्ता पश्यन्तीत्यर्थः। तस्यां

ज्योतिषां राजमानां वा परमात्मा दूरे नतमानं रजस्तमस्स्पृष्टैः

ग्रदृश्यम्। ग्रत्र निर्विकल्पादि शब्दैः ज्ञातमात्रा कल्पनत्वादा-

दर्शे योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धा। इति हेतोर्ग्रहीला। तस्मादत्र प्रतिपाद्य-

प्रतिपादको महादेव भीमसेनौ योगशास्त्रज्ञौ इति न दोषत्वं वस्तुनो गुणत्वम्।

स्वयं परामर्शे पर्यालोचने ज्ञप्तीतत्वं गुणः यथा षड्विंशेति।

मालतीमाधवे पञ्चमे ग्रङ्के पद्यमिदम्। कः ईश्वरः जयति

सर्वोत्कर्षेण वर्तते। Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri Sharada Peetham

पोऽश्च माः नाऽश्च: तासां यत् यत् मौलपुरुषत्वं हृदयस्थितं तन्नाश्चे

स्थित, ज्ञाता स्वयं यस्य ताहशः हार्दे हृदये चैतन्यरूपं ब्रह्म

ज्योतिर्यस्य तथाभूतः। तादृशं शिष्येण योगनाद्यः नाः दर्शयति

निर्दिशः तथा ग्रन्थेनेति गोवत्सोत्सं मनः नेत्रं येषां ताहशैः

साधकैः मृग्यमाणः ग्रन्विष्यमाणः तथा शोभनाः ग्रपवृत्तिर्मोक्षस्तो

वेष्टिता नित्यमुक्ता वा तासां (नेन शम्भोनां) नाथः ॥ ग्रत्र नाडीमूलादिपदानां

ग्रागम मात्र प्रसिद्धत्वेन ग्रप्रतीतत्वे ऽपि कथाकुण्डलायाः स्वयं

परामर्शात् ज्ञातत्वात् गुणत्वम्। गोवत्सोत्सस्य ग्राम्यत्वस्य गुणत्व-

मुदाहरति- पुत्रमुक्तमिति।

पुरेषा त्वं कलम मल्लीनां भवित्र ये सिन्धुवार विटपा मम

वत्सभक्षिते।

ये गोपितस्य मोहात् दत्तः सदृशाः ते किंन्न मुग्धानवीवल्लु-

ब्रह्मनपुत्रा: ॥ इतिसंस्कृतम् ॥

~~पुरेषा त्वं कलम~~ कश्मीरमञ्जरी सदृक्षेपद्योमक्। कलमा: शोभनधान्यानि

तेषां मल्ल्या रोधनं ~~रोधनं~~ वेलिभं तत्तुल्यं पुरेषात्वं कुमुदपुत्रं

ये ~~ये~~ वहन्ति ते सिन्धुवारस्य निर्गुण्डीवृक्षस्य विटपाः शाखा

मम वत्सभाः प्रेमाः तथा ये गोपितस्य गोपितीकृतस्य मोहात्-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऊनस्य मल्लिकापुष्पस्य पुञ्जा। मम वल्लभा। इति शेषः।

अत्र कल्पेत्यादि शब्दा ग्राम्या। यद्यपि हास्यरसपोषकत्वात्

गुणत्वेन मन्यते न दोषत्वम्। ऊनपदस्य गुणत्वमुदाहरति

गाढेति। अमरुशतके पद्यमिदम्। गाढालिंगनेन वामनीकृतौ

कठोरत्वात् कथंचिन्नामितौ कुचौ यस्याः। [illegible]

[illegible] दोर्भ्यां लताः। अकटाः रोमोद्गमाः येनाञ्च्याः यस्याः

सा। तया मानुः प्रियसम्बन्धेन निर्विशेषः यः स्नेहरसः ग्रालक्ष्यः

तस्याधारेण ग्रधिक्येन विगलत्तत् श्लथीभवत्त्वात् कटिपश्चात् भागात्

ग्रस्तं वस्त्रं यस्याः तादृशी हे मानदु मानखण्डन सम्मानदायक च

[illegible] मां मा ग्रामासय मा पीडय ग्रलं अत्यर्थं इति कामाग्नेः

कृशीन न्यूनीन वा ग्रकामाग्नेः यस्मिन् कर्मणि मया स्यात्तया

उत्तापिन वर्षाकाल इति [illegible] इमा. सुप्ता किन्तु निरन्तरेण

वर्तमानत्वात्। मृता किन्तु श्वासाद्यनुभवाभावात्। अे मनसि जन्तु-

काङ्क्षनयोपन लीना ऐक्यं गता किन्तु। किन्तु विलीना तीरवीरत्वोपन

[illegible] श्री भावं गेतदर्थः। अत्र मा मा इत्यत्र ग्रामासय इति

आति इत्यत्र पीडय इति च न्यूनं परन्तु स न दोषः। ग्रोटत्यध्याहारेण

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्फुटत्वात् चत्युत गुण रव रसोत्तरेक व्यञ्जकत्वात् । ~~वस्तुतः~~
न्यूनपदं न गुणो न दोषः ~~दिखेदोत~~ । ~~विक्रमोर्वशीये~~ पुरुष उत्तमे पद-
~~विन्यास~~ । सा उर्वशी ~~दोषवत्वात्~~ ~~[illegible]~~ ब्रह्मवेद देवताभ्या
~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~

[illegible]

[illegible] पदवाक्येति । वाक्यनायां उतारणार्थं ग्रोइला

स्थापिता सेतुर्येन स कोपि स्व कार्ये उन्मत्तस्तत्परः खलो-

जनः दुर्जनः बहु ग्रनृतं याद्गर्म प्रियवाक्यगर्भं कृतकं मिथ्या-

भूतं ब्रवीति तत्साध्वः पण्डिताः न विदन्ति न जानन्ति किं

ग्रपि तु विदन्त्येव तथापि ग्रस्य खलस्य व्रणं कृतकमपि

स्नेहं कृपाकर्तुं न पारयन्ति । ग्रत्र विदन्तीति ग्रंन्वयभागे-

ग्रवच्छेदकपं ग्रन्तस्य साध्यीभूतस्य ग्रसाधोः योगो येन-

सम्बन्धः तत्र व्यवच्छेदो व्यावृत्तिः तत्परमित्यर्थः ।

ग्रधिकपदस्य गुणत्वमुदाहरति- यदवदेति । सः शत्रुः जितः

वेदति रणादागतं प्रति स्वामिनः प्रश्नः तत्रासि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वमसीति जात्यन्न इतः पं किंतु पुत्रे मेतसीति

चित्रं चित्रं यथास्यानया श्लेषगर्भत इत्युक्तम् । अत्र पाद-
चतुष्टये हर्षभयोत्साहविषादयुक्ता वक्त्रादयः हर्षादयुक्ते वक्त्रादि
श्लोधनपदस्य गुणत्वं त्वादिव्यक्त्या हर्षाद्योऽव्यंजकत्वात्
कोमलपदस्यापि गुणत्वमुदाहरणतानुप्रास मित्यलम् । हे
विभाकराकार सुमसदृश प्रचण्डव्रतम् चण्डेश्वर राजन् मित-
कारः चन्द्रः तस्य करवत् किरणवत् कोमला कोमलान्तर्यस्य
तादृशी कीर्तिः तथा पौरुषं चमत्कृता पराक्रमलक्ष्मीः लोके वाङ्मयं
नान्यस्य ॥ अत्र कर कर रीत विभा विभा रीत चमत्कृत्यभव्य
रीत च लाटानुप्रासः । तात्पर्यभेदात् कोमलपदस्य गुणत्व-
मेव । अत्रान्तरसंक्रमित वाच्य ध्वनौ कोमलपदस्य गुणत्व-
मुदाहरणतोक्तम् । तथाजायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्दृश्यन्ते ।

गौणीकृतानुगृह्यन्ते अन्ये चमत्कृतान् चमत्कृतान् ॥

श्लानन्दवर्धनकृत नेवमनाकलीलायां गोचरम् । गौणीकृतानुगृ-
ह्यमाणान् यथोत्कृष्टान् भवन्ति तथा सहृदयैः गृह्यमाणाः गुणाः ।
अत्र द्वितीय चमत्कृत पदं मुख्यत्व बोधकम् । चमत्कृतानुवादत्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नोपनदस्य गुणत्वमुदाहरति जितेन्द्रियत्वेति । जितेन्द्रिय

न्द्रियोपेत तस्य भावः जितेन्द्रियत्वं विनयस्य नम्रताया: जातं

भवेत विनयात् गुणः गुणवर्जो गुणोत्कर्षः गुणवाप्यते गुण्यते

गुणगुणेन जनः गुणेरञ्जयते गुणैरसौ भवेत यतः सम्पदः सम्पत्तयः

जनानुरागप्रभवा: जना अनुरागा उद्भवन्तीत्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्ये

जितेन्द्रियत्वेन विनयो निर्दिष्टः सः एवं नोक्तवाक्ये गुणशब्देनार्थ

तोऽपि लभ्यते । एवं व्याख्यामालम्ब्य निर्दिष्टतया नोपात-

दस्य गुणत्वम् । यत्तत्प्रकर्षमपि नयेत् गुणो भवेत् यथा

ताग्रापृथ्वादौ । अत्रहि पृथ्वीपादे गुरुस्मृता क्षोभाभावान्मसृणेन

कोमलेन पदं पुरुषेति दोषत्वाभावः । गुणवं न परमुत्कर्षस्य

परमुत्कर्षे विषये वक्तुर्निष्ठे विनयप्रकाशकतयेतिभावः । समापृ

च्छनादस्यापि चरितप्रसवभाव- समापृच्छनादीत्यादौ । अत्र नविशेषणेति

ताग्रापृथ्वादौ येनोक्तेन इत्यादि नविशेषणदानमात्रार्थं किन्तु

वाक्यान्तरमेव ग्रहो बीजाभावात् न दोषः । विशेषबुद्धेरकरणात्

न च गुणः । अत्रपदस्य समासः वर्जयेत् गुणः यथा रत्नशेखरे

त्यादौ । अत्र शृंगारे दीर्घं समासस्यैनोक्तत्वेति विप्रलम्भेव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुष्णाति इति गुणः ॥

गर्भितमुदाहरति-दुमिति । आनन्दवर्धनकृतं विवक्षावशात्लीलाभं पद्यमिदम्।

भवाम्यपह्नितत्तरवो निरंकुशोऽथ विवेकमोहेतोऽपि ।

स्वेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि मौग्धं न प्रस्मरामि ॥ इति संस्कृतम्॥

हे स्त्रीजन अहं अपह्नितत्तरवः निरंकुशः अथ विवेकमोहेतोऽपि धर्माधर्मशून्योऽपि भवामि भवितुं शक्नोमि परन्तु स्वेऽपि त्वयि मौग्धं त्वद्विषयिणी मौग्धं न प्रस्मरामि न विस्मरेयम्। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। इति त्वं सत्यं प्रतीहि प्रतिजानीहि। अत्र प्रतीहि इति वाक्यगर्भितत्वं इदं प्रहर्षणाख्यया गुणः। स्वं दोषान्तरमपि स्वीचक्रे गुणः स्वीचक्रे न गुणो न दोषश्चेति लक्ष्यात् उदाहरणत्वं लक्ष्यं दृष्टेति यावत् लक्ष्यं ज्ञेयम्। साक्षात् रसोपसर्पिणो दोषानाह- व्योमचारीति। व्योमचारीणां व्योमचारादि शब्देन निर्वेदादि शब्देन वा रसानां रस शब्देन शृंगारादि शब्देन वा स्थायिभावानां स्थायिभाव शब्देन रत्यादि शब्देन वा उपायेन त्रयो दोषाः इत्यर्थः। प्रमाणं तु सहृदयहृदयमेव। स्वपदेनापादेन तु तदुपादानकृतः आस्वादापकर्षः इति दोषः। विमानादिभिन्नशैलव्योम्नं विना न खगोऽयतीति सिद्धान्तात्। अकाण्डे इति। अनाद्यनवसरे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रपञ्चच्छेदो विस्तारविच्छेदो रसस्येति भावः। तत्र व्रीडाभयादीनां व्यभिचारिणां स्वशब्दवाच्यत्वं दोषमुद्भावयति- सङ्गीतेति। पार्वत्याः दृष्टिः वः युष्माकं शिवाय कल्याणाय अस्तु। दृष्टिं विशिनष्टि- सङ्गीतेत्यादि। दीपितानने सङ्गीतमातङ्गचर्माम्बरेणाकृष्टा भुजग दर्शिते सत्रासा त्रासमुक्ता अमृतस्यन्दिनि चन्द्रे सोत्स्मयरसा जङ्गुसुतानलोक्तनविद्धौ सेर्ष्या पत्युरन्यस्त्रीसंगदर्शनात् कपालेदरे दीना भीक्षास्थानकपालदर्शनात् दैन्यं तत्संगमे व्रीडितेति जीतियुक्ता। अत्र व्रीडादीनां व्यभिचारिणां शब्दवाच्यत्वं दोषः। सीत सम्भवे अनुभावादीनां व्यभिव्यञ्जनेव चमत्कारास्वादयोः उत्कर्षः। वाच्यत्वे तु अनुद्भवापत्तेः तयोरपकर्षः इति रसास्वादाभावो दुषकता बीजम्। पूर्वं पाठमुपदर्शयति- व्यभिचारीत्यादि। एवं पाठे व्रीडादीनां व्यभिचारिणां स्वशब्देन तोपादानं किन्तु अनुभावैः नम्रतादिभिर्व्यभिव्यञ्जकैरेवेति भावध्वनिः। रसस्य रसशब्देन वाच्यत्वं दोषमुद्भावयति तामिति। तां नामिकां नेत्रयोः गोचरे विषये मृतवतो अस्य नायकस्य विश्वेश्वरा अविच्छिन्नः सोऽपि अनिर्वचनीयो रसः शृंगारो व्रजायत्न।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कीदृशीं ? नायिकाम् ? अनंगजयमंगल्यश्रियं कामसम्बन्धि-

वेजयन्तीत्यिमां लक्ष्मीं कैश्चय किञ्चित् उच्चं उन्नतं यद्-
भुजमूलं लोकितं दृष्टं यया तामित्यर्थः। अत्र रसस्य रसवाच्यता
दोषः। कोऽपि जायत विकार अन्तरं, इति पोढ तु नदोषः। रसस्य
शृंगारपदेन वाच्यत्वं दोषमुदाहरति- ग्रालोक्येति। कोमलेषु: मृदु-
तरेषु: कपोलतलेषु: ग्रोभितेषु ग्रोभमानेषु: रोमाञ्चादिना उद्भूतो
यो ऽनुरागो रितरसाख्य: तेन शुभगं दर्शनीयरूपं बालं
ग्रालोक्य एव बाल्यप्रोन्नत्यं विवर्तमान: पुलकादिभि: चेष्टमान:
सन् शृंगारसंज्ञिन तंरोगं ग्रालेखीति मेरीति शैलत्वं पश्य। ग्रत्र
रसस्य शृंगारपद वाच्यत्वं दोष: ग्रास्वादापकर्षात्। स्थायिभावस्य
उत्साहपदेन वाच्यत्वं दोषमुदाहरति- सम्प्रहारे इति। सम्प्रहार युद्धे
प्रहरणै: शस्त्रै: परस्परं कैशमाकर्षणं ग्राहाराणां श्रोत्रगतै: कर्णग्राहै:
ग्राजत्कारै: प्रहरजैर्योधैरिति शेष:। तस्य प्रकृतवीरस्य कोऽपि ग्रोत्कर्ष-
हीन: उत्साहो ग्रभूत्। ग्रत्रोत्साहस्य स्थायिभावस्य उत्साहशब्द-
वाच्यत्वं दोष:। प्रमादस्तस्य कोऽपभूत् इति पोढ न दोष:। ग्रनुभावस्य
मधूकल्पनया व्योमुदाहरति- मरुरिति। शिशिरशीथिले ग्रत्यु
मरुधूलिवत् ग्रबलो यो श्रोत्रहर: कान्ति समुदाय: तेन श्रोत्
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निर्मलीकृतं दिङ्मण्डलं येन तथाभूतो सीत्त लीलया ~~[illegible]~~
शिरोंऽशुक निवेशस्य शिरसः सम्बन्धिवस्त्र निवेशस्य, य विशेष-
सृष्टि: विशेषरचना तया व्यक्ता स्पष्टा नीवी वस्त्रा: | वदिदृशी सा
नायिका तस्य प्रसिद्धकृष्णस्य पुन: नयनावली नयनपङ्क्तीर्भूयो
यथा द्विपथगमनतीर्थैरित्यर्थ: । अत्र स्तम्भादिरूप: कश्चन्
पुष्टिमुख शृंगाररसस्यानुभावो ग्रहीमित: | स च ग्रन्थ्यर्थानुसन्धान-
सापेक्षतया विलम्बेन प्रतीयते इति कष्टेन गम्य: | तदेनाह ग्रन्थो-
द्दीपनेत्यादि | उद्दीपन रूपो विभाव: चन्द्र: लीलाशिरोंशुकं | ग्रालम्बनात्मो
विभावो नायिकेत्यर्थ: | ग्रनुभावपदेनसोपना द्योत । ~~[illegible]~~
चन्द्रादय: उद्दीपनालम्बन विभावा: शृंगारयोग्या: ग्रनुभावाश्चतीत्या
ग्रस्वादाङ्कपदेनसोपना: सिद्धता: | ~~[illegible]~~ इति कष्टकल्पना
न श्लीटीति ग्राक्षेपका: । न च नायकनिष्ठ: सीश्चदनुभाव: उपात्त:
न वा विभावेन श्लीटीति ग्राक्षेपगम्य: । विभावस्य कष्टकल्पनया
व्यक्तिमुपादत्ते-चोरयतीति । विषमा कठिना दशा वैरूपावस्था
ग्रस्य नायकस्य देहं हृदात् चोरयतीत एवत्र वर्णं भिङ्गि:
च सीश्चदनुभाव: सीत [illegible] परिहरति त्यजति स्खलति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Puri. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विपर्येति पीवरतते वैवेशवदरीं च भवति । अत्र कामिनीसंभोगे नायकोनद्दस्य वैप्रलम्भशृंगारः आलम्बनविभावो अंगिभूतः स च नायातः किन्तु उक्तरीत्या घनसन्धानेन अस्फुट कल्पत्वोपः रीति दोषः । विभावव्यभिचारिणो गृहणमुदाहरति प्रसादरीति । यन्मुकस्पकेवः पद्यमिदम् । हे खिये प्रसादे वा स्व प्रसन्ना भव मुंच हर्षं प्रकटय कुरु कोपं सन्दर्शय अमृतमिव ते तव वचः शुष्यन्ति शुष्कीभवन्ति मर्मांगानि येषां तैः तु सौख्यानां निधानं उत्पीडस्थानं स्वभुवं कुरु अंगभुवं स्थापय हे मुग्धे विवेकमोहेन गतः कालस्य रूपो हीः त्यक्तुं पराजीतुं न प्रभवति न शक्नोति । अत्र मृगाक्षे प्रतिकूलस्य शान्तरसस्य उद्दीपनविभावः कालानौचित्यता रूपः निर्वेदः रूपः शान्तस्थायिभावो व्यभिचारी च स्फुटमेव गृहीत रीति दोषः ।

प्रतिकूलानुभवग्रहणमुदाहरति- येणेदु उच्यते ।

निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये ।
कम्पालोलहारहृदया वनगमनमेवेच्छति बधूः ॥ रीतिसंकलनम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निभृतरमणे जारे गुरुजनानां मध्ये लोचनपथे पतिते सति

सकलस्य गृहकार्यस्य धीरहरे त्यागे हृदयं यस्याः तथाभूतम्

वधूः वनगमनमेव तेन सह रन्तुमिच्छतीति। शृङ्गारमध्ये

रत्यैव अत्यन्तं स्वच्छन्दता ध्वन्यते। अत्र लज्जादिकं

विना वनगमनं सकलकार्यधीरहारश्च शान्तानुभावः इति

शृङ्गारस्य विच्छेदः इति प्रीतिकुलानुभावग्रहो दोषः। दीप्तिः

पुनःपुनः दीप्तिः कुमारसम्भवे चतुर्थसर्गे रतिविलापप्रस्तावे

दीपितोऽपि करुणः। अत्र सा पुनरेव चिच्छेद' इत्यादिना पुनर्दीपितः।

अत्र रङ्गस्यैव पुनःपुनरास्वादः सहृदयानां वैरस्यायेति दूषकतायाबीजम्।

शृङ्गारे अनवसेरं रसस्य प्रथमं विस्तारः वर्णनं उदाहरति-

वेणीसंहारे इति। अत्र नवीरक्षये भीष्मादिवीरव्यपक्रान्त इत्यर्थः।

तदानीं करुणवीरादिरेवास्वाद्येत न तु शृङ्गारः इति दोषः।

अद्भुतशान्तयोः दीप्तेः विच्छेदः यथा वीर्यते (राघव)भार्गवयोः

श्रीरामपरशुरामयोः धारोद्धिरुद्धे अवृत्ते सतीति यावत् अद्भुतशान्तयोः

दीप्तेः। व्याजेन निर्गमनं श्रीरामे वीररसं दूषयति इति

दोषः। शृङ्गारस्य अद्भुतशान्तस्य [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वर्णनम् । हयग्रीववधे हयग्रीववधनाटके हयग्रीवस्य

विस्तरेण वर्णनं ब्रह्मणस्य प्रेषणं : नायकत्वं दूषयति । सो

ऽप्रीतेन : ब्रह्मणस्य अनवसन्धानं विस्मरणं दोष : अथा रत्नावल्यां

नायिकां माँ जनव्यागमेन सागरिकाया : मुख्य नायिकाया : विस्मृते :

कृतघ्नत्वम् । ब्रह्मणां दिव्यादिव्यानां विषयम् : वैचक्षण्येन वर्णनं

दोष : । तत्र उत्पत्तेऽनता विषया संभोग शृंगार क्रमो ऽत्र वर्णनीया

तद्वर्णनं हि मातापित्रो : संभोगवर्णनमिव अत्यन्तमनुचितम् ।

रुद्रं भर्गं नेत्रजेषु वर्णनीयम् । क्रोधोत्साहोवशेषाऽपि दिव्येष्वेव

वर्णनीयो यथा क्रोधमिति । कुमारसंभवे तृतीयसर्गे यथोक्तम् ।

हे प्रभो शंकर क्रोधं संहर अकुरु इत्येवं मरुतां देवानां गिरो

वाच : ये व्योम्नि यावत् परीत्य वर्तन्ते तावत्कालमेव

भवस्य शिवस्य नेत्रजन्मा वह्नि : मदनं मां अकस्मादशेषं ददाह ।

इदाहेत्यर्थ : । अत्र भ्रुकुट्यादि विकारवर्जित : क्रोध : मध्यचलद :

स्वर्गादि गतो उत्साहादे दिव्यत्वेन वर्णनम् : । उत्पादव्यध्रुव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आनदवदानं भूतपूर्वं योग्यं प्रेमेह लोकप्रसिद्धं उचितं
योग्यं तावदेव उपनिबद्धव्यं वर्णनीयं नधिक वर्णनेदोषात्।
उचितं देशकाल विद्या वित्त कुलादीनां वेशव्यवहारादिवं
उचितमेव निबन्धनीयं न तु विपरीतम्। यथा स्वर्गांगनासु
मानुषीवेशादि वर्णनं रसातलादौ भोगादिवर्णनं अनुचितम्। एवमेवेदं रसोद्वेदहेतुः।
तत्र वृद्धसम्मतिमाह- उक्तं हीति। एवमादीनां ज्ञानद-
वर्णनेनेति शेषः। इदानीं एषामर्थानां कथयित्वा
नीचपदोषत्वमपि- यथा- सन्ध्यासमयस्य स्वयंदोषाभावेपि
न दोषः। उदाहरति- एवं त्वमुक्तेनेति। रत्नावल्यां नायिकायां
प्रलपन एके पद्यमिदम्। नवे संगमे हसता हरेणापहारेण
रिक्तबाहु एवमिदानीं जातः। एतच्च संयोगोत्पन्नं उद्गतरोमाञ्चा
जोरो पवितो वः युष्माकं शिवाय कल्याणाय एवं
भूयात्। कीदृशी? एवंसुखेन दयितसमीपगमेन।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्कण्ठिता कृता यया तादृशी तस्य सहभुवा स्वाभाविकया

ह्रीया लज्जया शीर्यमाणा चरयन्तीमाना पुनः हैतैः तत्कालो-

पेतैः वस्तुतत्त्व जनकैः भ्रातृजायोदः वचनैः पेशलस्य संभ्रमत्वं

नीता प्रापिता तया अन्ये च शेषं पोतं चरन्त्या खाता

गृहीताः सञ्चारिण अयं यथा तथाभूतत्वादः। शोकोत्सुक्यस्य

रत्याख्यः स्थायिशब्दवाच्यता न कैश्चित्। प्रीतिरूपत्वेनाभावेऽपि

प्रबोधत्वमाह सञ्चारीति योगतः। शोकेन उत्सुकभावोऽत्यर्थः, शोकग्रहः।

विकल्पस्य चक्रवर्तसोन्नेयोधिकस्यांगभूतस्य सञ्चारिणः, व्रीडादयः।

अध्यवसायस्य अध्यवसायोक्तेः गुणस्य अभीत्यर्थः। विकल्पस्य व्रीडादयः।

गुणत्वेनभूदाहरणे काव्यप्रकाशेति। चतुर्थोल्लासे व्याख्यातं चक्रवर्तिना।

अत्रेदं बोध्यं पूर्वभोगोत्थानां संभोगसञ्चारिणां पेशलत्वादीनां उत्तरभा-

वोत्पादितानाञ्च शृंगारांग। सञ्चारेणौत्सुक्यादीनां योगस्तु अध्यवसा-

यरूपसाधनं चिन्तामात्रेण अध्यवसायं विनोत्पत्तेः।

शृंगारस्यैवोत्कर्षात् शेषे गुणत्वेन व्रीडादीनां अवश्यकत्वात्

उक्तं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पाण्डु दीन। [illegible] मालतीमाधवे पद्यमिदम्। हे सारे तव

पाण्डु [illegible] आनं कृशं च वदनं सरसं सावुरागं ज्वलच्च

ज्वलसं ज्वालस्पमुक्तं हृदयं वपुः शरीरं च हृदयस्य; हृदयमध्ये

धैर्यमेवागं विरूपरूपं ज्वलेदयति। ज्वल पाण्डुत्वादीनां राज-

यक्ष्मादिरोगानुभावतया विरुद्धत्वे अपि विप्रलम्भशृंगारे सम्भवेशात्

विरोधस्यैवाभासेऽपि रिति नविरुद्धं विरुद्धस्य विभावस्य बाध्यत्वेनो

गुण्यवर्णनमुदाहरति सत्यमिति। रामाः रमण्यः मनोरमा रम्या

इति सत्यम्। विभूतयः रेरवर्गाण्यपि रम्या किन्तु जीवितं

जीवनं हे [illegible]; तद्वत् लोलं चञ्चलं ज्योति-

रित्यर्थः। ज्वल धृत्यर्थे रामा रति विभूतय रति च पुरुष

निष्ठ शृंगारस्य विभावः। ज्वरार्थे जीवितस्य लौल्यं शान्तस्य

विभावः। मनोः विरुद्धत्वेऽपि धृत्यर्थस्य बाध्यत्वेनोपात्तत्वात्

ता दोषत्वं ज्वल गुणत्वं शान्तोपोषकत्वात्। [illegible]

[illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रदर्श्यमानान् रणभूमौ पतितान् स्वेदान् कुलूहलोद्भूतया

शारदमधुस्रुतया प्रदर्शयन् भूसम्भोत्थरेणुना दिग्धान् व्याघ्रान्

वनानां चारोजातमालानां रजोभिः परागैः वासितं सुरभीकृतं बाहु-

मध्यं वक्षो येषां तथाभूताः पिशाचैः भृगालिभिः गाढं यथा स्यात्

तथा घोरश्यमानान् प्रालिंग्यमानान् सुरांगनाभिः स्वच्छोभिः

प्रोद्वेल्लद्भुजोपरिस्थात्तं मध्यं वक्षो येषां तथाभूताः सरोजिनैः

मकोदरैः रुग्नभुजां मांसाशिनां खगानां गृध्रादेर्योजनं

स्फुरद्भिः चलद्भिः पक्षैः उत्क्षेप्यमाणान् चन्दनबीजं मेक्षो

मत्र लाइसैः मृगोत्थोभिः ऊर्ध्वलता कुलैः संवीजिता इव

समस्तार्द्राः। अत्र भूरेणुदिग्धत्वादेना बीभत्सः नवपोरजोत्पादेना

शृंगारः अनयोश्च वैदेशकृतेण जातीतिः। एवं भूरेणुदिग्धत्वोद्-

भवपोरजातमाला रजोवासितत्वोद्देश्च रणोत्साहमूलकतया वीर-

रसः। एवञ्च प्रथमतो बीभत्सः ततो वीरः ततश्च शृंगारः

ततः पुनर्वीरः इति प्रबन्धवम्। तेनानन्तर्यभावात् बीभत्स-

शृंगारयोरपि [illegible] तत्र [illegible]

CC-0. Lala Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रसभोगेना इत्यादिनाऽनयोर्भेदात् अनयोरप्योर्विरोधः। तथैतयोर्

ऐक्येऽपि भिन्नत्वं भोजस्य शृंगारयोरन्तर्हृदये वीररसो [illegible]:

उत्साहः। अथैतयोरन्तरमाह स्मयमानशृंगेन। अयं भावः

विप्रलम्भेऽपि करुणस्य प्रधानरसेन सह स्मयमानशृंगेन न दुष्टः।

अत्र साम्येन विभोजनस्येत् तथापि न दुष्टः विप्रलम्भेऽपि यो रसो

ऽङ्गीभावेन प्रधाने अंगत्वं उत्कारकत्वं प्राप्तो येन तावपि भवेतां

न दुष्टौ। तत्र स्मयमानत्वेन त्वयोर्भेदाभ्यो भवेत्युदाहरणेन त्रयोर्भेदा।

त्रयाणामेषां पक्षे पक्ष्यमाणत्वात्। अत्र करुणो रसः प्रधानभूतो

शृंगारांग स्मृत्वा शृंगारोऽपि स्मृतः इत्योर्विरोधः। अत्र करुणः

प्रकृतत्वात् प्रधानः। शृंगारस्य अप्रकृततया हीनत्वेनांगित्वम्।

एवं व्याज स्मयमानशृंगारस्य करुणोद्दीपकतया तदंगत्वात् न

विरोधः। साम्येनेत्यनयोर्भोजयोर्भेदाभ्यो भवेत्युदाहरणेन दन्तकनामोक्तः।

हे देव भोजनाः चरणोत्पादनात् जनाः मान्याः लोकाः

पुत्रकाः रोमाञ्चाः यत्र तादृशे भवतस्तव शरीरे रक्षणतः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सैंहिक्या राज्ञा च दनोर्योगे दन्तक्षतोन नखैः नखैः

निपातितोन नेत्रादर्जोन च जातस्पृहैः जातोभिलाषैः भुजोभिरपि

ग्रहीतुमिच्छोन इयमौत्सर्गिकी। ग्रस्मिन् श्लोके शान्तशृंगारयो-

रसयोर्निरोधः। एवञ्च शृंगाररसः उत्तमत्वेन वीररसस्यांग-

मिति ब्रुवतोः रसयोः विरोधपक्षे दोषः। वीरस्य तेजसस्य

नेदृशं कर्म विस्मयं जनयतीति नात्राद्भुतो रसः। नापि च जिन-

विषया रतिरत्राभिप्रेतेति वीर एव प्रधानभूतो रसः।

ग्रङ्गेति विरुद्धमारंभत्वमुदाहरति-क्रामन्त्य इति। ध्वन्यालोके

तृतीयोद्योते चर्चितम्। हे राजन् त्वद्वैरिणाम् ग्रधुना सम्प्रेत

पतिताः दर्भांकुरैः विद्धाः सा: कोमलांगुल्यः ताभ्यो गलत्

रक्तं येषु तादृशैः ग्रतः एव पातित यावकैः पोटैः ग्रपगतैः

स्वधर्मैः स्वनीडप्रदेशात् क्रामन्तः लंघयन्तः गलन्तः पतन्तः

बाष्पाम्बुनाश्रुजलेन धौतं ग्रपक्षालितं ग्रञ्जनं यासां ताः

भीताः भययुक्ताः भीत्या भयेन भर्तुः पत्युः मरणे हस्तेनावलम्बिताः

गृहीताः ग्रतएव पुनरपि उद्वेविग्नाः इव दीनाः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वनवोहं वैवाहेकाग्नें च पावनः समन्तेन अग्नीना गर्भाधान

परिक्रमणं च कुर्वन्तीत्यर्थः। यत्र यथानभूते राजविवाहे रोहिणी

द्वारेण कृष्णश्रृंगारो साक्षादगे रोत वैवोध्यः प्रकाशेन। यथालक्ष्म

विवाहोध्वनोरपि ग्रहोनेशध्यं हृदयेन ग्रहीत। विष्णुधर्मकृते पंचमतो

पध्योमदम्। धानेनो धर्तिका: त्रयः गृहे ज्ञागच्छ गच्छ पत

होनेषु वधू शौनं धारय इत्येवं नवोना ज्योतिर्यौवकैः सह

कीर्तन्ति। कोदृशैः? ज्ञाशा वाग्धेव गृहः तेन ब्रह्मैतेनेत्यर्थः।

यत्र कीर्तनत्वेनोपादानं विवाहस्यानानामपि ज्ञागमनगमनादेना

यथा न विरोधः। तथा क्रामन्तः इत्यत्रापि। ज्ञन्यदुदाहरणमाह।

ज्ञमक्षशानके पध्योमदम्। मः विष्णुर्दाहन्मोलम्: शाम्बः शम्भुः

जाणिग्रे: वः युष्माकं कुलेनं पापं दहतु भस्मीकरोतु। मः कः? मः

ज्ञक्षोपशाधः तत्मानकृतापराधः कामीव इत्यावलग्नः इत्यन्वयः।

कुर्वन् सन् सामुनेनोत्पलाभिः विष्णुसुतोभिः विष्णुसुतोभ्यो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पेक्षाभृः तिरस्कृताः शैत भावत् तथा प्रभेद वलात् अंशुकानं

वंस्त्रप्रान्तं ग्राददानो गृहन् ग्रोभइतः ताडितः तथा केशेषु

गृहन् ग्रपसृतः दूरीकृतः तथा चरणयोः निपीतितः सन् सम्भोग

भेदेन प्रीडितः भावलोकितः तथा ग्रालिंगन् सन् ग्रवधूतो

निराकृतः इत्यर्थः। ग्रत्र करुणशृंगारयोरंगांगिभावेन ग्रधानांग-

तया विरोधभावः। तथा चात्र त्रिपुरारेस्तृतीयप्रभावोत्तरायस्य करुण-

रसो ग्रंगं, करुणस्य तु शृंगारो ग्रंगं तथापि करुणरसे न

विश्रान्तः। ग्रन्तर्षपर्यवसानमिति तस्य करुणस्य ग्रंगत्वेन

शृंगारापेक्षया प्रधानत्वेऽपि प्रभावोत्तरायं ग्रंगत्वमेवेति भावः।

उक्तं ग्रर्थं हेतुं दर्शयति-ग्रन्तर्वत्नीति। उपादत्वन्यते ग्रन्तर्षभावीयते

ग्रतः करुणे न विश्रान्तीति भावः। शृंगारस्य प्रधानप्रभावोत्तरायांगत्व-

मित्युक्तं ग्रर्थं न्यायानुकूलं दर्शयति-उक्तं हीत्यादि। गुण इति।

गुणो ग्रंगं नैरपेक्षणोभेत्यर्थः। ग्रप्रधानमिति यावत् कृतः ग्रात्मनः

स्वस्य संस्कारो ग्रन्येन पीड्यमानस्य तादृशः सन् ग्रधानं ग्रंगेन

द्योतयते [illegible] ग्रन्तर्भावेण पुष्टानस्यांगि-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूयसो ग्रहणे उपसंख्यानं वक्तव्यम् शेते न्यायाम्बुः स्वपिति अयं

न्यायेन शृंगारो ग्रन्थकृतस्य कर्तुरभिप्रायोऽयमेवेत्याशयवत्या

शृंगारस्याप्युपलक्षणत्वेन ग्रन्थस्योत्तमाधमत्व मुत्तमोत्तम भाव: ।

आक्षेपोपादेयस्य रसस्य रसान्तरेण वैरोध्य: कथम् ? उच्यते

संयोगभाव: कथम् ? कथमपि न सम्भवति शेते रसशब्दे-

नात्रप्रकरणे रत्यैव ग्राम्यत्वेन शेते सुप्तन्याय्यो भवे

दुपेक्ष्यते । बहूनां समवेतानां यं प्रत्यय भेद: वक्तु ।

सप्रभन्तव्यो शेत: स्थायी शेषा: सञ्चारिणो मता: ॥

शेते अतोऽत्रे: ।

॥ शेते काव्यप्रकाश[illegible] ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं संगतमा देखन् कथमित्ता गुणान्करणे [illegible] विभागाह

ये रसस्येति। गुणदोषकारणे: गुणस्यान्तरङ्गतमा ये रसस्य

अङ्गिन: प्रधानस्य धर्मा: साक्षात् सम्बन्धा: आत्मन: जीवात्मन: शरीर-

स्येत्यर्थ:। अङ्गिन: रसस्य शृंगारादे: आत्मवत् ये अस्थिरत्वा: रसो-

त्कर्षस्य हेतुभूता: अचलस्थितय: नियतास्थितय: शैथिल्यवत्

रसेन तदुत्कर्षका ये गुणा: गुणवद्वृत्तया:। एवञ्च रसोत्कर्षकित्वे

सति [illegible] रसोपकारकत्वञ्च गुणत्वम्।

आत्मन। एवं हि यथा शौर्यादयो गुणा: आत्मनश्च शरीरस्य एवं

माधुर्यादयो गुणा: रसस्यैव अवर्णानां इत्यत: यथा शरीरस्य शौर्या-

दयो न धर्मा: मृदुशरीरे अभावात् तथा माधुर्यादयो गुणा:

रसस्यैव धर्मा न वर्णानामिति भाव:। व्योच्चय शौर्यादि व्युच्चयस्य

शौर्यादिव्यञ्जकस्य आत्मारम्भत्वादे: शरीरारम्भत्वादे: दर्शनात्

आत्मा। एवास्य गुण इत्यादे: व्यवहारात्। आत्मन इत्युक्तेऽपि

पुरुष [illegible] ज्ञानाश्रय) विस्तृत शरीरत्वेन शूरोऽयमिति व्यवहार:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न कोऽप्यत्र सन्देहलेशोऽपि। एवं सन्देहोत्थापितेऽपि वैचित्र्ये नैरन्तर्ये वाक्ये
वक्तेव वाक्यार्थतात्पर्यम्। यत्र रेफानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन् चित्रत्वेन
शृंगारमुपकरोति रेफस्य चित्रत्वेन शृंगारस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वात्।
इत्यादौ वाच्यमुखेन शब्दहेतूत्थम्। अनुप्रासस्य शब्दालंकारत्वात्।
व्यङ्ग्यद्वारेण अलंकारस्य रसालंकारत्वमुदाहरणान्तरेण योज्यम्। आद्यो
आद्ये पद्येऽयम्। हे सखि एष मम मनोरथो माधवविषयकः।
चित्रानुरागः चित्रत्वं नैरन्तर्यं वीप्सा यत्र स्यात्तया चित्रयोरेव हस्तादि-
स्त्रिव चित्रपदेन सर्वतः सन्धीत। ततः उत्कर्षं गतः प्रभवो शोभनाभि
चित्रः अन्धकारः धूमरोहितः पावक इव ज्वलति। तदा उत्कर्षं
गतः गगनाद् स्खलितपोतक ज्वर इव उत्पतं चित्रत्व
नोऽपैति। [illegible]: मां/मातः पिता
न त्रायते न शक्नोति। [illegible] अन्या माता
प्रभवेत्। [illegible] न भवति लँ प्रभवति पितः सन्मतः
सत्या श्रोतेजधारसम्भवात्। अत्र चित्रपदेनोपादेयमाना या च व्यङ्ग्य
मलंकुर्वती रसमुत्कर्षयति। [illegible]
[illegible] इत्यादौ वाच्यमुखेन उत्कर्षतो
हेतवः। उपमया। अलंकारत्वात्। अलंकारो पूर्वोदाहरणे
रेफानुप्रासः। अत्र मालोपमा रसमुपकुरुतः उत्कर्षतः हेतवः।
सत्यपि रसे शब्दालंकारमानुषङ्गालंकारत्वमुदाहरणे चित्रत्वे योज्यम्।
अनुः
अंजसे सङ्केतपद्यम्। [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"यत्र नेक्षते न च सुदर्शते वा गुणेषु शस्यासु सुखेन निर्मिते
देशेषु। वर्त्मनि वहते मलिने काव्यवर्त्मनि द्यतेन सुदर्शनो
प्रलम्ब" इति संस्कृतम्। "सा प्रलम्बनासिका यत्र नेक्षते दृढतया सम्बद्धा
भवति" इति यावत्। नेत्रमानुरूपं व्यवहर्तव्यमिति यावत्। गुणेषु च सुदर्शनो न दीयते
शस्यासु सुखेन सुदर्शनं भवति। देशेषु वर्त्मसु सर्वतः
सञ्चरति। मलिने वर्त्मनि द्यतेन प्रलम्बो काव्यवर्त्मनि प्रवृत्ता
भवति यत्र नेक्षते दृढतया सुदर्शनो न भवति। अत्र स्वगानुशासः शब्दालंकारः सच्च शब्दमात्रमलंकरोति इति सन्तमपि
नेक्षलम्भशृंगाररसं स्वगास्य शृंगारप्रतिकूलत्वात्। अतएव काव्यमेव
शब्देनोपकरोति। सत्यपि रसे स्वनुकारित्वेन अर्थालंकारेषु वाहयति
यत्र नेक्षते। यत्र सूर्ये सुदर्शे च स्वानि प्रज्ञाते देशेष्वेवेति गते सति
सरोरुहवने कमलवने अलिनेन भ्रमरेण च लक्ष्मीर्म्लायति
शोभारहितमानं च भवति भृंगेषु भृंगवत्सु पान्थेषु च
कान्तासु शब्दायमानासु सत्सु च पुरः प्रेम्णो दाक्षिण्यस्य
सारस्यात् च युक्तं सारसं चोपजीव्यं रोमन्थं च चोपावलोक्य विलसन
पक्षाभ्यां पक्षवानुपजीव्य च विकसिता मृणालवलयो यस्यां
न भुक्ता न वा जोषिता तामेव किल सेवते निर्गच्छति:
रोजगोमिषो: जीवस्य प्रेम्णोऽत्र कण्ठे गले रोहिता रक्तमणिमाला:।
प्रलम्बगलो नेमुपनायालंकार:। सच्चायमलंकारान् न तु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्तामपि रसस्य । ननु वैमल्यता न जीवं वोढुं क्षमा न व्यवस्थितुं योग्या इत्यौपम्यमपि अहृतं विप्रलब्धं रसमपकर्षयतीति भावः । एवं रसवच्च गुणालंकारयोर्भेदः इदानीं भामहदृष्टौ भेदोद्भटादिषु [illegible] दूषयति - एवमेवेति । गुणालंकारयोरेकत्वशैलया भेदमते चेत्थं समजायवृत्त्या सौयोदयः इत्यादिना उक्तदोषेणैव एषां भेदः इत्यनेन । इत्थमिदानीं एवं पक्षेऽपि कथनमसत् व्यवस्थायोगादयं । यदि केनापि प्रस्तौना - लंकारिकेण गुणालंकारौ कथंचित् भिन्नत्वेनोक्तौ तदा ग्राम्यनिबन्धास्तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्भेदं वदेत्ति शेतभवः । इदानीं वामनोक्तं भेदलक्षणं दूषयितुमाह यदप्युक्तमिति वामनेनेति शेषः । काव्यशोभायाः कर्तारः हेतवः धर्माः गुणाः तदतिशयहेतवः व्यलंकाराः । शेते तेषां भेदः इत्युक्तं तत्र पृच्छामः यतः काव्यशोभाहेतवो गुणाः इत्युक्ते शेते विचार्यते किं समस्तैः गुणैः काव्ये शोभायाः उत्पत्तिः । व्यस्तया येन केनापि यदि समस्तैः तत्सर्वं व्यस्तमस्त गुणाः गौडी रीतिः पाञ्चाली च काव्यस्यात्मा भवितुमर्हति । एवं च कतिपयैः ततः व्यवहरेदिति इत्यादौ प्रयोक्तुः प्रयोगः असाधुत्वं प्रयोगस्य काव्यव्यवहारचर्याः काव्यव्यवहारप्रसंगः । नैष मन्यते । एवं वामनमतेऽपि तद्व्यवहारे व्यलंकारापेक्षा वामनेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् । एवं न श्रेष्ठपक्षेः उत्कर्षस्य रसस्याभावात् । काव्यव्यवहारस्तु तत्र गौणः । एवं गुणलक्षणं दूषयित्वा व्यलंकारलक्षणं दूषयति स्वर्गप्राप्तिरित्यादि । यत्रार्थगतौ उत्तमांगना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुंसः श्लेषेण मानुषदेहेन स्वर्गवासिनः। न तु दिव्यदेहेन युक्ताः वरयोषितः रदच्छदस्य अधरस्य रसः सुधां अमृतं व्यस्कोतितरां अतिशयेन तिरस्करोतीत्यर्थः। इत्थं निर्वेशोक्तयोरेव अलंकारौ पर्यायविशेषोक्तेः। उक्तरीत्या व्यतिरेको अलंकारः मुख्यविरचनो गुणभूतयैव काव्यव्यवहारहेतुशोभाजनकत्वात्। अत्र हि काव्यव्यवहारनिदानं शोभाजनकत्वं। न केवलं गुणाः सन्ति येषां च वामनमतानुसारिणां अस्माकमपि रौद्रादिरसव्यञ्जकाः आस्तिन् शृंगारव्यञ्जकरसेषु काव्यव्यवहारपर्यवसायित्वमवगन्तव्यं। उत्पत्तिमात्रपक्षे। आश्रयोन्मुखरतोत्सवक्षमस्य पुंसः गुणानां उदासाय स्वयं गुणभेदमाह माधुर्यमित्यादि। माधुर्यादयः ये रसस्य गुणाः सम्भवन्ति न पुनरशेषा तत्र क्रमेण माधुर्यस्य लक्षणमाह ह्लादकत्वमिति। ह्लादकत्वं स्वरूपत्वमित्यर्थः। द्रुतिकारणमात्रह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे यतः शृंगारे सम्भोगशृंगारे द्रुतेः चेतसो गलितत्वमिव नेत्राम्बु पुलकादि सौख्यमेव गलनविशेषः। तदेव माधुर्यं अत्यन्तं पुनः श्रवणानुद्भेदकत्वं ओजः। प्रसादोऽपि गुणयोः न केवलं सम्भोगे एव माधुर्यं व्याप्तवद्भिः किन्तु करुणादावपि व्याप्तिमत्त्वं कुमारिलैः उक्तं। तत्र सम्भोगोपक्रमाक्षेपे तदपेक्षया विप्रलम्भे मनोऽपि शान्तं व्याप्तिमत्तरं अत्यन्तद्रुतेर्हेतुत्वात्। इयांस्तु विशेषः सम्भोगविप्रलम्भयोः तान्निस्सपत्नं शान्तेन तु जुगुप्सान्वयात् व्याप्तिमत्त्वानुविधानं। ओजो लक्षयति दीप्तात्मेति। दीप्तिः दीपनता वा व्याप्तनः चित्तस्य विस्तृतिः विस्तारः एव हेतुः ओजः इत्यर्थः। न तच्च वीररसस्यैव। वीरे रसे ऐकान्तिकत्वात् तस्य तत्त्वं।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ओजो गुणस्य अधिकरणान्तरमाह नीरसेति। तस्य ओजसः इत्थं
अर्थात् वीराद् नीरसे ततोऽपि रौद्रे चित्तद्रुतेः साधिक्यं वीभत्से हास्यानुगुणे
छिगीषामात्रं नीरसे तु जुगुप्सितविषये त्यागेच्छा रौद्रे तु अवज्ञादिपि
वधार्थोद्यमः प्रयासः शीतकेन [illegible] दीप्त्याधिक्यम्। अयमेव रौद्रवीर-
रसयोर्भेदः। प्रसादं लक्षयति शुष्केति। इन्धनमिन्धनं काष्ठं सहसेव
शीघ्रमेव व्याप्नोति प्रसरति जलं यथा स्वच्छं पटं सहसैव व्याप्नोति मोचनं
करोति तद्वत् यः गुणः व्याप्यं चित्तं सहसैव व्याप्नोति असौ प्रसादः
प्रसादाख्यो चित्तविकासरूपो गुण इत्यर्थः। रसास्तु विशेषः यदा वीररौद्रा-
दिषु चित्तं व्याप्नोति तदा शुष्केन्धनादिवत् यदा शृंगारकरुणादिषु
तदा स्वच्छजलवदिति बोध्यः। येन गुणेन रसाः सहसैव चित्तं
व्याप्नुवन्ति स प्रसादः इति श्लोकतात्पर्यम्। ओजः कः? क्वचित्
विरोधिनिर्मोक्षः सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च ओजसि तृतीयजातत्वं
रसेषु औजसि प्रत्यायकत्वं रचनासु। तदुक्तं वक्ष्यमाणे

"समर्पकत्वं काव्यस्य यतः सर्वरसान् प्रति।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणोऽक्षयः॥

अत्र रसेषु ज्ञाप्यतया रचनासु च व्यंग्यतयेत्यपि बोध्यम्। ननु
गुणानां रसधर्मत्वे शब्दार्थयोः मधुरादौ व्यवहारः कथमुपपद्यतेत्यत
आह गुणवृत्त्येति। ज्ञाताश्चित्तद्रुतिविस्तारकारणीभूताः शौर्यादीनां स्थूलशरीरे च
रसावृत्तीनां माधुर्यौजः प्रसादाख्यानां गुणानां व्यञ्जकेषु अनुप्रासोप-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वर्णेषु ज्वर्णेषु रचनासु च प्रयोगः गौणवृत्त्या गौण इत्यर्थः शब्दार्थ
रचनानां जातत्वात् रसोत्कर्षेण माधुर्याद्युत्कं मधुरः शब्दः मधुरो ऽ
यौ व्यवहारः लक्षणैव। पूर्वं तु पुनर्दशगुणत्वं तत्समर्थनाय च
प्रवृत्तायोक्तं कोमलादीति। ये दशगुणाः ते त्रिधा व्यवतिष्ठन्ते
कोचित् माधुर्यादिषु व्यक्तभवन्ति/ परे कोचित् दोष त्यागात् दोषा
भावस्वरूपत्वात् केचित् व्यंगीकृता इत्यर्थः/ व्यन्ये कोचित् कुत्रचित्
रसविशेषे प्रकर्षं प्रयोज्य दोषरूपत्वात् गुणाः एव न भवन्तीत्य
तः एवं ततो न दशगुणाः किंतु त्रय एवेति सूत्रार्थः।
व्यक्तीत् वक्ष्यमाणे पदानां एकपदवत् भासनात्मा यः श्लेषः यश्च
व्यासोहो गाढता व्यवरोहः शैथिल्यं तयोः क्रमः निष्पत्तिः तद्रूपः
समोक्षः/ यश्च विकटत्वलक्षणः उदारता यश्च ओजोमिश्रो
शैथिल्यात्मक न उक्तः तेषां सर्वेषां अनुक्तानामपि गाढबन्धत्वा
दीप्तिहेतुत्वात् ओजोव्यञ्जक रचनायामन्तर्भावः/ दृश्यत्वबन्धस्य
माधुर्यं साक्षात् उक्तं कण्ठरेफोष्मं प्रसादगुणेन व्यक्तयोक्तः
गृहीत तस्य गुणस्य प्रकर्षे व्यन्तर्भावः इत्यर्थः सामोक्षस्य
समता श्लोकदोषाः एव लक्षाद्दे मातंगादेति। पक्षमेदं प्रद
व्याख्यातम्। यत्र किंहीक्ष्यते समृद्धं मार्गत्यागे गुणः तत्र
गेसृष्टः कामलः रेमंहोपक्षया युक्तेन मातंगादेन मृकुमरेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वर्णैकपक्षः। केचे तु ओपसम्बन्धात् तत्त्यागः। समं तत्त्यागात्
वृत्त्यनुप्रासालंकारे। समृत्वं श्रोतृबुद्धेर्गत्या शय्यत्वं जानुसं
दृब्धत्वोपचारात्। लोलयाकर्षणेन तयोः पौर्वापर्येण ग्रथनाशयं चक्षुष-
वर्णाभावः सौकुमार्यं सोभनत्वं ग्रौढ्यत्वस्य शब्दार्थान्तरत्वं च खोक्त-
व्यक्तौ-स्यौ तदाश्रयत्वं रसस्य सोजसि पर्यवसानौ वा। रसमुपसंहरति
दशाश्रयगुणा। न पृथग् वक्तव्याः। रसं शब्दगुणान् इमे त्वा समर्थ
श्लेषादि नामकान् दश रसधर्मगुणान् दूषयति-प्रकर्षादेना। तेन नार्थगुणा।
वाच्या इत्यन्तेन। वामनादेर्मते रसधर्मगुणानां दशानां श्लेष इत्यादेश्च
वामनेन लक्षणेन तु ओभनो। रसस्यादिपदस्य अङ्गेभ्यादिपदोपात्तं, पदार्थे वाक्य-
रसं, अङ्गानां च पदानां रसस्यादिपदोपात्तं, वाक्यार्थे पदोपात्ता। एतेन
वाक्येन रसवाक्यार्थस्य द्योतनमुक्तं व्यासः। एतेन वाक्यार्थस्य रस-
वाक्येन द्योतनं समासः। विशेषणस्य सोभनत्वं सार्थकत्वम्।
रसपरादयोजः, ग्रौढ्यः, ग्रौढ्यत्वोपचारपर्यः। इयं उत्पन्नव्यञ्जनाया ग्रौढ्यभाव्यते।
'चन्द्र' इत्येकपदार्थे वस्तुन्ये ग्रहिलोन्मत्त सम्मुतं जनोक्तः' द्योतं वाक्यार्थं
कान्तार्थिकस्य। संकेतस्थानं गच्छेत्' द्योतं वाक्यार्थं वस्तुन्य जनोपयोगात् इति
पदाधिष्ठानेन। परस्वं नापहर्तव्यमिति रसमिन् वाक्यार्थे वस्तुनि परस्य
नापहर्तव्यं परस्वस्यापहारो ऽनुचितः परस्वहरणमोचित्यात् इति न्यायात्
द्योतनं व्यासः। 'तेषां दृष्टिमालयमाभन्त्र्य' इत्यादिना रसैकदेशवाक्येन
मथनं समासः। 'कुर्यात् हरस्यापि पिनाकपाणेः' इति पिनाकपाणेः वैशेषिकस्य
सोभनत्वं द्योतं उत्पन्नव्यञ्जनभेदया ग्रौढ्यद्योतनमौचित्यं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वामनोद्भिन्नौजः उक्तं तद्वैचित्र्यमात्रमेव न गुणः तदभेदेऽपि पदार्थे
वाच्यरचनोन्मेषादेः अर्थस्य विनायीति यावत् यः वैशिष्ट्यः इत्यो
काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः। एवं औचित्यभेदं प्रसादं माधुर्यं सौकुमार्यमुदारतां
च दूषयति अनुच्छ्वासत्वादिना स्वीकृतानीत्यनेन। एतच्चरणेन
निरासेन सोमेश्वरत्वं प्रभेदः। ओज ओजसि ओजोऽन्तरभेदे विवेचयति
अर्थवैमल्यं अर्थविमलता (ओजो वैचित्र्यस्य रसस्येवार्थस्य
भेदान्तरेण पुनः कथनम्। स्वभावस्य चकारेऽर्थे सौकुमार्यं यथा
भृतः इति चकारेण कीर्तिरेवं गता। ओज। अन्नाभ्यत्वमोज।
ग्राम्येऽर्थे वैदग्ध्यतयोपेक्षानीति। [redacted]
[redacted]. ओजश्चास्यमानेऽपि दशोल्लासे चकथनेऽपि न
त्वभावोत्प्रेक्षणेन रसध्वनिगुणीभूत व्यंग्यान्यार्थ वस्तु स्वभाव-
स्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्तेः शब्दत्वरूपा स्फुटतरीयमाणरसत्वरूपा
कीर्तिरेव स्वीकृता तयोः तेषामेव अन्तर्भावः। अर्थात् अर्थव्यक्तेस्तु
वस्तुस्वभावस्य स्फुटता सा स्वभावोक्त्यन्तर्भूता व्यक्तिस्तु वैदग्ध्यस्य
सा च रसध्वनौ रसवदलंकारे गुणीभूतव्यंग्ये वान्तर्भूता। [redacted]
क्रमकोटित्यमौचित्यक्रमः तस्यानुत्वगत्वमस्फुटता तेनाभेदोपचारः
तद्रूपा सा घटना रचना तद्रूपश्लेषोऽपि वैचित्र्यत्वमात्रं केनचिदुक्त-
मात्रं न गुणः रसोपकाराभावात्। [redacted] अवैषम्यरूपा समता
दोषाभावमात्रं न पुनर्गुणः। कः खलु अनुन्मेषो अन्यस्यैवोक्तेरेव
अन्यर्थमिदमध्यात्मं कथयेत्। अर्थस्यैवंविधस्य समाधेः काव्यशरी-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निर्वाहकत्वमेव तद्गुणत्वं [illegible] तेन पदे नाममात्रेऽङ्गीकृता। वस्तु
अर्थगुणा न वाच्याः न मुख्यं वस्तुधर्माः। रसानां माधुर्यादीनां
व्यञ्जकत्वमाह। ये माधुर्यौजःप्रसादाख्याः त्रयो गुणाः तेषां तत्तां
गुणानां वर्णाश्रयाः व्यञ्जकाः पोषकाः वाच्याः रसधर्माः। वर्णा इत्यत्रयोः
समासो बहुनामेकपदता। रचना पदानां तेनोपपत्तिरूपा संघटना के वर्णाश्रया
तस्य गुणस्य व्यञ्जकाः। इत्याकांक्षायामाह मूर्धन्यादीति। मूर्धन्याः
णकारपर्यन्ता टवर्गवर्जिता मूर्धन्यविशेषिते वर्णोत्पत्तिस्थाने* ऽ ष ड
तु मूर्धमन्तस्थाः इ र्ण ल मा: अपि व्यञ्जनं कुर्वन्ति इत्यादि ताद्दशाः ये
स्पर्शाः कादयो मान्ताः [illegible] ह्रस्वस्वरान्तरिता रेफो रेफणकारौ
चेति वर्णाः। अल्पप्राणरूपसमासः। मध्यप्राणाः मध्यप्रमाणौ वर्णौ
समासः। माधुर्यमीति चरणा रचना च माधुर्यगुणोपव्यंजिका।
टठडढवर्जिताः कादयो मान्ताः पञ्चविंशतिः स्पर्शाः रेफसहिता वर्गा-
न्त्यसंयुक्ताः रेफणकारौ लघू ह्रस्वान्तरितौ माधुर्यव्यक्तिसौकुमार्य-
शालिनी रचनेत्यर्थः। वर्णानां माधुर्यव्यञ्जकत्वमुदाहरति-व्यंजनेति।
व्यञ्जनं व्यक्तः तस्य रेफो वृत्त्यर्थानं तत्सहितं तत्सदृशं वर्णान्तरं
रणमाः व्यंजनं शौर्यं संवेगादिभिः गमकादिविशेषैः संयोजितं गुम्फितं यत्र
रचनायां अंगभो मूर्ना वक्रणानां स्वाभाविकं संवृतिं न शैथिल्यं व्यञ्ज-
यन्तीति तादृशा रचना श्रुतिं कुर्वन्ति। ओजो गुणव्यञ्जकमाह।
वर्णोदयं माधुर्यव्यञ्जकत्वमुक्तस्मिन् योग इति। वर्णानां व्यक्तः उदयो वर्णः
कश्चटतपरूपः मूर्धभो वर्णः रजाड्ढबभ्रमः ताभ्यां सह तत्तुल्यः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेतौ यनुपमो: खड्डटयप्रत्ययो: अग्रडटयभ्रसनो: योग: सम्बन्ध
तथा रेफेण ग्रब्ध: उपरि कोभयत्र वा पस्य सम्भोप योग: यथा
वक्त्रामि हिहोवादय: तथा तुल्ययो: सदृशयो: योग: मथा चित्तोवनादो
तथा दादि यनुभूयं टठडढरूपं ग्रन्थो यो शकारलक्षणो योन
वर्ण: सोपदेश्यं दीर्घ समास: उक्तो विकट: गुम्फो रचना च
ग्रोजोगुणे व्यञ्जका भवेन्त । उदाहरोन- मूर्धनामीति । व्याख्यात-
मिदं पद्यं सप्तमोल्लासे । यत्र मूर्धनामीति उत्सर्पिदर्पेति चेपरि
रेफेण योग: । ग्रन्थीत्यर्थयोग: । उद्वृत्तेति क्तेक्तीति च तकारस्य
तस्योरेणैव योग: । इशापिशुनयो: शकार: । दोष्णामीति समास-
दैर्घ्यं संघट्टनोद्दत्यच्च पटुरदत्करघात: कुठार: इत्यत्र टवर्ग: । रीति
बोध्यम् । प्रसाद व्यञ्जकमाह शुतिमात्रेणेति । येन शब्देन समासेन
वा रचनया वा श्रवणमात्रेण शब्दात् ग्रर्थप्रत्ययो: भवेत् सप्रसादो
गुण: । चारित्र्लानीमेति । रत्नावल्यां हेतौ यं पद्यमिदम् । स्वं
वेणीनीचत्रशयनं स्वल्पं कुशांग्या वेपरहतापभावेदयोन । कीदृशं ?
पीनयो: स्तनजघनयो: संगात् चारित्र्लानं वेशोथल्यं तथा स्तनो:
कोणस्य ग्रग्रभागस्य चोपरिम्लानमग्राज्ञ ग्रन्तर्ग्रग्र भागे शोथवृद्धि
स्वल्पं वेशोथल्यं यथा स्यात्तथा भुजलतयो: ग्रमनम्लाने: व्यस्तो
विन्यासो यस्य तथाभूतम् । ग्रत्र ग्रन्वयप्रतीतयोगेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रधानस्थानमवाप्नोति। अतएव ग्रन्थस्य बोधात् प्रसादो गुणः संगात् कृशांगणा। इत्यादौ माधुर्योचिता वर्णा, मध्यमः समासः रचना पानुप्रासा गुणरतन्त्रा गुणान्यत्रैकत्वोनयता संघटनादयः रचनाद वस्तुवाचेति। वस्तु कोवः तस्मिन्नङ्गश्च वाच्यो ग्रन्थो महाकाव्यनाटकादि तेषामौचित्येन योग्यता वशात् कोचन कोचत् रचनावृत्तिवर्णानां ग्रन्थत्वात्तस्मिन् दृश्यते। कोचत् वाच्यप्रबन्धान-पेक्षश्च वक्त्रौचित्यादेव रचनादेषो भवेत्त यथा मन्यायतीति। वेणीसंहार नाटके प्रथमे अंके पद्योदयम्। ग्रत्रैव उन्मीलनशब्दः तेन ग्रोतेजस्वता ताडन उत्पादः इत्यर्थः। कोदृशो उन्मीलः? अन्यो मन्थनदण्डः तेन ग्रायत्तं दृढमुत्क्षिप्तं पर्यटनाभ्रमः समुद्भवत्तं तेन प्लुतं व्याप्तं यत्कुहरं गुहा तत्र चलतो मन्दरोगोः यो ध्वानः शब्दः नवत् चासौ गम्भीरः कोणो वादनदण्डः तेन गर्जितो ये प्रलयकालीना घना मेघाः तेषां घटासमूहाः तारामन्योन्यं पात्यं प्रः संघट्टः संघर्षः स इव चण्डः दुस्सह इत्यर्थः। तथा कृष्णाः पौलोम्याः कोपस्य ग्रग्रइत उरुकलाप उपचितादेः विधुन्वतं धूतवेन उत्पातकेतो वातो वायुः तथा ग्रस्मात् सैरिन्ध्रस्य पत्र ग्रोनयसितं चोत्क्षिप्तः तत्सदृशो ग्रन्धः। ग्रत्र वाच्यं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अक्रोधादेर्दीपु रसवन्मन्त्रं उत्तमत्वात्। [illegible]

दीर्घसमासेन शब्दप्रतिपत्तौ गौरवात्। [illegible] तस्मात्र मीमांसेन।

शेषवस्तुशैथिल्यात् उक्ता रचना उपनागरिका। मध्यैत् वाक्यो-

चित्यमेव रचनादेव मन्यते। [illegible]। श्रोत्रसमनाक्षेप

पद्योक्तम्। [illegible] मम जनकं रन्तुं कुमार्यास्य [illegible] पेशः

चिन्ता: ज्ञानाशात् गच्छतीति मीदराद्? [illegible] तज्जनकः रन्तृगादिवात्: तद्योगं पदुच्चलने अध्य-

गमनं तेन जनितो यो रन्ते वेगः तेनभवन् जायमानो यः

सौरिकेपोधात: आरः तेनभूदा: ये ऋक्षाः तैः [illegible]

तिर्यक् संस्थापितः सेवरेधो येन तथाभूतेन ऋक्षेण ऋक्षणा

ईश्यमाणं ईश्यमानेनित्यर्थः। तथा [illegible] योनि तस्यां मनि

[illegible] पियोण तद्भाजं तद्र जेवर्णानां [illegible] भक्तां वामूनां

भांकारैः भांभीतिशब्दैः काकुत्वाच्च चौरिस्य श्रीराम-

चारुकाच्च स्त्रीनीतेन कुर्वतां। यत्र वस्तुवैसादिक: [illegible]

इत्योभयेषात्मकः इति दीर्घसमासा इतस्वतादेर्वा पद्यादिनेत्तिः

तथापि वाक्यस्य छेदकौ चमांगस्य भावत्वेन योगोचित्यं

तथाभूतस्य वक्तुजायं उक्ता रचनादयः। चवत्यौचित्यात्

रसनादेना मन्यकात्वमपि भवति। [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शृंगारस्येऽपि न प्रसृण वर्णोक्तयः; नायिकोक्तयो वर्णाः
कर्तव्याः; क्वचिच्च काव्यप्रकाशे रौद्रस्येऽपि नायिकोक्तयो वर्णाः,
नाटकादौ वीररसेऽपि नायिकोक्तयः। एवं ग्रन्थकर्तृभिरुचितं
नानुसरणीयम्॥

[redacted]

काव्यप्रकाशकुञ्जिकायां

[redacted]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शब्दालंकारप्राणमनसा संगीतमाह गुणनिवेशने केतइति। काव्यलक्षणे गुणस्यालंकारापेक्षया प्राधान्यात् तल्लक्षणेन केन प्रकारेण अलंकाराः प्रकृष्टसराः इति हेतोः काव्यलक्षणे प्रथमेवेत्यत्र शब्दस्य आगुपादानात् शब्दालंकारानाह पदुक्तमिति। एकेन वक्त्रा अन्यया अन्योभिप्रायेण यद्वाक्यमुक्तं अन्येन श्लेषेण कल्प्या वा अन्यया अन्यार्थिकतया योज्यते सा वक्रोक्तिः। सा च द्विधा श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च। श्लेषश्च द्विधा सभंगपदो अभंगपदश्च। सभंगपदश्लेषेण वक्रोक्तिमुदाहरति नारीणामिति। नारीणां स्त्रीणां मनुकूलं प्रियमिव येन जानासि येन जानासि श्लोभेत्ता क्षोभि चित्तः एव स्त्रीजनं अनुकूलो भवतीति भावः। प्रवीणं शत्रूणां मनुकूलं जानासि येन जानासि कः येन च ज्ञानवान् यमानं जीवकुलशत्रुणं प्रियं हितं साधयति ज्ञातवानिति। काक्वा कोपि न दधातीति लभ्यते। भवान् प्रबलानां स्त्रीजनं हितकृत् हितकारको नैव भवेत् प्रत्यपरः प्राह प्रबलानां दुर्बलानां हितकृत् हितं कुर्वाणा विदधाति हितकर्तव्यः किं पुंसं एतत् प्रबलत्वेन प्रसिद्धः प्रात्मा स्वरूपं यस्य नाथस्य स्त्रीजनस्य हितकरणं हितविधानं किं पुंसं प्रपितु नेत्यर्थः। अन्यस्य बलवतोन्यस्य प्रसुरवैरिणस्य प्रभावेन नाशेन चारिराजस्य इन्द्रस्य हितकर्तनं किं पुंसं प्रपितु नेत्याह पुरन्दरस्य इन्द्रस्य यन्मतमेजृं तस्य हेतो वाशः किं विधातुं भवतस्तव कुतः सामर्थ्यं प्रास्तीति भावः। प्रत्र वक्रोक्तिरलंकारः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Satvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्लेषमूलका वक्रोक्तिरेयम् । एषमंग शब्द वक्रोक्तिमुदाहरति
अहो इति । दारुण क्रूरा नैर्गुण्यप्रचुरजडत्वेन गुणरहिता दारुमयी
काष्ठमयी लक्ष्मीः केन निर्मिता यतः ब्रह्मा त्रिगुणेन श्रूयते न
त्वीदृशदारुमयी । अत्र दारुणेति क्रूरेत्यर्थसम्बन्धेन वक्रोक्तेः
काष्ठेत्यर्थपरतया श्लेषो योजितवान् उपपद्यते हि दारुणेतिपदस्य
न भंगः इत्यभंगपदश्लेषवक्रोक्तिरिति । काकुवक्रोक्तिमुदाहरति
गुरुजनेति । हे सखि गुरुजनपरतन्त्रतया निवासवाञ्छाभंगतया वनेति
रवेदं दूरतरं देशं गन्तुमुद्यतः श्रेष्ठो मनोज्ञान्तः ज्योत्स्नाकुलः शोभा समूहः
कोमलैश्च लोलैश्च शब्दैः सुखेनमनेन वसन्तकेन नैष्यति वागेष्यतीति
अत्र नैष्यतीति निषेधाभिप्रायेण योजितमेतं त्वदेवानयन्त्याः सख्या तु
नैष्यतीति शब्दपिवेष्यतीत्यर्थसम्बन्धेन काकुना योजयत परतन्त्रं न
सर्वादिकरिष्यति भावः । श्लेषोऽत्र काकुवक्रोक्तेः बीजं शब्द-
धर्मत्वात् शब्दालंकारता । अनुप्रासं लक्षयति वर्णसाम्यमिति ।
व्यञ्जनमात्रेण शब्दसाम्यमनुप्रासः । वर्णपदं व्यञ्जनपरम् । स्वरो
व्यञ्जनैकसादृश्ये नोत्तमार्थः रसादीनामनुगतः प्रकृतः श्लेषे त्वर्थो
ह्यनुप्रासशब्दार्थः स्वरैकसादृश्येऽपि व्यञ्जनसादृश्यं वर्णसाम्यं विवक्षितम्
साम्यमत्वन्तु समानश्रुतिमत्त्वम् । वर्णानुप्रासं विभजते द्वेधेति । द्वेधा
गतो द्वौभागतश्चेति द्विधोक्तः इत्यर्थः । वृत्त्यनुप्रासः छेकानुप्रासः छेकवृत्ति-
वृत्त्यनुप्रासश्च माधुर्यादिव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णगतत्वेन शब्दस्य संघटना-
रूपो व्यापारो वृत्तिः । तत्र स्वरूपं विभित्सुराह लक्षणमित्यर्थम् । सोऽनेकस्येति ।
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham
अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृत् एकवारं साम्यं पुनः छेकानुप्रासः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकेनैकस्य व्यञ्जनस्य हलन्तस्य सकृत् एकवारं साहश्यं साम्यं
वैकानुप्रासः उदाहरति तलेफणेति। एकस्य सूर्यसर्पस्य निरस्पन्देन
किंचिच्चलनेन न तु पूर्णादयेनेति भावः। जन्योकृतं निष्प्रभीकृतं
नृपतेस्य लाइशः शशी चन्द्रः सोमेन मयूखाभाँ ओजा या कौमुदी तस्या
गण्डवत् कपोलवत् पाण्डुतां श्वेततां श्वेते धामप्रासेत्यर्थः। एत्र
स्पन्दमन्दोत्पत्र नकार दकारात्मकस्य गण्डपाण्डुरित्यत्र चकार
उम्लरात्मकस्य एकेनैव व्यञ्जनस्य सकृत् साम्यमिति वैकानुप्रासः
वृत्यनुप्रासं लक्षयति एकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनस्य
एकसकृत् एकेनैकवारं साम्यं यत्र वृत्यनुप्रासः इत्यर्थः। एकसकृदि-
त्यस्यार्थः देहे बहुकृत्वो वा पीडवारं बहुवारं वेत्यर्थः। प्रसंगात्
वृत्तिं विभजते तत्रेति। वृत्यनुप्रास इत्यर्थः। माधुर्येति। माधुर्य-
व्यञ्जकैः वर्णैरुपेतैः मृदुभिर्वृत्तिः उपनागरैकेत्युच्यते। एकैक
~~वैकाक्ष्यव्यक्तते गौडी मैति लक्षयते~~ एकोनः चकारादिकैः एकोनोव्यञ्जकैः
वर्णैः मृदुभिर्वृत्तिः परुषैश्च परुषवर्णघोटनत्वात् परुषेत्युच्यते एकेन
वैकाक्ष्यव्यक्तते गौडी अत्रत्रापुदाहरणमाह प्रागुदाहृतेति तृतीयां
वृत्तिमाह कोमलेति। वैरैः वर्णैः मृदुभिर्वृत्तिः कोमलेत्युच्यते। इमामेव
वृत्तिं कोमलद्रुद्भवयो ग्राम्येति वदन्ति उदाहरति च एत्रकारेति।
एकारपातेनेदं त्रयमुल्लासे। वैकाक्ष्यव्यक्तते एतावत्सङ्ख्यो वृत्तयः वैदर्भी
गौडी [illegible] वृत्तिं लक्षयते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शाब्दमित्यर्थः। शाब्दो ऽनुप्रासो लाटानुप्रासो भण्यते। तुणा ऽन्यानुप्रास-
वृत्त्यनुप्रासाभ्यामस्य भेदो दर्शितः स च तात्पर्यभेदे सति भवति। एकः
एव पदानुप्रासः इत्यपि भण्यते। स लाटानुप्रासः पदानामपि भवति।
उदाहरति यस्येति। यस्य पुंसः सोदर्ये दयिता कान्ता नास्ति तस्य तुहिन-
दीधितिः चन्द्रः इवदहनः विरहोद्दीपकतया दावाग्निरेवेति। यस्यानुसोदर्ये
दयिता ऽस्ति तस्य इवदहनः तुहिनदीधितिरेव भवतीत्यर्थः। एवञ्च तुहिन-
दीधितिः दवदहनः दवदहनस्तुहिनदीधितिरित्युभयत्रापि सदृशं प्रतीयतेऽर्थः।
अत्र सोदर्ये दयिते इत्यादीनां बहूनां पदानां तात्पर्यमात्रभेदेनावृत्तिरिति
अनेकपदगतो लाटानुप्रासः। एकपदगतमाह पदस्यापीति। लाटानुप्रासः
इत्यर्थः उदाहरति वदनमिति। तस्याः वरवर्णिन्याः उत्तमस्त्रियाः वदनं
मुखं सुधाकरश्चन्द्रः इति सत्यं निश्चयं सुधाकरश्चन्द्रः पुनः कलङ्केन
विकलः रोहितः कलुषः भवेत् न भवतीत्यर्थः एवञ्चास्य मुखवत्तत्त्व-
योग्यत्वम्। व्यतिरेकालंकारश्चात्र व्यंग्यः। अत्र सुधाकरः इत्येक-
पदस्य तात्पर्यमात्रभेदेनावृत्तिः इत्येकपदगतो लाटानुप्रासः। प्रथम-
सुधाकरपदस्य विधेयपरत्वं द्वितीयस्योद्देश्यपरत्वमिति तात्पर्यभेदः।
जातिपदैकगतस्य भेदत्रयमाह वृत्तीति। वृत्तौ एकस्मिन् समासे
अन्यत्र। अन्यसमासे समासासमासयोर्वा जातिपदैकस्य लाटानुप्रासो भवति।
जातिपदैकस्य तात्पर्यरोहितस्येत्यर्थः। एकैकेन जातिपदैकत्वात्। न तु
पदस्येति [illegible] तात्पर्यभेदत्वम्। उदाहरति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रियेति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

118

विभाविभेति भेदो समासो समलाक्षमेलीति पूर्वपद ... समास: इति त्रयाणा मुदाहरणं बोद्धव्यं एवं उत्तरत्रापि ... पक्षेऽपि अत: । इदानीं यमकालंकारं लक्षयति यदेति सतीति । भिन्ना: यदि भेदा तेषां यदि सति यदि भिन्नानां भिन्नार्थकानां वर्णानां सा श्रुतिरेव क्रमेण श्रुति: यमकमुच्यालंकार उच्यते । यमो समस्तजातो तत्पुनस्तथा यमकं वर्णानामेव बहुत्वं न विवक्षितं तथा च एकेनैव क्रमेण भिन्नार्थकानां समानवर्णानां वर्णानां श्रुति: यमकनामालंकारो भवेत वर्णोच्चत् वर्णभेदेऽपि श्रुतिसाम्येन यमकं भवेत । "यमकं तु विधातव्यं न क्वचिन्नदापि विस्मात्" इत्यनेनेत्यर्थात् एकस्मिन् श्लोके चतुर्षु वा पादेषु यमकं प्रयोक्तव्यं न तु पादत्रये तथा सत्यप्रयुक्तत्वं दोष: एकार्थके समरसमरेऽहमित्यादौ लाटानुप्रासे व्याप्तिव्यावृत्तये यदि भिन्नार्थानामिति । समरेऽरतेरतेजसि चापिये इत्यादावनुप्रासे व्यभिचारित्वात् यदव्याप्तिव्यावृत्तये यदि सतीत्युक्तं संसर: इत्यादौ व्यभिचारित्वव्यावृत्तये श्रुतिरित्युक्तं यदि श्रुतिसाम्येऽपि क्रमभेदात् । तेनैवक्रमेणेति पूर्वेणैव क्रमेणेत्यर्थ: । सम्प्रति यमकालंकारं विभजते पादतदर्धेति । पाद: पद्यचतुर्थांश: यमकं च पादवृत्ते: तदर्धावृत्ते: इति विविधम् । प्रत्येकं तत् प्रत्येकमपि पादावृत्ते: अर्धावृत्ते: इत्यर्थ: । तत्र पादवृत्ते यमकस्य एकादश भेदा: भवन्तीत्याह प्रथमे द्वितीयादौ इत्यादिना श्लोकार्धेनेति हे इत्यन्तेन ग्रन्थेन । प्रथम: पादो द्वितीयादौ द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा यमकेत तदा मुखं नाम यमकं तृतीये चेत् सन्देशो नाम चतुर्थे चेत् ग्रन्थेन ... नामेति । द्वितीय: पाद: तृतीयादौ तृतीये चतुर्थे वा तदा गर्भो नाम यमकं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चतुर्थे चेत् सन्दष्टं तृतीयः पादः चतुर्थे चेत् पुच्छं नाम त्रयमः
त्रिष्वपि द्वितीये तृतीये चतुर्थे च त्रोर्ध्वनाम त्रयमः पादो द्वितीयो नाम:
चतुर्थे चेद् यम्यते युग्मं नाम त्रयमः पादः चतुर्थे पादे द्वितीयः
तृतीये चेत् यम्यते तदा त्रोरधृग्वनाम इति पादजं त्रयमेवं यमकम्।
त्रर्धवृत्तः समुद्गो नाम श्लोकार्धवृत्तं ग्रहायमकं इति हे इति त्रर्धस्य
पादद्वयात्मकस्य श्लोकस्य पादचतुष्टयात्मकस्य रूपे त्रपि हे पाद-
गत एव इति पादगतं यमकमेकादशविधमिति भावः। इदानीं पादभाग-
वृत्तयमकस्य बहवो भेदाः भवन्तीत्याह द्वेधा विभक्तेष्वित्यादि। द्विधा विभक्तेषु
पादेषु त्रथवादेपादानां त्राद्य भागाः पूर्ववत् पादावृत्तत्वेन द्वितीयादे पादेष्वाद्य-
भागेष्वेव मादे यम्यन्ते तदा पूर्ववत् मुरकदयो दशभेदाः एवं पूर्ववृत्त्या यमं
पूर्ववत् दशभेदाः। त्रत्र नेदतत् सर्वमभिप्रेत्य भेदानां संख्यामाह विंशतिर्भेदाः इति।
इत्थं द्वेधाखण्डीकृतेषु पादेषु विंशतिर्भेदाः इत्यर्थः श्लोकान्तरे भागावृत्तत्वं
शोभने इति श्लोकावृत्तत्वानीय एकादशो भेदो भागावृत्तो नास्तीत्यर्थः
भागिनः श्लोकस्य त्राद्यावृत्तमनत्येव त्रिखण्डे पादे विंशत् चतुःखण्डे
चत्वारिंशत् इतिभागावृत्तेरनित्यत्वादिति भावः। इत्थं त्राद्य भागो त्यर-
भागस्य त्राद्ये एव भागे त्रन्त्यभागो त्रन्त्ये एव भागे इति सजातीय-
भागावृत्तिमुक्त्वा विजातीय भागावृत्तिमाह त्रथमपादादि गते त्यादि।
त्रनुगत्यर्थता त्रन्वर्थता तदनुसरेण त्रनेकभेदं त्रनेकप्रकारं यमक-
मित्यर्थः तत्समुच्चयः तयोः समुच्चयः त्रर्थात् त्रथमादि पादानां त्रन्त्यादि-
भागाः द्वितीयादि पादानां त्राद्यादि भागेषु यम्यन्त इति त्रन्वर्थतानुसरेण

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तपोते। एवं तस्मिन्नेव पादे द्वाद्यादेभागात् मध्यादेभागेषवावुसो

180

मेड़ा भवन्ति ज्ञोनमते च ऋजाने पादादेव्यवस्था शून्य गद्यादानाप भवन्ति

इति ज्ञ्यूतत्तमभेदं यमकम्। तदेतत् यथेक्षुदण्डगोव्यवणोन

रसोनस्यात्। व्यवधायको भवति तथाऽत्रेऽपि यमकालंकार: एवमनु-

यन्धानविलम्बेव ज्ञास्वादोवच्छेदात् इति नाम्ना यमकस्य भेदलक्षणं

तेषेशल लक्षणं कृतमस्मोभि: पेदृशमेवं तु उक्तोदृपते। तत्र एकपादाभ्यासे-

षु त्रयम पादस्य तृतीयपादे यमनेकृते सोत सन्देश नामकं यमकं

भवति उदाहरति च तत् भक्तोति। रुद्रटालंकारे पद्योमेदम्। हे

राजन् सतीनां नारीणां ब्राह्मणस्वरूपा या इमा गौरी लं याति शीघ्रं-

रूपेणाप्नोति य: तं पेवपुरारिं पेवं ज्ञाराध्य तत: तदाराधनात्

हेतो: त्वं सत्रा मृता ज्ञत्रीणां शत्रूणां इमा: गजा: यत्र तादृशो रणो

युद्धं यस्य तथाभूत: सन् पृथ्वीं जय लीहशस्त्वम्? ज्ञनाथ: सपदरोहत:

सन् ज्ञाराध्य: इति भाव:। ज्ञत्र प्रथमपादस्य तृतीयपादे यमनात् सन्देशो

नाम यमकम्। पेषादाभ्यासे च यमपादस्य द्वितीयपादे तृतीयपादस्य

चतुर्थपादे च यमने सोत युग्मकं नाम यमकं भवति। उदाहरति च तत्

पिनोति। रुद्रटालंकारे पद्योमेदम्। पिना ज्ञयं रतनयता ज्ञत्रुरणोपना

पिना यमेन जनयता महाजना, ज्ञतीमत भानसात् ज्ञयं पेवश्चोसो भाव

पिना नोजस्वरूप: प्रबल: इंसारन्यो जीव इति भावत यमेनकृतेन

भानसं पिचलमेव भानस सर:, तस्मादरं शोचुं यत्मानसादरं यत्मानानं

रोजतुमिच्छतां सार्वं पेवपादं स्तो सोत वदतीति तत् यथास्थानत्वा

ज्ञतीमत ज्ञरवन्दयन्। ज्ञयं नीहश: महाजन: महात्मा पुन:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कीदृशः ? महाजनोऽपी दुर्जनापसारकः, यथेनकीदृशेन राज्ञा विना
अपराधमन्तरेणैव गच्छता स्वस्थानं प्रापयता प्रसुखोदनाज्ञा-
भङ्गेन सुखोदना जनयता होनं कुर्वतेति भावः । श्लोकार्धाभ्यां
महापसकमुदाहरति सत्येति । रुदटालंकारो यथोक्तम् । स तु प्रारं
भरतः प्रबलं चिन्तातुरं सर्वाङ्गं प्रोन्मीलत् प्रबलं
प्रलसं प्रोद्यतः सत्वारम्भतः प्रबलं प्रोन्मीलन्मिन्नतारकं
सर्वतोऽपि भीमेषोः दवानल समाक्रान्तः शैल यदृच्छयः स राजा प्रारं
प्रोद्यमसमूहं सर्वदा सर्वकाले प्रबलं निश्चयेन अरेतो प्रोन्मीलनेन
रणं पुरं प्रानेषीत् प्रापयामास । कीदृशम् ? प्रारं प्रबलं बल-
मोहनं चिन्तातुरं कृत हा हा शब्दैः । कीदृशो राजा ? प्रलसं मन्दं यथा-
स्यात्तथा प्रबलान् प्रगच्छन् शीघ्रं गच्छन्निति पदं पुनः कीदृशः ?
प्रारब्धितः निश्चयेनारब्धः । कीदृशो राजा ? सत्वेन यः प्रारब्धः शोभनः कर्म
तत्परतः प्रयासवान् । कीदृशं प्रारम् ? प्रबलं बलयता मोहनं प्रतिरुद्धवान्
लम्बितमोष्ठतं तारकं प्रनमुल्बणम् । पुनः कीदृशो राजा ? सर्वेषां दारणे
विदारणे यो भीमः तेषेषीः तीदेच्छाशीलः तथा दवानलेन वनोद्भूतेन यमं
तुल्यं स्थितं स्थितेर्यस्य तथाभूतः चतुर्थपादान्त भागे यमेन सीत सन्दृशं भाव
यमकमुदाहरति प्रनमेनेति । प्रानन्दवर्धन कृते देवीशतके प्रथमं पद्यमेतत्
प्रजनेन मोहस्था नाथं रेवन्तं जगत् यया तादृशीं यां देवीं दुर्गां वेद्मि
ब्रह्मापि तच्चेतो न वेद न जानाति या च शुम्भे शुम्भे मानवदृशां
भजते तां स्मरामि । प्रारब्धितं यमकमुदाहरति यद्भावत इति । प्रानन्द-
वर्धनप्रणीते देवीशतके पद्यमिदम् । यस्यां पार्वत्यां प्रजनः प्रजनो यं जन;

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नयात्मयं नमस्य नीते: त्रुत्यर्थं नाशं न मीते नाधिगच्छतीति कुत: ? त्रुय-

दानत: त्रुपस्य शुभावहविधे: दानतो दानात् त्रुर्थात् पार्वत्या: त्रुस्य

शुभावह दानोद्दत्यर्थ: शिवेन शंकरेण शोहितां ज्ञापितां शिवे कल्याणे

हितां कल्याणदात्रीं स्मेण कन्दर्पेण त्रोमितां त्रुतोभभूतां तां परमेश्वरीं

स्मरामि । त्रुत्रैकस्मिन्नेव पादे त्राद्यन्तिकं भागद्वयेन यमकम् । पूर्वार्धे

त्राद्यन्तिकं उत्तरार्धे त्राद्यन्तिकमन्तादिकं चेति समुच्चयमुदाहरति

सरस्वतीति । त्रानन्दवर्धनकृते देवीशतके पद्यमिदम् । हे सरस्वति वाग्देवि

प्रसादं प्रसन्नतां सर गच्छ प्रसन्ना भवेत्यर्थ: मे मम चित्तसारस्वती चित्त-

रूप समुद्रे स्थितिं स्त्रोत सुष्ठु कुरु तथा: समुद्रे त्रुत्पात मुचितोऽसि

भाव: । कीदृशे सरस्वति ? क्षेत्र कुरु क्षेत्र सरस्वतीति । क्षेत्रं शरीरं तदेव

कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वतीं सरस्वत्याख्य नदीमये । त्रुत्र त्रुपमार्थे त्राद्यन्तिक-

मेव केवलं उत्तरार्धे तु त्राद्यन्तिकं त्रुन्तादिकं चेति योगयोगेति तेषां

समुच्चय: । द्वयोरप्यर्थयो: त्राद्यन्तिकान्तादिकयो: समुच्चयमुदाहरति

राकेति । रुद्रहासलोके पद्यमिदम् । शारद् ऋतु कन्दर्पेण मदनेन दर्पेण गर्वेण

साकं सार्धं सस्मार त्रुज्जगाम । कीदृशी ? ससारसा सारसैः पोतैर्विशेषेण

पद्मैर्वा सोहिता दवान: नवं नूतनं त्रुन: शब्दं यस्यां सा सरं कासाख्यं

तृणं निभृतं चोजक्षैतो नानेभ्राजा वीनां श्रीजञं शोभ: शब्दो यत्र

सा निशाजा ब निशाजा त्रुनिशाजा न त्रुनेभ्राजा नानेशाजा चोक्तशब्द-

सोहेत्यर्थ: नवा नूतना । त्रुत्र द्वयोरप्यर्थयो राद्यन्तिकं त्रुन्तादिकं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

योगयोगात तत्समुच्चयम: त्रुनेभ्रतस्थानाबुजारूढ यमेन समुच्चयमुदाहरति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मधुपराजीति। हरीनेजामकाव्ये तृतीय सर्गे वसन्तवर्णनमिदम्। जगत् स्त्रियं शोभाप्रभृत दधार। कीदृशं जगत्? मधुपराजमा भ्रमरश्रेष्ठमाणिज्यानां मौक्तिकानां शंसांसि यासां: एवम्भूता: या: सुमनस: पुष्पाणि ~~मन मदस्य सुखे: सामन्यक वस्त्रं वसनं~~ तासां: सुरभि सुगन्धि। वारित: तुषारापगमेन निर्गमेतो वारिजानां कमलानां विरलत्वं नाशो यत्र तत् स्फुटतानि निर्मलतानि ताम्राणि रक्तानि तानि विस्तीर्णानि च ग्राम्राणं वनानि यत्र तथाभूतमित्यर्थ:। एवं वैचित्र्यसद्भावे: साम्यमेव उत्प्रेक्ष्यं बोध्यमिति यमकम्। श्लेषं लक्षयति वाच्येति। वाच्यभेदेन ग्रर्थभेदेन भिन्ना: शब्दा: पदानि युगपत् भावं एकोच्चार्यं स्पृशन्तीति एकोच्चार्यविषया: सन्त: यत् श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वातन्त्र्यमपह्नुवते स: श्लेष: श्लेषनाम शब्दालंकार:। ग्रयं श्लेष: ग्रक्रमाद्यैर्भि: ग्रष्टभि: ग्रष्टप्रकार: इति सूत्रार्थ:। सूत्रं व्याचष्टे ग्रर्थभेदेनेत्यादिना। ग्रर्थभेदेन शब्दभेद: इति क्रमेण भिन्ना: शब्दा: यत् श्लिष्यन्ति भिन्नस्वातन्त्र्यं ग्रपह्नुवते एकवृन्तजतं फलत्व व्यापेन यत्रार्थ हयवतीति: स: श्लेष:। सकृदुच्चारित: शब्द: सकृदेवं गमयतीति नियमेन श्लेषस्थले ग्रर्थ: हयवतीत्यर्थ एकाकारो ह्यो शब्दो भवत: तथा च एकप्रयत्नोच्चारितत्व भिन्नत्वेन ग्रननुभूयमानत्वेन श्लेष: स च पदभेदे पदं सुप्तिङन्तं लिंग पुंस्त्व स्त्रीत्व नपुंसकत्व रूपं भाषा संस्कृतादि: प्रकृते: प्रत्ययोपधानाच्च. प्रत्यय: प्रत्ययसंज्ञक: विभक्ति: सुप्तिङो वचनं एकद्विबहुवचनरूपं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं सप्तांगश्लेषो ज्ञातव्यः, उक्तांगश्लेषस्तु वक्ष्यते। तत्र वर्णश्लेषमुदाहरति उक्तलक्षणः इति। किंच यन्ने देने च वक्ते कुटिलाक्षे चक्रके च मूर्धनि बन्धके स्थितनीले सति सर्वांगसुंदरो: एणाः: मेहेश्वरस्यापि इयमवस्था दशा भवति उक्तौ कीदृक्लक्षणः वयम् तु पुनः के न के भौत्वर्थः शंकाकरं भयजनकं भक्तरक्षणं भनुष्योरगोऽपि उक्तलक्षणः भूषणं निशीथिनि गौरीति उक्तलक्षणं यस्य तथाभूतो भृंगीगणविशेषः पालितः सेवकलोकः वृषः वृषभः वसु धनं सोऽपि बहुवसुः जरच्चरः इत्यर्थः। जरत्वेन मूल्यात्यत्वं सूचितम्। उक्तं विद्यविदस्य विधि विधु-शब्देभ्यिकारोकारयोः ऐकारतां सत्रेण भेदात् वर्णश्लेषः पदश्लेष-मुदाहरति पृषुरिति। व्याख्यातोऽयं भेदोल्लासः। उक्तं चुम्बनं बलात्कारं ब्रातस्वरस्य सुवर्णस्य पात्रमिति विधे पृषुरिति विपुलमिति कांतस्वरस्य सुवर्णस्य पात्रमिति भाजनमिति च. नदित्यादिकेन पदभेदात् पदश्लेषोऽयम्। लिंगश्लेषं वचनश्लेषं मोदाहरतीत्यलीति। भागवतामृतवर्षनक्षेत्रः पयोप्रदम्। हरेः विष्णोः नैव भजुषां तनूः मूर्तिश्च मुक्तानां भक्तस्य संसारस्य क्षतिः पीडा; क्षणं क्षतिं कृन्तति। उक्तं कृन्ततीति परस्मैपदाहलक्षणं उक्तलक्षण-पदैकवचनत्वयोः उभयोः श्लेषमूलविशेषाभावाद् भक्तीत्यादि। मोदश्च नैव? भक्तेः ईशस्य पशुपतेः तथा ब्रह्मा: वसुः लक्ष्मीं विलोक-यतो उनुरागो भवेत् ते भीलभ्रूहविलोकन प्रजापतौ तनुपते [illegible] वेल्लत्कटाक्षणथा पशोनानुरागो यस्य सो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रणामनीति नपुंसके देवचनं स्त्रियमेकवचनं च नीलोत्पला
नीलकमलं तत्पर्धिनु शीतं यस्मात् ते नीलोत्पलस्पर्धिनी तनुपक्षे
नीलोत्पलं स्पर्धिनु शीतं यस्याः सा पक्षद्वये ऽपि ताच्छील्ये णिनिः
समाधीयतेः योगिभिः हेतुज्ञापके ध्यानात्मकतां
नीत ज्ञापिते । तनुपक्षे हेतुज्ञापके योग्यतोत्कर्षे ध्यानात्मकतां
नीता लावण्यस्य सौन्दर्यस्य महोनिधी रत्नराशिताधारभूते तनू-
देशो रसिकतां तत्त्वतो कुर्याणे । तनुपक्षे स्त्रियमेकवचनम् । रत्न
प्रणीयेनीत्यादेषु रूपसाम्येन नपुंसकस्त्रीलिंगयोः देवमेकवचनयोश्च
वचनश्लेषः । संस्कृतप्राकृतयोः भाषयोः श्लेषमुदाहरति महदे शीत ।
ग्रानन्दवर्धनप्रणीते देवीशतके पद्यमिदम् । संस्कृतपक्षे महदे सुर-
संघस्स तं एव समासंगं ग्रागमाहरणे हर बहुसरणं तं चित्तमोहं
एवसेर उमे सहसा शीत पदच्छेदः । हे उमे गौरि मे मम ग्रागमाहरणे
वेदोक्तोद्वाहकर्मणे तं प्रसिद्धं समासंगं संयोगं एव रक्ष एवसेर मोहाप-
नयोचित माख तं प्रसिद्धं चित्तमोहं सहसा शीघ्रं हर एवमय ।
कीदृशे ग्रागमाहरणे ? महदे ग्रानन्दे । कीदृशं समासंगम् ? सुरः देवैः
सत्त्वा मिलनं यस्मात्तथाभूतम् । कीदृशं चित्तमोहम् ? बहु ग्रनेकं च
सरणं ग्रसरणं यस्य तथाभूतम् । प्राकृतपक्षे तु महदेवु रसं धम्मे
तमवसं ग्रासं गमागमाहरणे हरबहु सरणं तं चित्तमोहं एवसेरो मे
सहसा । ग्रम्मे दोहरसं चर्म तन्नोवसा मासं गमागमात् हर नः हर-
वधूशरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥ इति संस्कृतम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे हरबन्धु पालनात् त्वं मे शरणागमे मम त्वे पुण्यकर्मणि रसं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञातिं उत्पादय नः उपस्कृत् सम्बोधनं तवोवशं तवेगुणयुक्त इत्यर्थः
गमागमात् गमे मरणे उद्यागमः पुनर्जन्म पाशमेव नाशयात् संसारात्
हर। मे मेघतमोहः साहसं शौर्यं उपसरतु दूरीभवतु। उत्र साहस
इति पदात् उत्तरत्र सर्वत्र सेरकृतत्वाकृतयोर्भाजयोः श्लेषः। उक्तो-
श्लेषमुदाहरति उपमोमेति। उमं/हादे सहसं शौर्यं मेघतमसु च स्थाप्ति
शास्त्रोक्तौ, चारोमष्पोत स्पोमेष्पोत च सानव्यकृत् सामर्थ्यच्छेदना
सामर्थ्यकारकस्य उमेत्रागां सामर्थ्यच्छेदना मेत्रागां सामर्थ्यकृत्। उत्र
वक्ष्यतीति वोढः वक्षेः नृत्ते तुल्यं रूपम्। स्फोतेति स्फुटतेत्यर्थः।
स्फोतेऽपि तुल्यं रूपम्। उत्तेः उत्र उक्तो श्लेषः। उत्र त्वयाश्लेषमुदाहरति
रजनीति। रजनीरमणः अत्रौ मौलौ स्थिरे यस्य तस्य हरस्य जाड-
यस्यः चरणन्यसनमात्रश्लोकनेन क्षणः उत्सवः तस्मिन् समये
तत्काले एव चराचरं सम्यग्जातं उच्चलितं। साधु सम्यङ्। महसं दीप्तिम्
कर्मणि तदर्थं स्थानवा प्रापयः गणनेयोजा। तेजां निचयः समूहः
तन्मध्ये जातोचित् स्वयोचित् स्वनुसारात् उत्रं मेघतमोनामकं गणेशं
तथाभूतः सन् जोन्यता उत्सवकः स्याम् तथा एवं सोत्सवं गणनाथ-
गणेन मे मम जोन्यता बन्दीनामक गणेशम् आव। रयाद् मेघत
उत्र चात्रं स्वनुसारात् स्वद्गणमध्ये जोन्यतोत्सवोऽयान् इत्यंशेन।
'उत्र स्यात् जोन्येतोत स्याम् स्यायेति उमेमुकजघनमुमजयोः
तुल्यं रूपमिति तयोः श्लेषः। तस्य च चूडागतेः उत्तरश्लेषवानभिः
वेणोत्पिश्लेषमुदाहरति सर्वस्मिनिति। शिवं इति भवस्य पुत्रं इति
~~वस्योश्चोत्पियम्~~ वस्योश्चोत्पियम्। प्रथमपक्षे हे हर शंभो त्वं सर्वस्य
सर्वस्वं यतः भवस्य संसारस्य बंधे विनाशे तत्परः मुक्तिपद-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति यावत् । ततः जयो जीतिरुपकारश्च तयोः साम्मुख्यं ऋजुकृत्वं यस्मात् तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरवर्तनं ग्रायासे जोषमिति पक्षान्तरे हे पुत्र त्वं सर्वस्य जगतः सर्वस्वं परिणयवात्रोदकं इव भोगं देहे देहने तत्रैव मम उपकारसाम्मुख्यं ऋत्युपकारकरणं यश इत्यर्थः ग्रायासि परेषां क्लेशदायकं वर्तनं जीविकां तनुः विस्तारयेत्यर्थः । ग्रत्र हरः इत्यादिपदैकत्र सुवर्णो ग्रन्यत्र तु पितेऽ त्योजीति विभक्ति-श्लेषः एवं ग्रग्रेऽपि ग्रर्थं श्लेषं विनाऽपि ग्रर्थांगश्लेषमाह भेदाभावादिति । ग्रप्रकृतभेदः भेदस्याभावात् ग्रवयोरपि भेदः प्रकाशः श्लेषस्येत्यर्थः । ग्रर्थांगश्लेषश्चेत् यावत् भवेत् भोक्तुमुचितः । उदाहरति योऽसहूदेवो । राजपक्षे योऽसकृत् ग्रनेकवारं परोक्षाणं शत्रुवंशानां पक्षस्य सहायस्य ग्रनुजस्य वा भेदः खण्डनं क्षणेन क्षणमात्रेण क्षमः समर्थः शतकोटिना वज्रेण शत्रून् खण्डयतीति शतकोटिदृक् तां बिभ्रत् दधानः ग्रथवा शतकोटेः कोटिशतं ददातीति शतकोटिदृक् तां शतकोटिदानूतां बिभ्रत् सः विबुधेन्द्रः योऽजितो राजा वा राजते शोभते । इन्द्रपक्षे परोक्षाणां पर्वतानां भेदे क्षणक्षमः शतकोटिना वज्रेण चौत ग्रसुरोति शतकोटिदृक् तां बिभ्रत् सविबुधेन्द्रो देवराजः राजते । ग्रत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि ग्रर्थौ वक्तव्यौ इत्यंगश्लेषोऽयम् । ननु ग्रर्थांगश्लेषस्य ग्रर्थालंकारे ग्रन्तर्भावात् कथंशब्दश्लेषत्वमित्याशंक्याह ते कथमयं शब्दालंकारः इत्यन्तम् । स्वीरितः स्वगाहारः स्वीरितः इति धात्वनुसारात् तद्गुणभेदात् भिन्नो यः कण्ठतालव्यादिस्थानजन्यः [illegible] ग्रथवा त्वनो ऋजुमार्गा उच्चारणे योऽनुमार्गः स्वीरितादिगुणभेदाभावात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रहोमल: य: प्रयत्न: तेनोच्यार्यणां च वक्ष्ये रचनायां ग्रलंकारान्तर-

188

ज्ञोतभेदात्तु हेतु: ग्रलंकारान्तारस्योपमादे: ज्ञोनमाज्ञोतिमानं नुल्यतो

हेतुग्रतः इत्यर्थ: शब्दश्लेषो ग्रर्थश्लेषश्च विडोचोजाप ग्रलंकारमध्ये

पोरगोजन: जोठत: ग्रन्ये: ग्रलंकारसर्वस्वकारोदाभीतीत हेतो: ग्रय-

मंगश्लेष: कथं शब्दालंकार: मवोदीत भाव:। उच्यते इह समाधीयते।

इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभाग: क्रियते स ग्रन्वय-

व्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते यत्सत्वे यत्सत्वमन्वय: यदभावे यदभावो

व्यतिरेक: रसस्योरेण ग्रलंकारसर्वस्वकारायुक्तस्य ग्राम्रया ग्रर्थभागस्य

व्यवच्छेद: तथोहि श्रुत्वादो गाढत्वादो ग्रनुप्रासादय: दोषगुणालंकारा:

ग्रपरत्वादो प्रौढत्वादो उपमादय: दोषगुणालंकारा: रसे तद्भावतद-

भावानुविधोयित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ग्रन्वयात् ये

दोषगुणालंकारा: यदोयसत्वासत्वे ग्रनुसरन्ति ते तदोयत्वेनैव व्यवस्थाप्यन्त

यथा श्रुतिकटुत्वादयो दोषा: ग्रोजस्त्वादयो गुणा: ग्रनुप्रासादयश्चालंकारा:

तत्तच्छब्दे सति सन्ति ग्रसति च न सन्ति इति शब्दगता: इत्युच्यन्ते।

ग्रपुष्टार्थत्वादयो दोषा: प्रौढिप्रभृतयो गुणा: उपमादयश्चालंकारा:

सति तस्मिन्नर्थे सन्ति ग्रसति च तस्मिन् न सन्ति तत्तदर्थगतानिति.

ग्रपि च सहन्ते इत्यर्थगता: इति सिद्धान्त:। शब्दान्वयव्यतिरेकानु-

सारित्वमुदाहरति स्वयमेवेन। उद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ

उक्तत्वात् पद्यमिदम्। पार्वती गौरी स्वस्य न स्वामिनमन्तरेण

इत्यसतीयं [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किसलयवत् ज्ञातानौ ज्ञरुणौ भास्वन्तौ दीप्तिमन्तौ यौ मन्यौ हस्तौ ताभ्यां विराजिता शोभिता इत्यंगश्लेषः। ज्ञस्यायं ज्ञस्याधं पूर्वार्धं मत्कुलं मोक्षादेकं तत्र ये नुब्धा तेषामीहितप्रदा मोक्षदात्री। कथं? प्रभातसन्ध्येवेत्यर्थः प्रभातसन्ध्या पक्षे पल्लववत् ज्ञातौ भूमिस्पर्शौ विराजिता ज्ञस्यार्धं पिंडप्रमाणं तदूर्ध्वं मत्कुलं स्नान-सन्ध्यादेकं तत्र नुब्धे जने देहतत्रया देहिदात्रीत्यर्थः ~~पक्षे~~ इति श्लेषांगश्लेषः। ज्ञत्र पूर्वार्धे भास्वत्करेत्यत्र ज्ञंगश्लेषः द्वितीयार्धे ज्ञस्यार्धस्यत्यत्र श्लेषांगश्लेषः द्वयोरपि ज्ञस्यार्धयोरेकाभ्यां शब्देकसमाम्नायौ शेते इत्येतावतापि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नं नन्वाद्यस्य ज्ञर्धश्लेषत्वम्। ज्ञर्धश्लेषस्तु यत्र विषयः यत्र शब्दो वीप्सते अपि न श्लेषत्वरक्षणा न श्लेषांगो भवति। ज्ञर्धश्लेषमुदाहरति स्तोत्रे-त्यादि। स्तोत्रं ज्ञत्यं स्तोत्रमूर्ध्वगमनं ज्ञरेः कारस्य ज्ञधोगतिं ज्ञधोगमनं पादपतनं च ज्ञरहो कुर्वतः तस्य तुलाकोटेश्च वृत्तेः वर्तनं ज्ञरहो ज्ञाश्चर्यं सुसहशौ तुल्यौ। ज्ञत्र स्तोत्रादिपदयोजनेन ज्ञल्पेनोद्देकमायातीत्यादिरीत्या ज्ञस्यादिपदेषु पादपतनादीनामपि न श्लेषांगः इत्यर्धश्लेषोऽयम्। पूर्वपक्षस्य द्वितीयमंशं निराकर्तुमाह नैवेति। ज्ञयं उत्पन्नोत्पत्तिहेतुः श्लेषो न भवितुमर्हति ज्ञपितु श्लेषजन्योत्पत्ति-हेतुरुपमा यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् चन्द्रोदयस्तथा प्रियायो मुखस्य मनोज्ञत्वं गुणसाम्ये दीप्तिरूपसाम्ये उभयोः गुणक्रिययोः साम्ये उपमा तथा सकलकलं प्रमेतज्ज्ञातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमेव त्वयो शब्द-मात्रसाम्येऽपि सा उपमा युक्तैव तयोर्हि उक्तरुद्वटभट्टेन स्फुटीकृतेति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रुतौ उपमासमुच्चयौ स्फुटमर्थालंकारौ किन्तु शब्दमात्रं सामान्यं साधारणधर्मं चोक्त्वा इहास शब्दान्तरमात्रेणोक्तत्वात् । समधत्ते न चोक्तं कमलोत्तेन मुखेनेत्यादेरुक्तस्य साधारणधर्मस्य प्रयोगः तच्छून्यः तद्रहितः उपमाविषयः इतिवक्तुं पुनरेतत्र हेतुमाह । पूर्णोपमायाः निर्विषयत्वापत्तेः । उपमाद्यलंकाराणां श्लेषस्य च साम्राज्य-वियोगभावं दर्शयति द्वयत्वमेवेति । हे देव विष्णो त्वमेव पातालं भागलोकः इत्यर्थः त्वं द्यौशानां दिशां निवन्धनं भूलोक इत्यर्थः त्वं द्यत्रयाणां देवानां मरुतां मरुद्गणानां च भूमिः द्यावासस्थानं स्वर्गलोकः इति यावत् एवं एकोऽपि सन् लोकत्रयात्मकोऽसीति विष्णुपक्षे व्यर्थः । राजपक्षे तु हे राजन् त्वमेव त्वं त्वत्पर्यन्ता राज्ञिता त्वदाश्रिता द्यौश्चलराजाः निवन्धनं कीर्तिर्वा त्वं त्रयाणां रोगशुद्धकानां ये मरुतो वाताः तेषां भूमेः पात्रभूते । त्वं एकोऽपि लोकत्रयात्मकः राजा च दता च सुरसो च इत्यादि । श्लेषस्य चोपमायलंकारं प्रति विषयो व्याप्तीति द्वयोर्योगे संकरः एव उपोद्घातपर्यालोचने तु उपमायाः एवं पूर्वो विषयः उपोद्घातस्यं व्यपदेशः साधारणेन मनन्तीति वक्तुमिति । त्रयाणां चोपमा श्लेषस्य तदंगत्वात् द्वयोर्मया उपमाव्यवहारकारणस्य साधारणधर्मप्रयोगशून्यः उपमाविषयः इति स्वीकर्तव्यं तथा पूर्णोपमायाः विषयव्यवहारः एव निर्विषयत्वेन एवमीदृशीनाम । न केवलमुपमायाः एव श्लेषसाध्यत्वमपितु द्यलंकारान्तरस्यापीत्याह न केवलमादेना उपोद्घातमात्रादेवमेव । द्यौश्चन्दु-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुन्दरीति। इयं स्त्री यत्र मुखप्रतिबिम्बितः इन्दुरिन्दुः तद्वत् सुन्दरी तथा नित्यं गलन्तः स्रवन्तो लावण्यस्य बिन्दवो यस्याः तादृशीव। यत्र यदीन्दुः बिन्दुशून्यपि लावण्यबिन्दुमतीति विरोधः तत्परिहारस्तु यत्र मुखप्रतिबिम्बितो यः इन्दुः तद्वत् सुन्दरीति उक्त एव। यत्र श्लेषस्य प्रतिभामात्रं विरोधः एव चालंकारः न तु विशीर्णं यत्र अन्यथा श्लेषं विना विरोधाभासस्यासम्भवात् तद्विलयापत्तेः तथा च यत्र विरोधालंकारेण श्लेषो बाध्यते इति भावः। विशेषमाह न इत्यादि। अर्थद्वयप्रतिपादकः अभिधेयार्थस्य अन्वयबोधकतया यत्र अर्थद्वयस्य समकक्षत्वं स श्लेषस्य विषयः इति भावः। द्वितीयार्थस्य बिन्दुरिव बिन्दुर्मोहन रूपार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य शब्दशक्तिमूलत्वा उपस्थितस्य प्रयोजकाभावादिति शाब्दबोधाविषयत्वात्। समाधानमाह न च विरोधेत्यादि। विरोधस्य वास्तवस्य दुष्टत्वात् यत्राभासस्यैवालंकारत्वं न त्वेवं श्लेषे पुनरुक्तवदाभासादावौचित्यभंगादिति भावः। एवमेव रूपकालंकारादेरपि श्लेषो बाध्यते इत्याह तादिति तत्रादित्यर्थः श्लेषप्रतिभोत्थापनहेतुः यत्र अलंकारान्तरमेव साधीयः चमत्कारित्वात्। तथा च उदाहरति सदृशेति। यत्र राजा सदृशः सत्कुलमेव सदृशः तत्र मुखभोगादित्यर्थः। यत्र वंशशब्दश्लेषप्रभुत्वं वेणुकुलयोः रूपकमेव मुखभोगत्वादौ हेतुरिति शिलष्टपरम्परितरूपकम्। श्लेषस्तु तत्र तात्पर्यावहत्वेन तदंगत्वेन यत्प्रधानमेव। अन्य इति। हे देव राजन् अवान् महान् यत्र अन्यः कोऽपि न स्वल्पश्लोकः। श्लोकः पद्यं च। यत्र यत्रकाव्ये तत् व्याख्येयं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लंकार: श्लोकशब्दश्लेषप्रयुक्त: शोते। श्लेषस्तु तदंगत्वेनाप्रधान-
मेव। अनुरागवतीति। ध्वन्यालोके उदाहृतं पद्यमेतत्। अनुरागः;
प्रेमाविवेकः शोभना पुरस्सरो अनुगामी सम्भ्रमश्च समागमे
शिलष्टं स्त्रीपुरुषसंगमश्च उद्दो आश्चर्यं चित्रं विचित्रगोत्रः;
दैवगोत:। अत्र श्लोकाया: नियमेन अर्थप्रधानोचरभावात् न
श्लेष: किंतु श्लिष्टैर्विशेषणैरुद्दो नाम वृत्तान्तश्चतीति मात्रामिति
समासोक्तिरलंकार:। श्लोकाया: नियमेन श्लेषस्यावश्यम्भावात्।
उदाहरोत उदाहरोति। य: चिरमा अनुरागा हरिर्यस्य स: चिरमहरि:
त्रिलोचन: शिव: अचलं पर्वतं मन्दराख्यं चापं धनु: आदाय
गृहीत्वा अहीनां सर्पाणां इनं प्रभुं वासुकिं गुणं मौर्वीं कृत्वा
विधाय चित्रं आश्चर्यं अद्भुतो विष्णु: शरो बाणो यस्य तथाभूत:
सन् लघुं चिपुरासुरसंघं शश्वं अभाक्षीत् अभिनत्वान् तेने
ब्रह्मबुध्नराम नम:। अत्र चिरमा लक्ष्मादन्यत्र निहिता हरिर्यत्र
लाहरो यो चन्द्रो अचले अस्थिरं निष्क्रियं वा चापमायाम
हीनं जीर्णं अहीनं वा गुणं कृत्वा अद्भुत: शरो यस्य तथाभूत
लक्ष्यं शतसहस्रसंख्यं शश्वं अनंजीवितं विरोधाभास:। अत्र
विरोधाभास: एव प्रधानभूतो अलंकार: श्लेषस्तु तदंगभावं
तस्य प्रतीहाभावात् तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य चतुर्थं उदाहरणेषु यथा
क्रमालंकारं दर्शयति इत्यादीति। श्लेषव्यतिरेकेति। श्लेष-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्लेषेणैव नेष्यते तेषां तेषां तु ते: श्लेषस्येति भाव: । चित्रस्यास्य तृतीयमंशं दूषयति शब्दश्लेष: इति । कोऽयं ज्ञप: इति । कोऽयं न्याय: इत्यर्थ: । वचनं अनुप्रासोपेत शब्दश्लेषो व्यर्थश्लेषश्चेति द्विविधो यमकमर्थश्लेष: इत्यत्र शब्दश्लेषत्वमात्रेणाधम व्यर्थश्लेष-त्वोपन्यासं व्याहतमित्यर्थ: । चित्रस्य उक्तोभयविधश्लेषत्वेन श्लेषप्रतिभायारम्भ चित्रमात्रं शब्दश्लेष एवेति व्यपदिशति तदज्ञात: इत्य तत्र श्लेष: इति भाव: । व्यर्थमुरलेखोपेतत्वमेतेषां श्लेषगोचराणां शब्दानामिति चेत् ननु प्रासादीनामपि तथैव इति तेऽपि व्यर्थनिबन्धात: किञ्चोच्यते तेषामपि व्यर्थालंकारत्वापेक्षेति भाव: । एतावे-त्यग्रहं यत्स्वरूपं परस्य व्यर्थविशेष: तेषां श्लेषत्वे ननु प्रासादीनां अलंकारता भवति । शब्दगुणदोषाणामपि व्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता भवति । व्यर्थगुणदोषालंकाराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थिता: व्यवस्थाप्य इति तेऽपि शब्दगतत्वेन उच्यन्तां विन्यासे वक्रे भूयसि इत्यादौ च वर्णादेरलंकारत्वं शब्दैकाश्रयं निरीक्ष्य: विन्यासरूपे च सज्जां व्यर्थश्लेषत्वापेक्षेति व्यर्थमपि विचार्यम् । चित्रमलंकारं लक्षयति चित्रमिति । यत्र व्यञ्जकै वर्णानां व्यञ्जनानां सन्निवेशविशेषेण रचना विशेषेण ~~रसादीनां~~ रसगोचरान्तु: उल्लसति तत् चित्रं चित्रालंकारयुक्तं काव्यं भवति । यद्यपि शब्द-व्यञ्जकानां वर्णानां रसगोचरहेतुता न शोभितुं शक्नोति तथापि तद्-व्यञ्जकानां लिप्यात्मकानां वर्णानां तथात्वेन तु ~~तथा~~

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रङ्गाद्याकारमुपचर्यते । कर्तृसाध्यं काव्येनत्र शेते दिङ्मात्रं
प्रदर्श्यते । रङ्गवल्ल्यं हाभ्यां रङ्गाभ्यामुदाहरति मारारीति ।
रुद्रटालंकारे उदाहृतं पद्यमेतत् । उमा पार्वती वो युष्माकं शं सुखं
दिशतात् ददातु । कीदृशी ? मारस्य कन्दर्पस्य वैरिः शम्भुः, शत्रुः ।
इन्द्रः रामो रामभद्रः परशुरामो वा इभमुखो गणेशः रतेः
शृङ्गारस्य रहस्या धारणोद्रेकेण सारं उत्तेजकं यत्सारस्यात्तया तत्त्वं
क्षेत्रं यस्याः तत्त्वभूता । नित्यं शश्वत्तरं तदीति हरेः क्षमा तेषां
मारादि शत्रूणां नीहारोत्करे क्षमा समर्था नतानां नम्राणां
माता स्त्रियां संघट्टः सम्मेलनस्थानं बोधितसम्भ्रमा बोधत सम्भ्रमः
उद्वेगो यस्याः सा रामाणां नारीणां सीमा परमावधिः स्त्रीदिमा सर्वादे-
भ्येत्यर्थः । भरतवल्ल्यमुदाहरति सरलेति । रुद्रटालंकारे उदाहृतं पद्य-
मिदम् । शरत् जयति । कीदृशी ? सरला नेत्रादेः वैपुल्यशोभिता बहुलैः
प्रायशः तरलानां चञ्चलानां श्वेतबलानां शरत् सैन्यानां श्रेणयः
कोलाहलो यस्यां तादृशी वरलाः इष्टस्त्रियः बहुलाः यस्यां सा उत्प्रभृताः
उद्योगिनः करलाः करभोगिनः राजानो यस्यां सा उत्प्रबहुलेन शुभ्र-
पक्षेण उत्प्रभता निर्मला । यद्वा बहुलैः कृष्णपक्षेऽपि उत्प्रभता उत्कृष्ट प्रभा-
प्रकारः स्वरूपमेवोह्यः । चक्रवल्ल्यमुदाहरति भासेति शेते । हे क्षेत्रभासार
प्रज्ञासेकु रजन् ने[त्र] सभा भासेत । कीदृशी ? रसैः शृङ्गारादिभिः शृङ्गारादीनां
वा उत्प्रभाणां शोभितां उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षणं [illegible] दीप्तिर्यस्याः
वा उत्प्रभानां शोभितां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सा निर्दोषेति यावत् भवेत: नेर्जीत: ज्ञात्मा परमात्मा यस्यां सा तत्त्वशोधोशेषेत्यर्थ: अहे तत्त्वज्ञयायां शुभा निपुणा देवाना देवतुल्या। सर्वतो मुखमुदाहरति रसेति। रूपकालंकार पक्षोक्तिम्। रसत: तु वस्तु ज्ञतजार: इति पदच्छेद:। हे रसासार रसाया पृथिव्या सार श्रेष्ठ राजन् रसत: रसणं कुर्वत: तव रसा पृथ्वी ज्ञतायसा ज्ञत: ज्ञाशित: ज्ञय: शुभादृष्ट: विधि: येषां ते दुर्जना तां स्यात ज्ञस्तं गच्छति या तादृशी निरूपकृता स्त्रिया च भवोत्वत्यर्थ: हे रसासायता- ज्ञ सारस्वत पक्षवत् ज्ञायेत विशेत्व ज्ञोज्ज्वलो लोचने यस्य तादृश। सातावात सातं ज्ञाशितं ज्ञज्ञातं ज्ञज्ञानं येन तादृश ज्ञनासस्य वा ज्ञतजार ज्ञतजं ज्ञनलं ~~ज्ञो~~ रोति ददाति तादृश। सर्वतोमुखस्य विन्यासप्रकारस्तु स्वयमेवोह्य: । सम्भविनोऽपि ज्ञन्ये भेदा: शोभा- मात्रप्रकाशका: नियमोत्कर्षबोधका: एव न तु काव्यहानिं दधति ज्ञतएव नोरसत्वोक्ति भाव: । शब्दालंकारयोर्मध्ये पुन- रुक्तवदाभासं लक्षयति पुनरुक्तवदिति। रूपार्थतेति। रूपो रूपौ यमो: येषां वा तद्भाव: रूपार्थता। विभक्तावकार शब्दयोगेति। विभक्ति: नावृत्तौ युक्त: ज्ञाकार: स्वरूपं यस्य तादृशो य: शब्द: तद्योगेत्यर्थ: वस्तुत्व नैरूपार्थत्वं किंतु तत्त्वेन ज्ञातभजमात्रमेव तेन नैरूपकस्यम्। मुरेव ज्ञपातत: भासते इतीति: पुनरुक्तवदाभास: ज्ञर्थात् विभक्ता- र्थभेदेऽपि शब्दयो: ज्ञपातत: रूपार्थतया प्रतीति: पुनरुक्तवदाभासो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अलंकारः। सांगशब्दनिष्ठं पुनरुक्तवदाभासमुदाहरति। अरिवधेति। अवनितिलकस्य भूभूषणभूतो राजा भोक्तेत्यत्र शोभते सदा सर्वकाले तत्प्रभावेन अरिवधूः शत्रुविनाशेन इहलोकेषु येषां तादृशाः ये शरीरैः शरयुक्ताः येऽपि तान् शरयति उरयति इति अरिवधूदृशरीरैः सदृशं शौर्यं शौर्येण सुष्ठु ऊर्ताः सम्बद्धाः तुरगाः अश्वाः यादानां पदातिकारस्य यस्य सः स्थिरतायां अग्रगाः चलनकुन्थः इत्यर्थः। अत्र देहशरीरशब्दयोः सारथिसूतशब्दयोः दानत्यागशब्दयोश्च अभिन्नतया पौनरुक्त्यम्। सांगांशैते शब्दाः इति सांग शब्दनिष्ठः पुनरुक्तवदाभासः। अंगशब्दनिष्ठं पुनरुक्तवदाभासमुदाहरति चकासतीति। तस्य राज्ञः पार्श्ववर्तिनः सेवकाः चकासति शोभन्ते। कीदृशाः? पार्श्ववर्तिनः? अंगनाः रामाः कान्तागानिर्हि अंगानि यासां ताः अंगना तासु रमन्ते क्रीडन्तीति तथाभूताः चेरद्युम्नाः इत्यर्थः। पुनः कीदृशाः? कौतुकेन नृत्यगीतादिना आनन्दु, सुखं तस्य हेतवः कौतुकेन काव्यादि चर्चया आनन्दहेतवः इति वा। पुनः कीदृशाः? सुष्ठु वैषये मनांसि येषां ते सुमनसः चेतुम्नाः चोद्यताः इत्यर्थः। अत्र अंगना रामाशब्दयोः स्त्रीपर्यन्तया कौतुकानन्दशब्दयोः मनोज्ञमितया सुमनसो चेतुम्नाः इत्यनयोर्हर्षपर्यन्तया अभिन्नतया पौनरुक्त्यम्। अत्र अंगाश्रैते शब्दाः इत्यंगशब्दनिष्ठः पुनरुक्तवदाभासः। उभयालंकारमाह तथाशब्दार्थयोरभेदे। तथेति सप्तम्यन्तं पुनरुक्तवदाभासः। तथा अनुप्रासे [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निदम् । अत्रैतौ हरेः सिंहः तनुः वपुरपि कृशशरीरोऽपि अजघन्यः अत्यन्तप्रभवलः इत्यर्थः अत्र न्यसिंहेभ्यो वैलक्षण्यं शोभते यावत् । कीदृशः ? कोरुअराणं गजश्रेष्ठानां कोधेल्लशोणितेन रक्तः लोहितवर्णः दरा: तीक्ष्णाश्च नखराः नखाः यस्य तथाभूतः तेजसां धाम स्थानम् महसा तेजसा पृथुलमनसां विपुलात्मनां ऋषीणां इड्यः प्रभुः जेतुं जयशीलश्च । अत्र तनुवपुःशब्दयोः शरीरपर्यन्तया कोरुअरशब्दयोः गजार्थपर्यन्तया कोधेल्लशब्दयोः शोणितार्थपर्यन्तया तेजोधामऋद्धशब्दानां तेजोऽर्थपर्यन्तया इड्यहरिजिष्णुशब्दानामप्य देवेन्द्रार्थपर्यन्तया श्लेषातत: यौगपद्यम् । अत्र रक्तोत्पन्नपदे तनुकोरुअरेत्यादिपदे चीर्वान्तिते सति जायमलंकारः इति शब्दार्थयोः शब्दनिष्ठः इत्यर्थः अत्रोक्तेन वपुःशरीरक्रोधमदेत्यादिपदे चीर्वान्तिते ऽपि सः अलंकारः न हीयते न त्यजति इति अत्यन्तनिष्ठः सति अर्थशब्दोः उत्कर्षश्च अत्रालंकारो भवेत् । यद्यपि अर्थालंकारोऽत्र न प्रकृतः तथापि शब्दालंकारस्य रसतद्भेदस्य च अत्यवश्यवक्तव्यतया अर्थालंकारत्वमुक्तौनति काव्यप्रकाशटीकायां शब्दालंकार निर्णयो नाम नवमः उल्लासः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शब्दालंकारनिरूपणानन्तरं ज्ञानावसरतया अर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु सर्वप्रथमनुपमां लक्षयति साधर्म्यमिति। उपमानोपमेययोः भेदे सति साधर्म्यमुपमालंकारः। उपमानोपमेययोरिति बहुवचनं कार्यकारणादेकयोः। यत्र तु कार्यकारणादेकयोरपि साधर्म्यमस्ति यथा पितेव पुत्रः सगुणः स ज्ञातीत् इत्यादौ 'पुत्रं जनित्वा तद्गुणानुरूपं भवन्तमुच्चं भवतः पितेव' इत्यर्थो न तत्र तयोः कार्यकारणयोः उपमानोपमेयत्वमुपमालंकारः इष्यते इव। तयोरेव उपमानोपमेयभावेन समानधर्मेण एकत्व बोधनेच्छया। सम्बन्धः उपमालंकारः। उपमाप्यते उपमानं उपमेयं साधर्म्यं। धर्मः साधर्म्यं इति बहुव्रीहिपक्षे साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धः पदार्थः उपमानं तद्धर्मवत्तया वर्णनीयः पदार्थः उपमेयं कोकिलः इवेव गुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमानं निकृष्टगुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमेयमिति वदन्ति यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञोभित्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसम्बन्धात् प्रसिद्धेन कमलेन मुखमुपमीयते। अत्र मनोज्ञत्वं साधारणो धर्मः कमलमुपमानं मुखमुपमेयमित्युपमालंकारोऽयम्। अत्र सर्वेषालंकारलक्षणेषु व्याप्तेषु सत्सु सति निरोषणमलंकारसामान्यलक्षणं व्याप्तमत्येव तेन जीवितवल्लभः कविरेवमेतद्व्यं ज्ञातिधनं दयिधनं कीर्तिः इत्यादौ सदपि साधर्म्यं नोपमालंकारः चमत्कारजनकत्वाभावात्। एवं रूपकादेरपि लक्षणेऽपि नोपमालंकारः तत्र रूपकादेरुक्तवैचित्र्यस्यैव चमत्कारितया नोपमालंकारजनकत्वं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेनोपमानैक्यस्य तिरोधानात् उपमानादेव धनुरूपं च सदृशं वाच्यं ज्ञातीयमानमपि च भवति ज्ञातरत्वत्वापेक्षो अमाभाति सुधांशोरिव पावकः इत्यादौ सुधांशौ पावकस्य सतोऽपि उपमानत्व-निष्ठेः कमलमिव मुखमित्यादौ लुप्तोपमात्वेन सिद्धतया साधारण-धर्मस्योपात्तत्वेऽपि उपमासिद्धेश्च। तस्मिन् भेदग्रहणं भेदशब्दे-पादानं ज्ञानन्वयव्यवच्छेदाय निलम्बिनी सैव बिलम्बिनीव इत्यादा-वनन्वयालंकारे एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं चेति ज्ञापनात् उपमानस्यैवोपमेयतया तयोः पारमार्थिकभेदविरहात् तद्व्युदासापे-क्षत्वम्। न च तत्राप्युपमैवेति वाच्यं तत्र साधर्म्यस्य धर्मात्मा-जनकत्वाभावात् उपमानान्तरव्यवच्छेदस्यैव धर्मत्वारजनकत्वात्। शंखेनोपमां बिभर्ति ग्रीवा लुप्तेति ज्ञापनात् उपमानवत् लोकेऽपि ग्रीवा सांगा लुप्ता निरंगा चेत्यर्थः। उपमोपमेयसाधारणधर्म उपमा प्रतिपादकानां धर्मणां उपादाने पूर्णा/एकस्य द्वयोः समाजं वा लोपे लुप्ता लुप्तोपमेत्यर्थः। सा पूर्णोपमा षड्विधा स्यात् शब्दभ्यो सा च पदेनवादी शब्दानां उपादाने इवार्थविहित इति धर्मस्य उपादाने च भवति तदनुपादाने श्रवणमात्रेणैव साधर्म्यस्य उपस्थिति ज्ञायते धर्मवशात्तस्या सा च तुल्यस्य तुल्यसदृशार्थे शब्दानां उपादाने तुल्यार्थविहित इति धर्मस्योपादाने च भवति तत्र पूर्णे वाक्यसमास तद्धितगामित्वभेदात् वाक्ये षड्विधा तथा च श्रौती ज्ञापकी च ज्ञापकं वाक्ये समासे तद्धिते च भवत इति षड्विधत्वम्। ज्ञापकात् श्रौतार्थी च हीनत्वेऽपि पूर्णोपमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रत्येकं वाक्यार्थेगतत्वेन विच्छिन्नत्वा वृत्तिरित्येति भावः। ज्ञायिमाणयत्व लुप्तत्वभ्रमं वारयति ज्ञायिमाणेति। यत्परः यदनन्तरमुपात्ता : गृहीताः। तस्यैव तदर्थस्यैव उपमानतातीतिः सादृश्यप्रतीतेर्योगित्वरूपा:। एते यथेवादिशब्दाः तथापि शब्दशक्त्यभेदभ्रमा निवृत्त्यर्थमाह शब्दतः इति न्यायात् शब्दशक्त्यौचित्येण श्रुत्यैव श्रवणमात्रेणैव न तु ज्ञानेन वर्षावद्वीति षष्ठी क्रियायोगे तद्वदित्यर्थः सम्बन्धं साधारण धर्म सम्बन्धरूपं सम्बन्धं तत्सद्भावे यथेवादिशब्दोपादाने श्रौती वाक्यगा उपमेति भावः। तथैवेति यथेवनादिशब्दानादानेऽपीत्यर्थः तत्र तस्यैव इति जोणादौ सूत्रेण स्वार्थे विहितस्य वतेः वतिप्रत्ययस्य उपादाने प्रयोगे च तोहतगा श्रौती उपमा तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इत्यादौ उपमेये तुल्यादिशब्दानां वेदशास्त्रे : तत्तुल्यमस्य इत्यादौ योपमाने विहितः यथेवमानोमित्यर्थः च रदग्य तच्च तुल्यं श्रेत अत्रापि तुल्यादिशब्दानां वेदशास्त्रे विहितः इति हेतोः साम्यप्रयोजनया तुल्यतामा : प्रतीतिर्भवति साधर्म्यस्य साधारण धर्मस्य ज्ञापकत्वात् ज्ञापकज्ञानलभ्यत्वात् तुल्यादिशब्दोपादाने वाक्यगा श्रौती उपमा तद्वत् तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इत्यनेन जोणादौ सूत्रेण वे तुल्यार्थे विहितस्य वतेः वतिप्रत्ययस्य स्वार्थेऽप्रयोगे तोहतगा श्रौती उपमेति भावः। इवेन सहसमासो विभक्तिलोपः इवेनसहसूत्रेण [illegible] इति [illegible] उपमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by Sarvagya Shanta Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं षड्भेदं पूर्णोपमामुपपाद्य क्रमेणोदाहरन्नादौ वाक्यगां श्रौतीमुदाहरति स्वेऽप्यौतीति। हे राजन् स्वाधीनपतिका जायेव जगद्वन्द्यं कान्तं स्वेऽपि न मुञ्चति तथा विजयश्री समेषु युद्धेषु त्वां न मुञ्चति। अत्र स्वाधीनपतिका उपमानं विजयश्री उपमेया "न मुञ्चति" इत्यसाधारणः साधारणो धर्मः यथेत्युपमाबोधकं न चेतिकं मध्ये क्रमेणापि समासः श्रौती वाक्यगा श्रौती पूर्णोपमेयम्। वाक्यगामार्थीमुदाहरति यथेवेति। यथेन्द्रः क्रुद्धो भीत्वा वा यो हीणः मृगः तस्य लोलल्लोचने इव लोचने यस्याः तादृशी क्रोधे क्रोधे सीत तरुणो यो व्रह्मणः सूर्यसारथेः तद्वत् तारा उत्कटा पृष्ठा वा हारिणी मनोहारिणी कान्तिः शोभा यस्य तादृशं ज्ञानं इष्टं सरसिजं रक्तोत्पलं च भ्रमन्तमानन्दितीति हेतोः चेतसि मानस-पिथले सम्यक् हर्षं विधत्ते करोति। अत्र सरसिजमुपमानं ज्ञानं-मुपमेयं भ्रमणसदृशकान्तिमत्त्वं साधारणो धर्मः सम शब्दः उपमावाचकः। समशब्देन सह समासाभावात् वाक्यगा ज्ञार्थी पूर्णोपमेयम्। समासजां श्रौतीमुदाहरति व्रतमयेतीति। शैलिः श्रीकृष्णः चतुर्भिः चतुःसंख्याकैः भुजैरिव चक्रेण राजा चतुर्भि-रुपायैः साम दानमेदोपेक्षाख्यैः सह सर्वदा व्रह्मो भुवनं लोकं जगत् पालयामास व्रतयतेः व्रतवन्त वीर्यैः व्रजानुलम्बिभि-व्रतवन्तमायतेः व्रतयोनीनिशिष्टैश्च उद्दतानां दानवानां निधन-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कार्त्तिः दण्डप्रदेशस्य दिव्यैः रत्नैः भवैः उत्कृष्टस्य प्रभोः ज्ञातायाः
प्रभोश्चैव उपलब्धेतीयेति शेषः। एतत्पदमेयैः एतत्प्रमाणवद्भ्यः
तदादेः सप्तम्याश्च लुप्तायाः कमलाक्षः सप्तम्याश्च विलासस्य भवेः
प्राधान्यैरित्यर्थः। अत्र भूयोरित्युपमानं प्रायेणेत्युपमेयं एतत्प्रमाण-
त्वादेः साधारणो धर्मः इव शब्दः उपमानाश्रयः भूयोरेवेत्यत्र इवेन
समासो विभक्तेर्लोपः शेषं वार्तिकेन समासपक्षे समासगा श्रौती वृत्तिः
पक्षेऽसमासः। समासाभावे तु वाक्यमेव। समासगामार्थीं उदाहरति
प्रायेणेति। हे प्रियतमे यत् राजन्प्रायेणेत्यादयः सप्तम्यः ये अर्थास्तथा
तेषां प्रपञ्चेषु विलासेषु इयं जगत्त्रयगौरवगीतस्त्रीः उत्कृष्टगुणानां
गरिम्णा एतद्गुणत्वेन हेतुना गीता लोकैः स्तुता श्रीः सम्पत्तिर्यस्य
तथाभूतः एतत्तुल्यसदृशः कल्पवृक्षतुल्यः अप्रतिहतो भवान्
कस्तूप्रकर्षस्य गौणलक्षणीयः न दृष्टगोचरः एतत्तु सर्वस्यापीत्यभिप्रायः।
अत्र आरतकसदृशमानं भवोत्कृष्टमेयं जगत्त्रयगौरवगीतस्त्रीत्वं
श्रीप्रभुत्वगौरवत्वञ्च साधारणो धर्मः एतद्शब्दः उपमानाश्रयः,
आरतकसदृशः इति उपमोपमावाचकपदद्वयोः समासः श्रौतसमासगा
प्रायेणेत्यादिवृत्तिपक्षे समासगा श्रौतीं एतदर्थेन
तादृशगामार्थीं च उदाहरति गाम्भीर्येति। तस्य राज्ञः गाम्भीर्यं
यत् शान्तेरेव तस्य गाम्भीर्यगरिम्णा गाम्भीर्यं उदधेर्यादृक् कारणत्वं
एतत्तादृशविशिष्टत्वस्य तस्य श्रीप्रभुत्वस्य अत्यन्तोत्कर्षः। स राजा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समो संगतो निदाघाम्बररत्नवत् वेदाचो शोभः तत्र पत्

अम्बररत्नं सूर्यः तेन तुल्यः उदारोक्तः दुष्टुभश्लोकः । अत्र इवार्थे
गंगाभुजंगः उपमानं तस्येत्युपमेयं गाम्भीर्यगीरेना साधारणो धर्मः भुजंग
वादेत्यत्र तत्र तस्येव इति सूत्रेण षष्ठ्यन्ता देवार्थे द्योतकत्वम् इति
तद्धितगा श्रौती पूर्णोपमेयम् । उदारार्थे तु निदाघाम्बररत्नमुपमानं स
इत्युपमेयं उदारोक्तत्वं साधारणो धर्मः अम्बररत्नवदेतत्र तेन तुल्यं
क्रिया चेद्धोतः इति सूत्रेण तृतीयान्तात् तुल्यार्थे द्योतकत्वम् इति
तद्धितगा अत्रार्थी पूर्णोपमेयम् । स्वाधीनपतिका स्वकान्तं भजमाना
यथा लोकोत्तरचमत्काराभूः तथा जयश्री जयलक्ष्मी त्वदीयेनेन
इति द्योतकमानेन वाचकत्व लोपेन विना उक्ते काव्यत्व वैचित्र्यं
चमत्कार जनकत्वं वैचित्र्यस्य अलंकाराः तथापि न ध्वनिगुणीभूत
व्यंग्य व्यवहाराः नोत्तमकाव्य मध्यमकाव्यत्व व्यवहाराः इत्यर्थः न
खलु व्यंग्यसंस्पर्श पराभवादेव व्याकृताद्योतिः उत्तमकोटिगामि
भवतीत्यर्थः अपितु वाच्य वैचित्र्यस्य द्योतकाभावेऽपि अनुभवसिद्ध
देवेत्यर्थः रसादेस्तु रसादेरपि व्यंग्योऽपि तु अलंकारान्तरस्य
सर्वत्र अनुभवसिद्धो नियमतो वाच्योपस्कारकत्वमिति हेतोः अत्रगौणत्वा
दनादरणीयतया तत्रोदासीन्यमवलम्ब्य तदलंकाराः काव्यालंका
उपमादयः उदाहृताः इत्यर्थः तद्द्योतकत्वेन तु रसादेरुद्दीपनत्वे
नैवार्थः उदाहरणमाला : उदाहरणेत्वेन अत्र निदर्शनं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निराकाङ्क्षतां द्योतयन्ति चार्थान्तरं इति इवार्थनिरूपणं
वा योजयति । शंकतीपम् । एवं वाक्यं पूर्णोपमां निरूप्य इदानीं
मेकदेशनिरोतिनिष्ठां निरूपयन् द्वाभ्यां पद्याभ्यां धर्मलुप्तामाह लुप्तेति ।
धर्मस्य साधारणधर्मस्य लोपे अनुपादाने सति तत् पूर्ववत् वाक्यं ।
तेन वाक्ये समासे लुप्ते च श्रौत्यार्थे च श्रौती तु लुप्ते इत्यर्थः ।
धर्मः चक्रत्व मुखत्वादेः साधारणः लुप्ते सत्यपि उपमा द्योतके
द्योतिनि च श्रौती । तत्र वाक्ये इति । वाक्यगा समासगा इति द्विविधा श्रौती
वाक्यसमास लुप्तेतेति त्रिविधा द्योती तेषां त्रयाणां धर्मलोपे लुप्तोपमा
पद्याभ्यां । तत्र वाक्यगां धर्मलुप्तां श्रौतीमुदाहरति चन्द्रेत्यादि । हे चेतः
चन्द्रामृतं पद्मा लोचनेन तस्य साध्वः वध्वा वाक्यं कर्तृ निश्चयेन करणीयं
कर्तुं योग्यमित्यर्थः । कोदृशस्य तस्य ? समानमेव सामान्यं साधारणं तन्न
भवति तत् द्वयोरन्यं सामान्यं सौजन्यं सुजनता तस्यात्मर्षिणं शालते इति
तच्छालीत्यर्थः तस्य चन्द्रस्य वाक्यगां धर्मलुप्तां श्रौतीमुदाहरति
आकृष्टेति । आकृष्टकरवालः आकृष्टखड्गः द्वेषी अरिः राजा सम्पदा
मुद्रे भ्रमन् पर्यटन् सत्पक्षिसेनया राजसेनया कृतान्तवत् यमेन समः तुल्यः
इष्टः इत्यर्थः । अत्र राजकृतान्तयोः उपमेयोपमानयोः क्रूरत्वं साधारणो
धर्मः स च लुप्तः आकृष्टकरवालत्वञ्च न साधारणधर्मः यमस्य
दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेः । समशब्दः सदृशवाचकः । समशब्देन सह समानः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भवति वाक्यमिति वाक्यगा धर्मलुप्ता द्योतके उपमेयम् । समासगां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रौती मालौ तोहतगमार्गी च धर्मलुप्तोपमामुदाहरति कराल इवेति। हे सखे तस्य शकुनस्य उलूकस्य ग्रीवाः ग्रीवाप्रदेशं करालः इव कृपाण इव ग्रस्तीति शेषः। ग्रीवोपमानोपमेयधर्मः धानुकत्वं साधारणो धर्मः स च लुप्तः इवेन सह समासः इति समासगा श्रौती धर्मलुप्ता तस्य वाक् वाणी ग्रीवगृहनुपमानं यस्मा सा ग्रीवमृता। यस्मा तस्य मनः वेषात् ईषन्यूनं वेषसदृशीमत्यर्थः। ग्रीवोपमानोपमेयधर्मः धानुकत्वं साधारणो धर्मः स च लुप्तः वेषकल्पमित्यत्र कल्पप्देश्यदेशीयः इति सूत्रेण कल्पप्प्रत्ययः स च तोहतसंज्ञकः इति तोहतगार्थी धर्मलुप्ता। वाक्यसमासगोपत्वेन हेतिवध्युपमान लुप्तामाह उपमेति। उपमानस्य ग्रीवानुपादाने लोपे सति वाक्यगा समासगा चेति हेतिवध्योपमा भवति उपमानवाचक-पदेन उपमाद्योतिपादकल्प वेति प्रभृति तोहतस्य विधानात् उपमानानुपादाने च तोहतगा सम्भवति नापि श्रौती उपमानोक्तत्वेपि च एवार्थबोधकत्वनियमेन उपमानानुपादाने तेषामपि उपमान उपादान-सम्भवात् वाक्यसमासयोरेव तयोरपि ग्रीवार्थेन इति हेतिवध्येन उपमानलुप्ता उपमेति भावः। वाक्यगा उपमान लुप्तां ग्रीवार्थी मुदाहरति स ग्रीवेति। राकलकरणप्रविभागसो नितरां न सरसं काव्यस्य। हृदयतोऽलमना विशम्यते सदृशमंशमृते मनोज्ञता॥ इति संस्कृतम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सदृसकाव्यस्य संज्ञांशमात्रेण लेशतोऽपि सदृशं तुल्यं न दृश्यते
न तिरश्चति न द्योतते । कीदृशं तत् सकलकरणानां इन्द्रियाणां
यः परमो निस्सीमो विश्रान्तिः तज्जन्मा या श्रीः सम्पत्तिः तोहलं
तत् तात्पर्यं: उच्यते साहसकाव्यमेव रत्नमित्यर्थं नान्यदिति
भावः । अत्र वर्णनीयतया काव्यमुपमेयं उपमानं तु नेपालं
सकलेत्यादिकं साधारणो धर्मः सदृशपदेन सह काव्यशब्दस्य समासो
न कृतः इति वाक्यगा उपमानलुप्ता उच्यते इवार्थो उपमेति भावः । प्राप्त
कव्वसेत्यत्र कव्वसमीति सीरसीत्यत्र च पूर्णोपमेति पाठे रत्नेन
समासगा उपमानलुप्ता उपमा सम्भवतीत्याह कव्वसमीति । सद्-
विधां वाचीलुप्तामाह नीवीरिति । उच्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या नुत्यसदृशादयः च
ग्राह्याः अत्र उपमाप्रतिपादकस्य त्रयेऽप्युच्यतेऽनयेति या उपमा
समासे कर्मण्यधिकरणे च्व्यर्थे च्वौ कर्मण्युपपदे सति गमुल्लि च भवतीत्यर्थः । षड्विधामिमं
उच्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या उच्यतेऽनेन च द्योतयति । समासगां द्विविधेत्यादिना पुनः
तत्र द्विपदसमासगां वाचीलुप्तां उदाहरति तत इति । महाभारते
क्षीरार्णवे यन्द्रोदयवर्णनमिदम् । ततः तदनन्तरं कुमुदानां
कुमुदपुष्पाणां वनेन काननेन कीर्णिनी व्याप्तिमती कामयमाना स्त्री तस्याः गण्डः कपोल
[illegible] ओ तथैव रागवता वनेन चक्रुः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गोष्ठेन्द्रो ग्रामो दिक् ग्रलंकृता ग्रन्योपमा ज्ञातः इति भावः। ग्रत्र कामिनी गण्ड इव पाण्डुः इति विग्रहे उपमानोत्तरपदलोपे सामान्यवचने इति पाणिनीसूत्रेण उपमान साधारण धर्मवाचकपदयोः समासे सति उपमा द्योतकस्य उत्तरपदस्य लोपः इति न्यायेन इवाद्यप्रयोगः इतिविशेष समासगा वादिलुप्तोपमेयम्। बहुपदसमासगां वादिलुप्तामुदाहरति ग्रासेनेति। ग्रयं वीरः ज्ञातिकुलाः भटाः योद्धारः ज्ञातिभटाः शत्रवः तेषां विक्रमस्य दर्पने सति ग्रासितभुजगः कृष्णसर्पः एव ग्रासः लक्ष्म यस्य तादृशः पुलकिका उत्कण्ठा तया ग्रोत्तं पवित्रं मनः तेन दूर्णः व्याप्तः चारुः सुन्दरः गण्डः यस्य तादृशः पुलकिता रोमाञ्चिता तनुः शरीरं यस्य सः ग्रतएव उद्गता उल्लसिता कपोलफलकस्य कान्तेः शोभा यस्य तादृशः ग्रभवत्। ग्रत्र ग्रासितभुजगः उपमानं भीषणत्वं साधारणो धर्मः ग्रासितपत्रमुपमेयं ग्रासितभुजगे-त्यादावुपमान साधारण धर्म उपमेयपदानां त्रयाणामपि समासः इति बहुपदसमासगा वादिलुप्तोपमा कर्माधिकरणयोः कर्त्रे च क्वोऽ-वादिलुप्तामुदाहरति चौरेणेति। ग्रत्रैको राजा चौरं नागरं जनं सुतेनेव यसीति सुतीयेन पुत्रवत् पालयतीत्यर्थः समरान्तरे पुरे ग्रन्तःपुरेषु ग्रन्तःपुरे इत्यत्रेति नैर्भयं गच्छतीत्यर्थः समरसीम्नि युद्धमध्ये जारोपयते त्रोटयति निर्भेत्तीत्यर्थः सपत्नसेना। किं कृत्वा? कृपाणघाते-:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वङ्ग इत्यस्य तस्य चोरित्यनेन ज्ञात्वेत्यस्य विशेषणम्। ज्ञात्वेति सर्वत्र सादृश्य सदृश एतस्मात्रेत्यत्र बाधकाभावात् बाधकमुद्धापना वोद्या। कर्मणि कर्तरि चोपपदे सति यो णमुल् तस्मिन् वादिलुङ्बुद्धादिति मृधे इति। परे शत्रवः मृधे युद्धे तं राजानं निघ्नन्तो शोषमकालः तत्सम्बन्धी यो घर्मोऽयं सूर्यः तमिव दवीयसीति निदाघचर्मा'शुमिव पश्यन्तीत्यर्थः। सः पुनः ज्ञानोत्पत्तेः पार्थसारथिं पार्थः ज्ञर्जुनः स इव सञ्चरतीत्यर्थः। ज्ञत्र सञ्चारस्तः साधारणो धर्मः, तथा च उपमाप्रतिपादकस्य इवोदस्तूत्पादेर्वा प्रयोगाभावेन उपमाप्रतिपादकस्य लोपः इति कर्तर्युपपदे णमुलि वादिलुङ्-णमुपपमा। एवं त्रेपादशोविध्यमनुलुङ्ं निरूप्य पञ्चोविंशं डिलुङ्ं निरूपयितुं प्रथमविधामुदाहरति एत-दिति। एतयोः धर्मवाद्योर्लोपे सति डिलुङ्। क्विप्समासगाभ्रुव-हरति सीनेनेति। मनसि चित्ते सुखदुःखाभ्यां वशीकृते ज्ञाक्रान्ते सति समाकृषं सीनवादेशं विधायादीर्घ ज्ञात्वेति ज्ञक्त्वेत् प्रत्यये मनसि सीनत्वा सूर्यः विधुरिवाचरतीति विधवोते चक्षुपदेशो भवति ज्ञाह्लादकत्वात् दुःखिते मनसि विधुरपि सीनत्वेति सूर्यादेशो भवति दुःखदत्वात् योऽन्यः शत्रवः पेदानीन्त पिनाशीवाचरन्ति पेदानीं च पाशिनपीत्त पाशिनः इव चरन्ति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शत्रवः। ज्ञत्र चतुर्विंशे त्रेपादशे सर्वजातिपदकस्य:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्विप् वक्तव्यः इति वर्तितेन ज्ञापकेन ज्ञापकेन सूत्रे क्विप् ज्ञापकम्।
वरपृक्तस्य इति सूत्रेण क्विपो लोपात् धनिनोः अनङ्ः इति धर्म-
वाधोलोपे क्विपोऽपमुपमा। समासगानुदाहरति गौरित्यादिना।
सम्राडिति। तत्र उद्यतो गौरित्यनेन शत्रुर्ज्ञातीति अनोराज्ञोनि
अनेरथः तेजसा शत्रोरपि दुराकुर्षः उच्छादः स्यात् राजा
कुञ्जरः एवं राज कुञ्जः राजते शोभते इत्यर्थः। अत्र राज-
कुञ्जः इति उपमेतं व्याघ्रादिभिः सामान्यधर्मैः इति योजनी-
यत्वेन समासः। उपमित मुपमेयम्। लक्ष्य उद्यतः एजति।
धर्मोपमानक्विप् लोपे समासगा वाक्यगा च। तत्र समासगा-
मुदाहरति। दुण्डुरन्तः इति।

"दुण्डुणायमानो गौरिष्यति कण्टकीलतानि केतकी-
वनानि।
कुसुम
मालतीसदृशं सुमनसं न ज्ञास्यति॥ इति संस्कृतम्।
हे सखा एवं दुण्डुणायमानः दुण्डुणीति शब्दं कुर्वाणः
कण्टकैः कलितानि पुष्पानि केतकीवनानि सुमनसं पर्यटन्
गौरिष्यति यान्तु मालती कुसुम सदृशं न ज्ञास्यति। अत्र
मालती उपमेया कुसुम मालत्या ज्ञातृत्वादेशेन उत्कृष्ट-
गुणत्वमुपमानं इति सौरभादिधर्मस्य उपमानस्थ च लोपः इति
धर्मोपमानयोर्लोपे समासगेयमुपमा। वाक्यमेवेति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यथति । वाङ्रूपमा वोपमेयस्य च ग्रासः निगीर्यते
यत्र लोपे सति व्यधे व्यधत्प्रत्ययोविषये लुप्ता उपमा यत्रोत्प्रेक्षा ॥ उदाहरति
ग्रसतीति । ग्रसतीनां शत्रूणां निजस्य पराक्रमस्य ज्यालोके दर्शने सति
कृपाणेन खड्गेन उद्यतः उद्भटः दोर्दण्डे बाहुदण्डस्य नाडीशः सवीरः सहसा-
युधीयति सहसायुध इवाचरतीत्यर्थः । अत्र सहसायुधीयतीत्यत्र उपमाना-
दाचारे इति सूत्रेण क्यङोर्थे क्यच्प्रत्ययः अत्र ज्यालोक उपमेयः इति
वाचुपमेयोपमालोपे वाचुपमेयलुप्तमुपमा नेत्रलोपे सति समासगा तामुदहरति
तत्कोणमौर्वीति । तत्कोणनीलताऽऽप्त कृतभवलोकनं यया सा नेत्रशोभावल्पे-
त्यर्थः नीलताय विलासाय च नेतुं दक्षः नेतृदक्षः तेन ज्यालोकेन व्याप्तं ज्यालोकं मनो यस्याः सा
मृगनयना हरिणाक्षी मुग्धाक्षी तथाविधोऽपि मनो हरते ज्याकर्षतीत्यर्थः । अत्र
मोहे मृगशब्देन तल्लक्षणया तल्लोचने नेत्रलोपे तया जेत्रमुदाहरति पदा नु
मृगलोचने इत्र चञ्चले नयने यस्याः इत्यर्थो निर्वक्ष्यते तादृदाहरणं
भवितुमर्हति । एवञ्च लोचनमुपमानस्य इव शब्दस्य चञ्चलत्वसाधारण्य
धर्मस्य चानुपादानेपि नेत्रलोपे सामासगयमुपमा इति भावः । अत्र
सदृक्सदृशसमानशब्दादिना पदा कातन्त्रव्याकरणरीत्या समासलोपो भवति; तादृ-
दमुदाहरणम् । क्रूरसमाचारस्य निगीर्णत्वरूपस्य ग्रसः शूलताया ग्रसः
शूलतादात्म्येन ग्रसध्यवसायात् ग्रसोपात् ग्रसः शूलो नाम्नि ख्याति
नाम्नि ख्याति इति ग्रासःशूलवः इति रूपसिद्धेः निगीर्णध्यवसायस्यो-
त्प्रेक्षातत्सामोल्लेखालंकारो न तूपमा इदं उदाहरणं इत्यर्थः एकोन-
विंशतिः लुप्तो धर्मलोपे सत्य उपमानलोपे हो रूपकलोपे
[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Shazada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रूपकम् : तिलोपे पैक; इति मिलित्वा रूपकमेकं भवति ।
पूर्णा भेदैः सहैभिः सह पञ्चविंशति । ननु ज्ञानेऽपि उपमादयो
ज्ञाचीनैः रुद्रटादिभिः कृत्वा तानिराकरोति ज्ञानेनेति इत्यादिना उप-
मेदानीतक्रमाच्च इत्यनेन च साधारणो धर्मो मालोपमा मुदाहरति
ज्ञनेनेति । ज्ञनेन ज्ञनित्या राज्यश्रीरिव राज्यलक्ष्मीरिव दैन्येन
दारिद्र्येण मनस्विनेव क्षीणत्वेनैव चौरेव वा हेमाभसा हेमाङ्गेन
पाण्डुतीव कर्मलिनीव सा नायिका विषादेन दुःखेन म्लानी म्लानिं ज्ञप
ज्लाक्ष्मीव ज्लायति सेत्यर्थः । ज्ञत्र राज्यश्रीप्रभृतीनां वस्तूनामुप-
मानानां म्लानिरेव साधारणो धर्मः इत्येकस्य नायिकारूपोपमेयस्य
राज्यश्रीप्रभृतिवस्तूपमान सम्बन्धः इति मालोपमेयम् । ज्ञन्यां मालोपमा-
मुदाहरति ज्योत्स्नेवेति । ज्योत्स्नेव चन्द्रिकेव जयनयोरानन्दः
ज्ञानन्दजनिका दृशेव मदिरेव मदकारणरूपा प्रभुतेव सामान्या
वशीकृताः सर्वलोकाः यया रम्भेव ज्ञशस्तो नितम्बो यस्याः सा
नितम्बिनी कान्ता ज्ञस्तीत्यर्थः । ज्ञत्र ज्योत्स्नादीनां वस्तूपमानानां
नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्माः भिन्नाः रम्भास्थैव नितम्बि-
रूपोपमेयस्य ज्योत्स्नाप्रभृतिवस्तूपमान सम्बन्धः इति मालोपमेयम् ।
यथोत्तरं उत्तरमुत्तरं उपमेयस्य उपमानत्वे मालोपमावत् ज्ञनेन-
भिन्नधर्मत्वे रशनोपमा । ज्ञथानेन साधारणधर्मे रशनोपमामुदाहरति
ज्ञगन्नरेतीव । हे राजन् ज्ञनवरतं निरन्तरं कनकनिवरणाय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वणदानाय जलबिन्दुर्यथा करे हस्ते तरंगिता। श्रुत्वा-
भूदमोदिता। ग्रथितीति: यावन्समूहो यस्य तादृशस्य तव भोजनि-
रिव भीति: भीतिरेव चेष्टा चेष्टैव भीति: ग्रतोविभक्ता भीतत्वेन।
ग्रत्र विभक्तत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्म: इति पूर्वपूर्वस्य
उपमेयस्य उत्तरोत्तरत्वमुपमानत्वमुपमाने साधारणधर्मे रशनो-
पमेयमभिन्ने साधारणधर्मे रशनात्वमुदाहरति भीतिरेवेति।
तस्य नृपस्य भीतिरेव मूर्ति: मधुरा मूर्तिरेव सभा ग्रभवन्नियता
व्याप्ता रामेव जगन्मी: परेषां विपक्षाणां जेतुं न शक्येत्यर्थ:।
ग्रत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादय: साधारणधर्मा: भिन्ना: इति पूर्व-
पूर्वोपमेयस्य उत्तरोत्तरमुपमानत्वमिति च भिन्ने साधारणधर्मे
रशनोपमेयम्। इत्यादेरुदाहरणस्य रशनोपमा च न लोकृता मया रस-
भिन्नधर्मोपन्यस्य सहृदयसम्मता उत्तमभेदानामतिक्रमाद्यत्र पूर्वो-
पमाप्रभेदेषु यथा सम्भवमेतेषामन्तर्भावान्न न्यूनेतरत्वं भाव:
ग्रनन्वयनामालंकारं लक्षयति उपमानोपमेयत्वे इति।
उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थ: ग्रत्रापि उपमान्तरसम्बन्धस्य
ग्रभावो ग्रनन्वयालंकार: एवकारेति उपमालंकारव्यवच्छेदाय
उपमालंकारस्य भेदघटितत्वात्। ग्रनन्वयमुदाहरति ग्रनेवल-
मिति केवलं नितान्तकान्ति: ग्रतिशोभितशोभ: सोऽनितम्बेव
नितम्बि न भाति न शोभते किन्तु विलासामुखस्य कामस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रधिमाते विराजं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्रास्पनासा: मृदस्थानोन लड्डिनारा. हान भेदा: भान्त शोभन्ते।

अत्र स्वैनैव नेत्रोन्मिन्यादिरूपनाचुना त्रस्तैनेवोपमेति अनन्वया-

लंकार:। उपमेयोपमानाभेदमलंकारं लक्षयति तयो: उपमानो-

पमेयपो: विषमोस: परिवृत्ति: उपमेयोपमान भाव: उपमेयोपमा-

लंकार: परिवृत्ति: परिवर्तनं उच्यते वाक्यशेष उदाहरति कमले-

नेति। कमलेन मोलवुद्दि: मतिरिव कमला लक्ष्मी: तनुरिव। शरीरमिव

विभा कान्ति: विभेन तनु: शरीरं धरणीव पृथ्वीव धृति: धैर्यं

धृतिरिव धरणी पृथ्वी यस्य तव ततं विभाति। अत्र स्मृद्धीप-

त्व श्रीयतत्व वेस्तृतत्वानि नेषु साधारणधर्मा:। वाच्य-

साधर्म्यालंकारान् नेरस्य सम्प्रति व्यंग्यसाधर्म्येषु ध्वन्यलंकारेषु

चमत्कारातिशयेन प्राधान्यात्। उत्प्रेक्षां निरूपयति सम्भावनामि-

सम्भावनं योत्कटकोटिक: सन्देह: अर्थात् अकृतस्योपमेयस्य समेन

उपमानेन सह रूपरूपतया तादात्म्येन यत्सम्भावनं सा उत्प्रेक्षा

अत्रलंकार: इति सूत्रार्थ: उत्कटोपमानकोटिकं संशयविषयकं

संशयज्ञान मुत्प्रेक्षेति भाव: साम्येन उपमानेन कविकीर्त्यतेनेति

भाव: पदद्वयं यदापमुपमानांशो लोकत: सिद्धिमृच्छति।

तदोपमैव येनेन शब्द: साधर्म्यवाचक:॥

यदा पुनरयं लोकात्सिद्धिमृच्छति कविकीर्त्यत:।

तयोत्प्रेक्षैव येनेव शब्द: सम्भावनापर: कथ्यते॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भेदात् बहुप्रकारा। तत्र हेतूत्प्रेक्षामुदाहरति उन्मेषमिति
गात्रमस्या [illegible]क्षीं इति पाठोऽत्रेयम्। हे लालितनु: सुन्दर-
शरीरे येयाने पद्मन्तदभी: कमलशोभा हसति ते तव पादयो:
चरणयो: लग्ना प्रणता इत्यहं मन्ये तर्कयामि यो जातिवैरी
सहजशत्रु: तेशामां रात्रौ मम पद्मलक्ष्म्या: इमे लं निन्दते
अ सहते तस्य इन्दो: चन्द्रस्य सौन्दर्यदर्पो लावण्यगर्व:
इन्दीवरदले इव दृशौ चक्षुषी मस्या: तथाभूतया शुभ्रनया
सुन्दर्या लक्ष्म्या कान्त्या शरभं पद्मास्यतया शान्तिं नीत:
प्राप्त:। अत्रोपमेयभूता स्वाभाविकीपादशोभा उपमानभूत
पद्मशोभात्वेन सम्भाविता इति हेतूत्प्रेक्षेयम्। एवमग्रेऽपि
मुखादहरति लिम्पतीवेति। मृच्छकटिके पद्मोदयम्। तमो गन्धमस्या:
शृंगाणि लिम्पतीव नभ: शुभ्राभाश: शुभ्रज्ञानं स्रजन्तं वर्षतीव
शुभ्रो दृष्टि: नेत्रं शुभ्रसत्पुरुषस्य सज्जनस्य सेवा इव विमलतां
शुभ्रसाराभावात् व्यर्थतां गता प्राप्ता:। अत्र उक्तार्थे उपमालंकार:
इत्यर्थे तूत्प्रेक्षा क्रियात्वतोपेक्षेयम्। अत्र व्याजनाडु लोपमादि
रूपतया सम्भावितमुत्प्रेक्षितम् ससन्देहनामालंकारं लक्षयति। अत्र
ससन्देह: इति लक्ष्मणैकदेश: संशय: इति लक्षणं भेदाभ्यो तदनुसंधेयं
विभाग: अत्रं च ससन्देहो निश्चयगर्भो निश्चयान्त: शुद्धश्चेति
त्रिविधो भवति। भेदोक्तमुदाहरति उन्मेषमिति। [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्लोकार्थम् । हे राजन् प्रतिभटाः शत्रवः त्वामाजौ संग्रामे समालोक्य स्वाभिधान विकल्पात् संशयान् निरं बहुकान्तं विदधति कुर्वन्ति किमयं भूलोकगतः मार्तण्डः सूर्यः चरन्तु सूर्यैः स्वतु सप्तभिः तुरंगैरितः मुक्तो भवति प्रथमसंख्य उरगयुक्त्वात् नसूर्यः इति भावः नहि कृशानुः अग्निः किमयं रुक्षः सर्वाः दिशः प्रसरति परभक्षनुनतया सर्वदिक्प्रसरणात् नहि साक्षात् हुताशगोचरतां गतः कृतान्तो यमः किमयं परं स नु मोहवाहेन मोहवाहेन अर्थात् प्रथं नु मोहं नामोहति । अत्र प्रथं किं मार्तण्डः तदन्यो वेति संशयात्मकः अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्व साम्यात् मार्तण्डत्व संशयः दुरधर्षत्व साम्यात् कृशानुत्व संशयः अनेन सकलहन्तृत्व साम्यात् कृतान्तत्व संशयः सप्राश्च सम्बन्धादेक मुपमेय शेष न वर्तते किन्तु उपमान सामान्येन वर्तते इति भेदोस्तीति भेदात्तो सन्देहालंकारोऽयम् । निश्चयान्तं सन्देहमुदाहरति इन्दौरिति । नायिकां प्रति कस्योचद्वैरियम् । हे हरिणाक्षि मृगनयने रुदत् मुखं इन्दुः किं नहि कलंकः वन तेनेन्दुर्नेति भावः सरोजं पद्मं किं नहि जलं कुत्र गतं जलाभावान्न पद्मामिति भावः लोलते रम्ये सविलासैः विलास सहितैः वचनैः भाषणैः परतः पश्चात् पुरः स्थिति निश्चयतः । अत्र लोलत सविलास वचनरूप नेत्रस्य -

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvasva Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दर्शनात् गुरुत्वेन रूपेण गुरुस्य निश्चये पुनः केनापि रूपेण
न संशयः इति निश्चयाक्षोऽयं ससन्देहालंकारः। काव्यलोका-
सारसंग्रहे भट्टोद्भटेन क्रमभेदोक्तोऽयं निश्चयान्तभेदः इत्यत।
ग्राह किन्त्विति ~~किन्तु निश्चयगर्भं~~ ग्रत्रानिश्चयान्ते न
चतोमयान: इति व्यंग्यो नेत्यर्थः इति हेतोरुक्तो भट्टोद्भटेन
निश्चयस्य व्यंग्यत्व एव चमत्कारित्वात् सूत्रकृता तु निश्चयस्य
वाच्यत्वेऽपि चमत्कारानुभवात् स्वीकृतः। भेदानुक्तौ ससन्देहमुदाहरति।
ग्रस्याः इति। चिबुकेऽर्भशीर्षे पदोमिदम्। ग्रस्याः उर्वश्याः सर्वनिर्मो
निर्माणसम्पदेन यः ग्रजायत ग्रभूत् सः स्वयंजातः स्वनाम्नः
चन्द्रो नु चन्द्रः किं
रताद्दशकान्तः चन्द्रतः एव सम्भवादिति भाव, किं वा शृंगार:
ग्रधानो रसो यस्य स मदनः कामदेवः स्वयं किं रताद्दशरूपलावण्यादे।
मदनतः एव सम्भवात् ग्रथवा पुष्पाकरो वसन्तः किं ग्रथवशनादि-
रूप पुष्पाणां वसन्ततः एव सम्भवात् ननु चोक्तो ब्रह्मा कुतो न
कुतो नमोक्तदा ग्रत्राह वेदाभ्यासेत्यादि। वेदाभ्यासेन जडः
कुण्ठितधीः विषयेभ्यो वनितादिभ्यो व्यावृत्तं निवृत्तं मौनव्रतं
यस्य तादृशोऽ प्राणः वृद्धः मुनिः मननशीलः ब्रह्मा इदं मनोहरं
रूपं निर्मातुं स्रष्टुं कथं नु ग्रभवेत् नैव समर्थो भवेदित्यर्थः। ग्रत्र
ग्रस्याः सृष्टौ यः ग्रजायत: ग्रभूत् सः किं चन्द्रः किं वा मदनः
किं वा वसन्तः इति ग्रजायति धामिकः चन्द्रत्वादि रूप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विकल्पवानाभावकोटिकः संशयः। एवञ्चात्र एतद्व्यावर्तो यत्रादेः सन्देहः तस्यापि वैधर्म्यं नास्तीति भेदानुस्यूतो सामान्यो सन्देहोऽयम्। रूपकमनामानमलंकारं मुक्तरसो लक्षयति तद्रूपकमिति। रूपयति एकतां नयति इति रूपकमिति व्युत्पत्तेः। उपमानोपमेययोः यो अभेदारोपः तद्रूपकमित्यर्थः। एतेनोपमाया इदमस्माद् एतीतिसामान्यात् धर्मबाहुल्यात् एतत्पदबहुत्वभेदयोः एकत्वमुखत्वादिप्रकाशितवैधर्म्यापोहेनैव उपमेदः एकोऽभेदः यथा मुखं चन्द्रः इत्यादौ मुखत्वचन्द्रत्वरूपपरस्परविकल्पधर्मनिचया उपोत्पतयोः मुखचन्द्रयोः अभेदारोपः इति बोध्यम्। रूपकं तावत् त्रिविधं सांगं निरंगं परम्परितं चेति। तत्रापि सांगं समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्ति चेति त्रैविध्यम्। समस्तवस्तुविषयं लक्षयति समस्तवस्तुविषयमिति। यस्मिन् रूपके एतारोपविषया उपमेयाः एतारोप्यमाणाः उपमानानि यदा शब्दोपात्ताः शब्दप्रतीयमानाः नत्वार्थाः तदा समस्तानि वस्तूनि एतारोप्यमाणानि विषयः शब्दप्रतीयमानो एतस्य तत् तत्समस्तवस्तुविषयमेव। समस्तवस्तुविषयं रूपकमुदाहरति उन्मत्तेति। इयं एतनुभवारूढा रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपात् द्वीपं भ्रमति यथेच्छं सर्वद्वीपेषु गच्छतीत्यर्थः। कीदृशी? ज्योत्स्ना एव इन्दुकैव भस्मः तस्य शुभ्रसंगलेपनं तेन धवला शुभ्रा तरलाः नक्षत्राण्येव एतानि विभ्रती दधाना एतन्तर्धानं तिरोभाव एव व्यसनं कौतुकं तत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रसिका चन्द्रः एव मुखं कपालं दीक्षाकाले गृहीतोपकरणं तत्र लाञ्छनस्य कलंकस्य छलेन व्याजेन न्यस्तं स्थापितं सिद्धाञ्जनस्य परिमलं चूर्णं एतावेवाभिनवतिरोभवसाधनं वस्तु इत्यादिदोषत्यर्थः। अत्र शौवैरेव कापालिकी ज्योत्स्नैव भस्म इत्यादिरीत्या समस्तवस्तुविषयकं रूपकालंकारः। अत्र पादत्रये अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितं धर्मरूपं आरोपितस्य कापालिकीपदार्थस्य धर्मरूपं ननु आरोपविषयभूतायाः रात्रेरिति हेतोः पादत्रये मद्रूपकं तत्परिग्रहे साध्यकमस्तीति तत्संकरः उपमया सह संदेहसंकरः इति तस्य आशंका न कार्या। एकदेशविवर्तिरूपकं लक्षयति द्वौता इति। यत्रैकदेशे ते आरोपिताः आरोप्यमाणाः द्वौताः शब्दगम्याः अर्थाः अर्थाक्षिप्ताश्च स्युः तत् एकदेशविवर्तिरूपकमुच्यते। एकस्मिन् देशे विवर्तनात् विशेषेण वर्तनात् एकदेशविवर्ती। तदुदाहरति जयन्ति।

यस्य रणान्तःपुरे कं कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्।
रसिसम्मुखीमपि सहसा पराङ्मुखीमकीर्तिरिपुसेना॥ इति संस्कृतम्।

यस्य राज्ञो रणरणान्तःपुरं तत्र मण्डलाग्रः खड्ग एव लता तां नायिकां च कं चाङ्गं कुर्वतः गृहीतवतः मुक्तार्थं रतार्थं चेति भावः। रिपुसेना शत्रुसेना द्वौतनामिका च रसिसम्मुखीं वीररसाभिज्ञामपि पक्षे शिरःसमा शृंगाररसाभिज्ञामपि सहसा झटिति पराङ्मुखीं भवति भयेन मुक्तात् कोपेन प्रियसंगमाच्च निवर्तते इत्यर्थः। अत्र रूपे [illegible] लक्षणा:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नायिकात्वं रेपुसेनायाश्च प्रीतनायिकात्वं चोद्यमानं न शब्दो-
पात्तं किन्तु श्रवन्तः पुरत्वारोपादे सामर्थ्यादवसीयते श्रवन्तःपुरे
तासामेवोचित्यात् अन्यथा श्रवन्तःपुरत्वारोपादेरनुपपन्नत्वं स्यात्
श्रवतः एकदेशे रणान्तःपुरे शब्दमुखेन स्फुटतया वर्णनात् एक-
देशविवर्तिरूपकमिदम्। उक्तमेवदृपमुपसंहरति समस्तवस्तुविषयं
एकदेशविवर्ति चेति भेदद्वयं यदुक्तं तत् सांगं सावयवं रूपक-
मित्यर्थः। निरंगं दर्शयति निरंगमिति। श्रंगानामारोपरोहितं केवल-
एवांगिनो यद्रूपणमित्यर्थः तदेव रूपकान्तरमिश्रणात् शुद्धं केवल-
मित्युच्यते। तदुदाहरति कुरंगीयेति। किंशोर्याः वृत्तान्तं चारीकोचत्
निवेदयति हे सखि इयं बाला यत् यस्मात् साक्षात् गीतध्वनेः
कुरंगीव मृगीव श्रंगानि निश्चलयति निश्चलानि करोति यत्
यस्मात् श्रुतमपि कान्तस्य पेशलरूपं श्रवन्तं वार्तां सार्तां याति पुनः
भूमोऽपि प्रश्नयति प्रश्नगोचरं करोतीत्यर्थः यत् यस्माच्च श्रोतुं
नेत्रारोहितं यथास्यात्तथा श्रवन्तर्गृहमध्ये एवमिति विषयं न गृह्णाति
तत् तस्मात् साक्षात् श्रद्दृष्टं वीक्ष्य जाने मनोभवः कामः श्रवस्याः
बालायाः हृदि श्रीमतां प्रेमलतिकां रोढुं प्रवृत्तः। श्रत्र प्रेम-
मात्रे लतिकात्वमात्रारोपः। ननु तत्पीरपोषकत्वेन कथंचिदपि श्रवस्था-
रोपः इति निरंगं केवलं रूपकमिदम्। मालारूपं निरंगं दर्शयति
मालतीति। मालोपमायां इव रूपकेऽपि बहवः श्रवयवाः
मालारूपं निरंगमुदाहरति सौन्दर्यस्येति। कोश्चन निरङ्कुशो प्रेयसो
परामृशति सौन्दर्यस्य लावण्यरूपं तरंगिणी [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Satyagya Sharada Peeth

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

22C

त्कर्षस्य तरुण्यतिशयस्य हर्षादुद्गमः आनन्दोद्भेदः कान्तेः
अवयवशोभायाः कार्मणकर्मवशीकरणमन्त्रः मर्मरहस्यां क्रीडा-
रहस्यानां रहस्यघोरहासानां वा उल्लासनायाः विद्रुमलतस्य
अवासभूः नवीनस्थानं वक्रोक्तेः साकूतवचसां विद्या उपदेशिका
विधेः ब्रह्मणः अवनाद्य निर्मीयं यत्नवत्तीव्रं निर्माणकौशलं
तस्य साक्षात् क्रिया पञ्चेषोः शम्भुस्य मन्मथस्य बाणः तरुणानां
ललनानां स्त्रीणां भ्रूजगीः शिरोमणिः सा मदनुभूता प्रिया
प्रेयसी अस्ति। अत्र एकस्यां उपमेयभूतायां प्रियायां तरङ्गि-
ण्यादीनां बहूनामुपमानानां आरोपात् मालात्वं यथैकस्मिन्
सूत्रे बहूनां पुष्पाणां प्रियामात्रे नद्यादेमालारोपो न तु तत्तीरोषकं
रूपान्तरमिति निरंगत्वम्। परम्परितं रूपकं लक्षयति नियतेति।
नियतं वर्णनियतया अवस्थयापेक्षणीयं यद् आरोपणं तस्य उपायः निमित्तं
यः परस्य अवयवस्य आरोपः तत् परम्परितं रूपकम्। तद् भेदावाह
श्लिष्टेत्यादिना। वाच्ये शब्दे श्लिष्टे श्लेषयुक्ते सति भेदभाजि भिन्नरूपे वा
सति तत्परम्परितं द्विधा परम्परितं श्लिष्टपरिश्लिष्ट शब्दभेदेन द्विविधत्वात्।
तदुदाहरति नैषधीयेति। राजन् इति केवलोऽयं सम्बोधनम्। हे वरवीर वरेषु
राजन् त्वं वैरिस्त्रियं शत्रुस्त्रियं वत्सरशतं यावत् उच्चैः महत् साम्राज्यं
क्रिया कुर्याः। कीदृशः त्वम्? विदुषां पण्डितानां मानसं चित्तमेव
मानसं मानससरः तत्र हंस हंसरूप वैरिणं शत्रूणां कमलायाः लक्ष्म्याः
संकोच एव कमलानां पद्मानां अवसंकोचः विकासः तत्र दीक्षितः
सूर्यरूप दुर्गाणां कोष्ठानां अवमर्दनं अवनेनैव दुर्गायाः पार्वत्याः
प्रागेव अवहसनं तत्र [illegible] संग्रामाजं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वीकारो ऽप्यनुपेक्षणमेव सोमिध्यां काष्ठानां स्वीकारः कवलनं तत्र वैश्वानर वोहरूप सत्ये सत्यभाषणे प्रीतिरेव सत्यां दुर्गामग्नीति: तद्विधाने दक्ष दक्षप्रजापतिरूप विजयः परपराभव: रूप वैजयो ऽर्जुन: तस्य प्राग्भाव: प्रथमोत्पत्ति: तत्र भीम भीमसेनेत्यर्थ: । ऽत्र भामरूपिदपदं श्लिष्टं राज्ञ इत्यत्वाद्योरोपे श्लेषबलात् भम: - प्रभृतिषु सरोविशेषत्वाद्योरोपो नैमित्तिकमिति श्लिष्टं परम्परितरूपक - मिदम् । यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं वक्ष्यते च तथापि प्रसिद्धनुरोधात् भामहादिप्राचीनाचार्यैः [illegible] रोधात् ऽर्थालङ्कार मध्ये उक्त: ऽत्र भैमः भामहादिभिरिदं श्लिष्टपरम्परितरूपकं कथ्यते । भेदभाजं उदाहरति पश्येति उदाहरति ऽज्ञालानीमिति । हे राजन् ते तव भुजो राजति शोभते । कीदृश: ? जय रूप कुञ्जरो हस्ती तस्यालानं बन्धनस्तम्भ: विपत् पेक्षोरेव वारिधि: समुद्र: तस्य दुर्दां सेतु: तरणमार्ग: करवाल: रणरङ्ग: रूप चञ्चन्मज्जा सूर्मि: तस्य दुर्वादिहृदयाचलं: श्री: सम्पोरेन लक्ष्म्या: तस्या: लीलोपधानं उपबर्ह: संग्राम रूप ऽमृत - सागर: तस्य प्रमथनमन्दरीजा तस्या विद्वेषो सम्पादन मन्दरो मन्दराचल: नीरा: ये वैरिण: तेषां या: योनता: तेभ्यो वैधव्यं ददातीति तादृश: । ऽत्र भामादिकुञ्जरयो: पद्मयो: भिन्नत्वात् न भामरूपिदपदवत् श्लिष्टत्वं भुजे ऽज्ञालानत्वाद्योरोप जन्यो कुञ्जरत्वाद्योरोपो नैमित्तिकमित्यश्लिष्टं परम्परितं रूपकमिदम् । [illegible] श्लिष्टं वैक्षत परम्परितरूपकमुदाहरति ऽत्रेत्यादिवाक्यं । हे कुल राजन् ऽत्रेत्यादिवाक्यो ल्लोकाश्रयो यो महालोक: यादृश: तेन ऽलंकारेण तं जगत्सभं येन तादृश: राट्वंशो महत्कुलं तदेव सद्वंश: उच्छ्रयेण: तत्रत्यं गुच्छरत्नं मौक्तिकं श्रेष्ठो भवान् कै: न स्तूयते ऽपितु सर्वैरेव स्तूयते । ऽत्र वंशमौक्तिकविषयऽत्कोरोपणीयमो: सत्कुलसद्वंशयो श्लिष्टसद्वंशशब्देन भेदधानं राज्ञ इत्यत्वाद्योरोपे कुलगतो वंशत्वाद्योरोपो नैमित्तिकमिति श्लिष्टं परम्परितं रूपकमिदम् । [illegible] श्लेषश्लिष्टं कवलं परम्परितरूपकमुदाहरति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निरवधीति। निरवधि कालनीरवद्यदुःखशून्यं ग्राम्यदोषशून्यं च ग्रानन्दयति: कौतुकस्य ग्राश्चर्यस्य ग्रपव्ययो निस्तारो येन तादृशं यस्य स्मितं ग्रनल्पानन्दं स: ग्रस्मिन् जगति ग्रपश्य: ग्राद्य: कर्ममूर्ति: कमलाकान्त: भगवान् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते। कीदृश:? चतुर्दशलोका: रम्भ वल्ली लता तस्या: कन्दो मूलमित्यर्थ:। ग्रत्र लोकवल्लीपदयो: मिलत्वात् ग्रश्लिष्टरूपत्वं तेन वल्लीत्वारोपो वेष्यो कन्दत्वारोपे निमित्तमित्यश्लिष्टं परम्परित रूपकमेतद्। रसनारूपकमुदाहरति किसलयेति। लतानां किसलयकरै: मोचितं कामिनीनां कर: हस्ता: रम्भकमलाभ्यां कामिनां शोभनं मन: चित्तं जयति ग्रशोकशोक मदन: बालवानां कमलमुखै: मोचितं मुखेन्दुभि:। ग्रत्र किसलय करत्वं मुखे कमलत्वं कमले मुखत्वं मुखे चेन्दुत्वमारोप्यते शेत रसनोपमामामिन मुखे मुखेत्यारोप्यमाणानां परस्परन्न ग्रारोपविषयत्वात् रसनारूपकमेतद्। मित्यादे नवैचित्र्यं जनयति शेत न पृथग् लोकृतमस्माभिरिति शेष:। ग्रपह्नुतिमलंकारं लक्षयति। ग्रकृतीगति। ग्रकृतमुपमेयं निषिद्ध ग्रप्रकृतं कृत्वा ग्रन्यदप्रकृतमुपमानं यत्र साध्यते सत्यतया स्थाप्यते सा ग्रपह्नुति:। उपमेयं ग्रप्रकृतं ग्रपह्नुतिश्च द्विधा शाब्दी ग्रार्थी च। शाब्दी यत्र शब्देन ग्रसत्यत्वमाह। ग्रार्थी ग्राक्षेपलभ्येत्यर्थ:। शाब्दीमुदाहरति ग्रवापु रिति। भृगे-मन्दे कलंकं दृष्ट्वा पार्वती जिति महेश्वरस्येति मरियम्। हे शैलतनये पार्वति परिणतरूप: भृगकान्ते: शशांकस्य चन्द्रस्य वपुषि शरीरे नागतत्वं प्रकटत्वमवाप्त:, ग्रयं कलंको नैव विलयति नैव शोभते किन्तु इयं रजनीरमणी चन्द्रकामेव ग्रमुष्य चन्द्रस्य विगलत् द्रवीभूत पदमृतं लब्ध स्यन्द: ग्रस्रवणं तेन शीतले उरसि वक्षस्थले रतिश्रान्ता सती गाढं निश्चेष्टं स्वपिति इत्यहं मन्ये श्यामत्वादिति भाव:। ग्रत्रोपमेय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूत कलंकं निषिद्ध्य उपमानभूता रात्रौ सत्यतया स्थापितेत्यप-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हुतीरियम् । अन्यां मुदाहरति । रासो इति अत्योश्यद् विरोहिष्मा: ओम्मीरियम् वेति । हे रासि प्रेमनिर्हेण कृश क्षीणे अतीव मनोहरे आदृष्टो कोमलेन स्मरस्य कामस्य निर्यद् वैरं विद्वेषो अस्तीति शेष: यत्त्वं पश्य अनेन स्मरेण उपनेषु योनिरहंकारोऽत्र पुष्पाणि तेषु उद्भासिन: शोभमाना ये भृंगा: भ्रमरा: तेषां इलेक्ष मधुरेण प्रीतोनोशतं प्रीतिक्षणं क्षणे क्षणे शेतमावत् कालकूटं उद्गिरितं अत्कोशतं उगीरोनोद्गीरीमत्यर्थ: । अन्येषामेव भूतान् भृंगान् निषिध्य उपमानभूतं कालकूटं सत्यतया उपस्थापितोमत्यपह्नुति: ।

उदाहरणान्तरमाह अन्यभ्रोष्मोलेति । वेश्मादासो कोमलं इति वेश्यां वर्णयति । हे रासिक शैवंग हरेण रनुष्टा दग्ध: एव कामदेव: अन्या: मृगदृश: हरिणनयनाया: पृथुजघनभागे अनुष्टिमन् लावण्यामृत सासि नूनं निपीतत: तापशान्त्यै निमग्न: यस्य स्मात्म अंगान्येव अंगारा: तेषां अशमस्य शान्ते: पिशुना: सूचका इव धूमस्योशिरका नोम: कुक्षेर नाभिबिले रोमावलीवपु: पोरजमीत प्रादुर्भवति इति भाव: नग्नांगारस्य जन्तुप्रवेशे धूमोशिरो जायत इति भवतीति स्वभाव: । अत्र धूम-शिरो रोमावलीवपु: पोरजमीत पोजाम शब्दार्थवशात् नेयं रोमावलि: किन्तु धूमोशेति प्रतीयते इत्यापी अन्यपह्नुतिरियम् । एवं अन्यान्योऽपि इयमापी अन्यपह्नुतिर्भवति इति भंगन्तरे उह्यम् । अन्यश्लेषं लक्षयति लक्षयति श्लेषइति । यत्र यत्रिभक्तिवचनो रूपार्थप्रतिपादकानां शब्दानां प्रकरणादेरनियमेन अन्येन सो अन्यार्थ: बुध्यते स: अन्यश्लेष: इत्यर्थ: ।

उदाहरति उदयमयन इति । निशाकर: सूर्य: वेदश्लोलन्धं दिशं अन्धकारं उपद्रवं च निराकुर्वतरां दूरीकुर्वति उदयमयते इनोदयं समृद्धिं च आप्नोति निधनं नाशं नयति प्रापयति निद्रामुद्रां नेत्र निमीलनं विकल्पाहतां च क्रियां गमनागमनादिका प्रतिजेत्राद्याश्च प्रवर्तयति स्वैराचारो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उक्तीभिसाधादि वेदोनिषद्वाचणं च तत्त्ववर्तनस्य कर्तनमुच्छेदं रचयति सम्पादयति यत इति लसत्तेजः पुंजो निभक्तः सूर्यः विभाति दीप्यते। अत्र उपमध्वनते इत्यादिषु वाक्येषु उदयोपेत्यादिशब्दानां ज्ञोभ्याभाः संयोगार्थैः सकर्मकधातुभिः नियंत्रणभावात् ज्ञेनकार्यस्य वाच्यतया पर्यायपरिवृत्तिसहितया वाक्यश्लेषोऽयम्। समासोक्तिं लक्षयति परोक्तिरिति। परमन्यकृतं शैल्यैर्वचनं व्यञ्जनया द्योतयदनीति यावत् तत्त्वोतयादक-वाक्येन शैलूषनिशेजणमाहात्म्यात् यत् उपकृतकार्यस्याभिधानं समासेन संक्षेपेण उपलक्षणकथनात् समासोक्तिः। उदाहरति लोहेत्यादिना।

लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः सकोटयुल्लासाः।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे नवलम् उज्ज्वला दुर्बला नु सा॥ शैलूषस्तुत्यं स्वामिनमनेनकृम नरपत्न्याः श्लोकोपम्। हे वीर तव बाहुस्पर्शं भुजसंगं लब्ध्वा यस्याः जयलक्ष्म्याः कोऽपि श्लोनिर्वचनीयः उल्लासो हर्षो उजृम्भत् सा जयलक्ष्मीः तव विरहे सति नवलम् उज्ज्वला उत्पुत दुर्बला जाता। अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं ~~वाच्यत्वं व्यनक्ति तस्य~~ जयलक्ष्मीसज्ञं वाच्यसामर्थ्यात् लोहे अणेत्यादिपदानां उपगत बाहुस्पर्शजाड्यादि बोधकत्वात्। अत्र बाहुस्पर्शोल्लासयुक्त-उल्लासादिशब्दानां विशेषणबलात् जयलक्ष्मीवृत्तान्तो नायिका वृत्तान्तं ~~प्रति~~ उपगमयति। निदर्शनां लक्षयति निदर्शनेति। उपमनमिति। न अनतीति उपनम् उपसम्पनम् वस्तुनोः वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा सम्बन्धो उपनमः उपमां परिकल्पयति उपमामेव परिनमतीति इति सा निदर्शना। एतच्छ्लोकं वाक्यार्थनिदर्शना पदार्थनिदर्शना चेति द्विविधा।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पद्यमिदम् । सूर्यः प्रभवो यस्य सः सूर्यप्रभवः वंशः रघुवंशः तम् ।
उन्नम्यनिष्ठा
प्रभ / अति: कन् । द्वौ कनशब्दौ महदर्थं सूचयतः तथाहि
उडुपेन तितीर्षुः तरीतुमिच्छुरस्मि इति अर्थः उडुपति उडुपस्य साधनं शोधकाष्ठम् अथवा
भोक्तुमर्हति । अत्र सूर्यवंशवर्णने उडुपं सागरं तितीर्षुरस्मि इति
प्रस्तुत्वो ऽनुपपन्नः सन् ~~अस्मायां पर्यवस्यति इति वाक्यार्थ निदर्शनेदं~~
उडुपेन सागरतरणसाधनेन मन्मति सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति
इति वाक्यार्थ निदर्शनेयम् । पदार्थ निदर्शनामुदाहरति उदयतीति ।
माघकाव्ये चतुर्थसर्गे रैवतक वर्णनमिदम् । वितताधगौरसरजो
विततात्विस्तीर्णाः अर्धाः दृशयः किरणाः एव रज्जवो यस्य तादृशो
ऊर्ध्वमकर्षो सूर्य उदयति उदयमाने सति दिनश्रीरिव वधूः उडुपं याते सोनेव
पूर्णिमायां उडुपं गिरिः रैवतकाख्यः विशेः विलम्बि विशेषं यथा स्यात्तथा
लम्बमानः अयत यज्ञाद्धयं तेनचोरवारितः प्रस्तुत्वतो मे वारणेन्द्रो
गजश्रेष्ठः तस्य लीलां शोभां अहरीत्य वहति सतीत्यर्थः । अत्र
समानैकपदे बोध्येन वारणेन्द्रलीला पदार्थेन गिरिपदार्थस्यान्वयो
ऽनुपपन्नः उडुपलीलोद्वहनस्य उडुपनासम्भवात् वारणेन्द्र
लीलासदृशीं लीलामिति उपमायां पर्यवस्यतीति पदार्थनिदर्शनमेतत् ।
श्लेषेण लीला पदेन लीलाद्वयप्रतीतेः । मालारूपां निदर्शनामुदाहरति
दोर्भ्यामिति । हे देव राजन् यस्ते गुणान् शौर्यादीन् गदितुं वक्तुं
उद्यमं करोति एषः पुरुषः ध्रुवं निश्चयेन दोर्भ्यां भुजाभ्यां तरंगवतीं
भुजंगं समुद्रं तितीर्षति तरितुमिच्छति किं वाणी हरिणंकविम्बं
चन्द्रमण्डलं ग्रहीतुं ग्रहीतुमिच्छति मेरुं हैमादिं गिरिं लंघयितुमिच्छति
लंघयितुमिच्छेत् । अत्र यस्तव गुणगणान् गदितुमुद्यममादधाति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति रूपो वाक्यार्थः रूपः तरंगवलीभुजंग दोर्भ्यां तितीर्षति इत्यादेः
रूपो वाक्यार्थः। तयोश्च सम्बन्धो ऽनुपपन्नः सन् सागरतरणादेः सदृशं
त्वद्गुणगणभाषणं इति उपमायां पर्यवस्यति इति वाक्यार्थ माला-
रूपेमम्। अन्वयनिधं निदर्शनां लक्षयति स्वरेति। स्वेन कार्येण
स्वस्य क्रियाजन्यस्य कार्यस्य स्वहेतोः स्वकारणस्य च अन्वयसम्बन्धः
कार्यकारणभावरूपः तस्य या उक्तिः रूपं सा अन्वया अन्वया
निदर्शनेत्यर्थः उड्डायते उड्डीयते इति। दृषत्क्षणः पाषाणखण्डः
शैलशैलागतः पर्वतोशिखरारूढः सन् वायुमारुत धुतः प्रभञ्जनेनैव
चालितः ऊर्ध्वः पतति यो लघुः अल्पमिति। उल्लसं पदं उत्कृष्ट-
स्थानं अर्ध्वस्थानं च ऊर्ध्वाद्यप्राप्य हेलयैव लीलयैव पतत्
पदभंशं प्राप्नुयात् इति ध्रुवं स्वदृष्टान्तेन प्रीतिपादयन् इति ध्रुवं
निश्चिनोति। अत्र पतनीति पतनक्रियाजन्येन कार्येण पतत् पदप्राप्ति-
प्राप्यस्य पतनरूप कार्यस्य स्वकारणस्य च लघीयसः उल्लसपदप्राप्ति-
रूपस्य सम्बन्धः कार्यकारणभावात्मकः प्रीतिपाद्यते तथा च
व्याप्ये सति उल्लसपदप्राप्तिः पाते इतुः यथा दृषत्क्षणस्येति दृष्टान्त-
पर्यवसानात् रूपमपि निदर्शना। अन्वयस्तुत प्रशंसां लक्षयति
अन्वस्तुति। या अन्वयस्तुतस्य अन्वयकृतस्य प्रशंसा वर्णना सा अन्वस्तुताख्या
अकृतार्थमतिपत्तिपरा चेत् तदा सैव अन्वयस्तुत प्रशंसालंकारः। अन्वया-
रोपिकस्य अन्वयस्तुतस्येत्यर्थः अभिधयोत्तकथनेन वाच्यीकारकस्य
अन्यस्तुतस्य बुद्धिसाक्षीकृतस्येत्यर्थः अन्वयेन व्यञ्जनं अन्वयस्तुत
प्रशंसेति भावः तां अप्रकृतार्थनिगदने कार्ये इत्यादिना। कार्ये
अन्यस्तुते तदन्यस्य कारणस्य अन्वयस्तुतस्य वचोवर्णनं इत्येकः क्रमः
निमित्ते कार्ये अन्यस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य अन्वयस्तुतस्य वचः
हितोपः क्रमः। सामान्ये अन्यस्तुते सति तदन्यस्य विशेषस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अप्रस्तुतस्य वचः तृतीयः प्रकारः विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य वचः चतुर्थः प्रकारः तुल्ये प्रस्तुते सति तुल्यस्याप्रस्तुतस्य वचः ४ पञ्चमः प्रकारः इति पञ्च प्रकाराः ५ अप्रस्तुत प्रशंसा। तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनमुदाहरति माता इति। अमरुशतके पद्यमिदम्। हे सुन्दरि याताः देशान्तरं गताः किन्न मिलन्ति नायान्ति अपितु मिलन्त्येव त्वया मत्कृते मदर्थं चिन्ता न कार्या नितरामत्यन्तं कृशा क्षीणासि एवं हे भिन्न सर्वाङ्ग साभूणि मोघं रुदितं सति तत्रैवमस्या लज्जया अन्यशः एतद्वक्त्रा कपोलिका अस्य नाट्येन पिशेषेण निपतत् निर्गलदेव पीतं संवृत्तं अश्रुयेन नाट्येन चक्षुषा नेत्रेण मां दृष्ट्वा हीमेतन हास्येन भविष्यतीति भावीति मरणे उत्साहः सूचितः। अत्र प्रत्यानिवृत्तोऽस्मि किमिति प्रत्यागतिनिवृत्तिरूपे कार्ये कृष्णे कारणस्य प्रियागमनेऽरुणोदयादस्य वर्णनं कृतम्। काणे प्रस्तुते कार्यस्य वर्णनमुदाहरति राजन्निति। राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम्। हे नाथ राजन् तव प्रीतिभवने अश्वघासैः पाल्यैः पक्षादिबन्धनागारं पञ्जरं तस्मात् मुक्तः दत्तः शुकः शत्रुयुक्तः शून्यायां निर्जनतायां वल्भौ उपरिगृहे चित्रस्थान् अप्रस्तुतगतान् राजादीन् दृष्ट्वा एकैकं एकमेकं इति इत्थं मनसा कोपेन अशब्देन वदति हे राजन् राजसुता मां न पाठयति देवो राजापि तूष्णीं स्थितः न किमपि वदन्ति हे कुब्जे भोजनदात्रि मां भोजय। हे कुमार सोदर्येण त्वयापि किं न भुज्यते। अत्र शत्रुपलायनरूपे कार्ये काणे प्रस्तुते पोषकगुणस्य शुकाभाषणाप्रस्तुतस्य कार्यस्याभिधानम्। काणे शत्रुपलायनरूपे प्रस्तुते कार्यं पोषकगुणः शुकाभाषणरूपमुक्तं कोपेन। सामान्ये प्रस्तुते सति विशेषस्य वर्णनमुदाहरति एतदेति। अमरुशतके पद्यमिदम्। तस्य प्रस्तावात् एतत् श्रुतं किमत अप्रत्यभिज्ञानमत्यर्थः यत् स जडः मूर्खः कपोलभित्तौ स्थितं वारेण जलस्य कणं जलबिन्दुं मुक्ताशोणमितमसंख्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शातकर्ण्यस्मादपि श्लघ्यद् श्लाघ्यिन जडत्व बोधकं शृणु शैवे

श्लादीयमाने नौरिस्मन्मुहुर्मा गृह्यमाणे संगुप्तपत्रयो: तच्चो मा स्पर्श -

रूपा क्रिया तस्या अविलोमनी संगुप्तावेव लोयमाने लोढ़े सीते मम

मुच्चामोऽकुंडोप कुत्र गत: सीते शुचा दुःखेन श्लन्तर्न विज्ञाति

नेत्रोन्मीलनेऽपि कृते चित्तां न त्यजनीत्यर्थ:। श्लत्र जडाना सख्याने

रव समत्व संभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते जडोविशेषस्य वीरेण

मुख्याधित्व वर्णनम्। विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य वर्णनमुदाहरति

सुहृदीति। श्रीकृष्णेन नरकासुरे हते सीते शान्तं इति तन्मित्रेण।

नेत्रोन्मीलनम्। म: पुरुषो वैरशोधनेन वैरशोधनेन कृतपौरुषु

सुहृद्वधूनां बाष्पजलप्रमार्जनं श्लश्रुप्रोञ्छनं करोति स एव पुरुष:

स एव प्रधान् स एव नीतिमान् तस्यैव सुष्ठु जीवितं तद्भर्या: भाजनं

श्लपि स एवेत्यर्थ:। श्लत्र कृष्णं निहत्य नरकासुर वधूनां यदि दुःखं

प्रशममसि तत्त्वमेव श्लाघ्य: इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिधत्ते।

श्लेषहेतुकामप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति पुंस्त्वादीति। भल्लटशतके

पद्यमिदम्। पुंस्त्वाद् पुरुषस्तिहायपि यदि स्त्रीचक्षते तत् चलनं प्राप्नुयात्

श्लध: पातालमपि यदि पातात् गच्छेत् प्रणयेन याचेन यदि न महान्

तदपि तदपि त्रैलोक्यं जगत् श्लभ्युद्धरेत् इयं दिक् श्लकार:। कैटभापि

पुरुषोत्तमेन विष्णुना श्लकारिता श्लदर्शिता भवतापि तादृशभावेन स्वराज्य -

भ्रष्टतामेति भाव:। श्लत्र शतपुरुष वर्णनीयत्वेन प्रस्तुते सीते -

श्लप्रस्तुतस्य श्रीविष्णो: वर्णनं तत्र पुंस्त्वादित्यादि विशेषणानां

पुरुषोत्तमेन इति विशेषणस्य च श्लेषेण शतपुरुषस्याक्षेप: इति श्लेष -

हेतुकाप्रस्तुतप्रशंसेयम्। समासोक्तिहेतुकामप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति

येनेति। हे चन्द्र श्लभ्युदितेन उदयं प्राप्तेन मम रोदसी द्यावा पृथिव्यौ

तेजोहीनतां श्लम्लानिं च गमित: प्राप्तोऽसि तत्र रवौ ते तव

CC-0. Jangamwadi Shastri Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुज्यते यदि औणेन कम्बलेनेव धनहीनेन च त्वया एतत् पादग्रहणप्रगृष्टितं तर्हि किं न लज्जसे मत् वेणीकि निर्मूलसे सर्वनुदेवि तत् भवतः जडधर्मेण शीतलप्रभेण नान्यत् कारणम्। अत्र निशेष्य वाचि अनुपयुं न श्लिष्यं इति समासोक्ति हेतुका वस्तुवंशसेयम्। साहश्यमात्र-हेतुकमप्रस्तुत प्रशंसामुदाहरति अवादीयेति। अवेन कुरुविन्देन तत्तप-समुद्रेण परितः सर्वतः सीतां नदीनां मुखेभ्यः संगमस्थानेभ्यः वदनेभ्यश्च वारि जलमादाय गृहीत्वा निर्भर्जितं सम्पादितं न निर्भर्त्सितं आर्द्रीकृतं निष्पन्नमपि कटुकृतं वडवादहेन वाडवाग्नी उत्तं च पातालेन कुक्षिः कुहरं तस्मिन् वेलानेशितं विक्षिप्तं च निरुद्धं जलं वृथा नीशत-मिति भावः। अत्र सर्वतः परेभ्यो धनमाकृष्य अप्रसद्व्यपं कुर्वतो पुंसो यकृते अप्रकृतस्याक्षेपः कथनं तत्र श्लेषाभेदेऽपि अप्रस्तुतक्षेपः इति साहश्यमात्र हेतुका प्रस्तुत प्रशंसेयम्। इयं पञ्चमप्रकारा अप्रस्तुत प्रशंसा वाक्ये वाच्यार्थे उपमाना व्यंग्येत्यर्थः अवबध्या-रोपणा अवतस्मिन् तत्त्वारोपो अध्यारोपः नोद्भटेन मतेन उदाहरणे अवबध्नीति। इह अस्मिन् लोके बहवः भूयांसः उपायाः साधनानि येषां ते पोतोपायाः सांयात्रिकाः अवभो जलं तेन स्थगिताः अवच्छादिताः भुवनस्य भूमेराभोगो विस्ताः पातालस्य कुक्षिः मध्यं च येन ताहशस्य अवधेः समुद्रस्य लंघ्यते उल्लंघ्यते इति अपि धावन्ते शक्ताः भवन्ति यदि दैवात् हेतोः रुषः समुद्रः रिक्तः जलशून्यो भवेत् तदानीमस्य समुद्रस्य अवटेः गर्तः कुहरं वेद्मं तयोराक्रान्ते ~~क्रान्ते~~ दर्शनेऽपि कल्पः समर्थः स्यात् न क्रोडीत्यर्थः लंघनस्य तु वैव कथेति अपिशब्दार्थः। अत्र उपमर्दनशीलस्य उष्णभो दुर्जनेन वर न प्रेम्णा नैसर्गिकेन अवलम्बोपमर्दनापनेरिति प्रस्तुतं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपमानम्। अत्र प्रभुः सम्पदं सुरसेव्यो वैपदं व्यसनसेव्यः इति प्रभुवृत्तान्तः प्रकृतो ऽध्वगवृत्तान्तेन सादृश्यमात्रात् प्रत्यक्षायते क्वोऽहमधमोरोदणैव मया कान्त्वोमिति। द्वितीयोक्ते पद्यमिदम्। भोः कांस्त्वीमिति वृद्धं प्रति चौपकस्य प्रश्नः। कथयामि दैवेन हतं दुर्भाग्यं शरणागतं मां विद्धि जानीहि त्वं वैराग्यादेव वीक्ष्य वदसि साधु सम्यग् विदितं श्रुतं त्वया इदं वैराग्यं कस्मात् कारणात् जातं कथ्यते शृणु अत्र प्रस्तुते उत्तरे वामेन मार्गात् वामभागेन स्थितः वटवृक्षं प्राप्तो तं वटं सर्वोपि अध्वगजनः चौपक-जनः सर्वात्मना छायोदकफलभोजनशयनादिना सेवते तदधो निश्छाया भूमौ स्थित्वा तदाश्रयन्न तत्र स्थितस्यापि मे मम छायापि चौपकाकृतेः न भवतीत्युक्तम्। अत्र सत्त्वेन स्वदत्तस्य प्रतिज्ञाभङ्गात् प्रभुतो निर्विण्णः प्रबुद्धजातीयः कोऽयं पुरुषः प्रभुतः प्रतीयते। क्वोऽयं प्रश्नेषु प्रबुद्धोरोपेऽभवति उदाहरति सोऽपूर्वः इति। अन्यत्र शान्तेः पद्यमिदम्। हे भ्रातः यस्य वाणस्य सः प्रसिद्धः रसनाविषयविधिः तत् तादृशं कर्णयोः श्रवणं प्रक्षालनं सा प्रदेन निस्मृता त्वयादिक् निजपथमार्गः यया तादृशी हरिः भूयसा बहुना उक्तेन जल्पनेन किं न किमपीत्यर्थः सर्वं त्वं निस्मृतवानसि हे भ्रातः शून्यकः शून्यमध्यश्चण्डादण्डः धनशून्यहस्तश्च प्रसिद्धो वाणः राजः प्रबुद्धापि निसेव्यते एजः ते कः प्रत्यग्रहः दुराग्रहः इत्यर्थः। अत्र प्रस्तुतयोः राजभ्रमरयोः सौरभ्यादिना प्रस्तुतयोः सेव्यसेवकयोः पुरुषयोः शैत्येन प्रत्यक्षेपः इत्यप्रस्तुतप्रशंसा। प्रीतशब्दोत्तानां नानालंकारां चतुर्थी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लक्षयति विगीर्यैत्यादि। येन उपमानेन विगीर्य पृथक् ज्ञानं दृश्य
मत् प्रकृतस्य उपमेयस्य अध्यवसानं अभेदनिश्चयः सा प्रथमातिशयोक्तिः
यत् प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य अन्यत्वं अन्यत्वप्रकारेण वर्णनं सा द्वितीया।
यच्च यद्यर्थस्य यादे शब्देन चेच्छब्देन वा कल्पनं अस्मत्प्रत्ययेनाऽर्थस्य
कल्पना सा तृतीया। यश्च कार्यकारणयोः कारणात्मनयोः यौगपद्यस्य कारणा-
नन्तरं कार्यनिर्देशस्य पूर्वपश्चाद्भावस्य चैपरीत्यं सा चतुर्थी
इति चतस्रो ज्ञातिशयोक्तयः। प्रथमातिशयोक्तिमुदाहरति कमलमिति।
प्रियां दृष्ट्वा तत्समां ज्ञातेत्यध्यवसेयोक्तिरियम्। अन्यस्मिन् अन्यदेके
देशे कमलं कान्तावक्त्रं संचर्य तस्मिन् कमले च कुवलये नीलोत्पल-
द्वयं तोडं त्रोटयित्वा कनकलोलिकायां कान्तातनुरूपायां सा च कनक-
लोलिका सुकुमारा मृदुर्वा यासौ सुभगा सुन्दरी ज्ञेति उत्पातपाल्यरा
केयमित्यर्थः। अत्र चक्रवाकलम्भनानां नायिकाचक्रवाकीनां कमलादे
तादात्म्येन अध्यवसानात् मुखादेरतिशयः ज्ञातेति ज्ञेतेनिगीर्य-
ध्यवसानरूपा अपरा भेदे अभेदरूपा ज्ञातिशयोक्तिरियम्। द्वितीया-
तिशयोक्तिमुदाहरति अन्यगोत्रेति। नायकं ज्ञेति नायिकासख्या :
अन्योक्तिरियम्। अन्यत् सौकुमार्यं अन्येनैव चक्षुषापि वर्तनच्छाया।

श्यामासामान्यप्रजापतेः रत्नेन च न भवेत्॥ शेतेऽसौ कान्तम्।
अन्यदेव लोकत्रयेऽपि सौकुमार्यं भवतेव रङ्कं सौकुमार्यं सौन्दर्यं
अन्येन अन्यैर्वर्णनीयेन वर्तनस्य सोऽस्य छायाकान्तेः रत्नं कान्ता
सामान्यप्रजापतेः छायाया बृहणः एवो निर्मितेः तेनैवेन्द्रेण च
भवतीत्यर्थः। अत्र लोकत्रयेऽपि सौकुमार्यादभेदेऽपि भेदे वर्णितः
इति अभेदे भेदाध्यवसायात्मका ज्ञातिशयोक्तिरियम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चेच्छब्देनोत्साहोत्तेजयोरुदाहरति राकायामिति। राका पूर्ण-

चन्द्रा पूर्णिमा तस्यामसृतांशो चन्द्रस्य वपुर्मण्डलं यत्कलंकं चेत् कलंकरोहितं भवेद् यदि तस्याः नायिकायाः मुखं चन्द्रसादृश्यमवाप्नुयात् प्राप्नुयादित्यर्थः। अत्र चन्द्रेण मुखस्य साम्यं तदैक्यमेव न तु वस्तुतत् तेन मुखस्य द्योतशयः प्रतीयते द्योत यद्यद्योतशयोल्लेखयम्। कार्णस्य शीघ्रकारितां शीघ्रकारित्व द्योतपादनार्थं कार्यस्य तु मुखे कथने सति कार्यकारणयोः पौर्वापर्ये विपर्ययरूपा चतुर्थी द्योतशयोल्लेखः। विषयमश्च द्वैविध्यः कार्यस्य प्राथम्येन सहभावेन च। तत्राद्यमुदाहरति हृदयमिति। कुट्टनीमते काव्ये पद्यमेदम्। हे रमणीवल्लभ कुसुमचाप बाणेन कन्दर्पेण मालतयाः तन्नाम्नः नायिकायाः हृदयं अन्तः करणं ग्रावा प्रथममाधीभूतं आक्रान्तं लोचनावेषयं नेत्रगोचरतां भजता दृष्टेनेत्यर्थः त्वया चक्षं पश्चादाधीभूतम्। अत्र कामस्य रमणीवल्लभाधेयधानस्य शीघ्र-कारितां वक्तुं कार्यस्य कन्दर्पाधेयधानस्य ग्रहणमीरीति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा चतुर्थी द्योतशयोल्लेखयम्। द्योतवस्तूपमं लक्षयति द्योतवस्तूपमेति। एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाच्यद्वये उपमान-उपमेय वाच्ययोः यत्र यस्यामलंकृतौ द्वैवारमुपादानं सा द्योतवस्तूपमा। सा च द्विधा ग्रथमालारूपा मालारूपा च। ग्रथमामुदाहरति देवीति। रत्नावल्यां पद्यमेदम्। हे राजन् देवीभावं देवीत्वं गमिता प्राप्ता एषा राज्ञी पौरंदरास्य साधारणकलत्रस्य पदं स्थानं कथं भजतु इत्यनौचित्यं दैवतरूपेण श्लोकेन द्योतितं रत्नं पौलोमाया भूषणाद्यर्थमुपादानाय योग्यं न भवति। अत्र कथं भजतु इत्यनेन पौरंदरपदभजनस्य अनौचित्यं प्रत्याय्यते एकस्यानौचित्यस्य शब्दभेदेन द्वैवारमुपादानं यथा दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य भोग्यपात्रत्वमनुचितं तथा देव्याः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पोरवार पदयोगपत्व मनोरमेति त्यौपम्ये पर्यवसानमिति श्रौतवस्तूपमेय म्।
हेतोर्मां श्रौतवस्तूपमा मुदाहरति यदीति। त्वयात्मातोमेदं पद्यं सपूर्वो-
त्तरार्द्ध। यत्र च यत्नलादेः दाढ्यत्वादेर्न, त्वाभावेवं नाश्यर्यमात्रं
एवं सतामोवणादेस्त्वाभावेवो नाश्यर्याय इत्यौपम्ये पर्यवसानमिति
श्रौतवस्तूपमा एवमन्यत्रापि वैधर्म्यस्थलेज्योत्यर्थः यत्नुसतेवंमूधा

चक्रोर्यः एव चतुराः चन्द्रकपानकर्मणि।
विनावोन्तर्न निपुणा सुदृशो रवतर्कणि॥

यत्रावन्त्यः एव सुदृशो रोतकर्मणिनिपुणा इत्येवं रूपे वैधर्म्य-
विपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति श्रौतवस्तूपमा। दृष्टान्तं लक्षयति
दृष्टान्त इति। वाक्यद्वय उपमेयवाक्य उपमानवाक्ये च उपमोपमेय
साधारणधर्माणां श्रौतोबन्धं दृष्टान्तालंकारः स च साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यां द्विधा भवति। साधर्म्येण दृष्टान्तमुदाहरति त्वयीति। मनोभवेन
कन्दर्पेण ज्वोलितं तस्याः गोपबालायाः मनः त्वयि दृष्टएव निर्वाति
शाम्यति प्रसन्नं भवतीति यावत् हेनांशोः चन्द्रस्य ज्योत्स्नोदये दर्शने
सति कुमुदत्याः कुमुदिन्याः कुसुमं कुमुदं विकसतीत्यर्थः। यत्र
त्वयीत्यत्र सप्तमीनिर्देशात् हेनांशोरित्यत्र षष्ठीनिर्देशाच्च मनोभव-
ज्वोलित श्रौतोनिर्देश्यस्य रोवोभि(ज्वोलितत्वस्यानुरूपा दृश्यत्वात्
बिम्ब बृम्बद्वयोः गोपिकाकुमुदत्योः मनःकुसुमयोः मनोभवज्वोलित
सूर्यकिरणज्वोलनयोः निर्वापणप्रकाशोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव-
श्रौत दृष्टान्तालंकारः। वैधर्म्येणोदाहरति नवेति। हे राजन् एवंहेव
पुंहे साहसं कर्म शर्म यस्य तादृशस्य कर्मकृपाणोन्तकं ग्रासिनोवतः
ग्रासेनुमिच्छतः तव भवतः पोजां शत्रूणां भटयोद्धारः विश-
राकृतां पलायमानतां ग्रयुः प्रापुः तव दृष्टान्तमाह पांसवो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by Sarayu Prahlada Peetham and eGangotri

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्पितं न दर्शति इत्येवं रूपे वैधर्म्य विपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारः। यांसुभटयोः पलायनशीलत्वयोः वैलक्षण्यतिविलक्षणः। दीपकं लक्षयति सकृत् वृत्तौरिति। वृत्तिरुपादानं उक्तमुपमेयं अप्रकृतमुपमानं तदात्मनां सकृत्तेन तदुपजीव्यानां धर्मस्य क्रियादेरूपस्य सकृत् वृत्तिः एकं दीपकं बहीषु क्रियासु कालस्य जडेषु नानेषु मध्ये कदाप्येकरूपस्य कालस्य सकृत् वृत्तिः द्वितीयं दीपकं उक्तप्रकारकं दृष्टवत् दीपकमलंकारः। प्राकरणिकाप्राकरणिकानां प्रकृताप्रकृत उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिः एकात्मनाऽन्वयते दृश्यते तत् दीपकसाम्यात् दीपकमित्यर्थः। अप्रकृतैः उक्तैर्वा नहुः समानो धर्मः अप्रकृतमुपकरोति प्रसादयति मनोयित्वा दीपो एकाधिमेवेति दीपकसाम्यम्। उदाहरति कैकवणाद्यानिति।

कृपणानां धनं नागानां फणामणेः केशराः सिंहानाम्।
कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानाम्॥

इति संस्कृतम्। अमृतानामिति विशेषणं मनुष्येष्वपि अन्वेति। अमृतानां जीवतां कृपणानां धनं नागानां सफेणं फणारत्नं सिंहानां केसरान्तोमानि कुलबालिकानां सतीनां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते न कथञ्चिदपि स्प्रष्टुं शक्यन्ते। अत्र प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेन अप्रकृतानां कृपणधनादीनाञ्च स्पर्शनक्रियारूपस्य साधारणधर्मस्य सकृदुपादानमिति क्रियादीपकालंकारोऽयम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कारकस्य बहीषु क्रियासु सकृत् वृत्तिः कारकदीपकोक्तत्वम्। उदाहरति यथा स्विद्यतीति। नवः पतिर्यया विनाद्दो यस्याः सा नवपतिका नवोढा वधूः शयने भर्तृपर्यङ्के स्विद्यति स्वेदं प्राप्नोति दीर्घते परिम्लायते सीदति कृशीभवति संकुचति ततः वेल्लति इतस्ततो वर्तनं करोति विचलति परिवृत्य शेते निमिषति निमिषति मृषा नेत्रे मुञ्चति तिर्यक् विलोकयति नाथस्य वैमुख्यं संभावनया भयात् विलोकयति ग्रन्थमध्ये नन्दति हृष्यति ग्रतएव पुस्तिनीमध्यति न तु पुस्तनीत्यर्थः। ग्रत्र ग्रनेकासु क्रियासु एकस्य वध्वादेः इति कर्तृकारकस्य शयने इत्यधिकरण कारकस्य वा सकृदुपादानमिति कारकदीपकालंकारोऽयम्। मालादीपकं लक्षयति मालादीपकमिति। पूर्वपूर्वेषां वस्तुनां परं परं वस्तु यदि उत्कृष्यते उत्कर्षीक्रियते तत् तदा मालादीपकमलंकारः उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोत्कर्षकत्वेन एकावली इति ततोऽस्य भेदः। उदाहरति संयोगेति। व्याख्यातमिदं पद्यं सप्तमोल्लासे। ग्रत्र पूर्वपूर्वस्य परपरस्योपकारकत्वं प्रतिपादितं। एकस्याः ग्रन्यासाधनक्रियायाः सर्वत्र सम्बन्धात् दीपकालंकारत्वम्। यथा मालायां पूर्वपूर्वग्रथितपुष्पाणां उत्तरोत्तरग्रथनोपकारकत्वं तद्वदत्रापि मालारूपता। तुल्ययोगितानाम मालमलंकारं लक्षयति नियतानामिति। नियतानां वर्णनीयत्वेन प्रकृतानामेव ग्रप्रकृतानामेव वा धर्मः गुणक्रियान्वयनामः सकृत् एकवारमेव यदुपादीयते सा धर्मस्य सकृदुपादानरूपा तुल्ययोगिता ग्रत्र यत् केवलप्रकृतानां केवलाप्रकृतानां वा गुणक्रियादीनामेव धर्माणां तुल्ययोगिता लक्षणं। तुल्या योगिता ग्रत्रेति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्युत्पन्नः तत्र प्राकरणिकानुभवेन धर्मस्य तुल्ययोगितामुदा-
हरति पाण्डुरेति। व्याख्यातोऽयं पद्यं सप्रभेदलक्षणे। अत्र विरहानु-
भावत्वेन सकृतानामेव पाण्डुतादीनां धर्मतया श्लाघनक्रियाकर्तृकः साधारणो
धर्मः सकृदुपात्तः इति तुल्ययोगितालंकारः। अन्यां तुल्ययोगितामुदा-
हरति कुमुदानि। नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम्। हे कान्ते तस्मिन्विलास-
भुजो नवहृशोः नेत्रयोः पुरो अग्रे कुमुदानि श्वेतकमलानि कमलानि
रक्तकमलानि नीलनीरजानि नीलकमलानि लेभामाली पश्यं: का
कः पदार्थः न मनागपि शोभते इत्यर्थः। किञ्च तवाननस्य पुरः अमृतं
अमृतरोचिः चन्द्रः अम्बुजन्म पद्मं च एकपदे युगपदेव जीतहतं
निर्जितोभवत्यर्थः। अत्र पूर्वार्धे कामिनीनयनोपमानत्वेन अग्रहकृता-
नामेव कुमुदादीनां धर्मतया कापदव्यंग्यो ज्ञोध्यक्षेपः। उत्तरार्धे ज्ञानेन्द्र-
मभेदेन अग्रहकृतानां अमृतादीनां धर्मतया जीतहतत्वं यैव धर्मः
अभवत्र ज्यात: इति तुल्ययोगितालंकारः। व्यतिरेकः व्यज्यते
उपमानादिति। उपमानापेक्षया अग्रकृतस्य उपमेयस्य यो व्यतिरेकः उत्कर्षः
स एव व्यतिरेकनामालंकारः। तदुदाहरति क्षीणः क्षीण इति। क्षीणः
क्षीणोऽपि अत्यन्तकृशोऽपि शशी चन्द्रः भूयो भूयो नवत्वमेति
यातं गतं यौवनं तु न्यूनवर्ति अग्रमावृत्तिशीलं अतो हेतो हे
सुन्दरी मानात् विरम मानं मुञ्चेत्यर्थः। असौ इन्दुसत्का भव
दाननेत्रमात्रं नोद्दिश्यमीति भावः। अत्र उपमानभूतस्य शशिनः
क्षीणत्वेऽपि पुनः नूतनोत्कर्षः उपमेयभूतस्य यौवनस्य तु न पुनरा-
वर्तनमित्युपकर्षः इति उपमेयापेक्षया उपमानस्याधिक्यरूपो
व्यतिरेकालंकारः इति रुय्योज्ज्वलितं तदयुक्तम्। अत्र यौवन-
गतस्यैर्याधिक्यं हे विनोदनं वस्तूद्देश्यविषयीभूतमिति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञाप्यं सम्प्रम्। मालाव्याप्तके तु पादान्त [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपमानादुपमेयस्योत्कर्षाधिक्ययोरित्यनेनोदाहरणं ननु उपमेयोपमान-
मानाधिक्यस्य अत्रापि तुल्यत्वात् नह्यत्र चन्द्रयोर्न्यूनत्वं किन्तु
तत्साधर्म्यस्य। एवं व्योम्नोरेकं धर्मविशेषेण विभजते इत्योरिति। व्योम्नोः
द्वौ इत्यनेन उपमेयगतोत्कर्षनिमित्तं उपमानगतान्यूनत्वं निर्जलं च
तयोर्द्वयोरित्यनेन तयोरेको भेदः एतयोः द्वयोर्वा अनुयोः त्रयो भेदाः
ते च अत्रत्येन त्रित्वेन एते च द्वादशभेदाः यत्रैकस्मिन्श्लिष्टे शब्दे श्लिष्टे
शब्दे च भवति इति चतुर्विंशतिभेदाः सूत्रं नैवदृष्टेति
व्योतेत्यादिना। श्लिष्टभेदेषु इत्योरेतो व्योतेत्यनुदाहरति
अत्रेति। बहाधृतेः औन्नत्यातिशयेन व्याप्तत्वेनोपलक्ष्यत्वं अतएव व्याप्तेः
स्वरूपं एव सहायो यस्य तादृशस्य अस्य वीरस्य राज्ञः बभूवतः
बहवो ऽप्यरयः शत्रवः तेषां पराभवे नयाजेषु सोत्तेषु अन्येषु युद्धजनः
तस्यैव स्वामिनो गर्वो नेत्यर्थः अत्युत्कृष्टजयलाभेऽपि गर्वो न जायते
इति भावः। अत्र श्लेषासत्त्वं राजा उपमेयः अन्यजनः उपमानं
अत्रैव पराभवः समानो धर्मः उपमेये महाधृतित्वं उपमाने युद्धत्वं
द्योत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ इव शब्दसत्त्वात् शाब्दसाम्यद्योतेति
प्रथमो द्योतेरेकालंकारः। पुरापद्वा अनुपादाने क्रमशः एक-
काले वा अत्रत्यो * शाब्दैक्यभेदत्रयं दृष्टव्यम्। एवमन्येष्वपि
वक्ष्यमाणोदाहरणेषु भेदत्रयं दृष्टव्यम्। अत्र इव शब्दस्य सदृशमात्र
विषयमानत्वात् शाब्दं श्रौतमात्रगम्यं द्योत्यसाम्यमुपमालंकारः।
श्लिष्टभेदेषु व्योतेत्यनुदाहरति अत्रेति। श्लेषमात्रसहायोऽयमिति।
अत्रापि श्लेषासत्त्वं राजा उपमेयः अन्यजनः उपमानं महा-
धृतित्वं युद्धत्वं द्योत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ न तुल्यं
[illegible] तुल्यार्थे विहितस्य द्योतेत्यनस्य
अत्रार्थं साम्यम्। मालाव्योतेत्यनुदाहरति इत्यादिना।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्वात् श्लार्थं साम्यम्। श्लोपमेयभेदेषु श्लोपमेये साम्ये व्योतैक-
मुदाहरति इयमिति। इयं श्लनुभूयमाना पुनयना धामोद्भुता
निर्जिता नामाप्रस्य पद्मस्य श्रीः शोभा येन तादृशेन श्लकलंकेन।
निर्दोषेण श्लाननेन मुखेन कलंकिनं इन्दुं नयति। श्लत्रापि श्लेषा-
सत्वं श्लाननमुपमेयं इन्दुरुपमानं श्लकलंकित्वकलंकित्वे
उत्कर्षापकर्षहेतू उपात्तौ इवादीनां तुल्यादीनां वा पदानामभावेऽपि
जयति पदनोज्झितं व्यंग्यं साम्यम्। श्लेषभेदेषु श्लेषैकस्मिन् शाब्दे
श्लौपम्ये व्योतरेकमुदाहरति जितेन्द्रियेति। जितं इन्द्रियं मनो
येन तस्य भावः तत्ता तया जितेन्द्रियतया सम्यक् विधावृहाः
पोषिताः तान् निषेवते तच्छीलस्य व्योतगोदा गुणा यैर्य-
दिर्यैः तादृशस्य श्लस्य राज्ञः गुणाः पोष्यत्वादयः तत्तायाश्च
श्लब्जवत् कमलस्येव भंगुराः नश्वराः न श्लपितु दृढाः इत्यर्थः।
श्लत्र श्लेषेण गुणशब्दः तदर्थस्य व्योतगोदत्व भंगुरत्वे उत्कर्षापकर्ष-
हेतू उपात्तौ तत्र तस्येति सूत्रेण इवार्थे निपातस्य व्योत-
श्लत्वस्य सत्वात् शाब्दौपम्यम्। श्लेषभेदेषु श्लर्थे साम्ये
व्योतैकमुदाहरति श्लखण्डेति। श्लखण्डं समग्रं पूर्णं च मण्डलं
राजमंडलं बिम्बं च यस्य सः श्रीः शोभा तद्वान् श्रेष्ठ पृथ्वीपतिः
राजा जातु कदाचिदपि निशाकरेण तुल्यं चन्द्रवत् कलानां
नवः षोडशसंख्याकानां षोडशभागानां वा वैकल्यं विकलत्वं
नाशं नागतः न प्राप्तः इति त्वं पश्य इति वाक्यार्थस्य
कर्मत्वम्। श्लत्र कलाशब्दः श्लेषेण पृथ्वीपतिरूपमेयं निशाक
उपमानं श्लखण्डमण्डलत्व कलाविकलत्वे उत्कर्षापकर्षहेतू
उपात्तौ तेन तुल्यमिति तुल्यार्थे निपातस्य व्योतश्लत्वयस्य सत्वा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्लार्थं साम्यम्। मालाव्योतैकमुदाहरति हरबोधिति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे त्रिलोचन राजन् त्वं मदोन्मदीप हरणतुल्यं हरवत् निषमदृष्टिः

त्रिलोचनः शत्रुसमदृष्टिश्च नासीः किन्तु समदृष्टिरेवासीति भावः

हरेण तुल्यं हरिवत् श्रीकृष्णवत् वेधृतः लक्ष्मीः महान् वृषो वृषासुर

धर्मश्च येन एवं नासीः किन्तु सदा धर्मशील एवेति भावः रावण

तुल्यं रावेवत् शत्रुनुत्तहाः कराः वेतण्डाः राजग्राह्य भागाश्च तैः

तापिता भूभृतः अभिरक्ष जनश्च येन एवं नासीः। अत्र तुल्यार्थे

नीतः राजा उपमेयः हरादिरुपमानं निषमादयः शब्दाः श्लेषाः

निषमदृष्टित्व मदकर्षहेतुकपात्रः समदृष्टित्व मुत्कर्षहेतुर्नैत्यः।

श्लेषभेदेषु शब्दैकदेशे साम्ये व्यतिरेकमुदाहरति नैत्यादिनेति।

नित्योदितप्रतापेन भास्वता मोक्षमता मोक्षश्च एवंविधेन शत्रुणा

भूपेन त्रियामा रात्री तत्र्यां मीलिता प्रभा यस्य तादृशः भास्वान्

सूर्यो विनिर्जितः। अत्र भास्वेतिश्लोपिते श्लेषः

भूपः उपमेयः सूर्यः उपमानं नित्योदितत्वं रात्रौ गतप्रभत्वं च

उत्कर्षापकर्षहेतुः इत्यादि तुल्यादि शब्दाभावेऽपि विनिर्जित-

पदेन साम्यमाक्षिप्तम्। यथावत्तुदाहरति स्वच्छात्मेति। यत्र

वासन्ते रजनीषु पिवतां मानकर्तृणां युवतां च मूनां तृष्णां मद्य

पानेच्छां शत्रुपानेच्छां च मद्यु मद्यं जहाति शत्रुगतानां शत्रानं तु

जहाति। श्लेषनिरोधगानाह स्वच्छात्मेत्यादिना स्वच्छात्मता

निर्मलत्वं तेन समुल्लसितं चोतिचोम्बितं इन्दुविम्बं यत्र शत्रु-

पक्षे तथाविधम्। शत्रानपक्षे स्वयमूह्यम्। शत्रुश्रीगतानामानं

मद्यमदृशं हरणत्यादि मत्वात् इत्येवं श्लेषनिरोधेन गौणप्रया

ऽपेक्षापि मद्यु तृष्णां जहाति नानतमित्येतेन वैलक्षण्यात् व्यतिरे

कोपेक्षति स्वातंत्र्येण शब्देऽपि भेदाः वोध्याः। शत्रोरेव नामकर्मत्वं

लक्षयति निषेधद्वयेन। वस्तुनिरूपणं वचनाद्वस्य शत्रुवचनाद्वस्य वा यो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निषेध्यः ज्ञोभ्यानिषेध्यः सः ज्ञाक्षेपालंकारः निषेध्यः निषेध्यइत्यर्थः 270
निषेधाभास इति यावत् शब्दगत्या निषेध्येऽपि ज्ञर्थगत्या निषेधैव
शोभपत्तेः । निभन्नते वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाणश्च उन्मश्च वक्ष्यमाणोसौ
नो निषेधो यस्य निषेध्यस्य तादृश इत्यर्थः सेदवाह स ज्ञाक्षेपो रोदुं
मन इति । ज्ञनुपसर्जनोक्तार्थस्य ज्ञनुक्तमनोभव इत्यर्थः । ज्ञज्ञशब्द -
वन्मत्पत्नीमिति । दुःखोत्तरशमे हेतुत्वेन यत् कर्षितुं न शक्यते
इत्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणनिषेधं निषेध्यमुदाहरति रुरुक्षतीति ।

रु रुक्षे रुरुक्षे येनासौ कस्यापि कृते निष्कृप भणामि अलमथवा ।
ज्ञनेनयोरित कार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥

इति संस्कृतम् । रु ज्ञरे निष्कृप त्वं रुक्षे ज्ञागच्छ कस्याः ज्ञपि
कृते ज्ञर्थे किमपि तत्तीव्रदोषशमरूपं भणामि कथयामि । ज्ञथवा ज्ञलं
न भणिष्यामीत्यर्थः ज्ञनेनयोरित कार्यारम्भकारिणी यदि म्रियेत म्रियतां
नाम न भणिष्यामि । ज्ञत्र निरुद्ध जीवितो नीमिनासंतापातिशयो ज्ञवश्यं
वक्तुमिष्टः न चासौ निरोद्धव्य वक्तुं शक्यः इति निषेधः । उन्मोचयं
निषेध्यमुदाहरति ज्योत्स्नेति । वामकं इति दुष्टमौन्मिथम् । ज्योत्स्ना
चन्द्रिका मौक्तिकदाम मुक्ताहारः चन्दनाम्भः मलयजद्रवः सीतांशु -
कान्तद्रवः चन्द्रकान्तभेदजलं कर्पूरं घनसारः कदली रम्भा
मृणालस्य वलयोन संक्रमणोन ज्ञभोगिनी पल्लवाः कमलिनी -
किसलयोन रुतोन ज्ञन्तर्मानसे मानसमध्ये ज्ञभवता स्थितवता
त्वया तस्याः नायिकायाः स्फुरोलंगोत्कटस्य ज्ञङ्गिकणसमूहस्य
यो व्यापारः दाहोत्पादनं तस्मै तत्पर्यं भवन्ति ज्ञाः इति कोपे
इत्यनेन निषादे ज्ञनेन उन्मेन किं न ब्रूमहे ज्ञनेनशोसेद्धत्वात् ।
ज्ञत्र नियोगिनोनां ज्योत्स्नादि स्फुरोलंगायते इत्योनशोसेद्धत्वं
विरोधं ज्यूहितुं ज्योत्स्नादे ज्योत्स्नादोनपुक्त्वा तत्कथनं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

0/1-2
241

विभावनं लक्षयति क्रियायाः इति। क्रियायाः कारणत्व ज्ञातेऽपि यत् फलत्वोक्तेः कार्योत्पत्तेः। सः वैभावनालंकारः। उदाहरति कुसुमेति। नायिकायाः विरहावस्थावर्णनमेतत्। सा नायिका कुसुमितलतातेः गृहतोऽपि गृहतोऽपि रजं पौरमध्यत्त धृतवती विरहवशादिति भावः गृहोत्कुलेः भ्रम(समूहैरवधूतापि पौरैर्नर्तने स्म परावृत्य रेत्थूति स्म गोलगोयुक्तालेलद्भौलिः गृहोलितापि गृहचोलितापि गृहधूर्वति भ्रमिमनाय लताहननं पोजहेतु: भ्रम(देशः परिवर्तनहेतुः तरंग सम्बन्धो घूर्णनहेतुः। गृहत्र तेषां हेतूनामभावेति तत्कार्यस्य पौजोदरूपस्य प्रकाशनं कथनमिति विभावनालंकारः। विशेषोक्तिं लक्षयति विशेषोक्तिरिति। गृहण्डेषु कारणेषु सत्स्वपि फलावन्धः कार्याभावकथनं विशेषोक्तिरलंकारः। सा च गृहनुस्त-निमित्ता, उन्मीलनिमित्ता गृहोन्मत्तनिमित्तेति त्रिविधा। गृहनुस्त-निमित्तामुदाहरति निद्रेति। निद्रायाः निमीलो सत्यामपि पुरत्र सूर्ये उदिते सति सरोजने द्वारदं मलत्यातं पराये जाये स्तोत्र भृंगे उपपतौ श्लथीकृतः शैथिल्यीकृतः गृहश्लेषरसः गृहोल्लगनरसो येन तादृशोऽपि सा नायिका गृहोल्लगनात् न चलात् न निवर्तते इत्यर्थः। गृहत्र निद्रानिमीलनयोः सूर्योदयादेरूप कारणसत्त्वेऽपि गृहोल्लगनत्यागरूप कार्याभावोक्तेरिति विशेषोक्तिः। सा च निमित्तस्य गृहनुरागादि-शमस्य गृहनुरनुन्मीलनिमित्ता। उन्मीलनिमित्तामुदाहरति कपूर इति। बालरामायणे तृतीये गृहंके पद्यमिदम्। यः कामः कपूरे च दग्धोऽपि जले जले शीतलमान् गृहतः गृहवायनीयापि गृहकाष्ठतशलेन तेजसे गन्धकेतने कामाय गतो गृहोत्तिवत्यर्थः। गृहत्र शरीरदाहः शीतलजले कृणं सत्यपि तादृशे काले शीतस्पर्शरूप कार्याभावकथनमिति विशेषोक्तिः। सा च निमित्तस्य गृहवार्यवीर्यत्वस्य कथनादुन्मीलनिमित्ता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गृहोन्मत्तनिमित्ता विशेषोक्तिं लक्षयति उदाहरति सरस इति। रसः केवल

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स: कुसुमायुध: क्षत: क्षीणो जगन्ति भुवनानि जयेत यस्य कामस्य तनुं शरीरं हरता दहता शम्भुना बलं सामर्थ्यं न हृतमित्यर्थ:। अत्र ननु हरणं बलहरणे कारणं सत्यपि तस्मिन् कार्ये बलहरणस्याभानत्वमनौचित्यमिति विशेषोक्ति: । यथासंख्यरूप नामक मलंकारं लक्षयति यथासंख्यमिति। क्रमेणोद्दिश्यमानानां पदार्थानां क्रमेण उद्देश्यक्रमेण प्रथमस्य प्रथमेन द्वितीयस्य द्वितीयेन इत्येवं समन्वय: सम्बन्धो यथासंख्य नामालंकार: यद्यपि क्षीणक्षीणमिति निर्भिन्नत्वस्य अलंकारत्वजीवातो: शेतोत्पभावादस्य नालंकारत्वं तथापि रम्यत्र पद्ये गद्ये वा बहूनां क्रमान्वये वैचित्र्यादलंकारत्वम्। दाडिमेऽस्मिन्नाटस्पा इति पाणिन्यसूत्रे सत्यपि क्रमेणान्वये नालंकारत्वप्रसंग: वैचित्र्याभावात् उदाहरति रम्य इति। राजानं प्रत्युक्तिरियम्। हे देव राजन् रम्य: रमणत्वं द्विषां शत्रूणं निदुषां पण्डितानां मृगीदृशां रमणीनां च चेतसि वित्ते वससि अत्र अस्मिन् विषये चित्रमाश्चर्यम्। किं कुर्वन्? शौर्यस्य प्रतापस्य उष्णेन विनयेन नम्रतया त्वौत्सुक्येन विलासेन च क्रमेण नाम सन्तापं सम्भ्रमं अत्यन्तरसं श्रीतं शीतं च पुष्णन् अत्र शीतोष्णत्वयो: प्रदर्शनं यथासंख्यमलंकार:। अथ पर्यायान्तरन्यासं लक्षयति सामान्यमिति। सामान्यं विशेषेण विशेष: सामान्येन यत्समर्थ्यते तत्पर्याय क्रोडीकृतो पर्यायान्तरन्यासालंकार: साधर्म्येण समानधर्मवत्त्वेन वैधर्म्येण विरुद्ध-धर्मवत्त्वेन। तत्र विशेषेण सामान्यस्य समर्थनं साधर्म्येणोदाहरति सुखेनेति निजेनेति। निजदोषेण स्वावृतं व्याप्तं मनो येषां तादृशानां पुरुषाणां स्वीयसुन्दरमपि वस्तु विपरीतं असुन्दरं भीत इत्येन पित्तेन मामुना रोगविशेषेण उपहत: पुरुष: शशीवत् शुभ्रमपि शंखं पीतं पीत-वर्णं पश्यति। अत्र निजदोषत्वादे सामान्यं शंखपीतिमना विशेषेण समर्थितमिति विशेषेण सामान्य समर्थनरूपो पर्यायान्तरन्यास:। सामान्येन विशेषस्य समर्थनं साधर्म्येणोदाहरति सुखेनेति। सुखोत्पत्त्यादिना पर्यायान्तरमिदं प्रथम्। अत्र सुखेनत्वादिना स्वीकृतो विशेष: च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नासीत्वादिना सामान्येन समर्थित: इत्यपर्यायान्तरन्यासोऽयम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विशेषेण सामान्यस्य समर्थनं वैधर्म्येणोदाहरति गुणानामिति। धुर्यः धुरवहनक्षमः बलीवर्दः गुणानां दौरात्म्यात् गुणरूपदोषात् धुरि वाहनभारे नियुज्यते गोत्वः वृषभः गुरुज्ञातः निर्गतो यस्य लाङ्गूलात् लम्बो यस्य सः सुरभिं यथा स्यात्तथा स्थापितः। अत्र धुर्यः इत्यादिना भिन्नेतं सामान्यं गौर्गलिरीति विशेषेण समर्थयतीति अत्रान्तरन्यासालङ्कारः। सामान्येन विशेषस्य समर्थनं वैधर्म्येणोदाहरति अत्रेति। हे भग्न आर्यपुत्र दीर्घकालं जीवेत बहु अत्र यस्मात् ईदृशं सुहृद्व्यसनं अत्रोद्रेकं मम वाच्यं ये सुहृदः मित्रस्य पराभवं अज्ञानात् अत्रैवैव अयं नाशं गताः आप्ताः ते एव जनाः जगति लोके अन्याः मुक्तिनः इत्यर्थः। अत्र ते इत्यनेन सामान्यतो अन्यदार्थस्यापि ग्रहणात् सामान्यत्वं ते अन्याः इति सामान्येन अन्वयः इति वैधर्म्यद्वारा स्वामुरपराध्यतो विशेषः समर्थ्यते इत्यतोऽन्तरन्यासालङ्कारः। विरोधाभासं लक्षयति विरुध्यते। अत्रोभयेऽपि वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि द्वौ वस्तुनो विरुद्धत्वेन भातः प्रतीयमानः यो विरोधः तस्य वचनं अत्रोभयोर्विरोधे सति विरुध्यते इत्यर्थः। अत्राभासते इत्याभासः विरोधस्याभासः विरोधाभासश्च इति समासः। एवं विरोधाभासं दर्शयन् विवृणोति जातीति। जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मनां पदार्थानां परस्परं दशधा विरोधाः सम्भवन्ति तत्र जातीनां जात्या सह विरोधं उदाहरति खलिनेति। हे सुभग सुन्दर अस्याः कुरङ्गदृशः नीपव्यापारः विरोधवशेन दैववशात् त्वयोपयोगः एवमेव युज्यते अस्य पतते सति अत्रोभयत्र या खलिनी कक्षोत्तंसी विसलतं पल्लवं मृणालस्य वलयं केसरं च अत्रादिपदात् चन्द्रचन्दनादेश्च दवदहनस्य दावाग्नेः सादृश्यवती इत्यर्थः। अत्र खलिनीत्यादि जातीनां दवदहनत्वजात्या सह यो विरोधः स च खलिन्यादिषु नैवरहद्वीपत्वेन दवदहनत्वोपचारेणाभेदेन भातः इत्याभासरूपः विरोधाभासालङ्कारः। खलिनीत्यादेः दवदहनत्वस्य च जातित्वं रूक्षत्वात् नित्यत्वात् अनेकानुगतत्वाच्च। जातेः गुणेन सह विरोधस्तथा हरिणेक्षणः इति [illegible] तव अत्रोत्तरे समीपे इदं निगदतः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

01
247

मिमित्याह । स्थिरयोगेऽपि अनुज्झितमुज्झः अत्युच्चतां भजन्तः मरुतो अनचलः अप्रत्यवेगः अबद्धयोगेऽपि अगम्भीरा अनवगम्भीराः निश्चला भूमयो अनोतत्वं । अनपकृष्टगुणत्ववतीत्यर्थः । अत्र मेरोरत्यादेर्जातीनां अनुच्चत्वादिभिः गुणैः सह विरोधः स च वर्णेनोपरञ्जनो इत्यादिनिरस्तः विवक्षया चाहतः इति निरोध्याभासः । यद्यपि निश्चलमेरोते न जात्युपाहृतं अवस्थाभेदेन जातित्वाभावात् तथापि सृष्टिभेदेन तद्भेदात् मण्डलभेदात् वा जातित्वं इति । जातेः एकपदा सह विरोधमुदाहरति येषामिति । ये भूपते धाराधराः बहवः तोदिनो दानिनो अवति सोऽपि बहुशः संगतसंगो शक्रं मनोभेषां तथाभूतानां राज्ञां जेतृणां कण्ठपीठगृहं अनोपितां प्राप्य अनुरज्यते प्रीतिमान् सन् वर्णश्च भवति कमपि एतेषां सौहार्दं चित्रतां प्राप्नोति तेषां राज्ञां त्वया पांसूनां धूलीनां पटलैः प्रसाधनविधिः अलंकारः निर्वर्त्यते क्रियते कथं दत्त्वा संग्रामधनिश्रमाः ते क्रियन्ते इति मौलुकमाश्चर्यमित्यर्थः । अत्र धाराधरत्व जेतृनुरागत्वेन अपि एकदेशस्थं विरोधः स च कर्तृसंपर्क कृत्वा तोदित्व चित्रकर्णार्थत्वाभ्यां परिहृतः इति निरोध्याभासः । जेतृ इत्येकपदा सह विरोधमुदाहरति । सृजतीति । यः इदं जगत् हेलया अनायासेनैव सृजति रक्षति संहरति च सोऽपि जनार्दनः अनवसत्वशात् कालवशात् अन्येषां मर्त्यानां जगतः इदं चित्रमाश्चर्यमेव । अत्र शश्वदत्वजगतः जनार्दनेन इत्येकपदस्य विरोधः स च लीलया सर्वसम्भवात् मत्स्यशरीरपरिग्रहत्व अनाश्रयत्वात् पोहृतः इति निरोध्याभासोऽयम् । अनात्मपरत्वात् जनार्दनपदस्य द्रव्यत्वम् । गुणस्य गुणेन सह विरोधमुदाहरति सततमोघ । हे भूपते सततोऽनन्तरं मुसलेषु अनेकेषु अनासक्ताः बहवः परगृहक्ष्म पटगवो कौशेयाः कक्षिजपत्नीनां शाम्भवीनां क्षौमाः हस्ताः भवोत त्वोप दानोरे विद्यमाने सति सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कोमलाः जाताः । अत्र कोमलसुकुमारत्वभागुणयोः परस्परं विरोधः स च भवदृष्टिवशात् क्षमं गृहीत्वा [illegible] । गुणस्य क्रियया सह विरुद्धा कालभेदेन नारहति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

24S

नैरोध्यमुदाहरति पेशलोमेति। पेशलं कोमलं यदपि खलानां दुर्जनानां वचनं सत्त्ववितां तत्त्वज्ञानां मानसमन्तःकरणं दहति तितरां शोकशोषेण दहति परुषं रूक्षमपि सुजनस्य साध्वं मलयजरसवत् प्रमोदयति ग्रानन्दयतीत्यर्थः। ग्रत्र पेशलत्व परुषत्वयोर्गुणयोः दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः स च खलत्व सुजनत्वाभ्यां योगेन। गुणस्य द्रव्येण सह नैरोध्यमुदाहरति कौञ्च्येति। ग्रत्रौ कौञ्च्याद्रेः उद्गमः महत्पा याः हृदयः शैत्यात् तोयः हृद्यरूप पस्य भागस्य भागेभ्यो नानाभ्योजस्वलत् स्रुतनपञ्च पतनवत् स्रोतोजातः कोमलो ग्रजायत स भागेनः परशुरामः ग्रपूर्वः रागः ग्रनैतोमनो ग्रवचनाः इत्यर्थः। ग्रत्र कोमलत्वस्य गुणस्य कौञ्च्यादि द्रव्येण सह विरोधः स च भागेव मोहन्ना योगेन। क्रियया क्रियया सह नैरोध्यमुदाहरति पोयद्धेति। ग्राख्यातोपदं पदं चतुर्थीविभक्तेः। ग्रत्र. जङ्घाते च नाशं च कुरुते इति ग्रनेकक्रियाप्रयोगे क्रिययोर्विरोधः. नैरन्तर्येण क्रियाक्षेपात् पोयद्धेति; क्रियायाः द्रव्येण सह नैरोध्यमुदा-हरति ग्रपोमेति। मलयरसतुल्यं पदमेतत्। ग्रयं जलोर्मिः समुद्रः यावां जलानाँ एको मुख्यो निजस्वः स्वामी द्रोह हेतोः रत्नानांकोक्तः: इति हेतोश्च तृष्णया तदीयतां व्याप्तुं मनो येषां तादृशोत्साहोः येन ग्रपोक्षतः गुणिगतस्वः एनं जलोर्मिं क्षणात् क्षणमेव ग्रपास्यति इत्येवं को जानाति। मोदशं जलोर्मिम्? निजाः स्वीयाः या समुद्रो रत्नसम्पुटं येन क्षेत्रेण गतिः तदगतं ताम्यन्तो ग्लायन्तः तिमयो मत्स्याः नक्राश्च यस्मिन् तादृशं च। ग्रत्र यानीकृपयाः ग्रगस्त्येन कर्त्री समुद्रेण क्रियाश्च द्रव्येणविरोधः नरेनरोजस्य ग्रगस्त्यस्य समुद्रपानासम्भवात् नैरोध्यः ग्रगस्त्यतपः प्रभावोक्तशेषेण योगेन। द्योत निरोध्यभाव:। द्रव्यस्य द्रव्येण सह नैरोध्यमुदाहरति समेयोति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे क्षितीतिलकराजन् त्वयि लक्ष्मीर्नीरवे सीत शंकरस्य शिरस्य
प्रज्ञा शिवा जाय समूहः तत्सम्बन्धिन्या ज्ञाप्या नदी गंगा साऽपि
कालिन्दी यमुना भवति। कुतः? समयाः मताः ये मनंगजाः क
हस्तिनः तेषां मदजलस्य निस्यन्दः प्रवाहः स एव तोयं जलं यस्याः
तस्याः गोपेन्द्रांगात् सम्बन्धोदत्पर्यः। ~~ज्ञां समूहः यदं नेत्रजलानि~~
~~ज्ञाप्या यमुनात्~~ मृतेः। ज्ञत्र गंगायमुनयोः द्रव्ययोः परस्परं
विरोधः स च कालिन्दीपदस्य श्यामाभासत्वात् गोहतः शैव
विरोधाभासः। स्वभावोक्तिं लक्षयति स्वभावोक्तिरिति। स्वभावस्य वर्णनीय-
वस्तुमात्र गतस्य धर्मस्य क्रियादेः स्वभावोक्तिरित्यन्वर्थसंज्ञा। ज्ञर्थात्
तस्य क्रियादेः वस्तुनो। ज्ञसाधारणत्वेन धर्मं वर्णनं स्वभावोक्तिरिति लक्षणं।
ज्ञत्रापि ~~ज्ञमत्कृतेन~~ चमत्काराजनकत्वेन अलंकारसामान्य लक्षणाक्रान्तत्वेन च।
तेन गोरूपत्वं बलीवर्दे चासम्भवेन भुवेन सः।

मूत्रं मुञ्चति रोशनेन ज्ञपानेन तु गोमयम्॥ इत्यादेर्नालंकार्यत्वं।
त्वम्। स्वभावोक्तिमुदाहरति पश्चार्धेन। हर्षाक्षिप्तेत्यादिना।
शयनादुत्थितः तुरंगो ज्ञश्वः पश्चादंघ्री पोश्चमपादौ यस्य तादृशं
पृषुवंशः तस्य नीतः नम्रता तया विततं विस्तृतं ज्ञंगं शरीरं उच्चैः
ज्ञीलनेन ज्ञाधिपत्वा कृत्वा ज्ञमुग्नौ नम्रः कण्ठो ग्रीवा यस्य
तादृशः सन् उरसे मुखं ज्ञासज्य संयोज्य धूल्या धूसरां कोलनां पार्श्वां
स्कन्धकेशावलिं विधूय कम्पयित्वा घासग्रासाभिलाषात् ज्ञनवरतं
निरन्तरं चलन्तौ दोषतुण्डौ ज्ञोष्ठाधरौ यस्य तादृशः ज्ञतं शैलः शब्दायमान
हेषां कुर्वन् रुरुटे ज्ञतां मूत्रं विलिखति उत्सृजति। ज्ञत्र ज्ञश्वमात्रगतस्य
क्रियासंस्थानयोर्वर्णनात् ज्ञलंकारत्वम्। व्याजस्तुतिं लक्षयति व्याजस्तुतिरिति
मुखे ज्ञन्यथा निन्दा स्तुतिर्वा कोऽपमर्थवसानेऽन्यथा ज्ञवति स्तुतेर्निन्दा
~~निन्दायाः स्तुतेरपमर्थवसायेन~~ निन्दा निन्दार्थपर्यवसायेन स्तुतिः। सा
व्याजस्तुतिः व्याजरूपा स्तुतिः ~~व्याजरूपा~~ स्तुतिः। व्याजः कपट

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्तुतिपर्यवसायिनी निन्द्यमुदाहरति हे शेते।

त्वां विनेत्यर्थः। उपरोधः अनुरोधः। तेन वन्ध्यं शून्यं मनो येषां

मौलेः शेखरस्य मणेः उच्चैः नास्ति तथा लज्जानमनं विनैवोच्चैः

रमामन्तेऽपि लक्ष्मीं विना उच्चैस्त्व न मेरुरपि इत्यहं मन्ये यो

भवान् मुखशेते: युद्धाद्यनेकोपायैः रक्षन् त्यागेन उज्झितायाः पृथ्वीः

लक्ष्म्याः त्यागं दानं तनुतेस्म त्यागेनोत्तरयन् जेतारमपि तथा त्याग-

कृतावमानं त्याज्यमपि यस्याः पृथ्वयः त्यागे रक्तस्थितः स्थितेत्यर्थः

उज्झित। अत्र रक्षः उज्झितत्यागरूपः निन्द्यो व्याजेन महादातृत्वं ज्ञा

लक्षणावत्त्वेनाध्यानात् स्तुतिरिति व्याजेन स्तुतोऽपि निन्द्यपर्यवसायी।

निन्द्यार्थैकपर्यवसायिनी स्तुतिमुदाहरति हे शेते।

हे देवाजित् बोधियत्न युद्धेषु हे तोषये त्वत्तः त्वत्तोषविरोधेः

किंवा परोहिताधाने परोपकरणं गृहीतं व्रतं येन स: गृहीतव्रतः त्वत् तादृशः

परः पेडितोऽपि नास्ति यत् यस्मात् त्वाज्ञात् तृषन्तः तृषार्ताः ये

पान्थजनाः तेषां जलदानेन यः उपकारः तस्य वचनायां सम्यादन-

विषये वैमुख्येन पराङ्मुखत्वेन लब्धं गतं यत् यशः उज्ज्वलकीर्तिः

तस्य प्रो भोः महदौन्धत्यं तस्य दोर्दण्डेन निर्महणविषये मेरोः मर्क-

देशस्य साहायकं सहायत्वं हरया करोषीत्यर्थः। अत्र अनुज्ञस्य

स्तुतेः व्याजेन निन्द्यार्थोत्पादनात् व्यभत्कारोत्तरशयः इति व्याजस्तुतिपरः।

सहोक्तिं लक्षयति सेति। रक्तं चंदं यत् सहायत्वं

अतात् सामर्थ्यात् पेडवाधकं अत्रैकार्थाभिधायकं सः सहोक्तिलक्षणं

उदाहरति सहोक्ते।

सह दिवसलोचनशोभः दीर्घाः स्वाहतदण्डाः

सह मृगपतिवलयैः वाष्पधाराः गलन्ति।

तव सुभगपेडयोगे तस्याः उद्वेगगूढाः

सह च तनुलतया दुर्वहा जीवितेशा॥ इति संस्कृतम्

कर्पूरमञ्जरी सट्टके पद्यजेदम्। हे सुभग सुन्दर तवविरोगे पेडरे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ओष्ठशुष्काः तस्याः नासिकाशाः दन्तक्षताः श्वासाः दैवसदैनशोभाः सह दोषाः जाताः नाश्यो नेत्राम्बु तस्य व्याः क्रोधवलेयः रत्नसंज्ञेः सह गत्वित चतोवत् तथा जीवितशा नष्टत्वतया शर्वरी यद्धया सह दुर्बला जातेत्यर्थः। यत्र नासादन्तक्षतेषु यत्रमान्तेषु दोषत्वादीनां यत्नन्वयः शब्दः दैवसदैनशोदेषु तु तृतीयान्तेषु सह शब्दार्थान्वयबलात् बलादार्थः इति सहोक्तरलंकारः। विनोक्त्यलंकारं लक्षयति विनोक्तीति। अत्र पूर्वत्र यत्नन्वयौ यत्नन्वयं विना यत्नन्वयः सन् शोभनो न भवत्यशोभनः तथा नेत्रं नाशोभनः किन्तु शोभनः सा यक्षा हयत्नन्वयौ विनोक्तेरित्यर्थः। यत्नशोभनत्वमुदाहरति यक्षो यक्षि निशया रात्र्या विना शर्वरी चन्द्रः यत्नयोगः यत्नशोभनः इत्यर्थः शोभना विना सापि निशापि महत्तमः यत्नन्वयं विना यत्नशोभनेत्यर्थः। यत्र दैनशोदेन विना यत्नन्वयस्य चन्द्रोदयस्य शोभनत्वमुक्तौ तत्र विनोक्त्यलंकारः। शोभनत्वमुदाहरति कोगति। यत्रं नेत्रं सुनुः राजपुत्रः मृगेक्षणया यत्संगमनया विना विनोदेषु व्यवहारेषु यावनेन ओदति स्फुरति तस्याः प्रभया प्रकाशेन यत्नगत्भः चतुरः शोभनः इत्यर्थः तेन पुष्पस्फुटिना सुहृज्जनेन विना यत्नमुत्फुल्लिचन्द्रः तहत् सुन्दरः भवतीत्यर्थः। यत्र कृष्णलोचनया पुष्पसुहृदोश्शेषं च विना नेत्रं सुनुः विनोदव्यवहारचतुरत्वं चन्द्रसुन्दराशयत्वं च शोभनत्वं प्रतिपादयति तत्र विनोक्तिरलंकारः। चोरवृत्तं लक्षयति चौरवृत्तमिति। यः स्वकीयं पदार्थानां वस्तूनां विनिमयः सा चौरवृत्तिरित्यर्थः। चौरवृत्तं विनिमयं आक्षेपदर्शनेदं संज्ञा। उदाहरति ललनाकेलिरिति। यत्रं मरुत् वायुः उदेत्य कुसुमानि सञ्जातपुष्पाणां लतानां वल्लीनां यत्समं यत्नुपमं यत्नोदं चारुतरं भरं यत्पर्यं स्वयमेव स्वीकरोति। किं कृत्वा? मतं सम्मतं नाम्दं मोदं दत्वा लतानां यत्पल्लवानां पान्थानां इदं इदृशं सहसा यत्नाय हत्वा यत्रियन्त्याश्च भावे: कोदतं रोदनं मोहो विरहेणेति एतेषां व्यतिक्रमं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सम्पर्कं ददाति योजयेत्यर्थः इति शेषः। अत्र हर्षार्थे लोहितेन तस्य रागोद्गमस्य निमित्तम्। अत्रार्थे उदाहरणमाह। व्याधिव्याधीनां न्यूनानां निमित्तम्। न्यूनेन उनस्य निमित्तं उदाहरतीत्यनेनेति। ये पश्य दृष्ट्वा दर्पयुक्तो बलगर्वितो यो व्याधवरविसरः शबरीनि शत्रुवीर-समूहः तेन सम्मुखे युद्धे नानावर्णैः रक्तैः एकैकपक्षैः उद्गतैः उड्डीनैः दाक्षिणिनायकस्य भयंकरशब्दमुक्तान् उद्धतान् ताडनानि स्वीकृत्य निर्गतो विपुलस्नायो विशेषेण गतात् ताहशः गीतस्य व्याख्यानस्य विधिः स्वीकारो यस्मात्। ताहशी इयं वसुन्धरा भूमिः निर्मीर्णा दत्ता व्यर्थात् तुभ्यमेवेति भावः। अत्र द्वयूनैः द्वाभ्यां उद्गताः वसुन्धरायाः निमित्तभूतस्य ये वीरा व्याधाः। भाविकनामानमलंकारं हेत्वा लक्षयति यत्पक्षाः इति। भूता एवंकालिकाः भाविनः उत्पत्स्यमानस्य भावाः पदार्थाः तेषां यत् यत्पक्षाः इव हेतवन्त लौकिकैः यत्पक्षोपपत्तये ज्ञेयत्वेन्यन्ते तत् तत्कालदर्शनवत् भाविकालंकारः उदाहरति व्याख्यातेति। हे कान्ते अत्र अत्रनयोर्नयनयोः यत् अज्ञानं कज्जलं दत्तमासीत् तयुक्ते तव लोचने लोचनहर्षं करयामि भावी भूषणानां अलंकाराणां प्रसारः समूहो यत्र तथाभूतां तव व्याकृतिं साक्षात्कुर्वे। अत्र हर्षार्थे भूतस्य अज्ञानस्य अनार्थे भाविनो भूषण-सम्भारस्य च यत्पक्षतयाभिधानेनेति भाविकनामालंकारः। काव्यलिंगं लक्षयति काव्यलिंगमिति। काव्यमिव यत् लिंगं काव्यलिंगं तत्रेशात्वोत्-यत लिंग ज्ञानतनाय काव्यपदम्। लिंगमत्र हेतुः हेतुस्वरूपं च ज्ञापकपुरोगे सिद्धाधिकृतार्थत्व हेतुर्भवति साधकः। कारको ज्ञापक इति द्विरूप खेऽप्युपादेयत्व। अत्रापि यमत्रीति हेतुत्वमलंकारालंकारं चाहमत्वेन तेन दण्डेन घटः इत्यादौ यमत्कारामावान्न काव्यलिंगत्वम्। हेतोः वाक्यार्थतामुदाहरति व्याख्यातेति। हे पुरो नेत्रपुरो नेत्रव्यं पुरो स्थितिम् कालिकापि जन्मनि यत्तं त्वां ज्ञातो न ज्ञातवान् नमस्कारं न कृतवान्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

250

कथं ज्ञानोत्पत्तिरित्याह । इदं मया चक्षुर्भ्यां शमीयेत्यादिश्रुतेः लिंगात् ज्ञायतेऽतं ज्ञानोत्पत्यर्थः त्वत्प्रसादे सति मुक्तिलाभेन शमीशे-त्यत्रेशनादीनि भावः सम्पीत इदानीमपि नमनमुखः ज्ञेयं ज्ञानतुः शमीशस्यरूपः देहाभिमानरहितः इत्यर्थः ज्ञेयेऽपि ज्ञानसाधनेऽपि ज्ञानोत्पत्ति मुख्यत्वं पुनर्देहाप्त्यभावेन ज्ञेयेऽपि प्रणमनभावः हे मदेरा नादेयं ज्ञप्यार्थत्वेऽपि भवता ज्ञातव्योमित्यर्थः । ज्ञत्रपुत्रा क्षोन्यर्थं नाहं भवन्तं प्रणतवान् ज्ञेयेऽपि ज्ञप्रणमनेतभाव् इत्यनान्तर्याच्यदार्थिकेन ज्ञनमनं ज्ञप्यार्थे हेतुः ज्ञत्पति ज्ञानमनद्रुपजन्यं दुरितक्षयं नाशनीय-मित्यर्थः तथाच श्रुतमानिज्ञानोत्पत्तिमनसा हेत्वोः लिंगाद्देवनसाधुत्वे, वाक्योरर्थतोति काव्योलिंगमलंकारः । हेतोरेकपदार्थतामुदाहरति ज्ञणमीति । मालतीमाधवे पद्यमेतत् । रे पाप ज्ञणधिनोनां ज्ञोतिमतीनां साध्वीनां सतीतो यः पोद्दासासः तेन व्यभिगेन ज्ञरेः लोलतोशीर्ष-पुष्पैरेनेरपि मत्वपुः ताम्यति ग्लायति तत्र तस्मिन् वपुषि मालती-शरीरे वध्याय शास्त्रमुपोद्यपत: चालयतः तत्रोशमीति मूर्धनि एवः ते करालो भुजः बाहुदण्डः ज्ञमाज्ञे ज्ञमाले मदद्दण्ड इव पततु इत्यर्थः । ज्ञत्र वपुषि शस्त्रं मुपोद्यपत: इति शास्त्रोपक्षेपरूपो ज्ञर्थः भुजपातेहेतुः इति काव्योलिंगमलंकारः । हेतोरेकपदार्थतामुदाहरति भवेति । सिद्ध-ज्ञसाधन ज्ञात तत्त्वज्ञानस्य साध्यत्वेनोक्तीयम् । हे भवोद्भूलन भवतोलेपन भवते भद्रमस्तु कल्याणं भवतु हे कृष्ण भवते भवतेः श्रुतमस्तु शिवेसुताकान्तस्य शिवस्य ज्ञत्रालयः शास्त्रादृ तस्मालंकृतिं शोभनपरम्परां सोपानपोक्तं इ. तस्याः शोभतेत्यर्थः ज्ञत्र ज्ञस्मिन् ज्ञद्वैत ज्ञमाधवेन सेवया तोषितेन निभृत शिवेन मुक्तां भवो-द्भूलनायेनां भवतां या सपर्या सेवा तत्सुखेन तदानन्दुरुप्रलोकः उत्कर्षः तद्भद्वैदिति तलाशेन सोऽहमस्मि सोऽहमस्मि इत्यादि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उदात्तं लक्षयति उदात्तोऽरिति । उत्कर्षेण ग्रहीयते गृह्यते स्मेत्युदात्तम् कर्मणि क्तः उत्पूर्वः वक्तुः ध्वनेरोष्ठ्ये सम्पत् समुच्चारणत्वम् । उदाहरति मुक्ताः इति । चेदुषां पण्डितानां मनेषु हृदयेषु ये मौक्तिकदामो गीतानि चर्चितानि सम्मार्जनीभिः शोधनीभिः दासीजनेन हृताः ध्वनसारिताः ततः काले प्रांगणभूमि मध्यं मन्दं यथा स्यात्तथा चलन्त्यो धावन्तो वान्ताः वीतयः तथा भक्तिलक्षणया प्रणालक्रमेण ध्वस्ताः ध्वस्ताः मुक्ताः मौक्तिकानि इवात् दीर्घमनीजेषु शैवलेषु चर्मेषां ते केलिमुक्ताः क्रीडार्थं पतिताः क्षीराः यत् वर्षति तत् भोजनृपतेः दानात् त्यागात् लीलायितं क्रियते । अत्र चेदृदृष्टान्तात् उत्कर्ष सम्पत्ति वर्णनात् उदात्तालंकारो यम् । अथ व्यधिकरणमुदात्तं लक्षयति मङ्गलादिति । अंगेति वर्णनीये अर्थे सहितां साम्यादिनीरालं यत् उत्कर्षकं अंगत्वं वर्ण्यते तदपि उदात्तम् । उदाहरति तदिदमिति । तत् रक्तवर्णं वर्तते यत्किंत् रक्तेऽपि तेनसत् वाङ्मात्रसहायः वाङ्मात्रसहायः शोणः रक्तवर्णं चकार । अत्र वीरो रसः वीररसस्य वर्णनीयस्य ~~प्राप्तस्य~~ वर्णनीयस्यार्थस्य अंगत्वात् । अथ समुच्चयं लक्षयति तत्सिद्धौ इति । एककेन उदाहरणे सिद्धे सति यत् उदाहरणं साध्यकार्यं कारणान्तरं तत्समं कार्यसिद्धिकरं भवेत् स्यात् समुच्चयालंकारः । उदाहरति दुर्वार इति । मयूरसूनोः शंकुकस्य चमत्कारकारीति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्थितम् । कः- मार्गणः कामबाणः दुर्वारः दुःखेन वारयितुं शक्यः प्रियतमः कान्तः दूरे प्रवासात् इदे अस्ति अतः उत्सुकं दृष्ट्वा प्रेक्षणकौ- तुकं येन स्नेहः गाढमौनशायितं अयः नवं नूतनं काजः अस्ति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वस्तुनः एकेनैकत्र क्रमेणासम्बन्धो यत्र सः प्रथमः पर्यायालंकारः। एकमेनैकत्र भवतीत्यस्योदाहरणं दर्शयति। भल्लटशतकेऽप्यस्योदाहरणम्। हे कालकूट उत्कट-विष उत्तरोत्तरं नैनोशेषं यदं स्यादं मत्पां नाइशो इपमाश्रयोत्थितः तव केन उपदेशेन यत् यद् यद्यं एजनस्य सम्मुखस्य हृदये एभ्यनन्तरं एनन्तरं वृषलक्षणः शंभोः कण्ठे एभ्युना रत्नानां दुर्जनानां नाम्ने गुरवे नमसीत्यर्थः। एत्र कालकूटस्य वस्तुनः एकस्यानेकत्र नाशे प्रयोजकं किंचिदपि नोक्तमेते भवत्युदाहरणं एभ्यात् एकस्य कालकूटस्य कुमेणानेकत्रास्थानेः। उदाहरण-त्वमाह विम्बाष्ठ एनेति। भवसाइशोल्लिखति पद्यमिदम्। हे तन्वि यदं ते तव बिम्ब सदृशे नेत्रे एव रागः अदृश्यत हे मृगशावाक्षि एभ्युना एव रागः तव हृदये ऽपि लक्ष्यते दृश्यते। एत्र एकः एव रागः क्रमेणानेकत्र नेत्रे हृदये च भवतीति पर्यायालंकारः। एकमेनैकत्र क्रियते इत्युदाहरति तं लक्षयति। बिम्बमरुणत्वोल्लासं पद्यमिदम्। तत्र

तत्रेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम्।
बिम्बाधरे चेषामिनेत्रोशतं कुसुमबाणेन॥ इति संस्कृतम्।

श्रीसहोदररत्नाभरणे श्रीविष्णौ एकरसं तत्परतया यावत् तत्रेषां प्रसूनानां हृदयं कुसुमबाणेन कामेन चेषामिषां मोहनानां बिम्बसदृशे एभ्यरागे नियोजनमित्यर्थः। एत्र एकस्य हृदयस्य एनेनैकत्र श्रीविष्णौ नेत्रे च क्रमेणो सीत भवतीत पर्यायः। एनन्योक्तं पर्यायं लक्षयति एभ्यः इति। ततः पूर्वस्मात् पर्यायात् एभ्यथा वैपरीत्यं एभ्यो एभ्यनन्तर पर्यायः इत्यर्थः भवत्यर्थे उदाहरति मधुरिमेति। एभ्यहो महदाश्चर्यं मधुरिम्णा माधुर्येण रोचकं मनोहरं रत्नानां दुर्जनानां वचो वाक्यं प्रथमं पूर्वं पुष्पभूतं वमनोत्थं एभ्यनन्तरं तदेव वमः एभ्यन्तर्गतं उपरि याप्तं सत् हालाहलं विषमेव भवति। कीदृशम्? मोहेन मोहजनकम्। एभ्य

CC-0. Rajiv Gandhi Sanskrit University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि बाला नवान्तरूपः मन्मथस्य मदनस्य सुहृत्
मित्रं कृतान्तो यमः रुक्मः रुक्मवान् राजा नयनयोर्नेतुमशक्यः शक्यः
न चतुराः नागरकाः चातुरपदे रुकुशलाः इत्यं प्रति शब्दे सर्व-
भक्ति पीडादायी निरर्दः रेफयोर्वियोगः कथं नु सोढव्यः सहनीयो
भविष्यति। अत्र निदर्शनालङ्कारत्वं नाम ईदृशार्थस्य वस्तुनः
सम्बन्धः तदुक्तौ विवक्षायां इतीत्थंप्रकारयोर्हि कारणत्वमपि उपपद्यते
इति समुच्चयालंकारः। रुक्ष एव समुच्चयः सतां योगे रुक्षतां योगे
सदृक्षतां योगे च चर्चयिष्यति इति नपुंसकत्वाद्वेत्ता शून्यहेतोरिति शेषः
तत्र सतां योगे समुच्चयमुदाहरति कुलीनेति। हे राजन् कुलं रुक्मोल्लं
तेनोज्ज्वलं मूर्तिः रुक्मकान्तिः भद्रा श्रेष्ठा भोतः प्रोद्यः शुभशीलनी वेदरुक्मी
शोभना भुजयष्टिः रुक्मं रुक्मितशोभितं लक्ष्मीः स्फीता रुक्मेदृक्ष रुक्मुरा
प्रभुत्वं रुक्मोण्डनमुक्तिष्ठितं रुक्ते भावाः पदार्थाः रुक्मेतसुभगाः स्वभाव-
सुन्दराः सौम्ब रुक्मभिः भावैः रुक्मं इच्छमानो जनः भुवर्गं दर्शनीयमनं
रुजति रुक्नोति तव नु रुक्ते भावाः रुकुशाः दर्भजातिबन्धकाः सन्तीत्यर्थः।
रुक्त निर्मलकुलरूपे दर्भे तद्भावहेतौ सत्येव मदमूर्खादिकमपि। इत्युक्तेना-
पात्तमिति समुच्चयालंकारः। रुक्तमेव हेतुं सद्योगे चर्चयिष्यति इत्याह
रुक्त सतामेव योगः पूर्वोदाहरणे तु रुक्सतामेव योगः सदसद्योगे उदाहरति
रुक्शीति। भर्तृहरिणेन नीतिशतके पद्यमिदम्। रुक्शो भन्ने सेवकस्यूसरो
योगस्तेजाः क्षोभनो क्रान्ता गोलतैवनता। नहनाकृष्टा सारः काकार-
निगतनालिं पद्महीनं स्वाकृतेः शोभनाकृते मुखं वदनं रुक्मुरं
विद्याहीनं प्रभुः धनपराधः धनलुब्धः खलः दुष्टः कृतोपकारात्
एतानि सप्त ये मनुष्याः शल्यानि बाणतुल्यानीत्यर्थः। रुक्त रुक्ष-
शोभारूपे व्यधा हेतौ सत्येव गोलतैवनतादीनां रुक्मिन्यादिकमपि
व्यधा हेतुत्वेनोपात्तमिति सदसद्योगे समुच्चयः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्योन्यं समुच्चयालंकारं लक्षयति स त्वन्यदपि। यः गुणैकेषयः
युगपदेकक्रियो भवति स गुणैकेषयः समुच्चयः। गुणयोः
यौगपद्यं क्रियायाः यौगपद्यं गुणैकेषयाः यौगपद्यमिति त्रीण्येतानि
समुच्चयः। तत्र गुणयोः यौगपद्यमुदाहरति विदीर्णेति। हे नरपति
विदीर्णं रिपुखण्डितं सकलानामवनीनां कृतं येन तथाविधं इदं तव
बलं सैन्यं व्याप्तशौर्यं विमलं निर्मलं चन्द्रमावत् तीव्रप्रसन्नानां
कृष्णानां मुखानां मोचनानि जातानि। अत्र विमलत्वमोचनत्वयोर्गुणयोः
यौगपद्यमिति समुच्चयालंकारः। रिपुक्षयोः यौगपद्यमुदाहरति विक्रमेति।
वर्णाये चतुर्थे श्लोके तथा चक्षोभदत्। अथेति। तथा रिपुक्षया उर्वरया सह
मे मम एकपदे अकस्मात् एवं उत्सवः विपक्षाणां विद्रुतः उपनतः
जातः अद्रीणां दिनैः नवनागेश्वरोदयात् रम्यैः भूतं भवितव्यं
निरातपत्वरम्यैः व्यातपयोरुत्पत्तिरम्यैरित्यर्थः। अत्र उपनतो भवितव्यं
चेति रिपुक्षयोः यौगपद्यं चमत्कृतगम्यमिति समुच्चयालंकारः।
गुणैकक्रियोर्यौगपद्यमुदाहरति कलुषेति। हे महीपतेऽनुरक्तिन-
मेकैकसादरा स्वेतकमलतुल्या श्रीः शोभायास्य तादृशं तव चक्षुः
व्याप्तेषु शत्रुनिषेषु अकस्मात् कलुषं जातं तेषां राज्ञां वपुषि
व्यापदां विपत्तीनां कथाभिः प्रस्फुटं द्योतनेन। अत्र कलुषत्व-
पतनयोः गुणैकक्रियोः समुच्चयः। तत्तत इषमिति कलुषेति च
द्युतेर्गतीति च। अत्र वैधर्म्यमूले व्याक्षेपमूलैव एष समुच्चयः इति
रुद्रटः व्याहृ तन्मन्दम्। द्युतेर्गतिरिति इत्यादौ सामानाधिकरण्येन
क्रियेषयोः समुच्चयत्वादर्शनात्। कैयटस्तु सामानाधिकरण्येऽपि एष समुच्च
इत्याहुः तदपि न सम्यक् कृत्यप्रयोगस्य भावात् समुच्चय इत्यादौ
इत्यादौ वैधर्म्यमूलेऽपि क्रियेषयोः समुच्चयत्वदर्शनात्। समाधिमन्त
अलंकारं लक्षयति रत्नेति। रत्नेत्यनेनोक्तं वस्तु यत्क्रमेण काल
[illegible] अथवा समुच्चयः इत्यर्थः। रत्नस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेदरोतः चक्षेपः। करोत्पर्षे उदाहरोत तद्गेहमिति। धन्यालोके उदाहृतमिदं पद्यम्। ग्रयं खेजः मुदामा देवस्य: इयतीं भूमिमनल्पां समारोपितः इत्याश्चर्यं तत् श्वश्रूः गेहं गता गत्वा भोजनस्य रन्धनेन्ध माक्षीत् इदानीं तु देवः स्वगात् लब्धः चारुः ग्रवन्त्याशो यस्य तादृशं सौन्दर्यं जातमित्यर्थः। सा पूर्वदृष्टा जरती जरद्धेनुः गौरेवासीत् इदानीं तु गजानां करेणां चटाश्रेणयोः नवीकृत सुधाः मृदुलत्वेन; तद्वत् ग्रासीत् इदानीं तु मधुस्वरं योषिता मँगनानां रंगीतकं गायनं जात मित्यर्थः। ग्रत्रैकस्मिन् खेजे तद्गेहतन्भोज्यादीनामनेकेषां सम्बन्धे दिवसैरीति क्रमेणान्वे निर्देशः। ग्रत्र पोतृप्तलंकार शंकां वारयति ग्रत्रेति। ग्रन्यस्यैव वस्तुनः हानं स्वीयवस्तु समर्पणं उपादानं परकीय वस्तुग्रहणं तयोः ग्रनेकोक्तत्वात् ग्रनेकवृत्तिस्तंकारः वीरवृत्तलंकारः। ग्रनुमानालंकारं लक्षयति ग्रनुमानमिति। साध्यसाधनयोः पदवचनं तदनुमानम्। साध्यं वह्न्यादेः। साधनं धूमादेरित्यर्थः; साध्यत्वेन साधनत्वेन च ज्ञोतपादनमनुमानालंकारः इति भावः। साधनपदार्थमाह पक्षधर्मेत्यादिना। पक्षधर्मत्वेन ग्रन्वयित्वेन व्योतरेकित्वेन च त्रिरूपो हेतुः साधनपदेनोच्यते यत्रानुमिनोति सः पक्षः यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः तत्र हेतोर्वृत्तित्वं पक्षधर्मत्वं सपक्षे हेतावृत्ति ग्रन्वयित्वं विपक्षे हेतोरवृत्तित्वं व्योतरेकित्वम्। ग्रत्रिं हेतुमति पर्वतादौ ग्रारोपरूपः वह्न्यादेः ग्रनुमागव्यवच्छेदो ज्ञेयः साध्यसम्बन्धः साध्यत्वमित्यर्थः। उदाहरोत यथेति यत्रोत्थ ग्रत्र दृश्यमानाः लहरीवल्लयचलाश्चलाक्षेण्यः यत्र यस्मिन् विषये लक्ष्य भ्रुवं भ्रुकुटिं व्यापारयन्ती कटाक्षं कुर्वन्ती तस्मिन्नेव ग्रभी मर्ममेदिनः मारणः कामबाणाः सन्तनं पतीत तत्र दोषसम्बन्धेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रवर्ती क्रोधनः क्रोधशीलः तेदृग् पक्षीकृतः यथा धनुर्यस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नत् यथा स्यात्तथा औच्चैतेषु चुगदि योजितेषु शेषु अंगेषु लेखनक्रि-
स्त्रि: श्यामः श्वासो न्मोचनानां श्वसतः पुंसो यावतीत्यर्थः। अत्र ईर्ष्य
रूपतानिपतन मर्मभेदि बाणकलसत्भ्व्यापारस्थानकत्वं साधनं पञ्चवृत्ति-
त्वेनोक्तं यथार्थे श्वसतः तादृशमदनधावनरूपं साध्यमुक्तं पञ्चदश्यां व्याप्ति:
सूचिता। पूर्वार्धोक्तहेतुना श्वसतः तादृशमदनधावनस्य साध्यस्य साधनाद-
नुमानालंकारः। विकल्पे विषयये नकिंचित् वैचित्र्यं नकोऽपि चमत्कारः
इत्यर्थः किन्तु साध्यसाधनवचनकृतमेव वैचित्र्यमिति नविभागो न कृतः
पौनरुक्त्यनामकमलंकारं लक्षयति नैवशेषणेति। यत्र यस्मिन्नलंकारे साकूतैः
सोद्भावैः विशेषणैः विशेषस्य पौनःपुन्येन पुष्टिः सा पौनरुक्त्यालंकारः। पौनरुक्त्येति
सकूतार्थमुपकरोतीति पौनरुक्त्यः सोद्भावशब्दः सोऽभिप्रायो यस्मिन्निति पौनरुक्त्यः
उदाहरति मैद्योजसः इत्यादि। किरातार्जुनीये तृतीये सर्गे पद्यमिदम्। धनुर्भृतः
भयः तस्य दुर्योधनस्य विधाने श्रद्धुरोः द्रोणस्यापि स्तोत्रितुं वर्तुं
वाग्मिनो न। कीदृशाः मैद्योजसः? तेजस्विनः इत्यर्थः मानधनाः मानिनः
धनार्जिताः धनयुक्ताः संपत्तिं लब्धकीर्तयः न संहृताः नष्टाः न
भेदवृत्तयः तेनायं दुर्योधनो रुदमूलो दुर्जयः इति व्यंग्यम्। अत्र मैद्योजसः
इत्यादिविशेषणानां धनुर्भृतः इति विशेषस्य पौनःपुन्येन तेन पक्षधानस्य
दुर्योधनस्य श्लाघनशीलः स्तौतीति पौनरुक्त्यालंकारः। श्वसृक्षार्थस्य
श्वसृक्षार्थकत्वस्येत्यर्थः। तत्साधने तथापीति बहूनीति सूत्रेविशेषेण-
गिति बहुत्वं विवक्षितमिति भावः एवगुणत्वात् उक्तादाहरणवदुपादान
वैचित्र्यमिति श्वसृक्षनोसिद्धमिति शेषः न तु दोषाभावत्वमात्रमेव इत्यलंकार-
कथने गौरवात् पतितः एवं च सोद्भाव विशेषणोपादानं श्वसृक्षलंकारे
भवतीति भावः। एतत्पर्यन्तमेव मम्मटाचार्याणां कृतिः यदुक्तं 'कृतिः
श्री मम्मटाचार्य वर्यैः पौनरुक्तावधिः। अत्र परः कृतिः शेषो विधायत्वाह-
सूत्रिण। व्याजोक्तिं लक्षयति व्याजोक्तिरिति। उद्भटस्य स्फुटस्य
वस्तुरूपस्य छद्मना कपटेन यत् निगूहनं गोपनं सा व्याजोक्तिः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्याजेनोक्तिः व्याजोक्तिरित्यन्वर्थं संज्ञा। निगूढमपि गुप्तमुद्भटमपीत्यर्थः
रूपं स्वरूपं कपमपि लिंगादिना प्रोक्तं स्फुटं दृढमना येन केनापि व्यवहारेण
व्यपदेशेन गुप्तमुपपद्यते गोप्यते। उदाहरति शैलेन्द्रेति। भवानीशंकरयोः नैवोह-
वृत्तान्तवर्णनमिदम्। शैवः शंभुः वः युष्मान् गुप्तवतात् रक्षतु। कीदृशः?
शैलेन्द्रेण हैमाद्रिणा प्रीतमाद्यमानं दीयमानं या गिरिजा पार्वती तस्याः हस्तस्य
उपगूढं सम्बन्धः गावे सः प्रत्यूषः तेन उल्लसत् गुप्तविभवत् यत् रोमाञ्च्या-
दिकं तेन विसंष्ठुलो व्यग्रहस्तः स चासौ गुप्तलिंगविभवव्यासंगतया
भंगेन व्याकुलः व्यस्तश्च शैलान्तःपुरैः हैमाकुन्ची जनैः बन्धादिभिश्च
दृष्टः भगवान् शिवः। हा नु हिमाचलस्य शैत्यं करेणः शैत्यं गुप्ताश्चर्यजनकत्व।
गुप्त पार्वतीकस्पर्शजन्यस्य सात्विकभावस्य रोमाञ्चोदयः हैमवत-
करस्पर्शनिमित्तकत्वेन कैतवात् व्याजोक्तिरलंकारः। पीरसंख्यां लक्षयति
किंचिदुद्दीति। गुप्त पृष्ठमपृष्ठं वा इति विभागः गुप्तवत् सर्वं लक्षणं तथा च
किंचिद् वस्तु पृष्ठमपृष्ठं वा कोपतं रत्नव्यतिरिक्तं पीतवादितं सत् स्वव्यवहारेण
स्वतुल्यं गुप्तं वस्तु व्यवच्छेदाय मत्तकलभेत पर्यवस्यति सा पीरसंख्यालं-
कारः। व्यवच्छेदाय व्यावृत्तये पर्यवस्यति पर्यवसानं प्राप्नोति सा पीरसंख्या गुप्त च
कथनं प्रश्नपूर्वकं भवति तदन्यथा गुप्तप्रश्नपूर्वकं च पीरदृष्टम्। व्यवहारमानस्य
व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता व्यंग्यता वाच्यत्वं शाब्दत्वं। इदमत्र कथं
पीरसंख्या प्रश्नपूर्विका गुप्तप्रश्नपूर्विकेति चेदुच्यते सापि प्रतीयमानव्यवच्छेद्या
वाच्यव्यवच्छेद्या चेति द्वयोरेव भेदयोः इत्यर्थः। यत् कौतुकातिशयोत्पन्नता
इतरव्यावृत्तेः तत्रैवालंकारः। प्रश्नपूर्विकां वाच्यव्यवच्छेद्यामुदाहरति
किंभूतमीक्षते? किमासेव्यमीक्षते। पुंसां नयनमासेव्यं कीदृशं? पुंसौरेतो
गंगायाः गुप्तनदं उत्तमं सौन्दर्यं समेतं तदीक्षत्यर्थः रत्नकान्ते
दृषदं किं वान्यत् कौस्तुभभृतो विष्णोः वक्षःपुरुषं पादयुगं नागेन्द्रगणादिः
गुप्तार्च्यं किं पुरुषं नचार्चं। गोमेदलक्षणं किं कक्षणदमा नरेंद्रादेः
यत्र पुंसौरेत सौन्दर्यादेरुत्प्रासस्य प्रोक्त्या चेतोः मनः तेनसौन्दर्यविमुग्धेन
रूपगुप्तरूपोपेत गुप्तमीक्षत समर्थ मनतीत्यर्थः। गुप्त गंगातटादेः सेव्यत्व-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं शास्त्रपुराणादिना ज्ञानगतमपि तदवगमाय इदं पद्यमुक्तं किन्तु
गंगाभिन्न नदी तटादेरसे व्यत्यादेशतिपदकम् गंगा तटादेः ऐक्यत्वादिनमुक्त
मिति पौरस्त्येपम्। ज्ञान किमासेव्यमित्यादेरुत्तरपूर्विकेयम् ज्ञानोपमान-
व्यवच्छेद्यां पौरस्त्यामुदाहरति किं भूषणमिति। ज्ञान नीचे सुष्ठं
शोभनोशभूषणं किंतूपशः कीर्तिरेव रत्नम्। कार्यं कर्तव्यं किम्?
ज्ञायं चारितं शीलं। सेवितं सुष्ठु [illegible] किम्? तदोजः
व्योमाकाशादि ज्ञानरहितं चक्षुः किम्? शेषजनमुखेः न केनं
त्वदन्यः त्वदन्यः सदसत्विवेकं उत्कृष्टनिकृष्टविभागं को जानाति
न को मीत्पर्यः। ज्ञान पशः पशुतेः भूषणत्वादिकमादेत, सर्वत्रगत-
मेनेति न सर्वगमाप इदं पद्यमुक्तं किन्तु पशोरिव रत्नत्वादे-
भूषणत्वादिकं व्यवच्छेद्यमिति उत्तरपूर्विका मेयम्। ज्ञानउत्तरपूर्विकं
ज्ञानोपमान व्यवच्छेद्यां मुदाहरति कौटिल्यमिति। हे जयसि ते तव कच-
निचये केशसमूहे एव कौटिल्यं वसति न तु हृदये। कौटिल्यमत्र वक्रत्वं कपटं च
कार्यगणाद्यदेतेषु हस्तपादेषु पल्लवेष्वेव रागः न परपुरुषे। रागो ज्ञान
रोमनाशीतिश्च। कुचयुगले एव कठिनत्वं न तु हृदये। कठिनमत्र दृढता
निर्दयत्वं च। नयनयोरेव तरलत्वं न मनसि। तरलत्वमत्र चञ्चलत्वं
ज्ञानचापेक्षोत्वरत्वं। ज्ञान कथनमनुमानपूर्वकमिति शेषत्वमूह्यम्।
ज्ञानुमानपूर्विकां नाद्यव्यवच्छेद्यां मुदाहरति मौलिरिति। योषा बहुज्ञा महतां
महापुरुषाणां मौलिमालोन्नतः मेरौशैल एव न विभवे ऐश्वर्ये व्यसनं
रोषः शास्त्रे एव न युवतिरूपे मात्रात्रे चेन्ता यशस्येव न वपुषि
पीडेष्यते इत्यर्थः। ज्ञान कथनमनुमानपूर्वकमिति ज्ञानुमानपूर्विकेयम्।
कारणमालां लक्षयति यथोत्तरमिति। यथोक्तं उत्तरमुत्तरमर्थ इति
पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता कारणत्वेत् तदा कारणमालालंकारः। इद-
मुत्तरलक्षणं नरस्य पात्रे कारणत्वेऽपि बोध्यपेयम्। उदाहरति
जितेन्द्रियत्वमिति। पद्यमिदं सप्रमोत्लासे व्याख्यातम्। ज्ञान
जितेन्द्रियत्वात् विनयः ततो गुणज्ञता ततो जनानुरागः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्मात् सम्पदः इति पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात् काव्यलिङ्गम्।
हेतुमता सार्धमभेदो हेतोः काव्यस्य यत्रेदंतो ऽभिधानं क्रियते
हेत्वलंकारः इति हेत्वलंकारस्तु न लक्षितः यस्मिन्निति शेषः
यत्रापूर्वनिषेधादिरूपः रूपः उदाहरः चर्वणीयः न भूषणतामलंकारतां
महति चमत्कारित्वाभावात्। यथा। वसन्तवर्णनोदयम्।
अविरतं निरन्तरं कमलानां पद्मानां विकासश्रीः समृद्धः ये उत्पलेषु भ्रमराः
तेषां मदरुतः कोकिलानामानन्दकृत् लोलोत्कण्ठाधाः कृतः रम्यो
रमणीयः यत्र वसन्तसमयः कालः सम्पृक्तः रतेः उद्गच्छतीत्यर्थः
इत्यत्र कोमलानुप्रासमोहेनैव काव्यरूपतां भामहादयः समामनन्ति।
पुनः हेत्वलंकारकल्पनया रीतिपूर्वोक्तं काव्यलिंगमेव हेतुः
हेत्वलंकारः। उत्प्रेक्षालंकारं लक्षयति किंचेति। यत्
वैचित्र्यं उत्प्रेक्षणं क्रियया क्रियाहेतुना वस्तुना हेतोः पदार्थयोः मिथः
साम्ये जन्ये वैचित्र्यं चमत्कारः तदुत्प्रेक्षालंकारः। उदाहरति हंसानेति।

हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते उत्पलस्थानां हंसैः।
उत्प्रेक्षणमेव रसे उत्कर्षं केवलं करोति॥ रीतिसंस्कृतम्।

श्रीः शोभा सार्यते उत्कृष्टा क्रियते करोति गुरुकुर्वन्ति। उत्र
सरो हंसयोः साम्यं शोभाजनकत्वात् उत्प्रेक्षणालंकारः। द्वितीयं
उत्प्रेक्षणालंकारं लक्षयति उत्प्रेक्षेति। यत्र प्रकृतालंकारो उत्प्रेक्षते-
मानतः प्रकृतस्य उत्प्रेक्षणं कल्पनं तत्प्रथमः उत्प्रेक्षालंकारः प्रसरकृत् उत्प्रेक्षणं प्रकृते
रीति उत्प्रेक्षाभावं पुरोयं पटुरं चित्रयन् सहृदयः उत्प्रेक्षालंकारः। तद्यथ-
उदाहरणं लक्ष्मीकृत उदाहरति यथा इति। ध्वन्यालोके यथोदितम्।

योषाजङ्घाहरितदलताः कुतोऽस्माकं व्याधकृत्तपरस्य।
यावन् लीलालसमुखी गृहे पोरश्चक्रमते स्नुषा॥

रीति संस्कृतम्। केनाचिं योषाजं रति जरद्व्याधस्य उत्प्रेरितम्। हे
योषाजङ्घ योषाजङ्घकल्पः हरितदलताः व्याधकृत्तपरस्य [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Shastri Pothana

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतस्माकं कुतः सम्भाव्यन्ते यावत् कुटिलाः चंचलाः श्यामलाः कुटिल केशाः यत्र तादृशं मरणं यस्याः एवंविधाद्दुःखा दुःखभार्यं गृहे परिवर्तन्ते परिभ्रमतीत्यर्थः वधूसमासक्तो मत्सुतो मृगयार्थं न गच्छतीति व्यज्यते अत्र हीत्यनन्तरं व्याधकुलोनामद्दुःखभार्यो भूत्वेन ताः उपरक्त रीते केचूद्- वचनं उक्तेन उत्तरवाक्येन कुतो नीयते इत्युक्तमालंकारोऽपह्नुतं काव्यलिंगं भवितुं अर्हतीति। उक्तस्य हेतुवचनस्य तादृग्नानुपपत्तेः हेतुत्वा- नुपपत्तेरित्यर्थः। हेतुर्हि यथा भवेत् जनको ज्ञापकश्च तत्र उक्तस्य हेतुवचनं न जनको हेतुः किन्तु ज्ञापकः ज्ञापकहेतोश्च न काव्यलिंग- विषयतेति भावः यतोऽनुमानमिति उक्तं अनुमानालंकारोऽपि भवितुं अर्हतीत्यर्थः। तत्र हेतुनाह एकधर्मित्वादि। एकस्य ज्ञोल्गतत्वेन साध्य- साधननिर्देशो हि अनुमानालंकारो भवति उक्तत साध्यं दुष्टत्वं साधनं मुखरीति एकस्मिन् ज्ञोल्गतत्वेन तेर्देशाभावात् नानुमानालंकारः लोकोत्तरकान्तगोचरतया प्रमाणान्तरागोचरतेत्यर्थः उक्तसम्भाव्यरूपं सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः ज्ञातव्यं हेतोरयमुक्तं तदुदाहरति कारिवसमेति।

कारिवसमा देवगीतः किं लब्धव्यं जनो गुणग्राही।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् स्वलोत्तोत्रः॥

इति संस्कृतम्। निषमा कठिना कलत्रं भार्या स्वलो कुष्टः लोको जनः। अत्र कारिवसमा इत्यादेशो उक्तसूत्रेण देवगीतीति उक्तसूत्र ज्ञातव्यमुदाहरंतेका। एतत्पूर्तिकायां परिशेष्यायां उक्तव्यपोढ व्यवच्छेदे तात्पर्यम्। इह तु उक्ते तु वाक्यार्थे एवेवशब्दाति सर्वनाम्नः इत्यनयोः उक्तपरिशेष्यात्मकयोः विवेको भेदः। सूक्ष्मनाम्नः अलंकारां लक्षयति कुलेज्यीति। यत्र पारिशेष्यालंकारो सूक्ष्मः सदृश्यमवेदो पर्यः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुलेजाः ज्ञापकात् लोक्तः स्वयमुक्तात् केनचित् व्यक्तेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

261

उन्मीलने नेत्रोन्मीलन उक्तादृशते तत् मुद्रमनामकोऽलंकार इत्यर्थः।
केनाऽपि ज्ञानात् इंगितात् वा रूपोदरन्यथात्वमाक्षा: चेष्टाविशेषः
इंगितमिति सहृदयमात्र वेद्य इति यावत्। एवं च ज्ञानादलोकितस्य
उन्मीलनं इंगितादलोकितस्य उन्मीलनं चेति द्वौ भेदौ मुद्रमना-
मालंकारोऽभिमत इति भावः। तत्र ज्ञानादलोकितस्योन्मीलन मुदाहरति
नवेति। काऽपि विदग्धा सखी नायिकामुखात् स्वोदन्तः वेदस्य
धर्मस्य बिन्दुना उन्नम्रेः सम्रेः मिश्रं कुंकुमं केशं निलंहृतं
रिक्त्वा विहस्य तन्व्याः नायिकायाः पुंस्त्वं पुरुषायितं व्यञ्जयन्ति
सूचयन्ति सति नायिकाहस्ते नखक्षतलक्ष्मं लिखित्वा लेखनीनखतत्पर्यः।
अत्र वेदधर्मसुरतप्रसङ्गतया सौभाग्यसौन्दर्यतया वाच्या मुद्रमना
पुरुषायितं नखक्षतलक्ष्मलिखनेन धर्मेण नायिकायाः व्यञ्जयन्तीति
मुद्रमनालंकारोऽयम्। इंगितादलोकितस्य उन्मीलनं उदाहरति एवमेवेति।
उन्मत्तोऽयं पद्यमिदम्। विदग्धया चतुरया कयाचित् उन्मीलिताया इयत
स्तन्यं यया स्पष्टतया नेत्राभ्यामर्पितं सूचितं उद्घाटितं रहस्यं येन तादृशं निटं ललाटं
संकेत काल अनागत एव तादृशं संकेतकालनिशासुखमित्यर्थः ज्ञात्वा लीलापद्मं
क्रीडासम्बन्धकमलं निमीलितं संकोचितमित्यर्थः। उन्मीलने नेत्रोन्मीलनेन
लोलात: तीक्ष्णलोलनेक्षणतया सूक्ष्मः लोभनः संकेतकालाभिलाषः लोभन्या
निशासूचकेन चक्षुर्निमीलनेन वेदर्षेः लोलया चञ्चलेक्षणः शेषसूक्ष्मालंकाराः।
सारनामकमलंकारं लक्षयति उत्तरोत्तरोत्कर्षः। उत्तरात् यथापूर्वया चमत्कृतेः
परः काव्यार्थः यस्मात् सोत्कर्षः यत्र उत्कर्षः चमत्कृतिर्यते तत्सा-
मालंकाराः। यथोत्तरोत्कर्षेण तत्तेन पर्यन्तभागे एव निश्चयान्तः
पर्यवसानात्। उदाहरति राज्ञेति। रुद्रटालंकारे पद्यमिदम्। राज्ञेत्यनुक्तकृत्यो
सारं उत्कृष्टं सारादिति सामान्ये नपुंसकं मृदुपदयोर्न क्षेत्रवत् उन्नतक्षेत्रोलं महाक्षेत्र
शक्यं यत्नेन शत्रुसामन्तैरपि कर्तुं यत्नेनाहन्तुमिति व्यस्तार्थं पुरं नगरं पुरे

सौधे सुधागृहे शीर्षे तस्मिन् दृष्ट्वा वैदग्ध्य [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकदेशता सारूप्यमित्यर्थः। एकसंगतिं लक्षयति भिन्नेति। यत्र भिन्नकालकार्यकारणभूतयोः धर्मयोरुत्पत्तौ भिन्नत्वेन भिन्नदेशतया पुरुषभिन्नदेशतया युगपत् एककालत्वे द्योतनं सा एकसंगतिः। इह लोके यादृशं कारणं तादृशमेव कार्यं उत्पद्यमानं दृष्टं यथा धूमादीनां यथा शैत्यस्य वह्नेः शैत्यमेव धूमं जनयति न तु महानसीयो वह्निः पर्वतदेशे धूमं जनयति यत्र तु कार्यकारणयोः केनापि विशेषेण नानादेशतया भिन्नध्वनित्वेन युगपत् एककालावच्छेदेन द्योतनस्वभावत्वं सा तयोः एकसंगतिः। तत्यागात् एकसंगतिलक्षणाः हेतुफलतया रश्मिधूमादीनां इव दीपकप्रभाः समानदेशत्वरूपायाः संगतेः त्यागात्। उदाहरति नक्तं एति।

तस्यैव वृत्रः तस्यैव वेदना भणति तज्ज्ञो श्लोकम्।
दन्तक्षतं क्षोणितेन लिखाः वेदना सपत्नीनाम्॥ इति संस्कृतम्।

तस्यैव वेदना इति यज्ञो भणति यदीव तत्कलीकं ज्ञातं नखनिवेदा। अत्र लिखाः क्षोणितेन दन्तक्षतादि सपत्नीनामतीव क्लेशदायकः इत्यर्थविशेषद्योतकत्वेन वेदनायन्तक्षतयोः कार्यकालयोः भिन्नदेशतानित्यान्वितिं वैयधिकरण्यरूपासंगतिलक्षणाः। एकाश्च विरोधे बाधो विरोध्यबाधो विरोधाभासे बाधिकानवबोध्यः न विरोधाभासः। भिन्नाश्रयत्वेनैव कार्यकारणयोः विशेषितयोः इह एकसंगतिलक्षणे द्योतभासात् विरोध्ये तु विरोधाभासे तु एकाश्रयेणैव भिन्नदेशकयोरेकदेशवृत्तेः विशेषितत्वं एकत्वसम्भवे विरोधाभासलक्षणे इति शेषः पर्यवसितं व्यक्तितम्। एकत्वविषयप्रवाहेण उत्सर्गरूपे विरोधाभासरूपे व्यवस्थितत्वात् प्रकल्प्य बाधनादोषभयं ततः उत्सर्गो एकमनिर्वाहेते दनिष्पाद्यात् तथा नेवं भिन्नदेशकयोः एकदेशवृत्तेः विशेष्यः इति दोषः नैर्याशितमिति। एकसमयीति शेषः। समयं लक्षयति समयीति। यत्र भिन्नकालकार्यकारणत्वेनोपगतः हेत्वन्तरयोगात् कार्यं सुकृतं सुकालेन विनोदितं न समयीति सूत्रार्थः एकसंगतिः एककालेऽपि एकक्रियस्य कारणान्तरप्रबन्धानादेव नैयत्यं समयि-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रित्यर्थः । तौल्यं च सादृश्यस्य ज्ञानापेक्षेण तेनेच्छया संगतिरिच्छा च बोद्धव्या । उदाहरति मानोन्नतेति । काव्यादर्शे चन्द्रोदयम् । ज्ञप्ताः नापि ज्ञाताः मानं निराकर्तुं शीलयेषां ते मानिनः तेषां मानिनां उन्मादेन देवेच्छया मादकेन इदं घनगर्जितं मेघगर्जनं उर्वी उद्भूतम् । ज्ञत्र गादयतनयोः कार्णेन ज्ञारब्धस्य मानापगमस्य ज्ञानापेक्षिकघनगर्जितस्य कार्योद्दीपनत्वेन मानापगमहेतुत्वोदीनं भावः । सहनामकमलंकारं लक्षयति समेतीति । वस्तुविशेषयोः सम्बन्धः यदि योग्यतया ज्ञौचित्येन सम्भावितः तदा समालंकारः सः तुल्यतया मीलते इति समेतीति व्युत्पत्तेः । ज्ञनुरूपयोः योगे हि समः सम्भवति स च सतोरेव ज्ञसतोरपि सम्भवति इति सतोर्योगे ज्ञसतोर्योगे च द्वैविध्यः समालंकारः । योग्यता ज्ञनुरूपत्वं । सम्भावितः सर्वसम्मतः निपतनिषद्यध्यवसानं निश्चयः । सद्योग उदाहरति चानुशेति । ईक्षा मृगाक्षी चानुः ब्रह्मणः यत्नशिल्पं निर्माणकौशलं तदौचित्यस्य तदुत्कर्षस्य निकषस्थानं ज्ञौचित्यशून्य इति भावः । ज्ञयं देवोऽपि राजापि रसे रस-निकषे ज्ञनुपमः ज्ञसदृशः सामन्तदत्तसत्रः सामन्तेषु ज्ञधिकृतः इत्यर्थः यत् ज्ञनयोः मृगीक्षराज्ञोः सदृशं संगतं योगः समागमो देवात् ज्ञातं तदेतत् शृंगारस्य ज्ञस्य रक्तातपत्रं रक्तच्छत्रं राजपं उन्नतं गर्हम् । ज्ञत्र मृगीक्षराज्ञोः सतोर्योगस्य ज्ञौचित्यस्य औचित्ययोगवर्णनात् समालंकारः । ज्ञसद्योगे उदाहरति चित्रीमिति । विधाता ब्रह्मा देवात् ज्ञदृष्टयोगात् औचित्यायाः रचनायाः संविधाता कर्ता ज्ञातः यत् निम्ब-वृक्षाणां पारिजातेन पल्लवेन योगेन फलेन तेषां स्थितिः समूहः ज्ञात्वादनीया इदं चित्रं चित्रं यच्च रसतायाः फलसम्पदः कायलत-कला भक्षणशीलस्य तत्त्वकोविदः चोरुतः कामरूपो लोकः रसतन्मइत्व चित्रीमित्यर्थः । ज्ञत्र निम्बकाकयोः हेयोरपि नैकृष्टतया औचित्ययोग्यः

इति समालंकारोऽयम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विषम नाम्नमलंकारं चतुर्थं लक्षयति कार्यकारणयोरिव । यत्र कार्यस्य
सम्बन्धिनोः हेयाः गुणक्रियाभ्यां वैलक्षण्यात् अत्यन्तं वैसादृश्यात् श्लेषः
सम्बन्धः घटनां उपपद्यमानतां न इयात् न प्राप्नुयात् सः एकः
विषमः । यत्र कर्तुः क्रियायाः व्यापारस्य यत्नस्य तस्य अनाप्तिः
अप्राप्तिः एव भवेत् अत्युत् अनर्थस्य एव भवेत् सः द्वितीयो विषमः ।
कार्यस्य गुणक्रियाभ्यां कारणस्य गुणक्रियाभ्यां विरुद्धे कार्यस्य गुणेन कारणस्य
कारणस्य गुणो निष्फलो भवेत् सः तृतीयो विषमः । यत् कार्यस्य क्रियया
कारणस्य क्रिया एव सफला भवेत् सः चतुर्थो विषमः । सर्वत्र समतायाः
निरूपणात् एवं विषमत्वम् । क्रियायाः व्यापारस्य । अनुपार्जितमपि अयत्ना
अनायासोदितमपि । अनर्थमानभूत् । अनायासेन अप्राप्नुयात् । कारणस्य अनुकारणस्य
कारणसदृशस्य अनुकरणस्य सादृश्ये । तयोः कार्यकारणयोः । वैलक्षण्यात् ।
समो विषमश्चेति द्वौ समालंकारौ विपरीतस्वरूपः चतुरः चतुर्विधः विषमः
विषमालंकारः । तत्र विषमं विषममुदाहरति शिशीषायां । तत्सादृश्यान्-
धारेति पद्यमिदम् । शिशीषात् पुष्पादि मृदवंगी कोमलांगी इयमायतलोचना
विशालनेत्रा नासिकाच्च उन्नसा उन्नतेन मणिशो मुक्तहः अयं मदनानलः
मनसिजोगुः वन्हि । अत्र नासिकामदनानलयोरत्यन्तं वैलक्षण्यात् तयोः
सम्बन्धो अनुपपद्यमानतैव वक्रशब्देन अतीव शीतविषमालंकारः ।
हेतोः विषममुदाहरति सिंहीक्षीति । सिंहीक्षासुतः सिंहीशयुः तस्मात्
संत्रस्तो भीतः यः शशः सः स्वकार्यं क्षीत्वा शीतांशुं चन्द्रं क्षीवन्
तत्र अन्यो हेतोः सिंहीक्षासुतो राहुः साक्षयं सत्वरं तं शशं
जगृहे भक्षयामास इत्यर्थः । अत्र शशरूपफलाभावे अन्येन ग्राहकेण
अनर्थः । तृतीयं विषममुदाहरति तृणमाहृत्य कथं इति । तृणमाहृत्यकथंचिते पद्यमिदम् ।
तमालः तापिच्छवृक्षः तडत् नीला नीलवर्णा कृपाणलेखा यस्याः
तस्याः [illegible] तोयं रजो रजः शशेवन्धुपाण्डु पित्तोल्बणं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यश! कीर्तिं ब्रह्मते जनयति एतत् चित्रम्। यत्र कार्ष्ण्यापाण्डो:
यशः कृपाणयो: पाण्डु नीलाद्यो गुणो विकल्पविति निजमालंक्या:।
अतुर्यं विषममुदाहरणेन ज्ञानदीपिनि। कटयालंक्यो पद्योमदम्। हे
कुवलयदलतोलाञ्चने त्वं इमम् श्यामलं ज्ञानं ददासि त्वयैव
जनितो निद्रः मे मम शरीरमत्यन्तं तापयति। यत्र नायिका-
निद्रयो: अत्यज्ञानस्य: ज्ञानदुर्दानं तापक्रियो विरहे शैत्य अतुर्यो
विषमालंक्या:। एवं विपुलेनेति। अत्यल्पे पद्योमदम् सागरयामल्पं विशेषो:
विपुलेन विस्तृतेन कोक्षा। उदेति मुखपद्मे चलपद्मस्य भुवनेन अतुर्दशजगोत्त
चपि चौतनेन। स: पुन: सोऽपि वेधसु ब्रह्मणा मया पुरा चित्रमा जगल्लोमदम्
मयेनभ्रमेण मदोनक्षेण असकलया असम्पूर्णया दृशा यशुषा वेधचीत:।
अत्र साद्यमवलोकन: इत्यर्थ:। यत्र कोकशरीरयो: ब्रह्मणवासापनयोर्यो:
पानकर्तृत्व पानकर्मत्व रूपं योग वैधर्म्यं पानपदार्थयो: भेदेऽपि ब्रह्मदोषचाक्षु
बोध्यमिति विषमत्वम्। द्वितीयं ज्ञेयज्ञानामानमलंक्यां लक्षयति महतो विशालयो: ब्रह्मीश्वतास्रयो: ब्राध्येपाद्यापो: ब्रह्मश्रपाश्रयेणो ब्राधा।-
चेमौ तनुत्वेऽपि अल्पत्वेऽपि क्रमात् क्रमेण यत्महोयांसौ स्यातां महत्यत्तया
द्योतनाद्येन तत् द्वितीयमधिकम्। उदाहरणे ब्रह्मे शेत ब्राख्यादर्शपद्योमदम्।
हे भूपाल भुवनोत्रतपादं भुवनत्रयाभ्यन्तं विशालं विस्तृतं ब्रह्म
ब्राश्चर्यं यत् यस्मात् ब्रत्र भुवनोत्रतपादो मानुमशक्योऽपि नेयशोऽशेष:
मिति ब्रह्मकाशं लभते इत्यर्थ:। ब्रत्र ब्रह्मश्रपस्य भुवनोत्रतपस्य
महत्पदा वर्जनं ब्रह्मणि ब्राध्येमस्य यशस: वैपुल्येऽपि तथेजया तेनापि
भुवनोत्रतपादात्य ज्ञोध्यस्य चाकृतो हेतु:। द्वितीयमधिकमुदाहरति पुरान्तो
मार्च्यकाव्ये पद्योमदम्। पुरान्तकाले चलपद्मेन द्योतमहता: शांत्यो न
उपतिष्ठता: ब्रह्मणो नीवा: येन तादृशस्य वैद्योऽहं: शोकृष्णस्य यस्मा
तेनो शरीरे जगोत्त व्यतुर्दशभुवनोन सोवकाशं सावकाशं यथास्यात्तथा
ब्रह्मासत एवमतान तत्र तत्रा [illegible] नादृस्य पो ब्रह्मागम:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आगमनं तत्संभवा तज्जन्या मुदः प्रीतयः न अमुः न मोन्त स्म ।
अत्र आधेयभूतायाः मुदः महीपत्वं बीजतम् । उत्पलीकं लक्षयति
प्रीतपक्षीकृति । प्रीतपक्षं शत्रुं प्रीतिकर्तुमशक्तेन केनापि कर्त्रा
तत्तुल्येतत्पक्षीतपक्षस्य उत्कर्षाय या तदीयस्य प्रीतपक्षस्य सम्बन्धिनो
अत्यस्य नैराकिया तत् उत्पलीकं आलंकाराः इत्यर्थः । न्यक्कृतिपक्षमि
अन्यकारणमपीत्यर्थः । विपक्षं शत्रुं नैराकर्तुमशक्तेन
अन्यकेन केनापि केवलेन कर्त्रा । तदीयस्य प्रीतपक्षीयस्य ।
अन्योन्याश्रये चेऽन्योन्ये । तत्प्रीतीनन्यीभूतं तन्निमित्तादिकं मूढतया मूर्ख-
तयेत्यर्थः अन्योन्युपनेचेऽन्यत्र प्रीतियोगेन शत्रौ नैननेन नेतव्ये प्रीत
तदीयः तत्तो तत्तस्मिन्धी विजीयते अन्योन्यभूयते । तदीयत्वे उत्पलीकं
उदाहरति त्वयेति । हे मुग्धे त्वं नैनोर्जितमनसमवरूपः जितकाम-
सौन्दर्यः सन् च कोकते भवति त्वयि अनुरक्ता अतः अस्मः
अनुशयात् द्वेषादेव यन्नोऽपि यत्तः यस्मैः तां तापयते । अत्र स्वरूप-
नैर्जयेन स्वशत्रुभूतं नापकं जेतुमशक्तेन कामेन तत्प्रीतीनन्यिभूतायाः
तदीयकामिन्याः पीडनात् उत्पलीकालंकाराः । द्वितीयमुदाहरति पश्येति ।
साध्यकान्ये पद्यमिदम् । कायाः वेशाद्याः नैगृह्य द्वेषेन गृहीतः अंगी -
कृतः निग्रहो नियोऽयेन तथाविधः कृतो नैचपक्षीयः राहुः सान्द्र
श्रीकृष्णरूपं क्रोधेन चित्तसमे अन्धकर्तुं अन्धकेन अन्धमर्थः सन्
कालवक्त्रसदृशाकृतेः श्रीकृष्णमुखं तुल्यं इदुं चन्द्रमसं अन्धुनाति
बाधते ग्रसते । अत्र स्वशत्रुभूतं श्रीकृष्णं जेतुमसमर्थेन राहुण
श्रीकृष्णसम्बोधनः इन्दोः पीडनात् उत्पलीकालंकाराः इत्येवं
तद्वैपता श्रीकृष्णसम्बन्धता सम्बन्धिनः श्रीकृष्णसम्बन्धिनो
मुखस्य साम्यात् सादृश्यात् तस्य सम्बन्धादित्यर्थः । मीलितं लक्षयति
समेतेति । निजेन स्वभावसिद्धेन अन्यागन्तुकानिमित्तनिरपेक्षेण सम्यक् औचित्येन वा
तत्तत् साधारणं लोचनयोः पद्मेन मनः क्षोभकं वस्तु तुल्यं भवति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Pratishthan

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मन्तेनगूहते तैशेषीयते तन्मीलितमलंक्या(:)। स्वभावेनेन लक्षण...

मीलितमुदाहरति यथांगानि। यथांगयो:(ग्रा)न्तेया: तेन यत्नेन हेतो: तेन मधुरा: कोमला: नखा नखक्षतमर्मकाश्च यत्र यासु तथाभूता: रेख: उत्पल: विलासभरेण विलासातिशयेन अन्यथा मन्दा गतिर्गमनं यत्तेन यान्तं मनोहरं सुखं इति एवंप्रकारेण मृगदृश: कामिन्या: यंगके कोमलांगे लीलया स्वत: सुप्तेन उल्लसितं तत्तस्मात् हेतो: मधुपानस्य उदय: न संलक्ष्यते न ज्ञायते कृतदंशोऽपि। यत्र हि नखक्षतानां आगन्तुत्वात् स्वाभाविकं हरितालादिरंगानुकं लिंगचिह्नं स्वाभाविकं ज्ञाप्यांगं भवेदपि तत्रापि भवेदेवं यदि रागस्य हरितालादिवत्स्य दर्शनादुपलम्भात्। यत्रागन्तुकेन तत्कर्मणा मीलितमुदाहरति यं इति। हे राजन् यं त्वत्तोऽन्यत्रागमने यत्नकृतेऽपि वा शंकिनार्थ्यर्यैषां ते नखक्षिप्ता: रात्रय: निशा: तेनहेतुना सन्ता: हेमाद्रे: कन्दरासु गुहासु निलीनकोऽन्य उत्पुलकं उद्गतरोमाञ्चं तत्कर्म कन्दर्पोद्दीपनं यंगमुद्वहतामपि तेषां शत्रूणां हेमयं शत्रुनिहन्तृणां बुध: पण्डितोऽपि यत्नेन ज्ञाता न भवति हेतुकत्वेनापि पुलकादिदर्शनात् इति भाव:। यत्र कन्दपुलके यंगस्य लिंगे हेमाद्रिकन्दरा तेनासंज्ञामर्थात् स्वीयशीतस्पर्शादेस्य यत्नागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयो: कम्पपुलकयोरपि आगन्तुकत्वं भवेत् समानतया अथेऽपि कम्पपुलकयोरुपलम्भात्। यत्र लाक्षणात् हेमाद्रिकन्दरा तेनासंज्ञकत्वात् स्वीयशीतस्पर्शादेस्य ज्ञातस्य तत्प्रभवयोरपि शैत्यजन्ययोरपि लाक्षणं यंगागन्तुकत्वेन समानता शैत्यजन्यलाक्षणता तयो: कम्पपुलकयो: उपलोकितत्वात् दृष्टत्वात्। एकानेकौ लक्षयति ज्ञाप्यत इति। यत्र पीनतालंकारो यथाचूर्वं पूर्वं पूर्वं वस्तु गतिर्यं चं उत्तरत्वं नन्तु विशेषणतया ज्ञाप्यते ज्ञाप्यते वा तं पीनालंकारं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

~~[illegible]~~। वोक्तमा नाइल्येन इत्यर्थः। तदुक्तौ चमत्का-
भावात्। स्थापनं विधानम्। ग्रन्थोऽयं निषेध्यः। तत्रोदाहरणे
प्रदर्शयति। तत्सादृश्यं कथ्यते यद्योमदम्। यस्यां ग्रन्थोक्तनायिकायां पुरोजिगृक्षणि।
नवरंगनाभिः श्रेष्ठकांचनाभिर्नोहताभिः वरांगनाः रूपपुरस्कृताभिः युवतीभिः मालतीः
रूपं समुन्मीलितसदोवलासं सुमुन्मीलिताः उत्फुल्लाः सदोवलासाः यस्मिन्
तादृशीम्। ग्रत्र पूर्वपूर्वस्मिन् उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया विधानादिति श्रृंखला-
वत्पत्यलंकारः। निषेधे उदाहरति न तोदिति। भट्टिकाव्ये यद्योमदम्। यत्
सुधाकंकजं न तत् जशान्तजलं न यत् श्लोनषट्पदं तत् पंकजं न
यः कलं नन्नुलं गोक्ष्यतं यस्य तादृशं न ग्रन्यो षट्पदो भ्रमेण न यत्
मनोरथज्ञं न जहार तत् गोक्ष्यतं न। ग्रत्र जले पंकजस्य पंकजे षट्पदानां
तत्र गोक्ष्यतस्य तथापि प्रवोहारितापाः विशेषणतया निषेधः इत्येका-
वत्पत्यलंकारः। स्मरणं स्मारयति यथेति। यः पदार्थः केनोचित् ग्रसाधारणेन
धर्मेण ग्रनुभूतः ग्रनुभवोद्बोधीकृतः सः कालान्तरे स्मरोजनके तत्सदृशे
तत्पदार्थे वस्तुनि दृष्टे सति यत् तमेव ग्रनुभूतं न स्मरति सः
स्मरणालंकारः। उदाहरति नेत्रेति। जलक्रीडावर्णनमिदम्। चलदृशां
ग्रस्मदादीनां नेत्रभृंगकुवलयेषु लहरीभिः तरंगैः जलक्रीडासमये यद्भ्रमजलं
प्लावितं सञ्जीवितं तद्भवैः कुवलयैः सुरतकालिनकण्ठच्छेदसदृशैः
सुरतार्भः सुरांगना सुरतकण्ठकितानां सुरतसम्बन्धिकण्ठच्छदीनां स्मरणात्।
ग्रत्र सुरतकालिनकण्ठच्छेदसदृशैः सुरतकालिनकण्ठकितानां ग्रनुभूतत्वात्
स्मरतीतीति तादृशदर्शनजन्यं स्मरणं ग्रलंकारः स्मरणालंकारः। ग्रन्यमुदाहरति
केति। करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखपीतोनवोशितार्थपुटस्य।

तस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमतकृष्णस्य रोमाञ्चम्॥ दोनतदृश्यम्।
करयुगेन हस्तद्वयेन गृहीतस्य यशोदायाः स्तनस्य मुखे ग्रग्रे पूर्वपूर्वे
पीतोनवोशितः स्वापपतो ग्रर्धपुष्टो येन तस्य ग्रतएव स्मृतः पाञ्चजन्यः
शंखो येन तादृशस्य श्रीकृष्णस्य रोमाञ्चं यूयं नमत। ग्रत्र
शंखतदृशे दृष्टे सति जन्मान्तरे ग्रनुभूतस्य पाञ्चजन्यस्य स्मरणादिति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्प्राणालंकारोऽयम् । भ्रान्तिमत् लक्षयति भ्रान्तिमानिति । तेन
ज्ञज्ञक्रीणिकेन समानं तुल्यं यामरीमं ज्ञानुनं तस्य ज्ञाक्रीणिकस्य
तथाविधस्य ज्ञज्ञाक्रीणिकसमानस्य दृष्टौ दर्शने सति यत् ज्ञज्ञाक्रीणिक
तया ज्ञज्ञक्रीणिकत्वेन संवेदनं ज्ञानं तः भ्रान्तिमान् ज्ञलंकारः ।
इह च ज्ञौक्तिकालंकारो ज्ञर्थानुगमेनैवोत्थानः ज्ञब्दोपन संज्ञापः
भ्रान्तिमानिति नामः प्रवृत्तेः तस्य भ्रमस्य ज्ञोत्पन्नत्वात् ज्ञौत्पत्तेः ।
उदाहरति कपाल इति । भास्वतेः पद्मिनीवम् । ज्ञहो महाज्ञ्चर्यं प्रभया
मन्दः कोऽन्तर्गतोज्ञानः पद्मः इदं जगत् पेलवपति पेलवमयतीत्यर्थः
मार्जारः कपाल ज्ञोशनः पद्मस्य करान् रोमज्ञान् चयः इति भ्रान्त्या
लोढि ज्ञास्वादयति अरी इत्ती तस्मिन् पिठेडु ज्ञोतान् ज्ञोशनः करान्
विसिनेति मृणाल भ्रान्त्या संचलयति गृह्णाति वोतान् रत्नान् मुक्तान्प्रति
तत्पात्रान् ज्ञज्यायां घृतान् ज्ञोशनः करान् अंशुकमिति शुभ्रवस्त्र-
भ्रान्त्या हरति गृह्णातीत्यर्थः । ज्ञत्र श्रुतया बुध्यादेः तुल्यानां पद्म-
किरणानां दर्शने सति मार्जारादीनां ज्ञज्ञक्रीत बुध्यादित्वेन ज्ञानादिति
तद्दर्शनज्ञान्या भ्रान्तिरलंकारः । इतीयं लक्षयति स्थिता ज्ञाक्षेप इति ।
उपमानस्य ज्ञाक्षेपः रूपं ज्ञतोपम् । निन्दोत्कर्षो वा ज्ञत्र ज्ञाक्षेपः पदार्थः । यादृ
ज्ञर्थेन तस्यैव उपमानस्यैव पेतः तिरस्कारोनिन्दत्वं ज्ञनादरहेतुः उपमेयता
कल्पना ज्ञत्पनि कल्पनीया तत् रेहनीयं ज्ञनीयमित्यर्थः । ज्ञस्य उपमानस्य
ज्ञरं प्रयोजनं सुतरामत्यन्तं वोढुं नेनीहियितुं चेष्टितुं समर्थं कैमर्थ्येन प्रयोजन
निरूपण ज्ञाक्षिप्यते नेतव्येन निर्जिध्यते वा ज्ञत्पनि उपमेयत्वेन उपमानस्य
वैफल्यं तस्यैव उपमानस्यैव चन्द्रादेरेव सीमन्तस्य लावण्यस्येह ज्ञस्मिन् उपमानान्तरे
उपमानान्तरेति । उपमानान्तरं मुखादिरूपं उपमेयमेव योदेकल्प्यते
ज्ञनादरार्थं तिरस्कारार्थं उपमेयभावः उपमेयत्वं कल्प्यते । ज्ञाक्षेपतीयं
उदाहरति त्वावण्येनेति । हे देव राजन् लावण्यस्यासि लावण्यासमये ज्ञनायस्य
गोरूपस्य गौरेण सदृशेन । ज्ञतापोतशय इति त्वं ज्ञागतो ज्ञनुरूपो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भुव्ये ग्रनौतभरे पृथ्वीपालनोचिते क्षमौ समर्थौ भुजौ यस्य रणंवेद्य 270
त्वेपि वेधसा विधात्रा निष्पादिते सति इन्दुः चन्द्रः किं किमर्थं चोदितः
रचितः रण: चूषा सूर्यः किं कृत: नोदितः ग्रवतेन्तारनं चिन्ता भवि: 270
किमर्थमुत्पादितं ग्रभी कुलपर्वताः कुलपर्वता: मुधैव वृथैव सृष्टाः
इत्यर्थः। ग्रत्र लावण्यादिगुणोत्कर्षशून्यस्य राजस्वोपमेयस्य सत्वे इन्द्रादीना-
मुपमानां वैफल्यत्वेन ग्राक्षेप। इति ग्रथमः चतीपालंकार:। ठिनोपमुदाहरति
रु रुद्दीत।

ग्रपि रुद्दे नावत्सुन्दरि कस्त्वं दत्वा शृणुष्व वचनीमम्।
तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन॥ इति संस्कृतम्।
वचनीयं निन्दाम्। तेनेति वचनीयेनेत्यत्र मुखेनेत्यत्र चान्वेति। उपमीयते
उपमेयः क्रियते मुखेन तुल्यः चन्द्रः इति वदतीत्यर्थः। ग्रत्र उपमानत्वेन
लोकप्रसिद्धस्य चन्द्रस्य निरस्काराद्यं उपमेयत्व कल्पनमित्यर्थः ग्र
चतीपम्। ग्रनादरनिबन्धनं निरस्कारहेतुः। गर्वीति। हे मुग्धे त्वं
ग्रसंवाह्यं संवहनायोग्यं इमं गर्वमुद्वहमानं लोचनयुगलेन किं वहसि
ननु दीर्घ दीर्घ सरस्सु दृश्यते त्वल्लोचनतुल्यानि नीलनीलानि
नीलोत्पलानि सन्तीत्यर्थः। ग्रनेनोपमानत्वेन प्रसिद्धानां नीलानां
लोचनोपमेयीकरणमनादरहेतुः। उपमेयस्य न्यूनगुणत्वात्प्रतीयते। न्यून-
गुणत्वेनैवोपमेयत्वात् इति भावः। इह उपमेयीकरणमेव ग्रस्तलानाम-
नादरः ग्रनया रीत्या ग्रसामान्यगुणयोगात् ग्रसाधारणगुणसम्बन्धात्
उपमानभावेपि उपमानत्वमपि ग्रनुभूतपूर्वी तस्य वस्तुनः तत्सम्ब-
न्धाभावेपि उपमानभावकल्पनायामपि चतीपं चतीपालंकार: एव। ग्रइहेवेति
हे तात हालाहल उत्कटविष सुदारुणानां मध्ये ग्रइहेव गुरु: ग्रहन् इति
त्वं गास्म हन्यः वर्ध मा कृषाः यतः ग्रस्मिन् भुवने लोके दुर्जनानां सज्जनां
वचनीय मनादृशीव भूमैः पुनः ब्रह्मेव सीत। ग्रत्र उत्कटदुःखहेतोः
हालाहलस्य स्वलवचनोपमानत्वं ग्रसम्भाव्यमानमेवोपनयहेतुत्वात्
हेतुरिव चतीपालंकारः। सामान्यनामकमलंकारं लक्षयति येनेत्यादि।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

271

उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गस्य उच्चाधिक्येन वर्णनीयस्य पदार्थस्य उच्चत्वेन उच्चत्वानुकूलेन योगात् सम्बन्धात् गुणसाम्यविवक्षया गुणसाम्यं इति - पादीपनं यत् रेकात्म्यं रेकरूप्यं निबध्यते द्योतयति तत्सामान्य - मलंकारः । उच्चाद्दशमपि शृङ्गं नानु नाद्दशतया उच्चत्वानुकूलसमानतया विनोक्तुं वोध्यितुं सम्पृक्तमपि सम्बद्धमपीत्यर्थः । तदेकात्मतया उच्चत्वेन रेकरूपतया तेन मौक्तिकाद्भेदः मौक्तिकं रेकस्यैव द्योतीतिः तिरूपते द्योत्यायते समानगुणबन्धनात् समानगुणयोगादित्यर्थः सामान्यमलंकारः । समानयोगिनः सामान्यमिति व्युत्पत्तेः । उदाहरति अलघयेति । आनन - मूत्रवृत्तौ पद्यमिदम् । वितनं विस्तृतं धाम तेजो यस्य लाङ्गूल शब्दोति यत्ते चरां पृथ्वीं धवलयति इति उच्चैःसंपृक्ता गौनभव्यतां चन्द्रसमा रेकरूपतां गता ज्ञाप्या उत्तरत्व तिरोहितोभयः सत्यः प्रेमलक्षितं मनोगृहं प्रवेशयति उत्पादयति उत्तरेण । अलघनं चन्दनं तस्य लेखः तेनोद्वेलपृ - थवः पेलपुंगाः नवहालताभिः मौक्तिकमालाभिः विभूषिताः शृङ्खलिताः पिततं पद्दन्तपद्यं हालाकृत्तिरोहितं कर्णाभरणं तेन कृता जनिता वक्त्रस्य मुखदीप्तिर्यासां ताः सोदराणि रम्याणि उज्वलानि चंचुचारूणि शृङ्गाग्राणि यासां तथाभूताः इत्यर्थः । अत्र उत्तुङ्गतोत्तुङ्गतयोः गौक्षीरादिभ्यः औक्षेभ्यः शुक्लगुणसाम्येन रेकात्मतावर्णनात् सामान्यमलंकारः । उत्तुङ्गपद्मकल्पेति उदाहरणानन्तरमाह यथा वेति नेत्र त्वेति । यदि शृंगाः शृंगराः सेहलं सल्लीलं यथा स्यात् तथा नापीतदधन् न पेतुः तदा नवचम्पकेति पद्मकोशेदीपयत् चम्पकत्वेन उद्भासयत् न कोपीति भावः वेत्रस्य त्वचमा वल्केन तुल्यकर्णां वधूनां स्त्रीणां कर्णायातः कर्णगुणागात् गण्डतलकपोलप्रदेशे उद्गतोत्तेन उच्चतंस - रूपाभीत्यर्थः उच्चति गण्डचम्पकयोः गौर्वर्णत्वात् न कोपेवदीपयत् शृंगजाते न वेदेतीति । अत्र उत्तुङ्गतोत्तुङ्गतयोः गण्डचम्पकयोः भूमाद्यात्मा - नन्तं भेदस्तादात्म्यं पूर्वकालिकादाः रेकंपद्यतीतेः उक्तयनात् सामान्यमलंकारः । उद्योत तेनोक्तान्तं शृंगपतनं तेन जोनता नामात्व - द्योतीतः भेदद्योतीत उच्चे शृंगपतनात् पूर्वं द्योतिका द्यानमपि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्येषु नृपतीषु निरीक्षितुं उत्सहते समर्थो भवति नान्य इत्यन्य उत्सहाया: वाक्योगात् नाधस्य इवनुलादात्। अत्र भृंगपातानां ते भेदप्रत्यये जात: ङ नु पूर्वमेव। निश्चय गामकमलं वां लक्षयति नेदमिति। प्रसिद्धमाधारं अन्यमपि विना अन्येषामप्य प्रसिद्धत्व व्यवस्थिते: निराधारा अवस्थिते: पदुच्चयोपपत्ते स एको निश्चय:। एकस्य वस्तुन: युगपत् एककाले का रंगात्मा अनेकगोचरा अनेकोनषयापुन: स: नेदमीयो निश्चय:। अमेन वेगेन अन्यत् कार्यं अकुर्वत: यत् अशक्यस्य अन्यस्यापि वस्तुन: कार्यस्य तथैव तेनैव अन्यो ऽन्य कारणमुत्पादनं जायते स: तृतीयो निश्चय:। क्रमेणोदाहरणानि दिवीमानि। इदं स्वर्गे मुषयातानां गतानामपि येषां कवीनां अन्यत्या: बहवो गुणगणा: यासु तथाभूत: गिर: काव्यरूपा: शाकल्यं अन्यकाल पर्यन्तमित्यर्थ: रक्ष जगति रमयन्ति ते कवय: काव्यकर्तार: इह लोके कथं न वन्द्या: अपितु वन्दनीया: एव इत्यर्थ:। अत्र कविरूपं कविप्रसिद्धमाधारं विना अन्येषभूतानां गिरामवस्थिति-वर्णनात् एको नेदमीयालंकार:। नेदमीयमुदाहरति सा वसतीति।

सा वसति नव हृदये सैवोल्लासु सा च वचनेषु।
अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाश: कुत्र पापानाम् ॥ शेते इत्यस्य।

सपत्नीसत्वं ज्ञात्वा नेदं नव्यरूपा: शोभारंभ। हे सुन्दर सा सपत्नेव नव हृदये नेपथ्ये वसति सैव सपत्नेव अन्यस्या: सैव हृदये सैव वचनेषु। हे सुन्दर पापानां अस्मादृशीनां अन्यवकाश: स्थलं कुत्र नास्तीत्यर्थ: अन्येकस्या: सपत्नीरूपाया: अन्यस्या: एककरूपेण युगपत् अनेकत्र हृदयादौ स्थिति वर्णनात् नेदमीयो नेदमालंकार:। तृतीयमुदाहरति स्फुरेयमिति। हे राजन् त्वां सृजता नेधिना ब्रह्मणा भुवि नवो नूतन: मनोज्ञ काम: सविता सूर्य: बृहत्सोम गुरुस्य समृद्ध उत्पादित:। कीदृश? स्फुरत् प्रकाशमानं अद्भुतं रूपं यस्य तादृशम्। उत्तप्त तप्तं अवलं उद्गत तप्तापाजलं अनवद्य नेद्यं शुक्रोवद्यायुसंभं। अत्र राजसूय-रूपमेवं कार्यं कुर्वता नेधिना तेनैव यत्नेन अशक्यस्य मनोज्ञ जगति सृजनरूप कार्यान्तरस्य करणात् तृतीयो नेदमालंकार:।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथा वा गृहिणीति । रघुकाव्ये त्रयोदशे सर्गे चन्द्रोदयम् । हे इन्दुगात त्वं मे मम गृहिणी पत्नी सोदर्यः मन्त्री हितोपदेशात् मित्रं सरली लोलते मनोहरे कल्लोलयोः प्रियशिष्या एतादृशीं त्वां हरता कृष्णाजिनेन निर्दयेन मृत्युना यमेन मे मम किं न हृतमपितु सर्वं हृतम् । अत्र इन्दुगीतहरणरूपमेकं कार्यं कुर्वता मृत्युना नैव यत्नेन त्रयाणामपि सोदर्यादेरपि हरणरूपकार्यान्तरस्य करणात् तृतीयो विशेषालंकारः । अत्र सोदर्यादेः सर्वहरणरूपं कार्यमेकं कारणदण्डं व्यजयते । ननु त्रयाणां विना त्रयाणामपि हरणं एकस्य एकदा त्रयेणाप्यवस्थानं एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं च वस्तुतो विषमालंकारत्वहीनेति चेन्न पूर्वपक्षीकृत्य उत्तरपक्षे सर्वत्रैतत्पादेन । एवं वक्ष्यमाणेषु एतादृशेष्वपि त्रयोतश्रोत्रेत्यादिषु रत्नमालाः एव प्राणत्वेन जीवभूततया त्रयोतद्धृते वर्तते तासु त्रयीषु हृद्यसम्मोतमाह त्रयतरत्नेति । एवमिति सर्वत्र त्रयेष्वलंकारत्रयेषु या त्रयोतश्रोत्रेत्यादिता तेन सर्वा वक्रोक्त्यलंकाराः एवं च त्रयोतश्रोत्रेत्यादिः वक्रोक्तिरिति च पर्यायः इति बोध्यम् । त्रयत्र वक्रोक्त्या विशाल्यते त्रयलंक्रियते त्रयस्यां वक्रोक्तौ यत्नः कार्यः कोऽलंकारो त्रयनयाविना त्रयति त्रयोतश्रोत्रेत्यादिः वैचित्र्यमेव चमत्काराजनकं त्रयथा न हृद्यः इयकृयक् चमत्कारजनकत्वं च प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । कीदृशो यत्नः कर्तव्यः त्रयनया त्रयोतश्रोत्रेत्यादिना विना कोऽलंकारो वर्तते) ण कोयीत्यर्थः । तद्गुणालंकारं लक्षयति स्वोक्तिति यत् न्यूनगुणं जुगुप्सितं वस्तु त्रयत्युज्ज्वलगुणस्य त्रयस्तुतस्य वस्तुनः योगात् सम्बन्धात् स्वं गुणं गुणत्वं त्यक्त्वा तद्गुणतामेति त्रयोति सः तद्गुणालंकारो भण्यते कथ्यते । गुणशब्दोऽत्र रूपवाची । उदाहरति मेघवर्णः इति । माघकाव्ये चतुर्थसर्गे चन्द्रोदयम् । चारेतः स्फुरन्त्या कथा दीप्त्या त्रिभुवनो भेदं त्रापिता वर्णो मेघां नादृशः हीनवर्णः त्रापि रत्नीकृताः मुक्तारूपाः त्रयत्र यत्र रैवतकोगेशे हीनवर्णः रत्नैः प्रवालनीलैः हीनवर्णो त्रोनीलैरे त्रापिताः । कीदृशैः रत्नैः ? वंशकरीरैः वेणुकरीरैः इत्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Shurada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्यस्तुत गर्हणा व्याजस्तुतिरिति द्वयोर्मिश्रणे सङ्करः। अन्यस्तुत नीलरत्न वर्णत्वादिति अन्येति तद्गुणालंकारद्वयम्। अन्यतद्गुणं लक्षयति तद्भेदेति। अन्यस्य न्यूनगुणस्य अन्यस्तुतस्य अन्यत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि तद्भावानुहारः तस्य अन्यत्युज्ज्वल गुणस्य अन्यग्रहणं अन्यतद्गुणालंकारः। उदाहरति धवलोऽसीति।

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम हृदयं रोञ्जितं रागीकृतं अनुलोकितं च रागो लौहित्यं अनुरागश्च। अत्र रागमिरितेऽपि हृदये हे पुरुष त्वं लोहितोऽपि न लोहितो अन्यत्वं अनुलोपाभावेऽपि त्वं नानुलोहितो इत्यर्थः धवलः श्वेतो निर्मलश्चो अत्र द्वयोरर्थे धवलमाक्षीपकयोः गुणयोर्निदेश्यः उक्तार्थं बुद्धाङ्गम्। अतः उक्तार्थे अङ्गतस्य हृदयस्य गुणानुहारात् अन्यतद्गुणोऽलंकारः। नानुलिप्तोऽपि रक्तवत्त्वादपि लोपलतायां न गृह्यते इत्यर्थः लोपलतगुणः इत्यपि बोध्यम्। उदाहरति गांगेति। गंगाप्रभोत्थं अच्छं जलं तिलं शुभ्रं भवति यमुनं यमुनाप्रभवत्वं तत्तं कज्जलाभं कृष्णं भवति राजहंसे द्वौ कोऽविशेष उभयत्र जन्महेये व्युत्पत्तिः अपागतीर्थे गच्छतः स्खलनं कुर्वतोऽपि तव शुभ्रता न क्षीयते वर्धते नापचीयते क्षीयते किन्तु तैवास्तीत्यर्थः। अत्र वर्णप्रभया अङ्गतेन राजहंसेन गंगायमुनयोः अङ्गतयोः गुणत्यागग्रहणात् अन्यतद्गुणोऽलंकारः। व्याख्यानं लक्षयति मध्यवेति। केनापि केनोक्तं कर्त्रा यदवस्तु मया मनोपायेन साध्यं कर्तुं अन्येन तदन्येन कर्त्रा जिगीषितया तदस्तु नैव तेनोपायेन यदन्यथा विधीयेत सः व्याघातः इत्यर्थः। येनोपायेन येन साधनेनेत्यर्थः। उदाहरति इदेति। विकचशालभञ्जिकायां प्रथमे अंके पद्यमिदम्। दृशा नेत्रेण दग्धं भस्मीभूतं मनसिजं कामं दहेन ये जीवयन्ति प्राणवन्तं कुर्वन्ति ताः विरूपाक्षात्-पशिवरूप जपिनीः वामलोचनाः कामिनीः स्त्रियः तैरोत्यर्थः। अत्र हरेण दृग्रूपोपायेन (दग्धकामरूपं) हरं जिगीषुभिः कामिनीभिः दाहेहनुभवेन दृग्रूपोपायेनैव जीवनसम्पादनात् व्याघातोऽलंकारः। अत्र हरेण दाहे जीवनं च। यद्यपि विरूपाक्ष दृग् वामलोचना इत्यनेन तथापि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तोऽन्यलोकज्ञानीयत्वात् ऐक्यं विवक्षित्वा इदमुपपादयति। एवं शुद्धालंकारान् प्रदर्श्य इदानीं संसृष्टिसंकीर्णालंकारानाह तत्रापि प्रथमं संसृष्टिमाह। एतेषामलंकाराणां नित्यभेदेन मते इह एकत्र पात्यनिरपेक्षत्वेन स्थितः सा संसृष्टिरिष्टा। एकार्थेति। एकस्मिन्नर्थे समवायः एतेषां संसृष्टिः। समन्वयः एकमंगं यस्याः सा संसृष्टिः। उदाहरति वदनेति। माध्यमाध्ये पद्यमिदम्। वदने मुखे यत् सौरभं सौगन्ध्यं तस्य लोभेन पीतो भ्रमन्तो ये भ्रमाः तेषां तन्नाम्नो भ्रमरस्य तेन सम्भृता। पूर्णा या रोला तथाभूतया चलितया ध्वनिसम्भ्रात् क्षोभितया अतएव ध्वनत्के पूर्णकुक्षिले लोले पक्ष्मले दृशौ यस्याः तादृश्याः। यथोचितं लोभिजन मतो मधुरो मेदुरतामा काङ्क्ष्या कलकल किंच कोलाहलः वेदर्थे ध्वनीत्यर्थः। अत्र पूर्वार्धे अनुप्रासानुप्रासः तृतीयचरणे लाटानुप्रासः अनुपूर्वचरणे यमकं तथा च अनुप्रासयमकयोः शब्दालंकारयोः पात्यनिरपेक्ष्ययोगात् संसृष्टिरलंकारः। वस्तुतोऽत्र त्रयाणामनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः। द्वितीयां संसृष्टिमाह तेनेत्यादिना। व्याख्यातमिदं प्राक्। अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्धे उपमा तयोरर्थालंकारयोः पात्यनिरपेक्षयोः योगात् संसृष्टिरलंकारः। प्रयोजयतः कुरुतः। तृतीयां संसृष्टिमुदाहरति योऽयमिति।

सः जातस्तत्र ग्रामे य एनां वहन्महायमानलावण्याम्।
तत्कणानां हृदयलुण्ठाकीं परिरक्षकमाणां निवारयति॥

इति संस्कृतम्। वहन् महायमानलावण्यां उत्कृष्टौदार्यां परिरक्षकमाणां त्यागसंपरणशीलत्वात् इतस्ततो गच्छन्तीं एनां लोकिकां यो निवारयति पुरुषाकारात् व्यावर्तयति सोऽत्र ध्वनितः ग्रामे नास्तीत्यर्थः। अत्र पूर्वार्धे जातेत्यनेन तत्राधिकारात्मकत्वेन सामान्यवचनत्वेन एकतासाम्यमिति वैकानुप्रासः। उत्तरार्धे हृदयलुण्ठाकीमिति रूपकालंकारः तयोरत्र पात्यनिरपेक्षयोः योगात् संसृष्टिरलंकारः। तयोः अनुप्रासरूपकयोः एकत्र वाक्ये वृत्तौ वा समवेतत्वात् अत्र द्वयोरलंकारः। संस्कर्ता लक्षयति ध्वनेरिति। ध्वनेः ज्ञातुः स्वरूपमात्रे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ध्वनिज्ञातिर्यथा ध्वनात्मादेतत्वितत्रभवान् रुद्रटो उलालंकाराणां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्र व्यंगांगित्वं उपमानोपमेयभावरूपत्वं स: संकरनामालंकार: ।
उदाहरति व्याप्ते इति । व्याप्त यद्वक्तव्यं तत् व्यागुत्सम् । हे राजन्
शबरा: व्याप्तिल्ला: व्यारण्ये निर्जनवने इत्वरीणां गीतशीलानां
त्वदीयमृगदृशां त्वच्चक्षुर्भिमीनां मरकतमणिशालिनि सीमन्त-
रत्ने शिरोभूषणे व्याप्ते गृहीते सति व्रणं तेनैव हरिणपतिना हेम-
तार्टंकपत्रे सौवर्णभूषणे हृते सति मेखलायां काञ्च्यां रेजमानां
मौक्तिकुलाकोटिमुग्मे नूपुरद्वये च गृहीते सति वेल्लाक्षान्त्या शोणं
व्यारक्तं मुक्ताफलानां व्रज इति बुद्ध्या वैव हरन्ति । व्याप्त
बिम्बोष्ठकान्त्या शोणीभूति तद्गुण: गुञ्जाफलानां व्रज: इति
श्लेषनिमाव् तद्गुणस्य भ्रमजनकतया श्लेषनिमत्साहाय्येन धर्मलोपेन
शब्द: इति तयोरंगांगिभावरूप: संकरालंकार: । व्याप्त तयाक्षेपेण श्लेष-
मुखाक्षेपेण प्रत्येतव्यं सहृदयानां व्यवबोध: तद्गुण श्लेषनिमतो योगिभव
व्यक्तीत् तद्गुणो व्यंगं श्लेषनिमान् व्यंगी व्यातंत्र्येण रूप: कोपि भवत्यव
विशेषं न व्यक्तीति चात्र मुखबोधिव्याक्तभाव: । हेमलंकारयो:
संकरमुदाहृत्य तम्प्रति बहूनमंत्र व्याणां संकरमुदाहरति जेदनि । शशी चन्द्र:
पितृवने श्मशाने एव व्योम्नि व्याकाशे यशेन । कीदृश: ? जराभोग: जरा-
तुल्याभि: पिंगाभि: व्योन्नि कपर्दोल्लेख: कर: येषां हस्तश्च तेन सीमन्
वा धृतं कलंक एव व्यक्तचलयं बलाद्यान् कं दाक्ष गलायेन ताहश:,
वैभोगिनो विद्रोहिण: वेलयाश्च लक्षां व्यापत्त: वेणाशोदेव कोलां मीहत
मद्वैराग्यं विगतरसता वेलयत्पृहा शोहत्यं च तनोवयद: शुभ्र:
शुद्धचैतन्यश्च भस्मेव व्याभाति भस्मना व्याभाद्रश्च । कीदृशो व्योम्नि
वीरेणांवन मलन् यमल: य: नागानां वाक्षचाणां चोरा: समूह: स एव
कपालानि तेषां व्यस्थीनि तैरंकितं चिह्नितं तत्तं स्वरूपं यस्य ताहश:
इत्यर्थ: । व्याप्त जराभोग: गोभिरिति वितृवन एव व्योम्नि इति च उभय
कलंकाक्षवलयेति नागपरिकरत्वेनोक्तेति च रूपकं, वेणोगेव्याभेतीव
इत्युत्प्रेक्षा व्यराग्यविरह: इति हेतुश्च, तत्प्रयोरंगांगि भावेन संकरो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भावेन प्रतीयन्ते इति संज्ञाः । व्यक्त्य इति कलंकाऽवलम्बिनित्यया हीत्यर्थः । तिरोहितं व्याद्योदतं कलंकस्थं येन तत्तिरोधीत्यर्थः । मुख्यतयेति प्रधानतयेत्यर्थः । नखैरेवेति व्यञ्जनबलादेव करग्रहणं तत्र बोध्यं न कलंकस्थेत्यर्थः । श्लेषव्याजेयेति करपदश्लेषेण किंतु पाण्यभेदाध्यवसायादित्यर्थः । व्रत्यादतेति कलंकाध्यारूढस्य सौभाग्यसम्बन्धेनेत्यर्थः उपचर्य व्याजीयेत्यर्थः । योज्यते सम्बध्यते मूर्त्यैवेति मङ्गलात्मकेन शरीरेण नतु केनेत्यर्थः उद्वहनात् धारणात् उत्कटतया मुख्यतया व्यक्त्य कलंकस्थितत्वं वस्तुतः । मुख्येपि विरोधशङ्कायां । उपमेन इमाहि कलंकोऽत्र मुख्यः उपचारो लक्षणा एवं सदृश्य व्यनुव्राह्यानुग्रहकत्वेत्यर्थः । उदाहरति राजनीति । हरीतजयमहाकाव्ये चन्द्रमसं हरिं चन्द्रोदयदृ । इयं नदी स्थली राजति शोभते । कीदृशी ? व्योमहतो व्योमध्यातत्रस्तो दानवानां वनजानां एषः किंहनादशब्दो यस्यां सा व्योमपातिशारवनदी ने च नदा तपृ तृप्तौ इति सौत्रि । सा व्योमहृद्गजना गंजत्समूह मूर्खं स्खलं व्योतयोत व्योतशपं रक्षति कीदृशी ? व्योमरेतेन मन्तेन दोनन मदजलेन वरा; श्रेष्ठा व्योमरतदानवरा सारा बोलद्वा वनदानवरिपुकेत्यर्थः । व्यत्र यस्मान्नुलोमप्रोतलोमपो: अन्योन्यापो: परस्परापेक्षत्वेन उंगांगोगंतव्यः । हेतुर्यं तस्मात् लक्षयति । एकस्य एकत्र स्थालंबास्य ग्रहे निश्चये व्याप्यदोषाभावात् व्याप्यसाध्यप्रमाणो दोषो बाध्यकप्रमाणं तर्काभावात् यो व्योनश्यम: तत्यहः तद्रूपः संज्ञः एकत्र एकस्मिन् काव्ये व्यरूपतः सत्वेन नैरोध्यात् व्योहत्कलत्वेव धाप्रातपयोरिव वा एकत्र व्यवस्थान व्यहत्व व्यहत्वभावत्वात् यत्र यस्मिन् काव्ये युगपत् एकस्मिन् काले व्यवस्थानं निश्चयः यौगपद्ये ग्रहणे यौगपद्यं त्यागे येन हेतुना नैरन्तर्याभावात्मकः हेतोः व्यन्वयः संज्ञः इत्यर्थः । व्यत्रैव एतुव्यप्रयोगेति । तनुव्यवबोधकेन सूत्रत्व व्यक्तेनेत्यर्थः व्याकरणात् पूर्वसूत्रतो व्यनुवृत्तेः । तन्वद्दृ संज्ञानुग्रहीते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जहेति। यथा गभीरो यथा रत्नोन्मेषी यथा च निर्मलत्वादपि

तथा कैरपि विधिना रस एवास्वादनीयो ऽलौकिकचमत्कारः ॥

इति संस्कृतम्। गभीरः गम्भीरः रत्नोन्मेषः रत्नवर्गः निर्मलत्वादयः स्वच्छकान्तित्वादयः विधिना विधात्रा। स्पष्टमन्यत्। अत्र समासोक्त्या वस्तुतत्त्वसंदेहस्य संक्रः एकसाधकत्वाभावात् अत्र समुदये वस्तुतत्त्वसंदेहेन संक्रः तात्पर्यः विशेषणसाम्यात् गम्भीरादि-शब्दविशेषणं मोहमेवेत्यर्थः अवस्तुतायेति अवस्तुतपुरुषोत्कर्षः जनीतेरित्यर्थः। जनीतेः ज्ञातवत्त्वमिति संदेहः इति इति संदेहसंक्रः इत्यर्थः एकस्य एकदा वस्तुनोऽवस्तुनोश्च ज्ञातत्वाभावात् इति भावः। संकरालंकारयोः संदेहसंक्रमुदाहृत्य बहूनां संदेहसंक्रमुदाहरति बमनेति। बमनानन्ददायिं बमनानन्दशीलं रतनं इन्दोः विम्बं मण्डलं प्रसीदति द्योतते इति यावत् कैरुद्भटा व्याशा येन तत् तैरुद्भटाशं इदं तमः व्यभ्रमादि शोभनं न नष्टम्। विम्बपक्षे व्याशा दिक् तमो व्यत्यक्तः। वक्त्रपक्षे व्याशा श्रीमलाषः तमो रोगजन्यमूढता। अत्र बहूनामलंकाराणां संदेहसंक्रं दर्शयति कथमित्यादिना। भंगवन्तौ वक्रान्तौ व्योमव्यानात् व्यपनात् पर्योप्तोस्मीति। कामोद्दीपकः कालो वर्तते इत्यर्थस्य अंग्यस्य भंगवन्तौ श्रीमध्यया प्रतिपादनात् पर्याप्तोस्मीत्यर्थः उत्तुंगवदनस्य इन्दु-बिम्बतया व्यञ्जनसामान्यात् रोगस्यात् द्योतयोमोस्मः रोगोपशमवसान-रूपा व्यञ्जना रतनोदितं वक्त्रं मुखं निर्दिश्य तद्व्यापनशात् व्यक्त-मलंकाः रोगराजाभावोदिति भावः। किंवा तमः वक्त्रविम्बयोः समुच्चयविवक्षायां चात्यनिरपेक्षस्य व्यङ्ग्यपदार्थस्य रसध्वनौ संदेहेन व्यन्वयः समुच्चयः तस्य विवक्षायामित्यर्थः दीपकमलंकाराः अरुक्त्व व्यकृतत्व व्यव्यक्तत्व रूपया दीपकोनीति भावः। अथवा उभयोरपि व्यकृतत्व व्यव्यकृतत्व वा तुल्ययोगिते त्यर्थः किंतु दोष-समये दोषतत्पर वर्गते इत्यर्थः चन्द्रबिम्बस्य व्यकृतत्व व्यानन्ददायित्व-रूपस्य व्यवगतो विशेषणसाम्यात् व्यभागस्य वर्तते तमोरोगालंकाराः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्याहतानित् गुणैर्मत्यवर्णनप्रस्तावात् चन्द्रत्व अवस्तुत्वेन अप्रस्तुतप्रशंसालंकार: इति बहूनामलंकाराणां सन्देहात् अयमेव सन्देहात्मासंकार: । यत्र तु न्यायदोषयोरुभयतस्यैकतरस्यापि अवतार: तत्र एकतरस्य निश्चयात् न संशय: । न सन्देहसंकार: इत्यर्थ: । न्यायस्य साधकत्वं अनुकूलता च दोषस्यापि बाधकत्वरूपा प्रतिकूलता तत्र सौभाग्यमिति । उपोत्स्ना यथा शोभन: चन्द्रस्य सौभाग्यं सुभगत्वं वितनोति विस्तारयति एवं हासद्युतिरपि शोभनसदृशवक्त्रस्य सौभाग्यं वितनोतीत्यर्थ: । अत्र हासद्युति वक्त्रं शशीव इत्युपमाया: साध्यता न तु वक्त्रमेव शशी इति रूपकस्य बाध्यता । अत्रोपमाया: वक्त्रं शशीव इत्युपमाया: । साध्यतेति प्रमाणमित्यर्थ: । रूपकं वक्त्रमेव शशीति रूपकम् । तस्या: इति हासद्युते रित्यर्थ: । उपमाया: रूपकस्य साध्यकतया हरति बक्त्रेन्दोरिति । रत्नावल्यां तृतीये अंके पद्यमिदम् । तव वक्त्रमेव इन्दु: तस्मात् स्रोत अप्रं जीवितु: अमृत: शिवीप: शीतांशु चन्द्र: यत् अभ्युपगत उदयं ग्राह: तत्पूर्वमित्यर्थ: । अत्र अमृतत्वं वक्त्रमेव इन्दु इति रूपकस्य साध्यमेव न तु वक्त्रं इन्दुरिवेत्युपमाया: बाध्यकं बाध्यकावतारे उदाहरति राजेति । हे शृणु त्वदीनारायणो ऽयं सौ राजैव नारायणं त्वां पूर्वं गाढं यथा एवान् तथा आलिंगतीत्यर्थ: । अत्र आलिंगनं राजा नारायण: इव इत्युपमायां बाध्यकत्व स्वीयसदृशं इति ऽयमिव उपमुक्त आलिंगनरूपस्य अनौचित्यात् । सदृशमिति । नारायणसदृशं नारायणतुल्यं राजानमित्यर्थ: परब्रह्मणो नारायणस्येव । अमृतमवोदीनं अमृतोत्पत्तिवत् इति भाव: । एवं उपमाया: बाध्यकावतारे उदाहृत्य इदानीं रूपकस्य बाध्यकावतारे उदाहरति पादाम्बुजेति । पञ्चस्तवी नाम काव्ये पद्यमिदम् । अस्मिन्नाया: पार्वत्या: पादाम्बुजं अम्बुज सदृश: पादो न: अस्माकं विजयाय भवतु । कीदृशम् ? मञ्जुना मधुरेण वर्णोत्थ वृत्तरूप वेशोत्थेन शब्देन मनोहरं तथा उत्थानेन मन्थरं मन्दं प्रयास्यतया पुण्येन इन्दे मुखेन समर्पितानि मालत्यादि कुसुमानि मत्त नाहरति । ओहयामुत्त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भौतौ मल्लके हेव बलात्मोऽ नोहतं चेत्यर्थः। अत्र मज्जीरो
पादः एवाम्बुजौभौन रूपके बाधकम्। अमुत्रे मज्जीरः शोभते तत्र
भावान्। ~~मेघु समस्त पादः एव बाधकमोमेति~~। तथा चात्र पादः अम्बु
मिव इन्दुमेव वा तु रूपकोमेति भावः बाधकत्वं बहुते मज्जीरोशोभते
रूपत्वं तदपेक्षया उपमाबाधकापेक्षया उत्कटत्वेन बलीयस्त्वया द्योतयते
प्रतीते इत्यर्थः। एवं व्यनयोरेत्या व्यञ्जनापि पृथगेभिः साधकबाधकत्वं
पदैकदेशं परिभावनीयमेत्यर्थः। तृतीयं संख्यां लक्षयति स्फुटेभेति। एकत्र
विलये श्रोभल एव पदे यत् शब्दार्थालंकृतेरुभयं शब्दालंकारः अर्था-
लंकारश्चेत्युभयं स्फुटं सर्वं यथा स्यात्तथा व्यवस्थितं भवति सोऽयं
तृतीयः संख्यः इति भावः। श्रोभते एव पदे समाने एव सुश्लिष्टत्वे
पदे स्फुटतया शब्दार्थालंकृतेरुभयं व्यंजनां यथास्यात्तथा व्यवस्थितं तथा-
सादयतः व्याकुलः सोऽपि व्यक्तः तृतीयः संख्यः इत्यर्थः। उदाहरणेन
स्पष्टीकरोति। हरविजयकाव्ये सन्ध्याकालवर्णनमिदम्। अत्र
देवस्य एव प्रतीच्यं पद्मां संचुम्बन संकोचनमभूत्। कीदृशम्? स्फुटं
यथास्यात्तथा उल्लसन्तः केशराः एव केसराः यस्य तादृशं सूर्यबिम्बं
सूर्यमण्डलं नेत्राणि एव कमलानि यस्य तथाभूतम्। पुनः कीदृशम्?
शिलीमुखाः भ्रमराः एव दशनखाः दशनमूहाः
यस्य तत्र तदवतो वक्त्रात् मधुपानवतो भ्रमरोल्लंघयत्र तादृशं च।
अत्र केशरकेसरेत्यत्र सूर्यबिम्ब नेत्रशतपत्रयोरेक्यत्र देवदनकमल-
त्वत्र च रूपकानुप्रासयोरेक्यमनुग्रहेतरा रूपः संख्यः। ~~अत्र पदकदेशे पदैकदे~~
~~शमात्रके पदे रूपकानुप्रासौ पृथक्पृथगेव स्थितौ~~। तस्मात्तौ संख्यास्य
त्रैविध्यमुल्लंघयते तस्मात्तावनौ न। अत्रौ संख्यः त्रिरूपः त्रैविध्यः पदैकदेश
गोपतः इत्यर्थः अनुग्राह्यानुग्राहकतया वाङ्गाङ्गित्वेन तत्पदेहा-
त्मपदत्वेन एकपदस्थौ सन्तौ [illegible] तत्त्वेन संभूयभानत्वमत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु त्रिविधानामप्यलंकाराणां काव्यशोभानिबन्धहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुतः रूपकनियमः कोऽयमत् शब्दस्य कोऽयमर्थस्य कोऽयमत् शब्दार्थयोः— इति शंकते कुतः इत्यादिना। एतेषां त्रयाणामलंकाराणामुत्तमेति शब्दोऽत्र विषये उत्तमोत्कर्षः पूर्वं नवमोल्लासे शब्दालंकारप्रकरणे उक्तमपि दृढीकर्तुं पुनः स्मारयति यदपीति दोषगुणालंकाराणामिति शब्दैकलभेदालंकारे एवेयं नियमः न्यपि तु दोषगुणयोरपीति ज्ञापयितुं दोषगुणोक्तेः शब्दार्थोभयगतत्वेनेति शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन उभयगतत्वेन चेत्यर्थः व्यक्तिर्यां वै व्यक्तयोविषये ग्रन्थमव्योतेत्यनेनप्रभवतः यत् तत्वे यत्तत्वमन्वयः यदभावे यदभावो व्योतते। प्रभावादिति ग्रन्थकारोक्तस्य प्रभवात्। फलितमाह ततश्चेति। यो लंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकौ अनुविधत्ते अनुसरतेत्यः तदलंकारो तेन व्यवह्रियते। एवं च शब्दस्य चारुत्वहेतुत्वे शब्दगतत्वम्। चारुत्वहेतुत्वे अर्थगतत्वम्। अस्योक्तस्य चारुत्वहेतुत्वे अस्योक्तस्य चारुत्वहेतुत्वे उभयगतत्वम्। एवं च शब्दव्यवस्थाभ्युपगमेत्यर्थः पुनरुक्तवदाभातः ननु चुम्बितेत्यादेः रूपकं चाम्पीति रूपकं विहन्यमानहेतुत्वादेः रूपकम्। उभयोः शब्दार्थयोः भावाभावेति अन्वयत्वं व्यतिरेकत्वं तदनुविधायितया तदनुसारित्वेनेत्यर्थः उक्तालंकारो शब्दार्थालंकारावित्यर्थः। तथा तद्धेतुत्वेत्यर्थः शब्दहेतुक उक्तोक्तान्यान्यप्रकृतेः शब्दस्यानन्तार्थेनेत्यर्थः तत्र उक्तोक्तान्यान्यप्रकृतिभूतालंकारे वैचित्र्यं चमत्कारजनित्वं उत्कर्षतया चकास्तीति भातीति हेतोः वाच्यालंकारमध्ये उक्तालंकारमध्ये वस्तुव्यतिरेकमनपेक्ष्येव उभयालंकारत्वमौचित्यादेव लोकतो धीरता इति कल्पनायां व्यतिरेकाक्षेपिकाणामिवेत्यनेनापि। तदाह्यमणं ग्रन्थमव्योतेत्यनेनाभ्रमणं ग्रन्थेऽविनाभावेनाश्रित्यैवेत्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Shatada Peetham

ग्रन्थेनाश्रयेण अलंकारो अनुप्रासादिः शब्दहेतुत्वात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति हेतोः मयोक्तनियमः एवमन्यत्रापि वक्तव्यो व्यवस्थाभेदः
ज्यायान् तमोघ्नः ॥ अन्येषां दोषाणां उक्तदोषे [illegible]
विवक्षाभिप्रायात् । एवमिति । शब्दालंकारार्थं अर्थालंकारार्थं च
केषांचन दोषाः तत्रत्यन्तोऽपि उक्तेषु काव्यदोषेषु प्रयोगः
प्रयोजनमनपेक्ष्य तत्रानादरणीय इति हेतोः अस्माभिः वृत्तकृ-
द्भिर्नोपेक्षिताः । अवक्तव्यमिव मुखं पादयति तथाहीत्यादिना । शब्दालंकारो-
मो: गुणाः नित्यदोषाणां उक्तेष्वन्तर्भावाह अन्यथाप्रतीतेर्यं । नैयत्यं
नियतत्वाभावत्वं । दोषोद्देश्यः गुणः अनागोरुदः नैयत्यात् दोषोद्देश्यः
प्रतिकूलता । त्रयो दोषाः द्वौ वा गुणैकस्याः इत्यर्थः । प्रतिकूलवर्णां चेति
माधुर्यव्यञ्जकायां वृत्तौ शब्दतः एव दर्शयति । ओजो व्यञ्जकायां मुष्टितगुम्फ
विधान मूर्धन येषांचलक्षणस्य अक्षरतः चर्वणासारयोगितभावः । नन्योगमनति
शीतवर्तन्ते किन्तु तत्रैवान्तर्भूता भवन्तीत्यर्थः । तत्स्वभावत्वादिति ।
तत्तन्मूलगुणोपजीवनत्वादित्यर्थः । तत्र शीतस्पर्शस्य शैत्यहेतोः मृत्तायां
मन्तव्ये उदाहरति अक्षौति । मयूरकृतमूर्धशतके पद्यमिदम् । ओहम-
क्षेत्रः सूर्यस्य सः स्यन्दनः रथः यः मुक्तमात् अवनात् रजनुषः कः ;
जगदुपकृतये लोकोपकारैकतानाय नित्ययुक्तस्य सदाप्रीजगतस्य यस्य एतस्य
अक्षारयोग्यं अक्षगतानां चोलकानां चोक्षं अक्षौ विष्णुः स्तौति हरीन्
अश्वान् हरेः इक्षः धूः कावनुवं तत्रत्यध्वजानां पताकानां अग्रान्
अग्रभागान् धूनोटः शेषः अक्षं अक्षं अक्षनाभोज्ञानं चोहदण्डं
बाजनायः पन्नगः अक्षरं सारोपं वक्षः वक्षोदेवः हृदयं मुक्तया-
यं कुबेरः रंहो वेगं प्राणां तंद्रः देवसमूहः अन्वहं शोतोदनं शोत्सा
वसनाः सन् स्तौति । अत्र पाकेऽमृतानां कर्तृणां अक्षारपत्यादीनां
कर्मणं शोतोदनेन स्तुतिरनुशासनुरोधेनैव कृता । पुनः उशोत्ते-
हासादेषु तथा शीतोहोत शीतस्पर्शभावः । सोऽयं शीतोहोवस्थो दोषः ।
वैफल्यस्य अनुद्भावितायाः अवन्तीवे उदाहरति अक्षौत । हे अक्षवद-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मस्या: ताहशी [illegible] सौन्दर्यातिशयेन लोकानां चेतोलोपनं
वक्तुं शीलं यस्या: तथाभूते हे लक्ष्मण त्वं यदि रमणीयं मनोहरं
गच्छसि तर्हि त्वदीयं चीत्कारं गमनं मे मम श्रवणाभ्यां निर्गमनं
विना श्रवणमुत्कण्ठां किं कुरुते तद् भज कथय। कीदृशं चीत्कारं?
श्रवणं बहुलं यथास्यात्तथा श्रवणं: शब्दयमाना: मणयो
यस्यां ताहशी मेखला काञ्ची यत्र तथाभूतं जघनं श्रोणिप्रदेशं
शब्दयमानं मञ्जु सुन्दरं मञ्जीरं नूपुरं यत्र ताहशान्वेत्यर्थ: श्रवणप्रिय
चित्तां कुरुते। श्रत्र वैधर्म्यस्य श्रनुज्ञाप्रकारस्य वैधर्म्यम्। वृत्तोक्तेरित्यस्य जघनकुलनर्तनापामन्तभीव
उदाहरति श्रवणेति। व्याख्यातोऽयं पद्यो त्तराद्धे। प्रथमस्य
पादत्रयस्य गद्यत्वेन निर्बन्धत्वं दोष: श्रत्र युक्तत्वं दोष:। उदाहरति
भुजंगमस्येति। मदनस्य खला: दुष्टोऽध्वानोऽमुक्ता: इत्यर्थ: दुष्टतां
दुःखग्राह्यान्तःकरणतां नागानां दुष्टतां वा निर्जनो ऽपि लोकस्तत्रत्यो
जन्तो: जीवत: मेनाभिन्नं चक्रं मनाक्षीणं कर्षन्ति। कः इव?
मदनस्य उत्कृष्टमदस्य क्रान्तिर्व यत्र ताहशो भुजंगमस्य सर्पस्य लोभात्।
तथा ग्राहै: नक्रै: श्रवणकीर्णा व्याप्ता मदनस्य स्मरस्य नदीव उपम
श्रुपमानाभावदोषेषु उपमादोषाणां प्रस्तुतेष्वनुपयोगमाह उपमायोगित्यादिना
जातिप्रमाणेति। जाति: गोत्वादे: प्रमाणं ज्ञानं तद्गतन्यूनत्वमधिकत्वं
वा श्रनुपयोगितार्थत्वं श्रवति उपमायां यो न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषो तत्र
उपमाने उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकत्वं वा
तत् श्रनुपयोगितार्थत्वमेव। प्राधान्येनाश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं
हीनपदत्वं न्यूनपदत्वं श्रधिकपदत्वं च दोषं न व्योमयाति: अतु
तत्रैवान्तर्भवत: इत्यर्थ:। तत्र जातिगतन्यूनत्वस्य श्रनुपयोगितार्थतामा-
श्रयमाने उदाहरति चण्डोलीति। वामन सूत्रवृत्तौ चण्डोलदृष्ट। ताहशं
उन्नतं [illegible] यस्मिन् चण्डोलीति कृतम्। श्रत्र जातिगतन्यूनत्वं जाते:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्यूनतया दुष्कर्मसाक्ष्यं व्यत्ययानुपलब्धत्वं दोषः। उपमानत- न्यूनत्वमुदाहरति वा हीति। इदमपि पद्यं वामनसूत्रवृत्तौ। उद्यं भानु-सूर्यः वोह इत्युक्तिंग इव भाति शोभते। जातिगतादिकत्वया: उद्यनुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति उद्यमेनि। सत्यलोकण्डाभरणे पद्योदम्। उद्यं भक्तवाक्यः पोकोवशेष: पद्येन उद्यानं तत्र उद्यमानः उर्वरेषः मुगादो व्रजोवोनर्मलमु: पेनमितुमेच्छु: भगवान् वेदः ब्रह्मेव विराजते शोभते। उद्यत्र बृहत्वजातमा: उपमानमधिकम् ब्रह्मणः सत्यभेदेन भेदात् ब्रह्मत्वं जानि: उद्यनुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति यातालोमेनि। इदमपि वामन-एतद्वृत्तौ पद्यम्। हे वेन्वि ते तव गोरः यातालोमेन स्तनो पेतितंधोपमो पर्वतुल्यो वेणीदण्डः मोलन्योयात सोनम्: यमुनाप्रवाहतुल्यः। उद्यत्र चोपमागत: उपमानमधिकम्। एवमुदाहृते रज्जुदाहरणेषु चाण्डालोक्तिरूपमानेऽपमेयभूता: उद्यर्थाः; उद्यत्वन्तमेव कार्यान्विता: पिनाकृता; पिनत्यपहाणादिपतीने; उनुचितार्थत्वं दोषः। चमोश्रितस्य न्यूनत्वस्य होनपदतायामन्तर्भावे उदाहरति स मोजोमेति। वामनसूत्रवृत्तौ उदाहृतं पद्योमदम्। मौक्तिया गुज्जाव्यधोनर्मिन मेखलाया लोम्बत: पेचोहित: स मुनेनारद: कृष्णाजिनस्य पटं वासं वहन् नीलेन तोयवर्णेन जीमूतभोगेन मेघ्यवर्णेन उद्भासितः उद्यद्भानुं सूर्य इव व्यराजत्। उद्यत्रोपमेयमौक्तिकीयम्: तोडुल्लक्षणः उपमानस्य पद्मेन केनापि पदेन द्योतनादेतः न चाक्षरादेनापि स्यूनं प्रतीयते उद्यतनभाव यमालादेरिति न्यूनपदत्वं दोषः। उपमानस्य उद्यद्भुतः उद्यत्व चन्द्र तोडुल्लक्षणः तोडुत्वम्: केनापि पदेन लोकः इदमर्थः। उद्यर्थगतस्य उद्यधिकत्वस्य उद्यधिकपदतायामन्तर्भावे उदाहरति यथोक्तेति। चोनं पीतवर्णं कनो वाक्यं पद्म तादृशः उगृहीतं शंखं चतुर्भिर्नयाभुतः तः श्रीकृष्णः मनाल पदमेव मन्त्रं वपुः श्रीरिव शाप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कः स्व? शतह्रदा विद्युत् इन्द्रमुच्चं अकुर्वन्नुत्य तद्वान् तेषामा रात्रौ शोशना चन्द्रेण संसृज्यमान: सम्बध्यमान: मेघ: तद्वान् मेघ: इव। अत्र उपमेये श्रीकृष्णे सत्वा शोभनाघोनर्देशात् उपमाने मेघे शोभने जुत्यस्य शोशजो ग्रहणमोतीत्योमिति चर्मयिव्यं दोष: उक्तान्तस्य स्वस्य वस्तुन: स्फुटं सम्यक्तया ज्ञानाभावात् ज्ञस्य भग्नक्रमत्वं दोष: उदाहरति यथेति। चिन्ता(त्वो)मणि। चिन्तारत्नं चिन्तामणोऽपि मन्द-भाग्यस्य मे त्वं करतो हस्ताच्च्युतोऽसीति धिक्। अत्र उपमेये पुंसि च्युत: इति वाच्यो धर्म: उपमाने चिन्ता(त्वो)मणौ तु च्युतोऽसीति लिंगविपरिणामेन प्रतीयमानो धर्म: इति भग्नक्रमत्वमेव। यत्र तु साधारणधर्मो ग्रहणोपात्त: तत्र न दोष:। वचनभेदरूपदोषस्य भग्नक्रमत्वमाश्रित्य उदाहरति सत्वन: इति। हे देवराजन् मया कुलवधूरिव सुद्वा: पवित्रा: सत्वन: भोक्षता:। अत्र चोऽन्त्यनुशासनात् सकुशब्दस्य नपुंसकत्वेपि स्त्रीत्वाभाव: इति बोध्यम्। यत्र तु लिंगभेदेऽपि लिंगवचनयो: सामान्यो भ्यो पयोगि साधारणधर्मवाचकं स्वरूपभेदं नापद्यते न बाधते इति न तत्र एतत्दूषणस्य भग्नक्रमरूपदोषस्य सम्भव: उभयापि ज्ञस्य सामान्याभिधायिपदस्य ज्ञनुगमकत्वात्त्वात् ज्ञन्वयोग्यस्वभावत्वात्। तत्र लिंगभेदेऽपि भग्नक्रमत्वरूप-दोषाभावे उदाहरति गुण: इति। महार्घा: धनार्घै: बहुमूल्यै: स्त्रीरत्नै: स: राजा गुण: शोभन: वामेतरोऽभूत्। वचनभेदेऽपि भग्नक्रमत्व-रूप दोषाभावे उदाहरति तद्देश: इति। तस्या: नोमिजाता: केश: भूजग-वान्नादेधाणवीपाटी तस्या: नोमिजातत्वोत्थन: विभ्रम: रव पां-शवो वधते स्म। अत्र तद्देश: इत्युपमेयं विभ्रम: इत्युपमानं ज्ञप्रहरा इति। एवं नानापुरुषवैधर्म्यादभेदेऽपि बोध्यम्। भग्न-क्रमतायां कालभेदरूपदोषस्य ज्ञन्वयभंगे उदाहरति ज्योत्योमेति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sanyaya Sharada Peetham

(धुन्मान्य पयोमेदा) चुतु [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

काकुत्स्थात् कुशनामनराज्ञः ज्ञातोयं नाम पुत्रमाप ज्ञापुवती।
कस्मात् क्रोमन? चेतना धीः धोरयमात् योमन्यः मामात् प्र
प्रसादमुद् बोधमेव। यत्र चेतना प्रसादमोक्षति इति वक्तुं शक्नु
तमाप इति व्यत्ययभेदे प्रकृतभेदो दोषः पुरुषभेदरूप दोषस्य भङ्ग
चक्रमतामाम ... तन्मते उदाहरति सत्यगेति। त्वान्ती नोदन्तमां
पद्यभेदम्। हे सावि त्वं त्वेव विभाजसे शोभसे कीदृशी?
सत्यगो नूतनो यो मज्जनोन्मेषः स्नानभेदः तेन विभेत्री युक्ता
मूर्तिः शरीरं यस्याः तादृशी। त्वत्पक्षे नूतनोन्मेषेण स्वच्छमूर्तिः
यस्याः तादृशी कौमुम्भेन रागेण सोच्चैः मुन्दरैः स्फुरद् देदीप्यमान
यंयुक्तरूप वस्त्रस्य अन्तः ज्ञान्ती यस्याः तादृशी। त्वत्पक्षे कौमुम्भं
पुष्पं तद्वत् रागे नीलोहत्पं तेन सोच्चैः प्रगीया। मन्मनेवतं कामेवं
स्वर्यमाणी पूजयन्ती। त्वत्पक्षे मन्मनेवतं मनुजं स्वर्गयन्ति
शोभयन्ती। कीदृशी त्वत्? वालातप नूतनातप
प्रवालातप किंसलयातप यस्य तादृशो यो विप्रः शालाप्रभव
उत्पन्नोऽत्यातं यस्याः तथाभूता। यत्र त्वत्वा विभाजते त्वं विभाजसे
इति प्रथममध्यम रूप पुरुषभेदः। सम्बोध्यमाना नायिकेत्यर्थः
तीव्रस्य तद्विषयकस्य। भाजस्य भाजसे इति क्रियारोधांशभूतस्य
से प्रत्ययस्य। यत्तसम्बोध्यमानविषयतयेति यच्चेतनत्वेन त्वत्पदस्य
सम्बोध्यमानत्वाभावात् त्वत्पदं यत्र यत्सम्बोध्यमाना तीव्रविषयतयेत्यर्थः
व्यत्ययात् विभाजते इतिवचनात्। पुरुषभेदे इति। सोऽयं
भङ्गचक्रमतयैव व्याप्तः। यत्र त्वत्वा विभाजते इतेत्यस्तुतं नतु त्वं
विभाजसे तस्मात् पुरुषभेदः। सम्बोध्यीनहृत्य मध्यमपुरुषवाच्यस्य
भाजनस्य यत्सम्बोध्यविषयतया प्रतीतेरिति भावः। विभिन्नभेदरूपदोषस्य
भङ्गचक्रमतामान्यांशे उदाहरति गंगेवेति। ते त्वं गीतिः गंगेव
तेवेव प्रवहेत्। यत्र यत्प्रवृत्तिजनकत्वरूपस्य विधेयस्य व्यत्यात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यतो गंगा ववहति इति विग्रहितं नतु सा ववहतु इति तथा
एवं च यथा गंगा ववहति तथा कीर्तिर्ववहतु इत्यर्थे निष्पे:
भेदः इति भावः एवंजातीयस्य एवंविधस्य उच्चार्यमाणस्यापि चिरंजीवि
ते पुत्रो भवितेति मुनिरिवा' इत्यादौ वाक्यादेः कस्यचित् उपमानगतत्व
उच्चारणात् उपमानगतत्वेन उच्चरणादित्यर्थः उपमेये उच्चरणा
दिति परमार्थः भेदपदार्थश्चात्र व्यक्तिरूपः । शक्यते गम्यत्वादेतो
सामान्यं साधारणं उच्चारणं उपात्तं सतीयमानं उच्चार्यमाणं
धर्मान्तरं कालादिशब्दवाच्यमुपादाय उच्चलम्ब्य पर्यवसितयो
निष्पन्नायां उपमायां उपमेयस्य प्रकृतधर्मान्वितसम्बन्धात् कालादिशब्दा
वाच्यस्य धर्मसम्बन्धात् न्यूनत्वेन कालादिभेदोऽस्ति उच्चरति
काम: इव सुन्दरोऽयं राजा भाति इत्यादौ काम: इवार्थं राज्ञो भाति
इत्यादौ च यथाक्रमं उच्चारितं सतीयमानं च सौन्दर्यरूपं
धर्मान्तरमुपादाय उपमा सतीयते भातीति क्रिया योपमेये राज्ञि
उच्चरति न तु उपमानभूते कामेऽपि इति कालादिभेदो दोषः
यद्यपि उपात्तेन उच्चारितेन सामान्यधर्मेण सौन्दर्यादिना उपमा
उच्चरगम्यते यथा युधिष्ठिरः इव उच्चं सत्यं वदति इत्यनेन तत्र
युधिष्ठिरः इव सत्यवादी उच्चं सत्यं वदति इति सतीयत्वस्य
अहे उच्चरति सत्यं वदति इति न साधारणधर्मे वाचकं किन्तु
सतीयमानं सत्यवादीति पदं एवं च युधिष्ठिरः इव सत्यवादन
शीलोऽयमिति तच्छीलत्वस्य उच्चरणादिकालेऽपि सम्भवात् उच्च
रति तु वर्तमानेन सत्यवदनेन योगात् येन उच्चरति युधिष्ठिरे तद्वाच्य
कालभेदः स्यात् सत्यवादी सत्यं वदतीति न पौनरुक्त्यमेवं
नीयं रैचोऽयं पुरुषायते इति वत् युधिष्ठिरः इव सत्यवदनेन
सत्यवक्तृत्वमेवावगम्यते सत्यमेतत् किन्तु एवंविधेषु प्रयोगेषु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समर्थनमिदं न तु सर्वथा निर्दोषं वस्तुतत्त्व नीति व्याघातात्
इति सत्येतरः सहृदयाः एवात्र प्रमाणं प्रमाणभूताः सन्तु। उदाहरण
उक्तसम्भवयोरुपमादोषयोः उक्तानुचितार्थतापां उक्तसम्भवमाह पाद्यपे
उक्तानुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः उक्तसम्भवतः। उदाहरति मयेति
गृह्णातीति। वामनसूत्रवृत्तौ द्वितीयेऽध्याये यथोभेदम्। काव्यं यशसे उक्तार्थ
रसमयः इव रत्नमयः इव रत्नमयोपमेन प्रभाक्षोऽयम्। यदहं चेतनार्थरश्मीं° काव्यशोभनं
गृह्णामि निबध्नामीत्यर्थः। अत्र काव्यस्य शोभना यद्येकेन उक्तार्थानां च
श्लेषेण रश्मीभिः किरणैः साधर्म्यं साधारणधर्मसम्बन्धः कुत्रापि नक्षत्रतीतं
क्वापि नक्षत्रोदितत्वमर्थः इति उक्तानुचितार्थत्वं गृह्णाति काव्यशोभनो उक्तार्थ
रश्मेरस्य साधर्म्यस्यैवाभावेन तत्रोपमानित्वमनुचितार्थमेवेति भाव
उक्तसम्भवरूपदोषस्य उक्तानुचितार्थतायामन्तर्भावे उदाहरति नैवेनुरिति।
धनुर्भग्नमध्यभागः धनुर्भग्नमध्यगतस्य तत्परिमाणस्य क्षणात् तुला-
दिव उत्पन्नेका नृणात् बाणकर्षणे विलम्बः स्यात् दीर्घा शरः बाण
नैवेनुः। दिनार्धभागः मध्याह्नगतात् पश्चिमगः पश्चिमदिशालिनः उन्मेषतो
दृश्यमानः कुण्डलाकारतेजोविशेषः उक्तात् सूर्यात् जाज्वल्यमानाः
बाणधाराः इवेत्यर्थः। अत्र उपमानात्रोपमेयदोषः प्र च उक्तानुचितार्थतायां
पर्यवस्यति। उक्तौचित्यं उक्तानुचितत्वं पुष्णाति प्रकाशयति। उक्तेः सायां
अपि सम्भावनं श्लेषवादयः इव शब्दाः वस्तु सहन्ते समर्थाः भवन्तीत्यर्थः
न 'यथा' शब्दोऽपि केवलस्यास्य यथा शब्दस्य साधर्म्यं साधारणधर्म
सम्बन्धं द्योतयितुं वोढुं पर्याप्तत्वात् समर्थत्वात् अस्य च साधर्म्य
च अत्यं उत्प्रेक्षायां उक्तानुबोधकत्वात् इति तत्र सम्भावनाद्योतने
उक्तस्य यथा शब्दस्य उक्तवाचकत्वं दोषः। उदाहरति उच्चयोवति।
प्रकुलं मेचकोत्पलं नीलोत्पलं नारीलोचन चातुर्य श्रमात्संकुचितं
मया पुन्नीलनयन चातुर्यप्रीत्या शंकया संकुचितमेव दीर्घिकागतानि
नयोरुच्चात् उच्चयो उद्गतं जातमासीदित्यर्थः। अत्र मृगशब्दस्य
उत्प्रेक्षायां अनाद्यकत्वमेव दोषः मृगीलोचन चातुर्य शंकासंकुचि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मितं तु युक्तः पाठः। उत्प्रोक्षतमयीति समासान्तः तात्पर्यः तादृशेन
वास्तविकेन रूपेण गोत्वेन जातत्वात् रहितत्वात् निरूपाख्यत्वं
शशविषाण गगनकुसुमादेतुल्यमित्यर्थः तत्तुल्यत्वाय उत्प्रोक्षण-
साधनाय यत् ज्ञप्यान्तरन्यासोपादानं तत् ज्ञानेष्वेव चित्रमेव
गगनतले ज्ञानाकारत्वरूपे ज्ञप्त्यन्तरमसमीचीनमिति निर्विषयत्वं
नाम रूपान्तरं ज्ञप्यान्तरन्यासस्य ज्ञप्त्युचितार्थत्वं दोषः। उदाहरति
दिवाऽन्धादिति। कुमारसम्भवे पुरमहर्ग्ये चर्यामदम्। यो हिमांशुः
दिनं दिनेऽपि दिवान्धात् सूर्यात् भीतं तमिस्रमेव युद्धाय्युत्तीर्णं
सैन्यभूतं ज्ञप्त्यन्तरं रक्षति तापने गृहं गोरूपं शशं प्रपन्ने
प्राप्ते क्षुद्रे नीचेऽपि जने उच्चैः उन्नतं दिशो येषां तेषां महात्मनां
महतां ज्ञप्तीव ज्ञप्त्यन्तं ममत्वं ममामीत्यभिमानः भवति जायते
इति शेषः। ज्ञत्र ज्ञप्तेतनस्य तमसः दिवान्धात् नक्तं भयेन न
सम्भवति कुतः एव तत्त्वयोगेन वास्तवेनैक्यं ज्ञप्तिधात्वा(नाम)
र्थिमालप्य सन्तृन्रक्षणमिति एतावतैव उत्प्रोक्षणेन रूपेण ज्ञातमात्र-
मानस्य चलोपमानस्य ज्ञस्य ज्ञप्तिसन्तृन्रक्षणाज्ञानस्य नक्तोचित्
ज्ञप्युपयोगदर्शनरूपेण हेतुव्यर्थ एव तत्तुल्यतानाम ज्ञप्तिसन्तृन्रक्षणाज्ञा-
तमर्थनायां यत्नः ज्ञप्यान्तरन्यासस्य ज्ञप्तेः ज्ञपाक्तः। समासोक्तौ उपमानविशेषण
पादाने ज्ञनुपादेयत्वं दोषः। तथा ज्ञप्युद्धार्थत्वे पुनरुक्तत्वे वा ज्ञन्तर्भवतीत्याह
साधारणेति। सदृशोक्तेरेषणा बलादेवत्तुल्यर्थः तात्पर्य उपमानोपरोधस्य। ज्ञत्र
समासोक्तौ ज्ञप्युद्धार्थत्वाभावेऽपि चलोक्त्यापि पुनरुक्तादानं ज्ञसम्मतार्थं
पुष्णातीत्यप्युद्धार्थत्वम्। यदि ज्ञर्थतः चलोक्त्यापि उपादाने पुनरुक्तेः
तदा ज्ञर्थपुनरुक्तत्वं दोषः। उदाहरति स्पृशतीति। इयेवज्ञब्दोऽत्र
नृतीयपादे गौडमार्गे गौडभवनीमिदम्। तेन प्रकृतो सूर्ये कनकभूधरस्य मेरोः स्पृशति
सूर्ये वेत्यनेन तापसा वेत्यनेन तापस्या दीप्तेनैव देवोद्यानस्य नन्दनवनस्य
सन्तुः दीप्तो भागो यद्वा यस्या, तथाभूतया स्पृशन्त्या रश्मयो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इतीयं ज्वाला विदूरेण मानं परिमाणं ओघस्य प्रवाहस्य प्रेरणा दीर्घया निरन्तरतया च रूपेण मनोहरमेतदर्थः। एवं समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलेन लिंगविशेषबलेन च लिंगसंख्योभयबलेन कर्तुश्च नामसाम्येन श्लोकव्याख्यवत् शेषमेवमसौ श्लेषोपि श्लेषोक्तिसंभवात् दीपकेत्यपुनरुक्तं च दोषः। व्याख्यविशेषनिरूपणेन लिंगविशेषवशात्।।१।। अर्थः। व्याख्यः श्लोकव्याख्यः। तथा तद्वत्। श्लेषानाश्रयत्वेन श्लोकव्याख्यानीति शेषः।।१।। उपमानशब्द ग्रहणेन एवकारात् उपमान शब्दग्रहणेनेत्यर्थः श्लेषोपमामात्रेतु मूलश्लोपामात्रेतु इत्यर्थः। प्रतिपदं प्रतिपदार्थः तत्पदार्थे पदे उपमानस्य उपादान मन्तरेणैव विना साधारणेष्वपि श्लिष्टेष्वपीत्यर्थः। विशेषणेषु न तथावृत्तीति। नपूर्वो दृशिरूपवत् स्फुटा द्योतयेत्।। उपदर्शयेत् इत्यपि पाठः। तत्रोदाहरणे व्याख्यानमिदं पद्यम्। एवं श्लेषोपमा प्रभृतसम्बन्धेनैवमेव उपादानं विना उपमानावृत्तेः। एवमुत्तर प्रश्नोपमामपि व्याख्याविशेषणैः उत्तरस्य वृत्तौ पुनः त्रिपदो पादानस्य पदवैयर्थ्यं तत् अपुनरुक्तत्वमेव दोषः। एवमेव रू समासोक्ति दूषणोक्तरीत्या वृत्तं ओघव्यं वस्तु पुनः प्रेमो कर्षतां दृष्टां नेयम् न ज्ञापनीयं येन तः एव दोषः इति भा उदाहरति ज्वाहेतोष्वेति। भल्लटशतके पद्यमिदम्। गोवेन्दिन: प्रभो नैन्येयम् अत्र अस्मिन् सामान्ये विदूरगेषु चोक्षेषु ज्वाहेषु तत्सु पुरो ज्वरे ज्वायान् ज्वागच्छन् मशकः कीटविशेषः तथा नोपरुध्यते तस्यापि विदूरगत्वादीति भावः तथा अत्र सामान्ये तृणाग्रे मध्ये वापि पद्मरागमध्ये वसन् मणीनां पद्मरागाणां रूपं कान्तिं धत्ते धारयति तस्यापि मोघत्वादीति भावः प्रद्योतः तेजस्विनां ज्वाग्नेः सूर्यादीनां मध्ये द्रष्टुं गन्तुं न न विभेति त्वत्तापि तेजस्वित्वात् एतत् सामान्यं समा विद्म। कीदृशं सामान्यम्? एकेतनं विनश्वरं एवं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनवलोकिततत्त्वान्तरं = स्वरूपान्तरम्, येन तादृशम्, कविं = प्रभुमिवेत्यर्थः। अत्र तादृशौ सामान्यं विशिनष्टीतावतैव अनिवेदिनः प्रभोरवगतिसम्भवात्, पुनस्तद्ग्रहणस्य व्यर्थत्वं दोषः, पुनरुक्तं वा। अलंकारदोषाणामुक्तदोषेष्वेव अन्तर्भावमुपसंहरति तदिति। तस्मादित्यर्थः। एते अलंकारदोषाः, उक्ताः = कथिताः, यथासम्भविनोऽन्येऽपि = रुद्रटादिभिरुक्ताः, पूर्वोक्तमेव दोषजातमित्यर्थः। अत्र च = दोषोक्तदोषजातावेव, अन्तर्भाविताः = अन्तर्भावनिनापिताः, नव्यैरुक्तिपादनं = कथनमर्हन्ति। इति सम्यगभिदधत्काव्यलक्षणम्। तेनात्राऽपि न्यूनतानिरासादितिभावः॥ इत्येवमिति। एवोऽध्वाऽस्तु अलंकारमार्गः, विभिन्नोऽपि = नानाभेदेनस्थितोऽपि, यदेवं स्वीक्रियते, तत्र संघटनैव = रचनैव, हेतुः = मूलकारणम्, अयमाशयः अयं ग्रन्थो मम्मटेनाव्योल्लूटनसमर्पितेति किलखण्डोऽपि यत्संघटनाव्यपाश्रयात् = अलंकारमते एकस्मिन्, तत्सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः।

इत्यलंकारनिर्णयोनाम दशमोल्लासः समाप्तः॥

मन्मथविद्यासागरेण व्यञ्जनेनत्रयात्मिकेन।
एषाविद्यासागरीति वितीर्यते विद्वद्भिर्गा ॥१॥
अत्यन्तनिर्मले जिनकुले विक्रमादित्यवत्सरे।
कुञ्जिकादर्पणमेतां नीता प्रकाशस्यप्रकाशिका ॥२॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२१२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham